

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina V • Broj 3 (12) • Juli 2020. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina V
Broj 3 (12)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juli 2020.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Ena Begović-Sokolija

FRA ANĐEO ZVIZDOVIĆ U KNJIŽEVNOM I KNJIŽEVNOHISTORIJSKOM
PAMĆENJU (U POVODU 600. OBLJETNICE ROĐENJA) / FRANCISCAN
ANĐEO ZVIZDOVIĆ IN THE MEMORY OF LITERATURE AND THE
HISTORY OF LITERATURE (ON THE OCCASION OF THE 600th
ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)..... 13

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU ORIJENTALIZMA I OKCITENTALIZMA: NARATIVI O ISELJAVANU
BOŠNJAKA U TURSKU U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOSTI PRVE POLOVINE 20.
STOLJEĆA / BETWEEN ORIENTALISM AND OCCIDENTALISM: NARRATIVES
ABOUT EMIGRATIONS OF BOSNIACS TO TURKEY IN BOSNIAC
LITERATURE OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURYE 31

Elbisa Ustamujć

KONSTITUIRANJE POVIJESTI SANDŽAČKO-CRNOGORSKIH
BOŠNJAKA U PENTALOGIJI *ZAMJENE* HUSEINA BAŠIĆA / THE
CONSTITUTION OF SANJAK-MONTENGRIN BOSNIAK'S HISTORY
WITHIN HUSEIN BAŠIĆ'S PENTALOGY *REPLACEMENTS* 59

Irma Marić

U LABIRINTU 'DEFINITIVNE KNJIGE': BILJEŠKE O BORHESOVSKIM
ISHODIŠTIMA HOROZOVIĆEVIH *TALHI* / IN THE LABYRYNTH OF THE
"DEFINITIVE BOOK": NOTES ON THE BORGESIAN INFLUENCE IN
HOROZOVIĆ'S *TALHE* 75

Šeherzada Džafić

POSTMODERNA ETIKA DARKA CVIJETIĆA / POSTMODERN
ETHICS OF DARKO CVIJETIC 85

KNJIŽEVNE POREDBE

Osman Halilović

KOMPARATIVNO PRUOČAVANJE JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI –
ISKUSTVA I PERSPEKTIVE / COMPARATIVE STUDY OF SOUTH
SLAVIC LITERATURE - EXPERIENCES AND PERSPECTIVES 99

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Demir Alihodžić

WRITING THE SELF: WRITING AS POWER IN YEVGENY ZAMYATIN'S
WE / ISPISIVANJE SEBSTVA: PISANJE KAO MOĆ U ROMANU *MI*
YENGENYA ZAMYATINA 123

Almir Bašović

ČEHOV - NAŠ SAVREMENIK / CHEKHOV - OUR CONTEMPORARY 137

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida, Amila Hadžibeganović

WORD-FORMATION PROCESSES IN THE FANDOM JARGON / PROCESI
TVORBE RIJEČI U FANDOM ŽARGONU 159

Mirjana Matea Kovač, Eva Jakupčević

DISCOURSE MARKER USE IN L2 ENGLISH: A CASE STUDY OF ENGINEERING
STUDENTS / DISKURSNE OZNAKE U ENGLESKOMU KAO STRANOMU
JEZIKU: STUDIJA SLUČAJA SA STUDENTIMA STROJARSTVA 175

Damir Husanović

TOTAL PHYSICAL RESPONSE AS AN INTEGRAL FACTOR FOR TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO PRE-ADOLESCENT LEARNERS / TOTALNI FIZIČKI ODGOVOR KAO INTEGRALNI FAKTOR KOD PODUČAVANJA VOKABULARA ENGLSKOG JEZIKA UČENIKA PREADOLESCENTNOG UZRATA	191
---	-----

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Rusmir Šadić

OBZORI ANDALUZIJSKE FILOZOFIJE / THE HORIZONS OF ANDALUSIAN PHILOSOPHY	215
--	-----

Lejla Osmanović

<i>DRUGI SPOL</i> ILI EGZISTENCIJALISTIČKA FILOZOFIJA IZ UGLA SIMONE DE BEAUVOIR / <i>THE SECOND SEX</i> OR EXISTENTIALIST PHILOSOPHY FROM THE PERSPECTIVE OF SIMONE DE BEAUVOIR	239
--	-----

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Melisa Husarić, Alija Selimović, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić

DOPRINOSI LI DIMENZIJE RODITELJSKOG PONAŠANJA ODSUPAJUĆIM OBRASCIMA HRANJENJA KOD ADOLESCENATA? / DO DIMENSIONS OF PARENTAL BEHAVIOUR CONTRIBUTE TO DISORDERED EATING PATTERNS OF ADOLESCENTS?	257
--	-----

Dženita Tuce, Jadranka Kolenović-Đapo, Indira Fako

OSOBNINE LIČNOSTI, KVALITETA OBITELJSKIH ODNOSA I KVALITETA VRŠNJAČKIH ODNOSA KAO ODREDNICE SAMOPOŠTOVANJA KOD ADOLESCENATA / PERSONALITY TRAITS, QUALITY OF FAMILY INTERACTIONS AND QUALITY OF PEERS INTERACTIONS AS DETERMINANTS OF SELF-ESTEEM IN ADOLESCENTS	279
--	-----

Nermin Mulaosmanović

SAMOPOŠTOVANJE I SAMOEFIKASNOST KAO DETERMINANTE STRAHA
OD NAGATIVNE EVALUACIJE KOD ADOLESCENATA / SELF-ESTEEM AND
SELF-EFFICACY AS DETERMINANTS OF THE FEAR OF NEGATIVE
EVALUATION IN ADOLESCENTS 309

Valentina Pavlović Vinogradac, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović
VALUE SUSTEM AS A FACTOR OF YUONG PEOPLE'S TRUST IN EDUCATION
DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN THREE COUNTRIES OF SOUTHEAST
EUROPE / VRIJEDNOSNI SUSTAV KAO ČIMBENIK POVJERENJA MLADIH
LJUDI U ŠKOLSTVO ZA VRIJEME PANDEMIJE COVID-19 U TRI DRŽAVE
JUGOISTOČNE EUROPE 331

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Džejla Idrizović

RAZVOJ U KONTEKSTU: NAJZNAČAJNIJI PREDIKTORI ŠKOLSKOG
USPJEHA UČENIKA RANE ADOLESCENTSKE DOBI / DEVELOPMENT IN
CONTEXT: THE MOST SIGNIFICANT PREDICTORS OF SCHOOL SUCCESS
OF PUPILS OF THE EARLY ADOLESCENT AGE 357

Amina Smajović

PIIRTO MODEL KAO OKVIR RAZUMIJEVANJA FUNKCIONALNE PISMENOSTI /
PIIRTO PYRAMID OF TALENT DEVELOPMENT AS A FRAMEWORK FOR
UNDERSTANDING FUNCTIONAL LITERACY 379

Ivica Tokić

DIVERSITY MANAGEMENT UND GENDER MAINSTREAMING IN DER
ERWACHSENENBILDUNG / DIVERSITY MANAGEMENT AND GENDER
MAINSTREAMING IN ADULT EDUCATION 395

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

FAKTORI KOJI OBLIKUJU ŽURNALISTIČKE SADRŽAJE: HIJERARHIJSKI
MODEL UTJECAJA / FACTORS INFLUENCING JOURNALISTIC CONTENT:
THE HIERARCHY OF INFLUENCES MODEL 415

Zuzana Hubinkova, Anamarija Kirinić

INFORMATIONAL MEANING AND SYMBOLISM OF THE COLOR BLACK IN
BUSINESS COMMUNICATION / INFORMACIJSKO ZNAČENJE I SIMBOLIKA
CRNE BOJE U POSLOVNOJ KOMUNIKACIJI 429

PRIKAZI

Vedad Spahić

DISCIPLINA KOJA SE VRATILA KROZ PROZOR (MARINA KATNIĆ-BAKARŠIĆ:
STIL, KULTURA, SEMIOTIKA, UNIVERSITY PRESS, SARAJEVO, 2019.) 447

Emir Džambegović

GORKI PLODOVI MEDIJSKIH ORANICA NARCISTIČKOG DRUŠTVA (SEAD
ALIĆ, *MASOVNA PROIZVODNJA NARCIZMA*, SVEUČILIŠTE SJEVER I
CENTAR ZA FILOZOFIJU MEDIJA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA,
ZAGREB, 2019.) 453

Melida Travančić

IDENTITET I GRANICA U ESEJIMA DŽENANA KOSA (DŽENAN KOS, *OD
ĐERZELEZA DO LEVENFELDA: ESEJI O KNJIŽEVNOM DJELU IVE ANDRIĆA*,
CENTAR ZA KULTURU, TRAVNIK, 2019.) 459

Esad Duraković

ERUDITSKO ARBITRIRANJE JEDNOG METATEKSTUALNOG SRAZA
(MUNIR MUJIĆ, *MOĆ I GRANICE KOMENTARA: KOMENTAR AL-MĀQAME
AL-RŪMIYYE NEPOZNATOG AUTORA*, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE,
SARAJEVO, 2020.) 463

UPUTSTVO ZA AUTORE 467

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNIKA

Ena Begović-Sokolija

FRA ANĐEO ZVIZDOVIĆ U KNJIŽEVNOM I KNJIŽEVNOHISTORIJSKOM
PAMĆENJU (U POVODU 600. OBLJETNICE ROĐENJA) / FRANCISCAN
ANĐEO ZVIZDOVIĆ IN THE MEMORY OF LITERATURE AND THE
HISTORY OF LITERATURE (ON THE OCCASION OF THE 600th
ANNIVERSARY OF HIS BIRTH) 13

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU ORIJENTALIZMA I OKCITALIZMA: NARATIVI O ISELJAVANU
BOŠNJAKA U TURSKU U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOSTI PRVE POLOVINE 20.
STOLJEĆA / BETWEEN ORIENTALISM AND OCCIDENTALISM: NARRATIVES
ABOUT EMIGRATIONS OF BOSNIACS TO TURKEY IN BOSNIAC
LITERATURE OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY 31

Elbisa Ustamujić

KONSTITUIRANJE POVIJESTI SANDŽAČKO-CRNOGORSKIH
BOŠNJAKA U PENTALOGIJI *ZAMJENE* HUSEINA BAŠIĆA / THE
CONSTITUTION OF SANJAK-MONTENGRIN BOSNIAC'S HISTORY
WITHIN HUSEIN BAŠIĆ'S PENTALOGY *REPLACEMENTS* 59

Irma Marić

U LABIRINTU 'DEFINITIVNE KNJIGE': BILJEŠKE O BORHESOVSKIM
ISHODIŠTIMA HOROZOVIĆEVIH *TALHI* / IN THE LABYRYNTH OF THE
"DEFINITIVE BOOK": NOTES ON THE BORGESIAN INFLUENCE IN
HOROZOVIC'S *TALHE* 75

Šeherzada Džafić

POSTMODERNA ETIKA DARKA CVIJETIĆA / POSTMODERN
ETHICS OF DARKO CVIJETIC 85

UDK 168.522:378(438)

Primljeno: 20. 5. 2018.

Pregledni rad
Review paper

Ena Begović-Sokolija

FRA ANĐEO ZVIZDOVIĆ U KNJIŽEVNOM I KNJIŽEVNOHISTORIJSKOM PAMĆENJU (U POVODU 600. OBLJETNICE ROĐENJA)

U radu se analiziraju geneza narativa i modeli pamćenja bosanskog franjevca Anđela Zvizdovića – od starijih historiografskih napisa o njemu, preko zabilježenih legendi i književnoumjetničkog uobličjenja Zvizdovićevog lika, pa sve do novijih kulturnomemorijskih strategija. Društveno-povijesne okolnosti, kao i njihova primarna zadaća (širenje i očuvanje vjere), uvjetovali su posebnost bosanskih franjevaca, čega su rezultat i veoma specifične heteropredodžbe, autopredodžbe i metapredodžbe o franjevcima. U dvije drame i dvije pripovijetke četverice bosanskohercegovačkih i hrvatskih autora te u dostupnoj književnoj historiografiji uočavaju se različite tehnike proizvodnje pozitivnih predodžbi o Anđelu Zvizdoviću kao o “tolerantnom pregovaraču”. Pritom su ovaj petnaestostoljetni franjevac i *Ahdnama*, koju je od sultana isposlovaio, postali mjesta pamćenja i njegovanja “kulta baštine” te “simboličkog i kulturnog kapitala” (Pierre Bourdieu).

Ključne riječi: bosanski franjevci; predodžba; imagologija; mjesto pamćenja; kult baštine; simbolički i kulturni kapital

*Nema naroda čija bi povijest i sudbina bila tako usko skopčana ma s
kojom institucijom, kao što je prošlost hrvatskoga naroda
kroz više stoljeća sa franjevačkim redom.*
(fra Radoslav Glavaš)

1. KNJIŽEVNOTEORIJSKI I METODOLOŠKI OKVIR

Moto ovoga teksta njeguje opće mjesto književnokritičke i znanstvene misli o vezi između djelovanja franjevac i kulturne i duhovne povijesti hrvatskoga naroda. Zadatak koji, između ostaloga, stavljam pred sebe jeste prepoznati predodžbe u bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj književnosti i književnoj historiografiji o jednom od najznamenitijih bosanskih franjevaca – Anđelu Zvizdoviću, ne baveći se pritom njihovom *tačnošću* i *istinitošću*, nego njihovim *funkcijama* i onime što te predodžbe *proizvode* u književnosti i društvu općenito. Stoga se najprikladnijom čini imagološka perspektiva tumačenja teksta, jer, kako tvrdi vodeći imagolog Aachenske škole Hugo Dyserinck: “Bez obzira na problem njihove (misli se na imagotipske predodžbe, op. E. B.-S.) vjerodostojnosti, možemo istraživati njihovo djelovanje kao i njihov utjecaj u svim područjima duhovnog života” (Dyserinck 2009: 67).

Riječ *imagologija* latinsko-grčka je kovanica nastala od riječi *imago* (lat. slika, predodžba, misao) i *logos* (grč. govor, riječ, pojam, misao, razum). Slike o stranim zemljama i narodima utkane su u evropsku književnu kulturu od njenih antičkih početaka do danas, a u književnoj povijesti te slike postale su predmetom intenzivnijeg proučavanja od dvadesetih godina 20. stoljeća, dok se termin *imagologija*¹ upotrebljava od šezdesetih godina 20. stoljeća. Temelji imagološkim izučavanjima postavljeni su prelaskom s tradicionalnog pojma *egzistencije* na pojmove *percepcije* i *predstavljanja*, kao i uvođenjem *alteriteta* kao binarnog para pojmu *identiteta* (detaljnije Sekeruš 2006: 101). Naravno da je pitanje identiteta i alteriteta, na ovaj ili na onaj način, pod ovim ili onim imenom, staro koliko i sama književnost, ali se u savremenoj nauci o književnosti, posebno u komparatistici, također na različite načine i pod različitim imenima, sve intenzivnije javlja od druge polovine 20. stoljeća.²

Dakle, imagologija kao disciplina svoju je primjenu najprije našla u uporednoj / komparativnoj književnosti na području francuskog jezika³ i ta komparatistička / književna⁴ imagologija istraživački interes dijeli s mnogim savremenim paradigmama društvenih i humanističkih znanosti, poput socijalne psihologije, kulturne antropolo-

¹ Termin *imagologija* prvi primjenjuje Oliver Brachfeld u tekstu “Note sur l’imagologie ethnique”, objavljenom u časopisu *Revue de Psychologie des Peuples*, broj 17 iz 1962. godine (prema Dukić 2009: 5). U anglosaksonskom svijetu ta oblast komparativne književnosti poznata je pod imenom *image studies*, *comparatist image studies* ili *imagological approach*, u Francuskoj i Holandiji kao *imagologie*, a u Njemačkoj *komparatistischen Imagologie* ili *Image-Forschung*.

² O tome piše, primjerice, i Staniša Tutnjević (2006: 42 i dalje).

³ Začetnicima imagologije smatraju se francuski komparatisti Marius-François Guyard i Jean-Marie Carré.

⁴ *Komparatistička* sugerira “nadnacionalno usmjeren istraživački interes i njemu primjerenu poredbenu metodologiju”, a *književna* upućuje na “(lijevu) književnost kao dominantno polje istraživanja” (Dukić 2009: 5).

gije i kolonijalnih studija. Također, zbog njezinog interdisciplinarnog karaktera, mnoge se znanosti njome koriste: pedagogija, psihologija, etnografija, etnologija, sociologija, politologija, kulturna antropologija, čak i povijest. Bavljenje imagologijom usko je skopčano i sa ksenologijom – naukom o tuđstvu i tuđem, kao suprotno sebi-svojestvenom, a koja istražuje ovaj fenomen u uvjetima njegovog nastajanja i u njegovim pojavnim oblicima, odnose između tuđstva i sebi-svojestvenog, te konstituiranja raznih profila tuđeg, i uopće, konstrukciju tuđeg. Ksenologija asocira i pojave koje idu do ksenofobije, jer podrazumijeva egoistično isticanje onoga što neko smatra samo njemu svojestvenim, pa je ovakvo shvatanje u osnovi i rasnih teorija (Konstantinović 2006: 14).

Predmet imagologije, kako i samo ime kaže, jesu slike (imago), predstave, predodžbe, preciznije: predodžbe nacionalnih karaktera, etničke predrasude i klišeji, kulturni stereotipi; u širem smislu ti stereotipi mogu poprimiti vjerski, lokalni, pa čak i spolni predznak. Imagološki aspekt podrazumijeva nerazlučiv uvid u heteropredodžbe (predodžbe o Drugome), autopredodžbe (predodžbe o sebi) i metapredodžbe (predodžbe o predodžbama drugih o sebi), pri čemu uključuje tekstualne, intertekstualne i kontekstualne aspekte. Pritom je težište na subjektivnoj percepciji a ne na objektivnim datostima, dakle, ne ono što *jeste* nego što se *smatra da jeste*. Za dani kontekst rada nameće se odgovarajućom definicija imagologije koju je ponudio Joep Leerssen: “književnoznanstveni pristup koji se poziva (...) na (...) točku križanja između verbalnih (poetičkih) i povijesnih (ideoloških) osobina teksta, između teksta kao verbalnog tkiva i teksta kao društvenog čina, pristup, dakle, koji računa na integrirano izučavanje i tekstualnih i povijesnih aspekata kulturnog i političkog imaginarija” (Leerssen 2009: 85). Upravo na navedenim književnoteorijskim i metodološkim postavkama u tekstu se prati geneza narativa o fra Anđelu Zvizdoviću u književnom i književnohistorijskom pamćenju.

2. POVIJESNI I KULTURALNI OKVIR

Franjevački red utemeljio je 1209. godine Franjo iz Asiza (1181–1226), koji je odlučio odbaciti materijalna bogatstva i posvetiti se siromašnima. Ovaj “drugi Krist”, kako ga nazivaju (Brnčić 2012: 43), odlučio je „radosnu vijest ljubavi (...) podijeliti sa svima: stoga propovijeda ne samo ljudima nego i pticama, zečevima i ribama. I oni ga slušaju. A on se s njima ophodi kao s osobama, ulazi s njima u **dijalog** pun poštovanja. Franjo je vrlo **iznimka** od uvriježenosti u katoličanstvu da se obeshrabruje briga za dobrobit **ne-ljudskih bića**” (Brnčić 2012: 12). Isticanje je moje, a njime

želim ukazati na za temu rada znakovite predodžbe o utemeljitelju franjevačkog reda – on je onaj koji, nasuprot uvriježenim navadama, ulazi u dijalog s Drugima, čineći ih ravnopravnim i poštovanja vrijednim sagovornicima. Ali i čineći sebe, svoju vjeru i red, vrijednim poštovanja i divljenja pred političkim i religijskim Drugim, o čemu svjedoči susret s egipatskim sultanom Malikom al-Kamilom 1219. godine u kojem Franjo pokazuje otvorenost, miroljubivost i, zašto ne, dovrtljivost. Zbog jezgrovitosti epizodu donosim u Andrićevoj verziji: „I, tamo gde su krstaške vojske ginule, on uspeva da goloruk i sam prođe živ i zdrav. Izveden pred egipatskog sultana, on mu, u svojoj *žeđi za mučeništvom* i velikoj i naivnoj veri, nudi da zajedno s jednim muslimanskim sveštenikom uđe u ogranj, pa koji izađe živ, onoga je vera prava i nju sultan sa svojim narodom treba da primi. Naravno da sultan nije primio ognjenu probu, ali je, zadivljen njegovom smelošću, naredio svojoj vojsci da propusti čudnog stranca, da se slobodno vrati u svoju zemlju” (Andrić 2003: 347).

Ova zgoda podsjeća na izlazak Anđela Zvizdovića pred osmanskog sultana Mehmeda II El Fatih a dva i po stoljeća kasnije, a svjedoči o franjevačkoj misionarskoj djelatnosti koju su nasljedovali u duhu svoga utemeljitelja. Naime, prvi franjevci u Bosnu dolaze 1291. godine, ubrzo prodiru u gradove, podižu samostane i obavljaju svakodnevnu im zadaću (propovijed, ispovijed, pokora i obraćenje) (Vrankić 1994: 19). U 14. stoljeću (1339–1340) organiziraju se u Bosansku vikariju, koja se s vremenom proširila obuhvativši mnoge krajeve izvan Bosne. Osmanskim osvajanjem Bosne 1463. godine nestaje klasične crkvene uprave, a franjevci, primivši od Mehmeda II El Fatih a čuvenu *Ahdnamu* (carsko garantno pismo), kojom sultan zapovijeda da „nosiocem ove povelje bosanskim svećenikom (...) nitko nit njima nit njihovim crkvam ikakvu zaprieku oli dosadjivanje uzrokuje, tako, da oni u mojih pokrajinah i državah bez ikakva straha i bojazni smjednu prebivati. Koji su pobjegli i vraćaju se, nek budu sigurni i nepovriedivi (...) i nitko od mojih velikaša (...) i podložnika nek se u njihove stvari ne mieša. (...) i ako koje ljude iz inostranih krajeva dovedu, nek podpunu slobodu uživaju” (Batinić 1881: 132), prilagođavaju se okolnostima, a stečena prava ljubomorno čuvaju i žestoko brane.⁵

Izuzimajući jevrejska geta u evropskim gradovima Osmansko je carstvo u to vrijeme “jedina država na teritoriji Evrope koja tolerira multikonfesionalnost mimo primjene evropskog principa vjersko-teritorijalne delimitacije *cuius regio, illius religio*, prema kojem su podanici morali prihvatiti vjeru svojih zemaljskih gospodara” (Spahić

⁵ Detaljnije o povijesnom i kulturalnom okviru u kojem se razvijao franjevački red od njihovog dolaska u Bosnu do 20. stoljeća pisala sam u doktorskoj disertaciji *Slika Drugog u bosanskohercegovačkoj franjevačkoj književnoj tradiciji do početka 20. stoljeća i predodžbe o franjevcima u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, odbranjenoj 2017. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

2016: 24). Možda je najslikovitije o principima islamskog osvajanja svijeta i vladanja osvojenim krajevima pisao Amin Malouf, Libanac i Francuz, kršćanin, u svom eseju *U ime identiteta*: “Daleko od toga da to osvajanje (islamsko, od Španije do Indije, op. E. B-S.) želim predočiti kao miroljubivi pohod. Ili oslikati muslimanski svijet kao raj snošljivosti. Ali ponašanja se ocjenjuju sa stajališta njihova vremena. I nema nikakve sumnje da je islam tradicionalno prihvaćao, na teritorijima koje je nadzirao, prisutnost drugih monoteističkih religija” (Malouf 2002: 53). I dalje: “Da su moji preci bili muslimani u zemlji koju su osvojile kršćanske vojske, umjesto što su bili kršćani u zemlji koju su osvojile muslimanske vojske, mislim da ne bi mogli nastaviti živjeti četrnaest stoljeća u svojim gradovima i selima, ispovijedajući svoju vjeru (...) U povijesti islama, od samih početaka, postoji značajna sposobnost suživota s drugima” (Malouf 2002: 54). Ako imamo na umu osnovna pitanja imagološkog razmatranja teksta (ko, kome, kada i kako govori / piše), onda ovaj navod dodatno dobija na značaju.

Povijesni kontekst uvjetovao je i kulturalne posebnosti bosanskih franjevaca. Između ostaloga, i to da se bosanski franjevci nazivaju “ujacima”, pored općeredovničkih i općefranjevačkih termina: fratar / pratar / brat. Još je Ivo Andrić u disertaciji odbranjenoj 1924. godine u Grazu isticao da su specifične prilike u Bosni stvorile “specifičan, poseban tip u franjevačkom redu i u celokupnom sveštenstvu katoličke crkve” (Andrić 2008: 289–290). I pored čestog isticanja sličnosti sa sunarodnicima, kao i nužne doktrinarne (Pravilo Reda Manje braće) prakse i načina života koji dijele s pripadnicima istog prosjačkog reda iz drugih naroda, *bosanski su franjevci* specifikum Bosne i Hercegovine, njezine kulturne i književne tradicije. U ovom kontekstu podrazumijeva se šire značenje pojma kulture kakvo je ponudio Klaus Rot: “Kultura je (...) sistem zajedničkih značenja i orijentacija, znanja i stavova, vrednosti i normi, načina ponašanja i artefakata koje ljudi dele, sistem koji im omogućava da tumače svoje prirodno i socio-kulturno okruženje i da u njemu smisljeno delaju” (Rot 2000: 113). A bosanski franjevci itekako kulturno djeluju, jer njihovi opstanak, žilavost i vitalnost na ovim prostorima kroz više od sedam stoljeća ovise, između ostaloga, i o kulturnome pamćenju. Još je fra Julijan Jelenić (1913: 1) početkom 20. stoljeća isticao da su u cijenjenju i u čuvanju svojih starina bosanski franjevci uvijek bili uzorom.⁶

⁶ Na ovom mjestu nije naodmet podsjetiti na Džajinu (1973: 26) opasku da “(...) što se tiče same franjevačke historiografije, uz činjenicu da je ona dosad dala u mnogo slučajeva pionirske i značajne rezultate za cjelokupnu povijest Bosne, treba imati u vidu da su njezine mogućnosti bile i ostaju materijalno i sociološki ograničene, s jedne strane, a s druge strane da je u njoj sadržana nota apologetizma i heroiziranja vlastite prošlosti, kao svojevrsno dijalektičko reagiranje na nerijetko površne i neodmjerene sudove o političko-kulturnoj i crkveno-kršćanskoj ulozi bosanskih franjevaca”.

U posebnom prilogu *Svjetla riječi*, u povodu 800 godina franjevačkog reda, Ivan Lovrenović (2010: 10) iznosi „teze za jedno tumačenje specifičnosti kulturne prakse bosanskih franjevaca”, koja se ogleda, između ostaloga, i u tome što „nema nijednoga primjera u Evropi i u svijetu, da se između zemlje, njezine povijesti i kulture s jedne, i franjevaca s druge strane, razvio tako specifičan odnos i tako neraskidiva simbioza, kao što je slučaj s Bosnom, *franjevačkom Bosnom*, kako je odavno nazvana u historiografskim spisima”. I dalje: “Poznati su i relativno pouzdano istraženi i osvijetljeni historijski procesi dugoga trajanja, te glavne političke i društvene okolnosti, u kojima se stvorio taj posve osobit profil *bosanskoga franjevca* i model *bosanskoga franjevaštva*”. A u njihovoj djelatnosti svakako je „naglašen osjećaj za važnost povijesnoga pamćenja i neumorni trud da se ono njeguje i očuva, u vječnoj borbi sa silama uništenja i zaborava” (Lovrenović 2010: 10). Za odabranu temu rada važno je imati na umu da su uloge na „višestoljetnoj pozornici fratarske povijesti u Bosni”⁷ bile jasno podijeljene: na jednoj strani bili su franjevci i kršćani, kroz predodžbe i autopredodžbe prikazani kao *žrtve*, a na drugoj strani “turci” i turska vlast uopće, zatim “šizmatički paćare” koji kršćansku raju “pod svoj rit” hoće podvrgnuti, a nerijetko i sama crkvena vlast sa svojim za bosanske fratre nepravednim odlukama i odredbama oslikani su kao *nasilnici*.⁸

Džaja (1994: 35) izdvaja tri moguće slike bosanskih franjevaca kroz povijest, a predodžba o Anđelu Zvizdovića u toj kategorizaciji zauzima posebno mjesto: 1. ikona fratra diplomata (Peregrin Saksonac); 2. ikona fratra kao tolerantnog pregovarača (Anđeo Zvizdović); 3. mučenička ikona (Nikola Tavelić). Ne treba smetnuti s uma ni Džajinu (1994: 34) „radnu hipotezu”: za razliku od dominikanaca, koji su u srednjovjekovnu Bosnu došli kao borci protiv hereze i modernizatori, te su doživjeli neuspjeh, franjevci su diplomatskom i političkom saradnjom s Kotromanićima potisnuli dominikance i korigirali njihov način djelovanja.

3. ANĐEO ZVIZDOVIĆ U LEGENDAMA I KNJIŽEVNIM TEKSTOVIMA SVOJE SABRAĆE

Postoje različiti oblici borbe protiv Neprijateljskog Drugog. Ubogi bosanski re-dovnik protiv osmanskog sultana i njegove vojske na Milodražu nije se uopće borio,

⁷ <http://ivanlovrenovic.com/2013/06/zagledani-u-vlastitu-povijest/> (Posjet 2. 5. 2020.)

⁸ Detaljnije: <http://ivanlovrenovic.com/2013/06/zagledani-u-vlastitu-povijest/> (Posjet 2. 5. 2020.) Na to ukazuje Ivan Lovrenović i u drugim esejima, ističe u intervjuima, a književnoumjetnički taj motiv obrađuje u romanu *Putovanje Ivana Frane Jukića* (1977).

ali svejedno njegov lik izrasta ogrnut legendom kao zvjezdanim plaštom i ostaje upamćen kao Pobjednik u tom susretu. Naime, o fra Anđelu Zvizdoviću isprelo se mnoštvo predaja i legendi. Jedna od legendi kazuje kako je dovtljivi fratar nadmudrio sultana tražeći da mu pusti tri sužnja. Kada je sultan pristao, ispostavilo se da nije riječ o trojici ljudi, kako je sultan pomislio, već o fojničkom, kreševskom i sutješkom samostanu (Dragić 2002: 116). Predaja, također, bilježi da je „car načinio Zvizdoviću lijep plašt ispunjen zvjezdicama, da mu bude prema prezimenu” (Dragić 2002: 117). Životopisci ovog franjevca donose i legendu po kojoj su ga neistomišljenici naumili otrovati kada ih je pokušao obratiti. Čašu otrovane vode, koju su mu pružili za okrepu, Zvizdović je po običaju blagoslovio riječima “u ime Isusovo”, te mu je, po jednim, čaša ispala i razbila se, a, po drugima, popio je vodu ne otrovavši se. Taj čudesni znak, prema legendi, priveo je prisutne u okrilje Katoličke crkve (Vrgoč 2007: 15–16).

Na fonu potenciranja razlike između Zapada i Istoka, kršćanstva i islama, “nas” i “njih” isto simboličko mjesto pamćenja tekstualno konstruira i Antun Knežević u četvrtom svesku *Bosanskog prijatelja*, čijim je i urednikom. U Kneževićevom opisu susreta na Milodraževu između “potlačitelja i posvojitelja Bosne” i “junaka slobodnog Fr. Angjela Zvizdovića Malobraćanina” (Knežević 1870: 140–141) statusno-politički podređeni fratar prikazan je kao kulturno i civilizacijski nadređen osmanskom sultanu.

Još jedan franjevac-ilirac Grgo Martić iskoristio je priliku da nas u svojim *Osvetnicima* podsjeti na povijesni susret fra Anđela Zvizdovića i sultana Mehmeda II i ponudi nam *Ahdnamu* kao topos pamćenja (Martić 1990: 298–299) oblikovan u epskom kodu. Martić uprizoruje ulazak “cesarsko-kraljevske vojske” na čelu s Filipovićem u Bosnu 1878. godine likujući nad kršćanskim “posjednućem” Bosne i Hercegovine. Zaključak dolazi u Gundulićevom stilu, uz osvetnički prizvuk, kako i priliči nazivu epskog ciklusa: “Tada kobno bilo za kršćane,/ A danas se ukobljuju Turci, / I pravo je, da se mijene kobi;/ A na istom polju Milodražu/ Nek se vrati nemilo za drago” (Martić 1990: 300). Povijest se ponavlja – Filipović ulazi u Sarajevo na Goricu, kao što je i Eugen Savojski dvjesto godina ranije. A sve je zapravo osveta za sultanov ulazak u Bosnu 1463. godine!

U nastavku rada pogledajmo kako savremena književnost pamti, odnosno kakve predodžbe konstruira savremena bosanskohercegovačka i hrvatska književna praksa o jednom od najistaknutijih bosanskih franjevacu.

4. ANDEO ZVIZDOVIĆ U SAVREMENOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ I HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

O Anđelu Zvizdoviću malo je poznatih biografskih i povijesnih podataka.⁹ Stoga je bilo zanimljivo pratiti kako imaginacija, kao nadomjestak historiografije, u književnoj povijesti i u književnoj kulturi postaje mjesto kolektivnog pamćenja. Nešto slično ustvrdio je izdavač Lovrenovićeve knjige *Nestali u stoljeću*: “Ivan Lovrenović nevjerojatno jasno pokazuje da je literatura sudbina i da je pisanjem moguće rekonstruirati svijet i svjetove, jer stvarnost i izmišljaj jedno su te isto kad ih stvara veliki autor” (Lovrenović 2013). Dakle, književnost ne rekonstruira povijest nego konstruira novi simbolički imaginarij. Stoga krenimo upravo od Lovrenovićevog pamćenja Anđela Zvizdovića.

4.1. Pripovijetka *Zvezdani plašt* Ivana Lovrenovića, prvotno objavljena u časopisu 1981. godine, inkorporirana je u tkivo quasiromana *Liber memorabilium* (1994), a onda i u još jedan tobožnji roman *Nestali u stoljeću* (2013). Oba puta s gotovo istom funkcijom, u drugoj knjizi izraženijom – pripovijetke, eseji, publicistički tekstovi u poglavlju *III. Bosna Argentina* nude predodžbe o pripadnicima ove redodržave kao o čuvarima prošlosti, Bosne, bosanstva, posebnosti, a time i naratorovih identifikacijskih polja, koji stoljećima na sebi svojstven način odolijevaju napadima svakojakih izvanjskih i unutarnjih neprijatelja, pa i vlastitih kušnji – od Anđela Zvizdovića preko Matije Divkovića, Antuna Kneževića, Nikole Šokčevića, Lovre Karaule do Ljudevita Lauša i Josipa Markušića.

Ni u Lovrenovićevoj pripovijetki, kao ni u Karahasanovoj dramskoj slici, kako ćemo vidjeti u nastavku, nema onoga što je povijest upamtila – sudbonosnog susreta bosanskog franjevca s osmanskim sultanom (premda se predmnijeva u predtekstnom vremenu), već je težište na onome što je naratorima važno – na susretu sa samim sobom. Jer tu se otvara prostor imaginarnog, a time je i sva pažnja fokusirana na ovog redovnika, bez opasnosti da se rasprši na Drugoga. Lovrenoviću je važan i Zvizdovićev susret u Firenzi s Jurajem Dragišićem, fratrom porijeklom iz Srebrenice, onovremenim intelektualcem evropskih razmjera. Naime, zemljak dvojnog identiteta (Georgius Benignus Argentinensis / fra Jure iz Srebrenice) moli Zvizdovića za njegovog boravka u Italiji da se vide, ravno trideset godina nakon Zvizdovićevog susreta

⁹ Andeo Zvizdović rodio se u selu Zvizda iznad Gornjeg Vakufa 1420. godine. U predajama je zapamćen kao glasovit propovjednik. Bio je kustod Bosanske kustodije. U franjevačkom redu časti se kao blaženik i štuje 7. jula, na datum kada je i umro u Fojnici 1498. godine.

s El Fatihom na Milodražu, odnosno bijega Dragišićevog iz Srebrenice u Dubrovnik pred Osmanlijama. Ne zove ga da se gledaju, a o čemu bi razgovarali, pita se fra Anđeo, koji se nakon susreta sa sultanom “prestao truditi da govori”. A i toliko su različiti! Jedan je pobjegao iz Bosne, a drugi ostao s turcima u Bosni, pa sada s jedne strane stoji “otmnjena i odnjegovana pojava” Dragišićeva naspram bosanskog “vuka u habitu”; razlikuje ih i to što su Dragišićevi bili krstjani, a Zvizdović je svojevremeno za krstjane bio “ognjeni jezik” i jedan od najžešćih boraca protiv heretika. Poanta pripovijetke upravo i jeste o herezi, odnosu prema njoj, o (ne)prihvatanju drugog i drugačijeg načina mišljenja i života. Naime, fra Anđeo odlazi jedne nedjelje u crkvu Santa Maria del Fiore u kojoj je najpoznatiji heretik tog vremena Girolamo Savonarola, “garavi, užagreni dominikanac”, propovijedao s „gromovitošću, žestinom i onim neprirodnim sjajem u očima” (Lovrenović 2013: 75) o vjeri koja se povukla pred vremenitim dobrima, o prelatima i knezovima koji prednjače u materijalnim dobrima... Fra Anđeo se u dubini duše slagao s tim. Savonarolina propovijed potaknula je bosanskog fratra da preispita vlastiti odnos prema “krstjanima”, “svojim” hereticima. Shvatio je da je griješio, nakon čega slijede rečenice kojima se iznevjerava stereotip o teološkoj raspravi u kojoj je samo jedna strana prava. „A tko bi na zadnjem sudu znao reći: gdje je prava vjera? Može li tko na zemlji reći: u mene je, u tebe nije? Ako je tako, kome će ona krv i one suze na glavu? I zar oko vjere mora uvijek tako: u krvi i u suzama? Hoće li ikad biti tako da vjera bude radosna, ili bar podnošljiva?” (Lovrenović 2013: 76) I ponovno usporedba, i razlika, i kušnja: ono pred Mehmedom, prije trideset ljeta, stajao je sam, ali jak od svog čina. Bio je – mnogi. Sada je sam i star, s pitanjima bez odgovora. No, Lovrenović ne ostavlja protagonistu svoje priče dugo u takvom beznađu: u nastavku puta za Rim, u najavljenoj posjeti Svetom Ocu, fra Anđela Zvizdovića preplavljaju mir, mudrost, strpljenje, “tajno znanje” (Renate Lachmann), što je opet rašireni stereotip o pripadnicima franjevačkoga reda.

4.2. Još jedan književni tekst stavlja Zvizdovića u iskušenja o kojima pripovijeda sv. Petru i iz kojih on, naravno, izlazi kao pobjednik te, pretpostavljamo, ulazi u rajске dveri. Dramska slika *Kušnje fra Anđela Zvizdovića* Dževada Karahasana objavljena je 1998. godine povodom petstote obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, ulazeći tako u korpus tekstova koji sudjeluju u radu na kulturnom pamćenju koristeći potencijal “simboličkog i kulturnog kapitala” (Pierre Bourdieu). Naime, riječ je o svojevrsnoj drami u drami, jer protagonist fra Anđeo kazuje “bratu Petru”¹⁰ o svojim

¹⁰ Može se pretpostaviti da “brat Petar” predstavlja sv. Petra, koji u ikonografiji zapadnog kršćanstva na vratima Raja dočekuje blažene (visoke crkvene dostojanstvenike, kraljeve, redovnike, djevice itd.) (detaljnije: *Leksikon...* 2006: 509).

unutarnjim priviđenjima i iskušenjima, o Strahu, Beznađu i Bijesu, što su u ljudskim obličjima dolazili da ga muče i iskušavaju. Nema tu drame susreta sirotog redovnika i silnog sultana, nema tu povijesnog trenutka primanja *Ahdname* ili zvjezdanog plašta. Sva drama u samom je fra Anđelu. Fratar svojim grijehom smatra što je bio tašt na ono što mu je bilo suđeno da doživi, jer „lakše ti je trpjeti ako povjeruješ da si po tom trpljenju jedinstven i da te ono nekako izdvaja” (Karahasan 1998/1999: 200). Karahasan se poigrava vremenskim planom, ukazujući na univerzalni karakter fra Anđelovih “kušnji”; tako je *prije petstotinjak* godina fratar bio “raščtvoren” između pobjedničkih turaka, fratara koji bi bježali ili ginuli, zbunjenog i uplašenog naroda koji čeka odgovore i upute te uporne vjere u dobro i u višu promisao (nije li to opisni izraz za Boga?!) – a o svemu tome priča on bratu Petru *sada*. Dosad smo imali predodžbu o Zvizdoviću kao misionaru, čak diplomati, ali Karahasan ovim tekstom konstruirao književni lik mučenika i sveca pripisujući fra Anđelu misao: „... tako sam eto popustio taštoj pomisli da sam pravi mučenik” i „kako sasvim razumijem kušnje kojima su bili izloženi neki davni sveci” (Karahasan 1998/1999: 201).

Zanimljiva je i predodžba Straha – odeblji čovjek tridesetih godina, srednjeg rasta. Ta “prikaza” muči fratra stereotipnim predodžbama o turcima ne bi li ga natjerala na bijeg: „Evo ti ih pred kućom, (...) ma već su ušli. A oni su gadni gosti, braco! Znaš li ti šta oni rade onim kojih se dočepaju? Oni nabijaju na kolac. Oni deru kožu. Oni raščetvoruju” (Karahasan 1998/1999: 202). Fratar ga se oslobodio kad je osjetio da se od Straha širi neugodan zadah u ćeliji, da jednostavno smrdi. Progledavši ga, uspio ga je otjerati i osloboditi se. Beznađe je predstavljeno u liku izduženog, zimogrižljivog čovjeka zrelih godina, koji podriva mit o predziđu kršćanstva: „Za koji kršćanski svijet ti ovdje izlažeš svoju kožu? Pa vas je kršćanski svijet založio (...) Gdje su Mleci i Genova, gdje je Španjolska i papina država, gdje je Francuska i Sveto njemačko-rimsko carstvo? Ni Ugarska se za vas ne zanima (...)” (Karahasan 1998/1999: 202). I njegova je namjera nagovoriti fratra da pobjegne i sve ostavi. No, fra Andeo potpuno očekivano odgovara: „Ništa lakše od toga (...) Ali treba graditi svoju kuću i čuvati je, treba zaslužiti svoju kuću na ovom i na onom svijetu. A nećeš je zaslužiti odlazeći” (Karahasan 1998/1999: 203). A onda još jedno imagotipsko mjesto o Božijoj njivi od koje sami trebamo napraviti svoj vrt – kada mu Beznađe govori da su bosanska brda i magle među najgorim dijelovima svijeta, da ima u tuđini ljepše, fra Andeo odgovara: „Mene je zapalo ovo i moje je da se oko ovoga trudim. Ako sam dovoljno dobar i od ovoga ću ja vrt napraviti, pravi vrt” (Karahasan 1998/1999: 204). No, najteže ga je iskušavao kosmati grmalj – Bijes. On mu je citirao svetog Bernarda: „Kršćanin traži svoju slavu u smrti nevjernika!”, obrazlažući toj “tvrdoj glavi bosanskoj”

(opet stereotip, naravno!) kako treba ubiti nevjernika ili biti ubijen, ali s njim života nema. A naš Anđeo Zvizdović, u potpunosti u skladu sa svojim imenom i učenjem utemeljitelja svoga reda, odgovara skromno, u duhu Ljubavi i prihvatanja Drugoga: „Ja znam za svog učitelja Franju koji slavi Stvoritelja sa svim stvorenjima njegovim, znam i za Krista koji slavi život i reče da donosi život... Ne, mala je moja pamet, ne znam ja za velikog Bernarda koji me uči da je slava moje vjere u smrti drugoga” (Karahasan 1998/1999: 203). U kontekstu nastanka ovog dramskog teksta, netom po završetku posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, rečenica „Nema mira i nema razgovora među vjerama”, kojom Bijes nastoji natjerati fratra da sagriješi, višestruko je imagološki znakovita, naročito ako se ima na umu da ju piše bošnjački i bosanskohercegovački pisac prikazujući iskušenje kojem jedan fratar ne podliježe. Zatim su Zvizdovića iskušavali Ravnodušnost, Razočarenje, Razum, Sumnja – svi u pokušaju da ga odgovore od odluke da ne bježi iz Bosne i da ne ratuje s Turcima. Ali, ta odluka je od Boga, „a od Njega ne dolazi zlo i ne dolazi ono što se može izbjeći” (Karahasan 1998/1999: 204). Iako je fratar bio uvjeren da ta iskušenja dolaze iznutra, da su to njegove nutarnje dileme i sumnje, nakon susreta sa sultanom Mehmedom priviđenja su ga prestala proganjati, ali je sretao mnogo stvarnih, tjelesnih ljudi koji su govorili isto onako kao prikaze koje su ga kušale. Njegove kušnje dolazile su izvana, sasvim izvana. Zajednička povijest Bosne i franjevacu u njoj – povijest je stalnih kušnji, kako veli fra Petar Anđelović (1998/1999: 207).

4.3. Poetska drama *Bosanska trilogija* Nikole Šopa (1980) neobično je i zanimljivo štivo. Ne poštujući pravila žanra, povijesnu istinu, pa čak ni realno moguću istinu, kroz fantazmagorijske slike opisan je pad Bosne pod osmansku vlast. U prvom dijelu drame *Na bosanski Ivandan* uveden je lik fra Dida, s čijim se imenom Šop poigrava spojivši oznaku pripadnika franjevačkog reda i naslov koji asocira hijerarhiju klera Crkve bosanske, a koji iščekuje s kraljem Stjepanom¹¹ novac od papinog izaslanika kojim bi platili danak sultanu, ali im je ovaj prenio poruku da je najveće svetogrđe kršćanskim novcem hraniti i dalje otomanskog zmaja. Od Ivanjdanskih krijesova planuše brade¹² dervišima, koji prate Mahomet-pašu u osvetničkom pohodu na Bosnu i kralja Stjepana, koji ga je uvrijedio uskrativši danak. Derviši mole fra Jozu da im ugasi vatru i spasi brade kako ne bi kao čose otišli u Džennet. Fra Jozo jaše kraj Mahomet-paše i šapće mu na uho („mamiš me ko šejtan đavo”, odgovara paša) da primi

¹¹ Stjepan Tomašević, posljednji bosanski kralj, vladao je od 1461. do 1463. godine kada ga je sultan Mehmed II dao pogubiti u Jajcu. Time je Bosna izgubila samostalnost i postala osmanskog Bosanski sandžak. Posmrtni ostaci kralja Stjepana pohranjeni su u Franjevačkom samostanu u Jajcu.

¹² Brada je simbol mudrosti i iskustva; u književnosti, pri opisu turskog poraza, poznati su stereotipni motivi careva guljenja brade od muke i jeda (v. Dukić 2004: 85).

vreću dukata i vrati se s vojskom. Stereotip o turskoj lakomosti nije potvrđen, jer Mahomet-paša nije prihvatio mito što mu ga fratar nudi. Padišahove uhode ne mogu uložiti kralja „kad na svaki strah,/ kralj Stipe se stanji, (...) kad na svaki dah/ postaje sve manji” (Šop 2004: 25). Unutarnji Drugi nisu više jedni drugima tuđi pred opasnosti od vanjskog Trećeg, kako pokazuje primjer koji njeguje pozitivni stereotip o nevolji koja ljude zbližava, jer od vrebaoća i od uhoda neznani fratri traže utočište kod bogumila: „Oj, pobogu bogumili,/ primite nas pod svoj krov,/ beskućnici fratri mi smo”. Ovi odgovaraju: „Baš nam dobro naiđoste, / oj patnici, fratri Bosne/ (...) / raskriljeno primamo vas/ mi u goste” (Šop 2004: 29). Fra Dido objašnjava papinom poslaniku da je papinska država krivac što će u Bosni biti rata, a ovaj odvrća heteropredodžbom: „Bosna je uvijek bila puna privedenja (...) Pobožan i strpljiv narod, ali pun bogumila i privedenja” (Šop 2004: 30). Stoga poslanik, kao i svaki stranac u onovremenoj i docnije osmanskoj Bosni (prisjetimo se konzula i vezira iz *Travničke hronike*) želi što prije otići, a odlazeći savjetuje kralja Stjepana da se skloni kod fratara dok ne počne boj, afirmativno atribuirajući pripadnike franjevačkoga reda: „Premudri su to ljudi” (Šop 2004: 39).

Lik Anđela Zvizdovića rekonstruiran je u posljednjem dijelu trilogije pod naslovom *I Bosna šaptom pade* u kojem se Šop (opet!) poigrava stereotipima, počevši od ovog prisutnog u naslovu. Vra Jozo na zahtjev svesilnog padišaha traži od kaštelana svih tvrđavica da sve tvrđave ponovno zaključaju i da se bore po svim ratnim propisima, jer padišah „hoće da se ponosi svojim pobjedama, a ne vašim pokornim predajama” (Šop 2004: 65). Kako su derviši sada samo bezbradi starci, ni savjetovati ne znaju, pa Mahomet-paša šalje po vra Jozu. No, jedan “sveti derviš” iz prikrajka gleda pašu, pa od tog pogleda paša nema mira. Stoga šalje hanume iz svog harema, što je predodžba o egzotičnom, orijentaliziranom Drugom, njegovoj putenosti i čulnosti nasuprot fratarskom celibatu. No, derviš je zapravo bio sam padišah! Fratri prosjaci traže da ih sultan primi, a među njima je i jedan koščati, o kojem su do sultana već došle pozitivne aksiološke atribucije: „A jel’ to onaj pravednik Vrandeo? Neka samo dojde. Odavno se ja već spremam da ga pozdravim. Čuo sam o njemu najlipše. A to je biva Bosna preda me izišla u fratarskim dronjcima. E, beli, pozdravit ću Vrandela. Asli još ne viđeh ovolikog prosjaka” (Šop 2004: 77). Od plašta koji mu je “svemoćni el fatih” poklonio, Vrandeo postade arslan, a maločas je bio miš. Jedan od kadija veli: „E nije vala/ neg on je arslan i prije bio, jer samo je arslan/ prid arslana izići smio” (Šop 2004: 78). Kadije, mujezin i muftija eglenišu – hoće li se Vrandeo sada osiliti s padišahovim plaštom i tražiti veću vlast i čast, ili će skrušeno svaki dan klečati na plaštu kao vjernik musliman na svojoj serdžadi. Mahomet-paši neko pred nosom

Bosnu osvaja i presreće mu pobjede i on traži od mujezina, koji s minareta mnogo toga zna i vidi, da mu otkrije tajnu „kako Bosna niti pisnu niti škrinu¹³,/ nego muklo gluvim šaptom pade” (Šop 2004: 83). Mujezin je vidio Vrandela kako „u dolami padišaha svoju misu misu”, na što padišah (u Smail-aginom tonu iz Mažuranićevog epa) traži: „Hazur, sluge, hazur,/ Amo mi ga dovedite smista” (Šop 2004: 84). Niko se ne usuđuje dovesti Vrandela padišahu, čak ni Zvezdoznanac: „Jer sudbine vaše sad su spletene,/ One sad zajedno jedna uz drugu jezde,/ a da vas rastavim, ne znam šta bi bilo” (Šop 2004: 84). Kadija strahuje da bi sada fratar htio s padišahom vlast i carstvo dijeliti, ili čak da Vrandeo ode u sultane, a padišah da postane “zerica od zere”. Pojavljuje se Vrandeo i izgovara posljednju repliku: „Evo me, el fatihe, pobratime,/ cinjeno budi tvoje ime.// Vraćam ti tvoj svemoćni plašt,/ vidiš da ohol nisam ni tašt.// Noseć ga o kocu vrbovom rosnom,/ zavladah ja tako cilom Bosnom,/ jer svakog je svuda obuzimao strah/ svak mišljaše da prolazi padišah.// Uzmi svoj plašt jer u njem ti je vlast/ a, Mehmede, beli, vlast nije čast.// I tako ti Alaha, moj narod uvike štiti,/ a ja odoh da živim u kostriti” (Šop 2004: 85). Padišah opet šalje potjeru za njim: „Vratite mi Vrandela./ Vratite mi div čovika./ Vratite mi jedinog insana” (Šop 2004: 86). Posljednja replika, kao i ranija padišahova („Asli još ne viđeh ovolikog prosjaka”), potvrđuju Zvezdoznančevu misao (a šta je Pjesnik nego zvezdoznanac, pogotovo kad se bavi astralnim temama, poput Šopa u poznim godinama) o prepletenosti sudbina jednog sultana i jednog franjevca. I doista, u našoj povijesti kao i u književnosti jedan uz drugog često se spominju. I dok je u drami kralj Stjepan pobjegao i od kukavičluka se smanjio, fra Anđeo je od svog čina hrabrosti narastao gotovo do zvijezda. Mada je u tome pripomogao i zvjezdani plašt, simbol osobite sultanove naklonosti.

4.4. Na koncu, dovoljno je tek uzgredno spomenuti pripovijetku Esada Jogića *Fratar Anđel* (2002). Premda pripovijetka vrvi nelogičnostima, anahronizmima, materijalnim pogreškama, ali i imagotipskim iskazima, jedna slika u njoj ipak je vrijedna spomena. Bosanski fratar Anđeo Zvizdović [koji je u opisu “svetački i nestvaran” i kojem se suza otrgne u molitvi za Bosansko kraljevstvo i kraljicu Jelenu (!)] nadmudrio je gotovo anegdotalno bosanskog kadiju i sultanovog namjesnika i savjetnika Aziz-pašu. Naime, na fratrovu molbu da sultan poštedi fratre jer će se i protjerani narod onda vratiti, kao i kraljicu i njezinu djecu koja su posljednji nasljednici kralja bosanskog, Aziz-paša predložio je igru smrti: iz crne vaze učeni Arslan-kadija i fratar Anđeo izvući će svoje sudbine. Unutra se nalaze jedno crno i jedno bijelo zrno grožđa. Onaj koji izvuče crno grožđe bit će pogubljen, a onome koji izvuče bijelo grožđe sultan će ispuniti sve želje. Naravno da je odlučeno kako fratar mora prvi izvlačiti, a

¹³ Opet intertekstualna igra s Mažuranićevim epom *Smrt Smail-age Čengića*.

kako su obje bobbe grožđa bile crne, fratar, uz sultanov izun, proguta svoju sudbinu. Tako je kadija morao izvući preostalo zrno i prihvatiti kaznu kako pokušaj prevare ne bi bio raskrinkan. Vlast i moć bili su nadigrani, pa držeći tespih Mehmed El-Fatih, „kao nagradu za inteligentnu hrabrost i neprimjerenu fratarsku mudrost” (Jogić 2002: 54), napisao ubogom bosanskom fratru, koji strpljivo prebire krunicu stojeći pred sultanom, *Ahdnamu*. Tekst dokumenta donosi se na kraju pripovijetke u cijelosti ne bi li se tim pseudodokumentarističkim postupkom dobilo na vjerodostojnosti.

5. KULTURNOMEMORIJSKE STRATEGIJE

Vitalnost svakog stereotipa povezana je s ponavljanjem i prakticiranjem, a jedna od učestalijih upotrebnih vrijednosti stereotipa jeste kontinuiran rad na “kolektivnom pamćenju” i njegovo prilagođavanje novonastalim potrebama (Đerić 2007: 68). Tako se i danas nastavlja njegovati predodžbe o Anđelu Zvizdoviću kao “nosećem stupu identiteta bosanskih franjevacu” i “važnoj osobnoj karti Bosne Srebrene”, kako ga je 2016. godine okarakterizirao fra Fabio Badrov.¹⁴

Također, Franjevački samostan Duha Svetoga u Fojnici, u čijem se muzeju čuvaju *Ahdnama* i Zvizdovićev plašt kojim ga je sultan navodno ogrnuo, svake godine organizira manifestaciju “Ljeto fra Anđela Zvizdovića” eksplicitno dovodeći u vezu susret blaženoga Anđela Zvizdovića i sultana Mehmeda II El Fatiha s onim svetog Franje Asiškog i sultana El Malika dva i po stoljeća ranije. Godine 2019. u blizini samostana otkriven je i blagoslovljen spomenik u bronzi fra Anđelu Zvizdoviću, koji je prikazan „kao junak od fratra, pun je snage i odlučnosti, pun je i poniznosti, pun je vjere u Boga, pun je ljubavi za Bosnu u Hercegovinu, spreman je sve učiniti da u teškim osmanskim osvajanjima i progonima ostanemo u svojoj vjeri i svojoj Domovini... i uspio je. Ovaj Spomenik govori: fra Anđele, hvala ti!”¹⁵ Navedeni primjeri potvrđuju teze da je “kult baštine” zaokupljen slavljenjem ili oplakivanjem neke prošlosti, bilo stvarne, bilo fiktivne (Atkinson 2008: 189).

Ma koliko franjevcima – povijesnim ličnostima, uvjetno rečeno, *koristilo* to što ih književnost pamti, mahom postupcima fikcionalizacije povijesti i beletrizacije njihovih biografija, teško se oteti dojmu da se savremena književnost, kao i znanost o književnosti, njima često i *koristi* u različite svrhe. Zanimljivo da je *Ahdnama* i danas,

¹⁴ <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/10-novosti/229-sultan>. Badrov je tom prilikom izgovorio i sljedeće: “U trenutku kada se odrekneмо uspomene i zahvalnosti ovome velikanu naše povijesti, mi bosanski franjevci gubimo smisao svoga poslanja u Bosni.” (Posjet: 4. 5. 2020.)

¹⁵ <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/10-novosti/387-fra-andeo-zvizdovic> (Posjet: 4. 5. 2020.)

kako tvrdi Jozo Džambo¹⁶ a, kako smo vidjeli, tako je bilo i u devetnaestom stoljeću, sačuvala svoju *psihološku* učinkovitost, iako je izgubila *pravnu*. U vrijeme njezinog izdavanja, pak, mogla bi se primijeniti teza Marije Todorove prema kojoj je “ljudima koji se osećaju potčinjeno, potlačeno ili marginalizovano važan (...) čak i nominalni politički suverenitet” (Todorova 1999: 71).

Iako djeluju u okviru zamišljene cjelovitosti zapadnoevropske kulture a organizacijski pripadaju cjelini franjevačkoga reda i Katoličke crkve, bosanski franjevci istovremeno sudjeluju u procesu oblikovanja hrvatskoga kulturnog i političkog identiteta. Anđeo Zvizdović stameno, kao u bronzu uklesan, stoji na početku tog narativa.

IZVORI

1. Jogić, Esad (2002), *Tri žene i fratar*, Pučko otvoreno učilište Zagreb, Zagreb
2. Karahasan, Dževad (1998/1999), “Kušnje fra Anđela Zvizdovića”, *Bilten franjevačke teologije*, XXVI/1, Sarajevo
3. Knežević, Antun (1870), *Bosanski prijatelj*, sv. IV
4. Lovrenović, Ivan (2013), *Nestali u stoljeću*, Fraktura – Synopsis, Sarajevo – Zagreb
5. Martić, fra Grgo (1990), *Osvetnici*, u: *Izabrana djela*, knj. II; priređivač i autor predgovora: Branko Letić, Svjetlost, Sarajevo
6. Šop, Nikola (2004), *Bosanska trilogija*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo

LITERATURA

1. Andrić, Ivo (2003), “Legenda o svetom Francisku iz Asizija”, u: *Priča iz Japana i druge odabrane*, Konzor, Zagreb
2. Andrić, Ivo (2008), *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, u: Branko Tošović, *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelprieger Ivo Andrić in Graz*, Beogradska knjiga, Graz – Beograd, str. 215-363.
3. Anđelović, Petar (1998/1999), “Hommage fra Anđelu Zvizdoviću”, *Bilten franjevačke teologije*, XXVI/1, Sarajevo
4. Atkinson, David (2008), “Baština”, u: David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne (ur.), *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, Disput, Zagreb, str. 189-199.

¹⁶ <http://ivanlovenovic.com/2012/06/jozo-dzambo-osam-eseja/>, str. 74. (Posjet: 2. 5. 2020.)

5. Batinić, Mijo Vjenceslav (1881), *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, knj. I, Zagreb
6. Begović-Sokolija, Ena (2017), *Slika Drugog u bosanskohercegovačkoj franjevačkoj književnoj tradiciji do početka 20. stoljeća i predodžbe o franjevcima u savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, rukopis
7. Brnčić, Jadranka (2012), *Franjina pjesma stvorenja*, Svjetlo riječi, Sarajevo
8. Dragić, Marko (2002), "Povijesne predaje i legende o franjevcima u Bosni i Hercegovini", *Hrvatska misao*, VI/22, Ogranak Matice hrvatske Sarajevo, str. 113-120.
9. Dukić, Davor (2004), *Sultanova djeca: Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar
10. Dukić, Davor (2009), "Predgovor: O imagologiji", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, str. 5-22.
11. Dyserinck, Hugo (2009), "Komparatistička imagologija onkraj 'imanencije' i 'transcendencije' djela", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, str. 57-69.
12. Džaja, Srećko M. (1973), "Povijesni okviri djelatnosti bosanskih franjevaca 19. st.", *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu*, Sarajevo, str. 25-34.
13. Džaja, Srećko M. (1994), "Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća", u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291 – 1991*, Zbornik radova, Samobor, str. 27-36.
14. Đerić, Gordana (2007), *Polni stereotip u etničkom: Prilog srpskoj imagologiji, Antropologija*, CEAI, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
15. Jelenić, Julijan (1913), *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Zemaljska štamparija, Sarajevo
16. Konstantinović, Zoran (2006), "Komparativna imagologija balkanskog i srednjoevropskog prostora", u: *Svoj i tuđ. Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 11-15.
17. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (2006), Anđelko Badurina (ur.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb
18. Leerssen, Joep (2009), "Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, str. 83-97.
19. Lovrenović, Ivan (2010), "Proizvodnja kulture iz zauzetosti za život", *Bosanski franjevci – život, vjera, kultura*, posebni prilog, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, str. 10-12.

20. Malouf, Amin (2002), *U ime identiteta: Nasilje i potreba za pripadnošću*, Prometej, Zagreb
21. Rot, Klaus (2000), *Slike u glavama: Oglеди o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd
22. Sekeruš, Pavle (2006), "Društvene predstave i proizvodnja značenja: slike Južnih Slovena u francuskoj kulturi XIX veka", *Zbornik međunarodnog skupa "Susret kultura"*, Filozofski fakultet, Novi Sad, str. 101-109.
23. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – Bosanska riječ – BZK Preporod, Tuzla
24. Todorova, Marija (1999), *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd
25. Tutnjević, Staniša (2006), "Pitanje identiteta i alteriteta u srednjoevropskim i balkanskim književnostima", u: *Svoj i tuđ. Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, str. 41-53.
26. Vrankić, Petar (1994), "Kulturno-religiozna gibanja u Europi u doba nastanka franjevačkog reda (1180–1288)", u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991*, Zbornik radova, Samobor, str. 7-26.
27. Vrgoč, Miro (2007), *Duhovni stupovi Bosne Srebrene: Neki značajniji bosanski franjevci od 15. do 20. stoljeća*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb

INTERNETSKI IZVORI

1. <http://ivanlovrenovic.com/2012/06/jozo-dzambo-osam-eseja/>
2. <http://ivanlovrenovic.com/2013/06/zagledani-u-vlastitu-povijest/>
3. <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/10-novosti/229-sultan>
4. <http://www.fojnica-samostan.com/novo/index.php/10-novosti/387-fra-andeo-zvizdovic>

FRANCISCAN ANĐEO ZVIZDOVIĆ IN THE MEMORY OF LITERATURE AND THE HISTORY OF LITERATURE (ON THE OCCASION OF THE 600TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Summary:

The paper analyses the genesis of the narrative and models of remembering Bosnian Franciscan Andeo Zvizdović – from the earlier historiographical texts about him, to the recorded legends and artistic-literary portrayals of Zvizdović, to the more recent strategies of cultural memory. The socio-historic circumstances, as well as the of Bosnian Franciscans' primary task (spreading and preserving the faith), have defined their specific status that resulted in very specific hetero-perceptions, self-perceptions and meta-perceptions of the Franciscans. In two plays and two stories authored by four Bosnian-Herzegovinian and Croatian authors, and in available literary historiography, one notices different techniques of producing positive perceptions of Andeo Zvizdović as “a tolerant negotiator”. In that context, this 15th century Franciscan and *Ahdnama* which he succeeded to negotiate over with the Sultan, have become the locus memoriae and of cultivation of “heritage cult” as well as a “symbolic and cultural capital” (Pierre Bourdieu).

Key words: Bosnian Franciscans; perception; imagology; locus memoriae; heritage cult; symbolic and cultural capital.

Adresa autorice
Author's address

Ena Begović-Sokolija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ena.begovic@ff.unsa.ba

UDK: 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 04. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU ORIJENTALIZMA I OKCIDENTALIZMA: NARATIVI O ISELJAVANJU BOŠNJAKA U TURSKU U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOSTI PRVE POLOVINE 20. STOLJEĆA

Rad se bavi književnim i publicističkim reprezentacijama muhadžirluka (iseljavanja) Bošnjaka u Tursku s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća. Posebna pažnja posvećena je različitim književnim reprezentacijama ovog fenomena u prvoj polovini 20. stoljeća, kao i pitanjima koliko su književne reprezentacije slijedile ili se subverzivno odnosile prema tadašnjim političkim diskursima. Korpus je obuhvatio za temu iseljeništa reprezentativnu pripovjednu prozu i dramske tekstove, kao i publicističke radove bošnjačkih autora. Kritička analiza pokazala je da su književni tekstovi uveliko slijedili tad dominantne narative o ovoj temi, promičući imago tipičke slike o iseljenicima, Turskoj, Austro-Ugarskoj Monarhiji, „novim“ i „starim“ vremenima i sl. Značajan broj tekstova iz ovog perioda je agitirao protiv iseljavanja u Tursku, ali uvijek s dozom ideološke obojenosti svjetonazorskim gledištem pisca, što će odrediti i karakter književne reprezentacije narativa o iseljeništvu.

Gljučne riječi: muhadžirluk; imagologija; publicistika; bošnjačka književnosti; orijentalizam; okcidentalizam

POLITIČKE I DRUŠTVENE PRILIKE

Narativ o iseljavanju Bošnjaka u Tursku obimom zauzima značajno mjesto u bošnjačkoj književnosti prve polovine 20. stoljeća. Kako je iseljavanje u Tursku po uspostavi austrougarske uprave uzimalo maha, političke i vjerske elite te osvijestili

pojedinci u ondašnjim periodičkim publikacijama nametali su ovo pitanje kao prvorazredno važno. Sadržaj narativa o iseljavanju kod političkih i vjerskih elita je varirao u zavisnosti od društvenog i političkog konteksta – nekad su zagovarali a nekada mu su protivili – dok su prosvijećeni pojedinci, uz nekoliko izuzetaka, od samog početka bili protivnici muhadžirluka. Iz onovremenih serijskih publikacija te iz naučnih radova, koji su naknadno objavljeni na ovu temu, iščitavamo različite razloge za seobu: vjerske, ekonomske i političke. U svakom slučaju, ovaj proces ostavio je nesagledive posljedice na populacioni, pa samim tim i na socijalni i politički status Bošnjaka. Valja kazati da se iseljavanje nije odvijalo samo za vrijeme Austro-Ugarske, nego i nakon Prvog svjetskog rata, naročito poslije sprovedene agrarne reforme.

Smail Balić navodi da su razlozi za iseljavanje s kraja 19. stoljeća i prvih 30 godina 20. stoljeća prije svega bili iz „vjerskih pobuda“, a često i zbog političkih, socijalnih i ličnih motiva. Prema njegovom mišljenju, iseljavanja potaknuta „vjerskim pobudama“ počela su „neposredno po gušenju hercegovačkog ustanka 1882. godine“, a potom nastavljena „u toku borbe za vjersko-kulturnu autonomiju od 1900. do 1908. godine“, dok su se iseljavanja potaknuta političkim, socijalnim i ličnim motivima odvijala tek „nakon aneksije 1908. godine“ i po sprovođenju „jugoslavenske agrarne reforme poslije 1918. godine“ (Balić 1999: 459).

Da su Bošnjaci činili „hidžru“ iz vjerskih pobuda svjedoče brojne agitacije uleme protiv iseljavanja. Ulema je nastojala uvjeriti stanovništvo da iseljavanje nema nikakve veze sa „spašavanjem dina“ niti da će neko biti „bolji turčin“ ako napusti svoju domovinu. Navodili su teološku argumentaciju protiv „hidžre“ zasnovanu na temeljnim vjeronaučnim izvorima (Kur'an i hadis). Prvi se iz ulemanskih krugova iseljavanju suprotstavio Muhamed Emin Hadžijahić 1884. godine, a potom i Mehmed Teufik Azabagić 1886. godine – sigurno dva najznačajnija onovremena duhovna autoriteta u Bošnjaka (Usp. Lavić 1996: 123-130). I jedan i drugi su napisali važne agitacijske tekstove: Hadžijahić je u listu „Vatan“ objavio članak na turskom jeziku pod naslovom *Patriotizam*, a dio je objavljen i u „Sarajevskom listu“ (br. 115), da bi Azabagić dvije godine kasnije za isti list napisao *Risalu o hidžri* ili *Poslanicu o hidžri* (Kemura 1970: 436-443). Upravo ova dva apela i potvrđuju da su iseljenici opravdanje za seobu tražili u vjeri i „spašavanju vjere“ jer nisu mogli živjeti među „kaurima“ i u „kaurskoj zemlji“. Da su vjerske pobude donekle utjecale i na sljedeći val iseljavanja, nakon 1908. godine, svjedoči *Okružnica* koju je u časopisu „Tarik“¹

¹ O iseljavanju Bošnjaka u Tursku pisano je i u arebičkoj štampi s početka 20. stoljeća. Detaljnije vidjeti u: Avdija Hasanović (2019), „Pojam hidžre u arebičkoj štampi“, na: http://avdijahasanovic.blogspot.ba/arbiva/2019/05/29/41_51367

obznanio Odbor muslimanskog mualimskog i imamskog društva 1910. godine (Kemura 1971: 6-15). Uz vjerska objašnjenja zašto se ne treba iseljavati, *Okružnica* se referira i na neke političke manipulativne narative o navodno sklopljenom sporazumu između Turske i Austro-Ugarske o zaustavljanju daljnjeg iseljavanja. Nesigurnost, koja je nastala po dolasku "kaurina" u Bosnu, dodatno je intenzivirana i odnosom domaćeg kršćanskog i pravoslavnog stanovništva, kao i nacionalnim težnjama susjednih država. Kada je riječ o odnosu kršćanskog stanovništva, najeklatantniji primjer je slučaj otmice Fate Omanović, a koji je inicirani prozelitskim težnjama jednog dijela klera na čelu sa nadbiskupom Stadlerom prema muslimanskom stanovništvu (Kemura 1970: 436; Imamović 1996: 55). S druge strane, iseljavanje Bošnjaka iz ugla srpske političke elite promatrano je više u nacionalnom negoli vjerskom kontekstu. Naročita je agitacija vidljiva u srbijanskim novinama protiv iseljavanja muslimana jer je srpska politika taj proces ocjenjivala kao gubitak "dela srpskog stanovništva muhamedanske vere". To potvrđuje i tekst Jovana Cvijića *O Iseljavanju bosanskih muhamedanaca* (1910) u kojem su jasno naznačene nacionalne pretenzije srpske politike prema Bosni i muslimanima, ponavljajući romantičarske stereotipe o "poturicama" i izgubljenom „narodnom osećanju“. U novom kontekstu zagovaranje stavova o muslimanima kao "delu srpskog življa" u Bosni, povezano je sa nastojanjima da se na „njihovoj“ zemlji umanjí naseľjavanje (kolonizacija) drugih naroda i onemogućí realizacija austrougarske nacionalne politike.

„Iseljeni muhamedanci su dakle za uvek izgubljeni za srpsku narodnost, oni što ostanu u Bosni vraćaće se sa napretkom prosvete svojoj narodnosti. Ne samo iz humanih pobuda već i iz nacionalnih moraju dakle Srbi najživlje nastojati da se bosanski muhamedanci ne iseljavaju. Oni treba da se za to onako isto zauzmu kao i muhamedanska omladina. Istorijska nesreća je učinila da je znatan deo bosanskih Srba promenio veru i izgubio narodno osećanje. Sada mora zbog toga da nestane znatnog dela bosanskih muhamedanaca; nestaće i njihovog srpskog jezika i njihove srpske fizičke konstitucije, jer će se potpuno pretopiti u jedan azijski narod.“² (Cvijić: 1910)

Ovakva nacional-romantičarska ideologija nailazila je na veliki otpor kod bošnjačkih političkih i intelektualnih elita. Tako je naprimjer u časopisu "Bošnjak" (26. 12. 1901.) objavljen članak pod naslovom *Hidžret* u kojem se anonimni autor najprije bavi lošim socijalnim, ekonomskim i psihološkim stanjem iseljenika u

² U cvijićevskom ključu, koliko nam je poznato, do sada nisu interpretirani srpski književni narativi o iseljavanju Bošnjaka u Tursku, pa ni znamenita Šantićeva pjesma *Ostajte ovdje*.

Turskoj, a potom kritizira pisanje srpske štampe („Srbobran“, „Večernje novosti“, „Zastava“) o muhadžirima. Autor primjećuje da su srbijanske novine posljednjih godina 19. stoljeća agitirale za iseljavanje, a sada su zauzele drugačiji stav, videći Bošnjake kao neku vrstu nacionalnog plijena:

„Eto, tako pišu „srbi“ i srpske novine, isti oni koji su do pred godinu javno i potajno agitirali i Muslimane tešvik činili, da se što više sele u Tursku, „koja da ih čeka raskriljenih ruku, dajući im svu opskrbu, zemlje i imanja.“ „Srbobran“, „Zastava“ i iste ove „Večernje novosti“ vjerno su registrovale svaki slučaj selitbe iz Bosne, pridodajući kako su ove „muhadžire“ srpska „braća“ u Bijogradu lijepo dočekali, kako su im išli na ruku te kako su u Aziji dobili imanja i čifluke i da tamo žive jedni po jedni. Tako su „srbi“ onda pisali, da što više Muslimana potaknu na selitbu, jer im je tada došla zapovijed iz Bijograda „da treba nastojati oko toga, da se iz Bosne i Hercegovine iseli što više turaka (Muslimana) jer ako se iseli bar jedna trećina bosansko-hercegovačkih Muslimana, onda je moguće zapodjeti akciju u prilog oživotvorenja ideje o Velikoj Srbiji“. To je bila a i danas je parola srbijanske politike, ali bojeći se, da im Muslimani ne bi zavirili u karte, za časak su udarili u druge diple, da naivnim zamažu oči“ (Anonim, 1901: 3).

Uz ovakve tekstove, u časopisu „Bošnjak“ objavljujuna su često i anonimna pisma muhadžira u kojima su prenosili iskustva o lošem životu, ekonomskoj propasti, bolestima, umiranju, statusu „ženskinja“ i sl. Pisma su sadržavala i stajališta turske vlade o iseljavanju, a ona su najčešće bila negativna. S druge strane, ova su pisma odisala nostalgijom za domovinom, kao i snažnim patriotskim nabojem. U značajnom broju ova pisma su anonimna, što ostavlja sumnju da ih je pisala sama redakcija. Koliko je epistolarna forma bila omiljen žanr političke agitacije protiv iseljavanja potvrđuje i činjenica da su i brojni književnici, naročito u proznim tekstovima, koristili formu pisma. Pisci su, zapravo, oponašali stil i sadržaj agitacije. Pismo se tako u ovom slučaju iz matične privatne i intimne sfere prometnulo u sredstvo političke borbe:

„... te se je vazda do istog zaključka dolazilo, da naime i oni koji sele a i oni koji ostaju gube svoju egzistenciju i budućnost, i to prvi radi toga, što dođu u posve drugu zemlju i drugi narod, s kojim se duh bosanskih iseljenika nikako ne može prilagoditi, te koji u toj neizvjesnosti vas svoj novac potroše i ostanu kao suha i posječena grana, a drugi, koji ostanu i nadalje u Bosni, gube u svemu i ono, što imaju, jer se manjina među množinom postepeno gubi i nestaje je. A i sama vlast na manjinu manje respekta daje.“ (Anonim, 1909)

Ni stav Austro-Ugarske nije bio ujednačen po ovom pitanju. Njihov odnos prema iseljavanju možda je najbolje opisao V. Bogićević koji je svoje istraživanje temeljio

na tajnim izvještajima za vrijeme Kallayeva režima (1882-1902) a po kojima je bilo zabranjeno u javnosti govoriti i pisati na ovu temu jer bi se tako u Evropi narušio dignitet nove uprave³. Zbog toga i nije bilo agitacija i apela protiv iseljavanja sve do 1905/6. kada se u bosanskohercegovačkim novinama intenzivira pisanje na ovu temu. Tako Bogićević prenosi da je u "Bosansko-hercegovačkom glasniku" 1906. godine objavljeno nekoliko članaka u kojima se navode razlozi za iseljavanje, između ostalih „materijalna nužda“, zatim strane firme koje uzimaju strance za radnike, a domaće kao nadničare, te da stranci izvoze domaće sirovine u velikim količinama. Glasno se progovara i protiv rješenja agrarnog pitanja, čak da se ukine i kmetsko pravo (Bogićević 1951: 263). U Vladinim izvještajima navodi se, također, značajan utjecaj Turske, a naročito mladoturaka u agitaciji za iseljavanje, a koja se preko novina protežirala u vidu narativa o ugroženosti vjerskih prava muslimana i zulumu „austrijskih činovnika“. Bogićević konstatira da su uzroci za iseljavanje najčešće bili psihološki, a ne ekonomski, navodeći da nisu iseljavali samo seljaci nego i imućni.

Posebno su zanimljivi podaci o proiseljeničkom agitiranju domaćih ljudi, što je očito izazivalo najoštrije osude političke i intelektualne elite. Ovakvi stavovi pojedinaca svjedoče i o moralnoj dekadenciji društva budući da su samo agitatori od toga imali ličnu korist. Vlast je uspjela evidentirati nekoliko agitatora, a interesantna je i činjenica da su, uz domaće agitatore, iseljavanje poticali i stranci, koji su iz Turske dolazili „kao bedeli“ da „organizuju odlazak muslimana ‘na Ćabu’“ (Bogićević 1951: 266).

U ovom pregledu političkih i kulturnih prilika vezano za iseljavanje Bošnjaka u Tursku u prvoj polovini 20. stoljeća, nastojali smo samo apostrofirati ključne narative, društvene i političke akcente koji su se, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada, manje-više pojavljivali i u publicističkim odnosno književnim tekstovima.

³ U kontekstu odnosa Austro-Ugarske prema iseljavanju Bošnjaka valja ovdje spomenuti rukopis teksta "Selitbe u Tursku" Abdurezaka Hifzi Bjelevca koji se nalazi u *Rukopisu monografije muslimanske istorije* (na stala od 1941. do 1945.). Bjelavac, između ostalog, kaže: "Postavlja se zanimljivo pitanje, kako se službena austro-ugarska politika držala prema muhadžirskom pokretu u Bosni. Mi raspoložemo jednim podatkom, prema kojem je austro-ugarski poslanik u Carigradu baron de Kalitze kod turske vlade posredovao, da se muslimanima iz Bosne dopusti doseljavanje iz Bosne. Piscu je naime ovih redaka saobćio u Carigradu Ali Fehmi ef. Džabić, kojemu je kao neovlaštenom emigrantu bio od strane Austrije zabranjen povratak u domovinu sliedeće: „De Kalitze i Beč tražili su od Visoke Porte dozvolu da primi Iseljenike iz Bosne, jer su to nepoćudni državljani visokog cesarovog carstva. Ovaj se međutim podatak ne bi ni u kom slučaju mogao uzeti za temelj austrijskog gledanja na pitanje muhadžira iz Bosne“. Bjelevac je ovaj podatak uvrstio i u roman Ana Zolotti. Usp. Abdurezak Hifzi Bjelevac: "Selitbe u Tursku", u: *Rukopis monografije muslimanske istorije*, HAS, ZV-491, str. 3.

STAVOVI BOŠNJAČKIH KNJIŽEVNIKA O EMIGRACIJI U PUBLICISTIČKIM TEKSTOVIMA

Kao progresivniji dio društvene i intelektualne elite, koji je uglavnom prihvatio nove društvene i političke okolnosti, književnici su se na različite načine uključili u agitaciju protiv iseljavanja Bošnjaka u Tursku. O tome svjedoče brojni njihovi publicistički i književni tekstovi. Valja skrenuti pažnju da je značajan broj književnika obavljao važne društvene funkcije, pa se bliskost njihovih stavova politici zvanične administracije može dovesti i s tim u vezu. Književni tekstovi s jasnim angažmanom javili su se naročito nakon aneksije kada je austrougarska uprava zauzela jasnije stavove po ovom pitanju. Također, intenzivnije pisanje, s više kritičkog otklona, uočava se nakon 1918. godine, posebno u vrijeme provođenja jugoslavenske agrarne reforme. U publicističkim i književnim tekstovima, uz teme iseljavanja, paralelno se uvijek provlačila i tema o zapuštenosti i neobrazovanosti bošnjačkog življa. Znatna broj ovih tekstova počiva na karakterističnom prosvjetiteljsko-realističkom literarnom modelu gdje se utilitarna funkcija ogleda ne samo u nastojanju da se kod čitalaca oblikuje moderni evropski identitet, već i u aktueliziranju egzistencijalno važnih pitanja kolektivne opstojnosti. Književni i publicistički tekstovi izravno su instrumentalizirani u funkciji odvratanja stanovništva od iseljavanja – što je, imajući u vidu tadašnju ulogu i značaj književnosti, u specifičnom povijesnom kontekstu predstavljalo značajan moralni i politički čin (Pogl. Bajramović 2019: 101-108). Tako se Edhem Mulabdić u tekstu *Naši stari: uspomene* prisjeća kako su se starije generacije odnosile prema novonastaloj društvenoj situaciji nakon 1878. godine, a posebno ondašnjih političkih elita o “pitanju hidžreta“:

„Naše vodstvo grupirano u prvim vremenima iz okupacije i zbog velikih događaja onoga vremena i promjena prilika ne pokazaše znakove osjećaja za narod u višem smislu. Čak ono se ne zauze dosta izrazito i otvoreno ni u pitanju hidžreta, koji se onda biješe razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu“ . (Mulabdić 1927/1928: 4)

Za razliku od ondašnje starije generacije, koja je nove društvene procese interpretirala kao narušavanje tradicionalnih i vjerskih dogmi, mlađa generacija predvođena Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom,⁴ Safvet-begom Baša-

⁴ Mehmed-beg Kapetanović svoje stavove o iseljavanju iznio je u knjizi *Budućnost ili napredak muslimana u Bosni i Hercegovini*: „Žalibože, da ‘su od nas neke prazne glave svoju lijepu domovinu ostavile i hidžret učinile, to jest iselile se u tuđi svijet. Od toga većeg belaja i muke na svijetu nema. Sa takvim postupkom niti si sebi kakvu’ korist učinili, niti onome mjestu, gdje su se naselili. Za malu stvar i bez teške muke, ostaviti svoj zavičaj i otići u tuđinu, to je baš velik grijeh, to ne de učiniti nikakav rodoljub“ (18893: 25)

gićem, Edhemom Mulabdićem i Osmanom Nuri Hadžićem⁵ „isključivo je govorila o našem preporodu kome je gotovo na putu stajao nehaj naše starije generacije prema školi i prosvjeti“ (Mešić 1933/1934: 279). Ideje ove generacije naišle su na osporavanje kod konzervativnog dijela stanovništva, posebno na polju prosvjete i školstva, jer se, između ostalog, “moderna prosvjeta” koristila kao instrument i prilikom agitacije za iseljavanje:

„A tu našu apstinenciju su naši izvjesni ‘prijatelji’ i vještački podupirali zastrašivanjem našeg svijeta. Da će mu djecu švapska škola prevjeriti. Ova je agitacija i pojačana sa nagovorom našega svijeta na seljenje u Tursku. Nama je bilo jasno, da se za ovom agitacijom krije želja, da se naš element raseli, pa da se dođe njihovih plodnih zemalja jeftino ili posve džaba.“ (Mešić 1933/1934: 279)

Uz narativ o “spašavaju dina”, jedan od zastupljenijih u tekstovima o “muha-džirluku” jeste onaj o “švapskom školstvu” i „kaurskoj jaziji“. Konzervativni i neprosvijećeni dio stanovništva, kao i domaći agitatori, posezali su za ovim narativom onda kada su se htjeli oduprijeti evropeizaciji i modernizaciji društva. Značajan broj iseljenika u njemu je našao opravdanje za seobu, a zbog njegove sveprisutnosti i djelotvornosti i književnici su često posezali za njim. Dalje, narativi koji su cirkulirali u društvenom polju, uz ovaj o protivljenju modernom školstvu, bili su i oni o ‘iskustvima’ poznanika i rođaka, o bavljenju trgovinom, traženju namještenja u Turskoj i sl. Ipak, ovakvi sadržaji nisu dobili povlašten status u književnom polju, kao što ga je, naprimjer, stekao narativ o prodaji zemlje u besćenje. Naročito je aktualiziran nakon jugoslovenske agrarne reforme kada su Bošnjaci materijalno devastirani jer su im oduzeta sva kmetska selišta i begluci (Pogl. Kamberović 2005). Propadajući ekonomski i gubeći društveni

⁵ Osman Nuri Hadžić u brošuri *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini* govori o beznadu i nesnalaženju muslimanskog stanovništva po dolasku Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu. Kao i svi sljedbenici moderne evropske misli, Hadžić se usredsredio na kritiku letargije, apatije i nesnalaženja muslimanskog stanovništva u ovom povijesnom trenutku: „Okupacija je naime presjekla sve niti, koje su bosanske muslimane vezale za onim uporištem, u čije su ruke predali bili svu svoju sudbinu, od koga su sve očekivali, ne polažući nikakvu važnost u vlastitu snagu, u vlastiti rad. To je također doprinelo, te su muslimani u okupaciji nazrijevali svoju propast, osjećali se kao zarobljenici, kojim je sve oteto, i mislili su, da su došli u pogibelj za vjeru i imetak. To je prouzrokovalo te su se mnogi odmah u početku izselili i potražili svoje utočište u Aziji i Africi. Naglost je urodila da nisu vidili koliki grieh čine i time, napuštajući rođenu grud i slabeći položaj svojoj islamskoj braći, koja ostaju.(...) Umjesto svega toga, oni su smeteni s mozga i s glave i preneraženi neočekivanim događajima, objesili ruke niza se i gledali što se oko njih zbiva. Muslimani su tada sličili djetetu, kojemu je u vodu upala igračka, pak ostalo zabezeknuto, ne vjerujući u ono, što mu se zbililo. (...) Dok su drugi marljivi građani prionuli uz trgovinu i obrt, muslimani su se sa nekim okorjelim ponosom oduprli svakom snošaju sa „kaurim-švabama“, makar da su na svoje oči gledali, kako im iz dana u dan bježi iz ruku posjed, trgovina i obrt, kako jedan po jedan ostaju bez svog rada i imanja. Nu sve to u početku nije bog zna kako upadalo u oči ali danas, nakon dvadeset godina, jako se opaža“ [Anonim (Osman Nuri Hadžić) 1902: 10-12].

status, oni su jeftino prodavali svoju zemlju te bez nekih značajnih finansijskih sredstava odlazili u Tursku. Ovome je pitanju u književnosti naročitu pažnju posvetio Ahmed Muradbegović u drami *Muhadžiri*, prikazujući kako su iseljenici za zemlju dobijali samo plaćenu kartu za Tursku. Ponukan ovom pojavom, Murat Šuvalić je objavio protestni članak u kojem, između ostalog, piše:

“Nažalost još od preklanske godine u bos. Krajini nastala je opet emigracija u Tursku i ovih dana je upravo u kulminaciji. Od kraja novembra do prve sedmice decembra ove godine iz kotara bos. Krupa odselilo je 885 duša, a iz Cazina 1200. Novi iseljenici se popisuju i ovaj će broj do konca ove godine nesumnjivo narasti do 3000 duša. Imanja se njihova daju 70% jeftinije nego

je njihova vrijednost. Bolja imanja kupuju pravoslavni seljaci iz Bos. Petrovca i pogranične Like, a slabija komšije muslimani. Tako je tužno zaigralo kolo iseljavanja muslimana u Tursku, a ovaj pokret je upravo magnetičan jer se sve više širi. Većim dijelom sele stari i iznemogli, a uglavnom siromašni. Njihov fanatizam je besprimjieran, njihova je odlučnost bezočna i upravo ekscentrična. Samo je to očajan element, komu treba radikalna lijeka. Sve se prodaje hitno i žurno, plaćaju se velike takse, spava se po uredima i podmićuje, samo da se dobije čim prije dobije putnica i da se seli.“ (Šuvalić 1928/1929: 244)

Ta “bezočna odlučnost“ i „fanatična besprimjerenosti“, kako je atribuirao Šuvalić, u književnim i publicističkim tekstovima bošnjačkih književnika neodvojivi su od kritike neprosvijećenosti i zapuštenosti.⁶ Zanimljiv članak na ovu temu napisao je i Hamdija Mulić. On kritizira ključne ‘argumente’ narativa u prilog iseljavanju: (1) „goni nas slabo stanje“, (2) „goni nas komšiluk, jer smo nesložni“, (3) „goni nas svaka novotarija“. Razloge za „slabo stanje“ Mulić vidi u „neradu ili zapravo, što nemaju savremena rada: ekonomije i zanata“, a za “novotariju“ – „što je ne razumiju“. (Mulić 1911: 183)

„U našoj neslozi leži naš sveopći zastoj u svim redovima kulturnog rada. Gospoda, koja su na kormilu, tru se za ovo i za ono, narod povlađuje, a nesloga, naš najveći dušmanin, slavi pobjede. Nesloga je kriva našoj neprosvijećenosti, nesloga nas sprečava u radu, ona ubija i u onoga prve želje, koji bi danas nešto htio i umio učiniti za dobro milijeta. Ama da, nesloga nas mnogo goni, da učinimo pravi hidžret, t.j. iz nesloge u slogu, da se sdružimo u jedno tijelo, u jednu falangu, pa da krećemo naprijed! Po trećoj ćemo se tački osvrnuti na naš javni život. U javnom životu jednoga naroda glavnu ulogu igra onaj faktor, koji narod vodi, uzgaja-prosvjećuje. Jedan od

⁶ O konzervativizmu i fanatizmu ondašnjeg svijeta pisao je i Ljubušak: „Dakle što god treba za čovjeka, sve se može primiti i naučiti, u našem dinu nema nikakva zazora, kao što to neke tvrde glave radi fanatizma ili zbog svoje sopstvene koristi kazuju i zabranjuju. U početku okupacije pravo je kazao neki naš rodoljub: “Bolje učiti gimnaziju, nego ići u Aziju”“ (1883: 17).

najvažnijih faktora u odgoju naroda, svakako je javna štampa. Kakav je rad naše javne štampe na prosvjeđivanju masa?“ (Mulić 1911: 183)

Značajan prinos u agitaciji protiv iseljavanja dao je i Osman Đikić, koji se 1908. godine pridružio uredništvu novina *Musavat*⁷, koje su okupljale pretežno prosrpski orijentirane intelektualce. Đikić je, uz Samil-agu Ćemalovića, na prvim stanicama ovoga časopisa pisao članke o posljedicama iseljavanja nakon 1908. godine. Tako u članku pod naslovom *Ne selite, braćo!* (1908) piše o „nemilim glasovima da se naš

milet opet počeo seliti u Tursku“. Posebno se referira na „nemilost rovarjenja društva *De propaganda fide*“ u čijoj su službi bili i neki činovnici, a koji su po prirodi službe trebali da se suprotstave takvoj propagandi. Kao „jači razlog od prvoga“, Đikić navodi ekonomski, a prije svih tzv. „šumsku globu“. Na kraju on poručuje muslimanskom stanovništvu *Ostajte ovdje!*, pozivajući se na naslov Šantićeve pjesme. Šantić je i sam napisao antiiseljeničku dramu *Pod maglom* (1907).

„Uvjereni da bez svoje krivnje svaki dan sve više propadaju gledali su da se spase što se može spasiti, prodavali su mnogi svoja imanja u bezcijenje i selili u Tursku. Najnoviji povod iseljivanju je šumska globa. Ispaše i šume, na koje je narod prije okupacije imao pravo ispaše i sječenja drva, danas su zabranjene, i ako se koji sirotan usudi ulomiti breme drva da ogrije svoju siročad, bude nemilosrdno progonjen i globljen nevjerovatnom globom. Tako je Ibro Gjonko iz sela Bivoljg Brda odselio u Tursku samo zato, što nije mogao platiti preveliku globu, na koju je bio osuđen radi bremena drva ukupljenih u zabrani. (...) Nas u duši zabolj i osjećamo neizmjernu bol, kada se god sa našom braćom rastajemo, koja ostavljaju ovu zemlju, koju su njihovi djedovi natopili svojom svetom krvlju. Pritišteni najvećom nevoljom dovikujemo našoj braći sa pjesnikom zajedno: “Ostajte ovdje!”“ (Đikić 1908: 1)

Iz ovih nekoliko publicističkih tekstova jasno je vidljiv društveni, moralni pa i politički stav bošnjačkih pisaca o seobi u Tursku u prve tri decenije 20. stoljeća. Protivljenje iseljavanju, kritika političkih elita, kritika neracionalnih postupaka i fanatizma kod stanovništva, promicanje modernog evropskog identiteta Bošnjaka – sve je to književnike opredijelilo da budu na pravoj strani historije, bez obzira što su bili manje-više izloženi osporavanjima onih koji su u ovom procesu vidjeli svoj uski lični ili grupni interes. Angažman po ovom važnom pitanju u prvoj polovini 20. stoljeća svjedoči o njihovoj odgovornosti za bošnjački narod, a i za sudbinu Bosne

⁷ U ovim novinama su, kao i u listu *Bošnjak*, publikovani članci iz carigradske štampe, a naročito iz časopisa “Muhadžir” koji je uređivao Ahmed Šukri zagovarajući antiemigracijske stavove.

budući da je seobom narušavan etnički balans kao krucijalno obilježje njenog historijskog bića.

KNJIŽEVNE TEMATIZACIJE ISELJAVANJA BOŠNJAKA U TURSKU

Prvi književni tekst na ovu temu napisan je godinu dana po dolasku austrougarske uprave (1879). Riječ je o pjesmi čije se autorstvo pripisuje Arifu Hikmet-begu Rizvanbegoviću Stočeviću, koji je živio i djelovao u Carigradu od 1853. do smrti 1903. godine. Prvu informaciju o ovoj pjesmi donosi Alija Nametak u tekstu *Jedna anonimna propagandna pjesma o iseljavanju bosanskih muslimana u Tursku*, navodeći da je pjesma pronađena u rukopisnoj ostavštini Arifa Hikmeta, a njen sadržaj je prepisao muderris Hadži Abdulah Gani. Međutim, pozivajući se na Bašagićeve tvrdnje o književnim vrijednostima Hikmetove poezije, Alija Nametak zaključuje da on po svoj prilici nije autor pjesme jer se ona „nimalo ne razlikuje od nazora najzatucanijih ondašnjih fanatika“. Prema Nametkovom mišljenju, „najvjerovatnije je, da je autor ove pjesme koji nemusliman iz Bosne ili Hercegovine, koji je, prikazujući sjajno materijalno stanje u Turskoj, htio stvoriti raspoloženje kod bosanskohercegovačkih muslimana za prodaju svoje zemlje u bescijenje, samo da spase *džan* i *iman* (goli život i vjeru), da bi ta imovina na lak način došla u nemuslimanske ruke“ (Nametak 1935/1936: 279). Donosimo je u cijelosti:

Ja pročitah vašu čudnu falu:
Dobro znadem u kakvom ste halu.
Dok imaste veseloga cara
Više vam je bilo blaga, para,

Po pašnjacima svaka marva pasla,
Po poljima hrdela je rasla,
Košare su marve bile pune,
Na koševe padale su žune,

Mliječnjaci puni sira, mlijeka,
Puni čanci masla i kajmaka,
Siti bivši pjevali ste vazda,
Zvali te se svaki bogat gazda.

Dobili ste skoro cara šokca,
Koj' vam plijeni blago sve do novca.
Jadna Bosna kakva cara ima
Ko ga čuje ufati ga zima.

Vidna jutra tam' su pomrčala,
Žitorod je zemlja zaključala,
Veselit' se tamo j' ukinuto,
Sad je tamo vrlo živit kruto.

Pašnjaci vam zabranjeni bivši,
Kolko imaš marve, sad mi piši!
Po poljima obdan zvjerke trču.
Mjesto ml'jeka šta vam djeca srču?

U prsima tursko srce bivši,
iza pjesmi puške vam pucavši,
Za silahom srebrnjaci bili,
Za jahanje konje izbirali.

Od volova košare su puste
Među vama stoje lijehe čuste.
Ej vi braćo, jeste li muslimani
Tursku vladu izgubivši lani?

Pjesmama je gora se orila,
Domovina svakom mila bila,
Okružnog se suda ne bojavši,
S bratićnima vlahu ne gledavši.

U svoj Bosni kol'ko vas imade
Što je vjera, što je din da znade?
Možete li se sada promisliti
Koje će vam vjere djeca biti?

Izobrazna vaša djeca bit' će.
Šteta vel'ka, vjeru izgubit' će
Ko je turčin tamo stajat neće.
Makar kako u Tursku dopreće.

Osim toga kuće sagrađuje.
I još više volove vam daje.
Živio nam sultan Hamid Gazi,
Kad on tako muhadžire pazi!

Ko je turčin Švabe trpjet' neće,
Tursku vladu tražit će do Meće.
Sel'te, braćo, ako Boga znate,
Osim vjere ništa ne gledajte!

Bog mu dao, puno sultan bio
I još više carstvo raširio,
Šeriat mu u rukama bio,
Dušmanima klčem (on) sudio.

Ne mislite šta će od vas biti,
Turska vlada vama će suditi.
Turska vlada vama zemlju daje,
Posavačke imat' ćete gaje,

Iz sadržaja se vidi da je pjesma nastala kao reakcija/odgovor na neki tekst (*Ja pročitah vašu čudnu falu; Kolko imaš marve, sad mi piši*). Kako navodi Nametak, riječ je o odgovoru na pismo Mustafe ef. Omića (Omerovića), prvog bosanskohercegovačkog reis-ul-uleme, koje je on uputio Arifu Hikmetu kako bi ga privolio da se vrati u Bosnu. Pjesnik u prvih nekoliko stihova glorificira vrijeme osmanske vladavine u Bosni, petrificirajući ekonomske, moralne i vjerske dobrobiti i slobode tog vremena. Idealiziranoj slici osmanske vladavine suprotstavljena je stereotipna slika „nove uprave“ fabrikovana u krugovima ondašnjih zagovornika iseljavanja. Oblikujući pjesmu na stereotipnim binarizmima *pozitivno vs. negativno*, „pjesnik“ se jasno identificira sa zagovornicima iseljavanja u „obećanu zemlju“.

„zemlju-raj“ kojom vlada sultan-dobrotvor.⁸ Manipulativnim stavovima, koji nisu imali potvrdu u stvarnosti, nastoji se indoktrinirati muslimansko stanovništvo i potaknuti ga na seobu. Zapravo, cjelokupna pjesma koketira sa spinovima koji predviđaju apokalipsu muslimana u Bosni jer njima sada vlada „car šokac“, zbog čega su „tamna jutra“ a „žitorod je zemlja zaključala“. Ona konstruira sliku imaginarnog Evropljanina kao otjelovljenog zulumčara. U drugom dijelu pjesme negativni stereotipi se intenziviraju pa Evropljin predstavljen kao „nevjernik“ koji prijeti islamu (*vjeru izgubit' će*), a upravo je vjerski aspekt povijesno smatran najopasnijom prijetnjom. Zbog realnih povijesnih okolnosti i položaja Bošnjaka između „dva vremena i prostora“, ovakve indoktrinirajuće stereotipne konstrukcije bile su prilično djelotvorne i ostavljale su dubok psihološki trag. Pjesma završava iracionalnom turkofilijom (*Tursku vladu tražit će do Meće*) i odom sultanu koji „željno čeka svakog muhadžira“ nudeći mu „posavačke gaje“ (poređenje sa plodnom zemljom u Bosni), a dok su u stvarnosti muhadžiri naseljavali uglavnom neplodne i epidemijom malarije zahvaćene krajeve Anadolije (Usp. Balić 1999).

Književnost kao sredstvo agitacije, fabrikovanja stereotipa i širenja panike ovdje je na suprotnom kraju od svoje matične estetske funkcije, potčinjena ideologiji i najprizemnijim političkim ciljevima. Ali, kao što je iskorištena za poticanje iseljavanja, tako je, na drugoj strani, korištena i za propagiranje antiemigracije. U obje varijante je po srijedi refleksija društvene zbilje, obložena nacional-romantičarskom poetikom koju u južnoslavenskim književnostima karakterizira literarizirana vizija povijesnog vremena te negativne projekcije drugog i drugačijeg. Njen imagološki potencijal otvara i pitanja identiteta koji se u proemigracijskim narativima poistovjećuje sa osmanskim konceptom mileta i u svojoj suštini nije ni kulturni, ni etnički, već religijski. Tendencioznost i društvena funkcija ovakvih tekstova daleko je od toga da bude i socijalna, iako je tobožnja socijalna briga dominantan površinski sloj spina. Ona je eminentno politička, često s jasnim podtekstom etno-nacionalnih pretenzija na bosanski prostor. Imagotipski obrasci ovog stihotvorstva i književnog dunderaja onkraj su svake socijalne i kulturne odgovornosti prema povijesnom trenutku.

⁸ U tekstu „Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku Alija“ Nametak zaključuje da „ni u najmanjoj mjeri se nisu oni, koji su se iseljavali, osjećali Turcima, u koliko ta riječ označava narodnost, nego li su selili samo zato, da budu u muslimanskoj državi. (...) Naročito se ističu u godini 1910. dva mračna tipa: Sarajlić Mujaga iz Male Kladuše i Mulalić Hasanaga iz Cazina, koji su po Krajini agitirali za seobu, ali im je u srpnju 1910. stao na put Safvet-beg Bašagić i Šefkija Gluhić, koji su u tom kraju povelj protuakciju...“ (Nametak 1933: 42)

Konstrukcija protunarativa koji zagovara evropsku orijentaciju Bošnjaka fokusira se prije svega na kritiku konzervatizma, letargije, apatije i prodaje imovine, kritiku vjerskog fanatizma i neobrazovanosti te na identitetska pitanja (naročit odnos prema Turskoj). I ovu kritiku prati tipizirana slika ambijenta te psihološka (apatija i letargija) i socijalna (urušavanje elitne klase) karakterizacija likova. Sve ove promjene prati i proces rekonfiguracije identiteta, posebno u vezi sa promjenom odnosa prema Turskoj. Ideja o Turskoj kao “obećanoj zemlji” subvertira se tipiziranim slikama umiranja, marginalizacije, neimaštine, bijedne vojne službe, prostitucije, omalovažavanja, bolesti i sl. Pisci prosvjetiteljsko-realističkog modela nastojali su zapravo politički deosmanizirati Bosnu konstruirajući negativne slike o životu iseljeničkog stanovništva. Kako bi književna obrada djelovala što uvjerljivije, radnju književnih djela često su locirali u samu Tursku. Kao protuteža, promovirana je ideja o evropskom i slavensko-bosanskom identitetu Bošnjaka. Istini za volju, to se u velikoj mjeri podudaralo i sa kolonijalnom strategijom austrougarskog orijentalizma budući da ni ovdašnji intelektualci uglavnom nisu odolijevali zovu kolonijalnih sirena, hrleći, kako je to Franz Fanon slikovito opisao „... u pomamno prisvajanje kulture iz ruku kolonijalne sile...” (Fanon 2003: 104). Književnost je bila važan adut kulturne politike u procesima tranzicije identiteta iz orijentalno-islamskog ka zapadno-evropskom a skoro svi zagovornici evropeizacije dolazili su upravo iz ovog esnafa (Usp. Spahić 2016: 28). Dakako, književne reprezentacije ovih procesa nisu mogle biti jedinstvene: dok su jedne tendenciozno i isforsirano, bez imalo zadržke, za prihvatanje evropskih vrijednosti, druge su pribjegavale strategijama selektivnog prihvatanja novih i emergentne prilagodbe zatečenih kulturnih formi.

Već u prvom bosanskohercegovačkom romanu *Bez nade* (1895) Osman-Aziza (Ivan Miličević i Osman Nuri Hadžić) prisutna je tema selidbe u Tursku. Budući da je cjelokupna struktura romana konstruirana na polariziranim svjetonazorima likova – za i protiv „novoga vremena“, Osman-Aziz značajan dio ovoga romana upravo posvećuju dezorijentiranosti bošnjačkog stanovništva, naročito onog konzervativnog dijela koji zagovara seobu u Tursku. Kao kontrapunkt ovakvim stavovima, afirmiraju se oni koji su prihvatili novo vrijeme (Omer-efendija i Hilmo) i rad u novim okolnostima (Avdo). Narativ o selidbi prevladava u dionici romana koja se fokusira na konzervativce na čelu sa Alagom Hrlom. Iako se Hrle, kao i skupina likova koja mu je idejno bliska, potajno nada povratku Turske, opravdanje za selidbu ipak pronalazi u “ćitabima” (Haži-efendija), u služenju vojnoga roka, u „tjeranju iz vjere“, puštanju iz zatvora “Kenjarevog ubice” i sl. Osman-Aziz posebno naglašavaju „trošenje imetka“ i besposličarenje – čemu će posvetiti i najstrožu kritiku, pa će

upravo sljedbenici ovakvog ponašanja u novom vremenu ostati *bez nade*. Kao roman s tezom, *Bez nade* potvrđuje uspjeh svih onih koji su prihvatili „novo vrijeme“, a propast onih koju žive s nostalgijom za osmanskim vremenima. I opravdanje selidbe u „čitabima“ ironijski je obesmišljeno tako što se Hadži-efendija zapošljava u novoj upravi i prestaje širiti negativnu propagandu. Teza da je „bolje među braćom turskom u Turčiji i kruh prositi nego ovdje na dukatima sjediti“ demantirana je životnim pričama niza junaka koje uveliko korespondiraju sa pogledima Osmana Nuri Hadžića iznesenim u spomenutoj brošuri *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*:

„- Evo, stvari su se promijenile, drugi su odnošaji. Pa dobro. Životima našima kušali smo da ih zapriječimo da ne dođu, da ne nastanu ovi odnošaji koji su nastali i u kojima se sada nalazimo. Bog nije dao da uspijemo - nu o tom ništa, već sada je računati zašto smo se opirali da ne dođu? Jesmo li za našu vjeru, jesmo li za našu sigurnost, da ne budemo svi posmicani, jesmo li za samu ovu grudu na kojoj smo? Ako smo se za vjeru bojali - a tko nam je more oteti, iz srca iščupati, kada mi nećemo? Neka nas sijeku na hiljade komada - al' svaki će taj komad biti prožet onim što je u našu dušu, u naše srce tako silno usađeno. Nu eto - još nam nitko ne zapovjedi da ostavimo našu svetu vjeru. Ili smo se otimali toga radi, da nas kasnije, kad nova vlast dođe - ne pomicaju? Još smo, šućur Allahu, živi - i mislim da će svaki živjeti dokle mu Bog dade. Ili smo se borili za našu grudu, na kojoj smo, da nam ju ne otmu, da nas s nje ne potjeraju? Nu tko nam brani na našem raditi, opkopavati i brati, pa i u vodu baciti ako moremo? A eto sada te zemlje prodavaju gotovo badava, da im se ni opanci ne mogu isplatiti - Jest, otpor je bio velik, a taj otpor nije još prestao, on još traje - i ljudi se još nisu priljubili ovomu stanju. - Zašto? - E - to ne znam - već bit će stoga što ga neće. I kad bi ih upitao: Ljudi božji, što radite? Odgovorili bi jedino: Eto tako - jer ovo nećemo! Daljne, dublje razloge oni neće da ispituju - a možda kad bi ih jednom ispitivali, otkrili bi sasma drugu stranu, negoli je ona što ju danas vide. U njih je samo časovita vatra - ta evo, kakva nemira i kuhanja radi Kenjarove smrti! Koji li bijes kad optuženi tobožnji ubojica ne bi osuđen na vješala! - Eto zla i gorega - viču - ovdje nam nema više opstanka, već se kupi i bježi! Pa im onda padne na um da će sud tužiti pred mutesarifom. I pođu - pa? Sramota i nevolja od ovoga svijeta! Takovi su oni: razbježali se kao miševi. Kad ovamo iza čoška - e, misliš, oboriti će cijeli svijet - a kad moraju izići i pred pisara - klanjaju mu se do zemlje i sve u neprilici kako će što bolje uviti džubu. Na sve se obaraju, na sve se ljute: kriv im onaj od metle pa do mutesarifa - al' kad ih koji iz ureda pozdravi, milije im je i draže nego bogzna što. Pa jesu li to ljudi? A malo im ne budi po volji - eto ti odmah velika događaja: selit ćemo - pa seliti! I namještaju se i spremaju - te umjesto da odmah idu kad su skastili, ovdje se ubijaju u glavu da tamo drugima padnu za vrat. A zar uopće oni znadu i misle zašto sele? Radi čega? Ako su se digli proti novoj vojsci radi svoje grude - pa zašto je sada ostavljaju, prodavajući ju u bescijenje? A ako su se borili radi dina - pa kako to oni mogu trpjeti da ovdje ostane manje muslimana, pošto

oni odu? Zar se tim sami ne dižu na din i protiv njemu?“ (Osman-Aziz 2009: 103-104)

I u pripovijetki *Između dva svijeta* (1895/1896) Osman-Aziz istrajava na crno-bijeloj tehnici⁹, s posebnom satiričnom intonacijom prema vjerskim službenicima, koji iz svoje zaostalosti i neupućenosti cijeli narod odvrćaju od napretka, okomljujući se na „kaursku knjigu“ i novo vrijeme. U tom kontekstu ilustrativan je slučaj Muhameda čiji svjetonazor biva doveden u pitanje kada upozna dva sljedbenika mladoturske ideje. Pored kritike uleme i vjerskog života u Carigradu, pripovijetka dekonstruira predodžbe o Turskoj kao „zemlji spasa“ i o identitetskoj jednosti Turaka i Bošnjaka. U prvom planu je narativ o Bošnjacima kao „strancima“ i „drugima“ u toj zemlji. Mladoturški pokret predstavljen je kao progresivan i reformistički pokret koji se protivi iseljavanju Bošnjaka, a što se, zanimljivo, ne podudara sa izvještajima austrougarskih vlasti.

Kako bi postigao psihološki efekat na čitaoca, Osman-Aziz trenutak Muhamedovog otrežnjenja smještaju u Tursku. Iz samog srca „žudeg prostora“ progovara se o njegovim negativnostima, dok, na drugoj strani, o svojoj emancipaciji Muhamed kazuje u Bosni, što dodatno usložnjava kulturno-semiotičku i spacijalnu dimanziju antiiseljeničkog narativa, kao i odnos osmanskog i bosanskog identiteta. Iako kritike vjerskog konzervativizma dolaze uglavnom od mladoturaka Namika Kemala i Ahmeda Midhata, ne nedostaje im ni patriotske note. Iz ugla takve ideologije Muhamed kritikuje i domaću bosansku ulemu,¹⁰ ali i očevu „ludu pamet“ koja ga je odvela u Tursku. Za mentalitet domaćeg čovjeka oduvijek je bio posebno važan pogled „izvana“, u ovom slučaju iz iskustva koje se drugačije odnosi prema prilikama u Turskoj i Bosni. Mladoturci Tursku posmatraju iz francuske optike, a Muhamed Bosnu iz perspektive reformističke Turske. I, upravo, taj pogled izvana vodi

⁹ Osman-Aziz ovoj temi posvećuju još dvije pripovijetke: *Izselio se* (1892) i *Sve se zaboravlja* (1894). Obje priče prate tragičnu sudbinu iseljenika u Tursku. U prvoj se prati sudbina Rizvana Alihodže, čiji su roditelji poginuli od austrijske vojske, zbog čega se on odlučuje iseliti u Tursku. I ova priča je zasnovana na tipiziranom prosvjetno-realističkom modelu. Glavni lik ostavlja djevojku Đulsu i odlazi u Tursku, a kao njegov oponent javlja se prijatelj Haso. Kao i u pripovijetki *Između dva svijeta*, prisutno je fanatično insistiranje na selidbi, kao i prodaja imovine bosanskim kršćanima u besćenje. Za razliku od ostalih pripovjedaka na ovu temu, u kojima nije bilo izričitog nacionalnog naboja i propagande, na kraju ove priče Osman-Aziz ipak posežu za nacionalnim ideologemom, propagirajući „hrvatski ponos“ Bosanaca koji se ne bi trebali iseljavati i napuštati svoju domovinu. U drugoj priči u Tursku odlazi mladi Omer-beg koji se opirao regrutiranju u austrijsku vojsku u kojoj će „služiti kaurinu (...) krmetinu jesti, neće smjeti više u džamiju...“. I ova priča, kao i druga, završava smrću (ubli ga haždjuci) glavnog junaka u iseljenišvu. Ono što razlikuje ovu pripovijetku od prethodnih jeste psihološka dvojba Omer-bega nakon iseljenja. Ovaj Osman-Azizov postupak Rizvić je okarakterizirao kao „najbolji opis psihološkog doživljaja tuđine u književnom stvaranju Muslimana ovog austrougarskog razdoblja“ (Rizvić 1990: 420).

¹⁰ O protivljenju uleme novim vremenima i obrazovanju vidjeti više u: Pandža (1938)

propitivanju, ali i razaranju uvriježenih narativa i predodžbi:

„Ti si došao ovamo da učiš, tvoj se je otac iselio, jer je moguće mislio time učiniti i neku uslugu islamu. Nu nit ćeš ti gdje učiš što naučiti, niti će tvoj otac ovdje štoviše svojoj vjeri koristiti. Kako joj je sigurno bio mrtav član u svojoj postojbini, takav će bi ti i ovdje. Tamo je za jednu obitelj manje spao broj muslima, a ovamo se povećao – za ništicu.“ (Osman-Aziz 1980: 119)
„Eto - moj je otac radi svojih ludih, slijepih hira i neznanja uništio sebe, obitelj, mene ubio – i danas sam također čovjek siromah koji nigdje ništa nemam. Strahovite su to žrtve – a što je moj otacnjima koristio islamu i Turskom carstvu?“ (Osman-Aziz 1980: 125)

Za razliku od Osman-Aziza, Edhem Mulabdić se u svojim prozama nije naročito zanimao za ovu temu, kao ni za odnos bosansko-osmansko. Teme njegovih tekstova više su bile usredsređene na odnos bosansko-austrougarsko. On je bosanski kulturni, politički i ideološki kontekst, kao i pozitivne i negativne reperkusije okupacije, suočavao i propitivao iz onovremene zapadno-evropske perspektive. Tek u nekoliko rečenica romana *Zeleno busenje* (1898) se nagovještava selidba u Tursku: prvi put kada se odbrani Bosne pridružuju seljaci koji „još ne odseliše“, a drugi put nakon ubistva Alijine i Ahmetove majke kada vlasti nisu mogle pronaći ubicu (*Sad su istom nazrijevali šta ih čeka svijtu, pa se počelo pogovarat o seobi, da ovdje nije stanka*). Također, ni u pripovijestima (*Nova vremena*), crticama i slikama iz života ova tema nije obrađivana. Izuzetak je *Autobiografija* gdje nas upoznaje sa svojim dvojabama treba li nastaviti svoje školovanje u Turskoj ili se prilagoditi novim društvenim i političkim okolnostima.

„Mene obuzimahu misli, da onaj život, koji je kod nas prekinut, negdje još tinja, ako je Švabo pritisnuo Bosnu, Turska je još ostala cijela i u njoj Carigrad, gdje se zgrće svijet mojih misli i želja, sa svijtu strana. Prolaze misli, a ja nosim te misli kao tajnu u sebi. Nemam ni sredstava ni odvažnosti, da se uhvatim u koštac sa sudbinom, da krenem u svijet. Nakon puno borbe sa samim sobom, ja se odlučujem, ali samo odlučujem, da idem, a izvedbu te odluke povjerio sam starom jednom čovjeku, prvom prijatelju očinu i našem komšiji, da me pomogne i uputi da nastavim započete nauke u Turskoj. Ali udari tu na nešto, čemu se nisam nadao.“ (Mulabdić 1931: 307)

Uz Osman-Aziza sigurno najveći protivnik emigracije među bošnjačkim književnicima od aneksije (1908) bio je Šemsudin Sarajlić. On je u pripovijesti *Razija* (1906/1907;1908) otvorio brojna pitanja ondašnjeg vremena, uključujući i pitanje iseljništva. Njegove stavove protiv iseljavanja u priči zastupaju dva mladića (narator i Šefik). Rješenje dramatične situacije oni vide u obrazovanju i praćenju novih društvenih i političkih trendova, a nikako u opiranju i širenju panike, kao ni u

nostalgičnim uzdisajima za prošlim vremenima. Pripovijest poseže za *žanrom pisma* kao oblikom izvještaja o stanju iseljeničkog stanovništva u Turskoj. Jedan od dominantnijih narativa u krugovima konzervativaca, a čije je ovdje reprezent Akif-aga, jeste spin o „vlaškom zulumu“ i da se „ne bude tuđa sluga“. Sarajlić otvara i pitanje učešća uleme u proiseljeničkoj agitaciji (Began-efendija), kao i pitanje tobožnjih poziva iz Turske da se napusti Bosna (Akif-agin rođak). Ovakvi pamfleti zasnovani su na istoj onoj matrici koju smo imali u pjesmi pronađenoj kod Arifa Hikmeta, sa svim pozitivnim i negativnim stereotipnim slikama Turske i Austro-Ugarske. Kao rješenje Sarajlić zagovara obrazovanje, rad, ekonomski i kulturni napredak. Angažman uleme na iseljavanju kritizira u zapisu *Jednom iseljeniku* gdje se poziva na primjer Poslanika a. s. koji je, nakon hidžre, želio da se vrati u Meku, a „ti, nesretni sine, pljuješ na svoju rođenu grud, koja je te odgojila i othranila; ideš iz nje, ne onamo gdje bi mogao širiti islam, nego onamo, gdje ćeš sa bratom muslimanom podijeliti njegovu možda jedinu kuću i njivicu zemlje – stijesniti i njega i sebe, a to sve zato da ti rekne svijet od koga ti bježiš da si ‘dobar turčin’ što si otišao odavle i tamo negdje preko devet brda smjestio se da živiš isto onako kao što si i ovdje živio“ (Sarajlić 1997: 151). Na drugoj strani, Sarajlić, preko Razinih pisama kao svjedočenja o život u Turskoj urušava pozitivnu sliku o položaju iseljenika „pod sultanovim skutima“. Iz njenih pisama vidljiva je nostalgija za Bosnom i želja za zapadno-evropskim obrazovanjem s kojim se već bila upoznala prije iseljenja (...*imam dvije rane na srcu: jedna što ostavljam domovinu, druga, što ostavljam život u koji istom bijah ukoračila...*). Valja kazati da ova pripovijest propituje i narative o „vlaškom zulumu koji je dodijao“ tako što im dijalektički suprotstavlja sliku vlastite nemarnosti, apatije i nebrige za imetak, kao i nerazvijenu svijest o domovini.

„Zašto ne seliše vlasi odavle za turske vladavine? Nego su ovdje služili cara i age, a vazda kukali da im je zlo i dozivali Evropu četiri stotine godina da ih spasi od turskog ‘zuluma’. A mi? Dok šta malo šušne, dižemo se na seobu, da ostavimo pritom svoja krvlju stečena dobra dušmaninu. Vi eto odlazite, a šta mislite, kome će dopasti vaše dobro? (...) Vi ćete to podati kakvom Muslimu, a to će učiniti još petorica drugih, koji će, ugledavši se u vas, pomoći da i oni izhidžrete. Vas pet povući ćete drugih trideset – četrdeset za sobom, a sva vaša dobra kupiće npr. petorica aga Muslimana. Danas sutra, kada oni izumru, kome ostaje njihov imetak? (...) Mi trošimo, ne pazimo, a komad po komad imanja i čifluk po čifluk zamiče u banku ili gazdi na račun... Neće li jedanput otići tako i vaša imanja i vaša krasna dobra, dok se vi budete patili tamo negdje u dalekoj Turskoj bez lijepa stanja, bez zarade i dobre have? Stoga velim, ne bih ostavio Bosne. (Sarajlić 1997: 71)

Narativ o seobi u Tursku karakterističan je za skoro svu pripovjednu prozu prosvjetiteljskog realizma.¹¹ I autor crtice *Moj prijatelj Mehmed* (1910) Nedžib Šefki slijedi obrazac i pripovjednu konstrukciju priče *Između dva svijeta* Osman-Aziza. Kritizira konzervativna stajališta starijih generacija (Osman Jahić) koje, svojim svjetonazorom, uništavaju živote mlađim generacijama, primoravajući ih na emigraciju. Kao i Sarajlićeva pripovijest, i ova crtica je preuzela formu pisma kao oblik izvještavanja o statusu iseljenika. Narušavajući idiličnu sliku Turske, posebno kroz prikazivanje odnosa domicilnog stanovništva prema doseljenicima („...kao da smo cigani“), kao prostor smiraja, radosti i uživanja predstavlja Bosnu. Suprotno ovakvoj slici stanja iseljenika, Šefki naglašava dobrohotnost „i vlaha i turčina“ u Bosni, što, naravno, može nositi i neke druge ideološke implikacije u kontekstu nastanka ove priče. Na žestokom udaru autora je obrazovanje, koje nije bilo u skladu sa povijesnim trenutkom. „Žuđenom evropskom znanju“ sa početka priče suprotstavlja se loše obrazovanje u Carigradu gdje se po deset godina samo uči „arapska gramatika“, umjesto da se „uz nju zajedno uče i druge svjetske nauke“.

„Tamo se govori, kako ovamo car daje zemlju, kuću, volove, a to je posve prosta laž. Neki dakako, što su prije nas iselili, dobijali su po komadić zemlje, ali je to sve kukavno. Zemljište se to nalazi u jednoj pustoši, gdje slabo što može da uspijeva. Kućice su obične, slične našim kolibama, što ih mi po našim baščama pravimo. Nema ovdje onih zelenih livada i šumica kao tamo. (...) Pare smo, kako rekoh, sve potrošili, pa dok se ovaj mjesec navršši, pošto nemamo čime da dalje plaćamo, istjerat će nas iz kuće, a tek ćemo onda pasti u pravu bijedu. A kakav je

¹¹ Ovdje je neizostavno važno spomenuti i prozni opus Abdurezaka Hifzi Bjelevca. On je u svojim romanima otvarao brojna pitanja o odnosu bosanskog i osmanskog, pa u tom kontekstu i nezaobilaznu temu iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Ovom temom posebno se bavio u romanu *Ana Zolotti* (1920) promovirajući tezu da je Austro-Ugarska plaćala Turskoj da prihvati muhadžire iz Bosne i da je ona direktni krivac za iseljavanje. I kod Bjelevca se nadmeću dvije struje: prosvjetitelji i tradicionalisti, demistificira se slika Turske (*... ali nije imao odvažnosti da im reče istinu i da im rasprši lažne iluzije o umišljenoj sreći i blagodatima u Turskoj*), agitira se protiv iseljavanja, spominju se malarična područja (*Osim toga, obećao im da će poraditi da ih ne pošalju u Ankoru i kakav bolesni predjel, gdje bi izumrli i pobolili se...*), marginalizacija (*Ismijavat će ih, smatrat će ih bespravni i klonuti ih se... Zvat će ih pogrdnim imenom: "muhadžiri" (...) Ni danas ga ne trpe, samo što nije Turčin!... Oni ne trpe nikoga; njihov šovinizam ne priznaje nikomu pravo u Turskoj osim onima koji su rođeni u Turskoj... Pa ti bijednici biće prezirani u Carigradu (...) Propast će u moru Turaka... A za toliko će ih manje biti u Bosni koji se ni odaklen neće moći nadoknaditi*) i sl. Naredne rečenice izgovara sveznajući narator: *Neki uplivni Bosanci, a možda i prevejana austrijska diplomacija isposlovale su kod Turske da se iseljenici smještaju u Aziju i da im se daje kroz neko vrijeme jedna izvjesna potpora. Da li je to Turska plaćala ili Austrija, teško je utvrditi, a li po vjerodostojnim izjavama bilo je vjerovatnije da su to bili prsti lukavog de Kalice (austrijski poslanik na turskom dvoru) koji je išao za istrebljenjem našeg elementa iz Bosne i naseljenjem tuđinaca. Inače stanje iseljenika u Turskoj bilo je vrlo jedno i zadavalo Turskoj mnogo brige da je jednom jedan viši činovnik komisije za iseljivanje rekao: ako i vjera nalaže, da se brinemo za Muslimane, ti Bosanci nisu to zaslužili. Lijeni su, neradni bez ikakva umijeća. U Angoru ćemo ih...* (Bjelevac, 1979: 206-207). Bjelevac je i u romanu *Pod drugim suncem* (1914) opisao status iseljenika u Turskoj, potencirajući nostalgiju za domovinom i „svojim“ suncem.

tek svijet ovamo? Da te vidi, kako umireš od gladi, niko ti ne bi pružio komadić hljeba. Tamo je drukčije. Otišao vlahu ili turčinu svaki će ti dati da pojedješ i da u suhu i toplu prenočiš. Ovdje nas svako prezire. Tako nas gledaju i tako postupaju s nama kao da smo cigani. Nigdje se ne može posla naći, da se što god zasluži. Sve te, malo i veliko, prezirnim okom gleda, kao da si cijeli svijet porobio i popalio. (...) Otac mi boluje ima već nekoliko dana od groznice, a i mene je počela da hvata.“ (Šefki 1910: 23)

U časopisu *Behar*, čije je uredništvo zagovaralo neku vrstu simbioze između evropskih kulturnih tekovina i (bosanskog) islama, objavljene su tri pripovijetke u kojima se prema tipiziranim binarnim obrascima propagiraju antiiseljenički narativi: prosvjetiteljsko-moralističke tendencije “novih generacija“ vs. okcidentalistički diskurs “starih generacija“. Riječ je o pripovijetkama autora Mehmeda Kadrispahića, Mehmeda Hilmi Hodžića i H. Rašida Tvrtkovića. Svaka priča je osobena je po načinu reprezentacije muhadžirluka. *Muhadžir* (1902/1903; br. 10-13) Mehmeda Kadrispahića je priča koncipirana na šablonima preporodne književnosti gdje se, na jednoj strani, Mula Adem protivi modernom obrazovanju koje „vlaši muslimansku djecu“ (...oteli dijete da ga povlaše), zbog čega se odlučuje iseliti preko bosansko-turske granice (u Pljevlja) kako bi sačuvao “djecu i din“. Kao antipod javlja se Mujaga koji je zagovornik evropeizacije i ostanka u domovini. Posebnost ove priče ogleda se u tome što se Mula Adem s porodicom vraća u domovinu (... da znam da i daju sad bi se dolje vratio...) nakon čega njegov sin završava evropske škole i postaje seoski muhtar. To implicira da austrougarska vlast uvodi praksu ponovog prihvatanja muhadžira, omogućujući im i da napreduju u karijeri. Cilj je očit - demistificirati narativ o „kourskom školstvu“ što je bilo vrlo zahtjevno budući da narcizam tribalnih ideologija i tradicija počiva na narativu o samooblikovanju, a ne i učešću Drugih u tom procesu. Po sličnom modelu sročena je i pripovijetka *Muhadžir: istiniti događaj* (1909) H. Rašida Tvrtkovića u kojoj se lik hadži Muharem, nakon boravka u Turskoj, gdje su mu pomrli skoro svi članovi porodice, vraća u Bosnu ponukan samrtničkom besjedom svoje supruge i žalom što pred smrt nije vidjela „ono drago mjesto, gdje sam se rodila i toliko veselja i rahat luka provela“ (Tvrtković 1909: 346).

Pripovijetku *Muhadžir: priča iz bosanskog života* (1909) sa izrazito prosvjetiteljskim i političkim angažmanom napisao je Muhamed Hilmi Hodžić. Autor otvoreno problematizira ulogu Džabićevog pokreta koji diže „huke i buke“ o vjerskoj ugroženosti spinujući „da će nas Švabo svijju poklati, istjerati iz kuća, pokrstiti nam djecu i još koješta“ (Hodžić 1909: 13). Kritički je nastrojen i prema osmanskoj vladavini u Bosni, naročito prema klasnoj povlaštenosti begova i aga, koji su „osim carske plaće

gulili gdje su što mogli“. Stoga je, prema Hodžiću, „Turskoj bilo od koristi da se Bosne i bosanskih begova, aga i kapetana kutarisala“ (Hodžić 1909: 15) Narativom o klasnom oslobađanju seljaka od begova i aga nastojalo se pokazati da je Austro-Ugarska Monarhija osim civilizacijske misije provodila i socijalnu i ekonomsku pravdu (*A sada i beg i aga i kmet i zanačija, svi moraju čak u jednu sobu, jednake haljine, jednako sve*) i garantirala sigurnost imovine seljaka. Na istom tragu, Hodžić otvara pitanje lojalnosti begova i aga „novoj upravi“ te kako se oni pričom o iseljavanju „ne daju navesti na tanak led“. Ciljano smještajući radnju na selo, autor osuđuje ulogu Džabićeva pokreta u stvaranju psihoze kod seoskog stanovništava. A da je fokus Pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju bilo upravo selo svjedoči i izvještaj austrougarske vlade u kojem se navodi da Džabićevi ljudi idu „od sela do sela, od kuće do kuće priređivaju formalni plebiscit da li će muhamedanci radije da žive pod sultanom ili carem Franjom Josipom...“ (prema Bougarel 2020: 43) Ovaj izvještaj kao da prati i Hodžićeva pripovijetka. Odnos „nove“ i „stare“ vlasti predstavlja preko metonimijskih figura sultana i cara, a tu je i sakupljanje plebiscitarne većine (potpisa) – u priči „muftar“ sakuplja potpise onih „koji su za sultana“. Otvarajući socijalna pitanja u okvirima prosvjetiteljsko-moralizatorskog narativa, pripovijetka cilja na dva veoma važna društvena pitanja: deosmanizaciju Bosne i demontažu klasne elite (begovi i age) kao simboličkih nasljednika prethodnog sistema. Stoga je i binarni simbolički motiv „berićeta“ naših (drvenih) i njihovih (gvozdenih) kašika s početka pripovijetke važno pročitati u ovome ključu.

“Ko će se seliti? Ko će se prevjeriti; ko ih sili? Ja ne vjerujem, da to švabo da! Ta on je bolji Turčin od mnogih naših Turaka. On nam pravi džamije, mektebe, daje plaću našim hodžama, nagoni u džamiju i sve što bi jedan najbolji Turčin radio; pa da se sad sve prevjeri, to ne mogu vjerovati. Čuo sam od pametnih ljudi u gradu, da se je Franjo Josip zakleo sultanu, da će tursku vjeru u redu držati, i da krivo nikom učiniti neće.“ (Hodžić 1909: 14)

“Nama ne može ljepše i slobodnije biti, pa da dođe stotinu sultana. Mi klanjamo – ko hoće – ko i oni u Carigradu. Ezani muhamedija uči na džamijama, djeca idu u mekteb, žene sakrivene; avlije ograđene, imetak zaštićen, pa šta nam više treba.¹² Ovi što traže neke tačke još u našoj uredbi vjerskoj kao za vakuf, škole i medrese imaju pravo i dobit će. Država će sve opravdane zahtjeve svojih podanika uvažiti. Samo ne bi trebalo ovoliko huke i buke dizati; to bi se moglo mirnim putem, a ne zavaravanjem, huškanjem i uznemiravanjem mase. Sa ovakvim bi se moglo samo škoditi narodu, narod bi se mogao početi seliti, a ništa po srijedi, pa bi se s tim samo muslimanskom elementu naškodilo jer bi oni koji bi ostali, bili u manjini.“ (Hodžić 1909: 17-18)

¹² Ovaj dio pripovijetke zanimljivo bi bilo komparirati sa Đikićevom dramom *Muhadžiri*.

„Izbi to iz glave. Jesi li ti čuo, da koji aga trgovac ili beg ide iz grada. Neće oni vjera i Bog. Njih vlasi ili poluvlasi ne mogu nagovoriti?...

- Neće oni, kukvice, vole švabu! Mi smo se za njih i prije bili, a oni u kraj.
- Nije to tako, dragi moj, nego oni su pametni pa se ne daju navesti na tanak led. Ima i njija, koji za svoj interes igra, kako vlaške diple sviraju. Zar ti misliš da nema Turaka, da će sve naše selo nagovoriti, da odete i da propadate, samo da ugodi svom “kumu“ Jovi, a s tim da nešto profitira.“ (Hodžić 1909:19)

Uz prozne žanrove, u agitaciji i apelu protiv iseljavanja bošnjački književnici posezali su i za dramskom formom. Kako uočava Josip Lešić, ove drame bile su „angažirani scenski plakat“ i imale jasnu političku intenciju – zaustaviti iseljavanje (Lešić 1989: 79). Efekti scenske izvedbe u tom pogledu dosta su efikasniji od drugih književnih žanrova. Kada je u kontekstu naše teme riječ o bošnjačkim dramskim piscima do 1918. godine, svakako posebno mjesto zauzimaju Osman Đikić i Sejfuddin Huseinagić (Fikret), a nakon Prvog svjetskog rata Ahmed Muradbegović. Drama *Muhadžiri* Osmana Đikića kontinuirano se na tipiziranu prosvjetiteljsko-realističku narativnu matricu sraza “starih“ i „novih vremena“ uz neizostavnu aktualizaciju odnosa bosansko-osmansko. Kroz priču o porodičnom rasulu zbog seobe, Đikić dramu iseljavanja i iseljenika locira u vrijeme kada se urušava cijela jedna zamišljena projekcija Turske kao raja na zemlji. Dramska radnja podijeljena je u dva dijela: prvi koji govori o procesu iseljavanja, a drugi o sudbini iseljenih porodica. U prvom dijelu recikliraju se svi narativi koji su karakteristični i za prozne tekstove, s tim što se otvaraju još dodatna dva problema: prvi je koloniziranje muslimanske zemlje i naseljavanje napuštenih ili prodanih zemljišta i kuća, a drugi, u nekim ranijim tekstovima samo naznačen, nemogućnost da se prihvati novo vrijeme i novi društveni okvir. Akteri sukoba su glavni lik Alija i njegov brat Zaim. Zaimovi svjetonazori su formirani na evropskim vrijednostima (čita strane novine, nosi „uske moderne gaće“ i sl.), za razliku od Alije, koji bježi iz Bosne kako se „ne bi opoganio“ novotarijama. Đikić otvara i brojne druge teme, pa tako “fratri otimaju djecu“ (aluzija na Fatu Omanović), „aginsko se predaje u ruke kmetu“, „ženama će se skidati feredže“, sknavi se intimni prostori doma i sl. Kritizira agitiranje za iseljavanje (Hasan Nović), ali donosi i spin da su protivnici iseljavanja „podmazani švapskim krunama“. Polarizirani narativi o “prtlanju u Tursku“ generiraju sukob braće: Alija svoje ‘znanje’ temelji na slušanju priča i prepričanim novinskim člancima (“...nisam

vidio, ali sam mnogo, mnogo o tome slušao.“), Zaimu čita članke protiv iseljavanja i zagovara “novo vrijeme“.

Međutim, i u ovoj drami nosioci patriotske ideje nisu zagovaratelji tradicionalnih vrijednosti, već oni koje prihvataju “novo vrijeme“ i učestvuju u društvenom progresu. U drugom dijelu drame dolazi do inverzije značenja prostora. Žučeni prostor Turske postaje prostor patnje, a nekadašnji prostor patnje – Bosna – preobražava se u prostor spasa. Porodično rasulo, bolest, neimaština, hajdučija, otmica žene (koja se protivila migraciji) i djece – sve su to surove slike života u Turskoj. Mučne slike muhadžirske svakodnevice podloga su za kritiku vlastitih iracionalnih postupaka na kraju drame, a ta kritika prerasta u svojevrsnu pobunu i moralizatorsko-propagandni poklič za povratak u domovinu.

Dramu pod naslovom *Domovina* (1918) u cjelini posvećenu predstavljanju tegobnog života iseljeničkog stanovništva napisao je Sejfuddin Huseinović (Fikret),¹³ Kao i prethodna drama, ona aktuelizira posljedice iracionalnog iseljavanja, ali na jedan dosta složeniji način otvara i pitanje statusa iseljenika u Tursku. Kako zaključuje M. Rizvić, drama predstavlja „krajnji domet i završnicu književne ideologije emocionalnog odvajanja bosansko-hercegovačkih Muslimana od Turske, prosvjećivanja koja učvršćuju saznanje o njihovom narodnom slavensko-bosanskom porijeklu i identitetu...“ (Rizvić 1990: 362) U prvom planu su imago-tipske slike odnosa turskog stanovništva prema muhadžirima. Useljenici su doživljeni kao “cigani“, kao ljudi „drugoga reda“, čija sudbina isključivo zavisi od dobre volje domaćeg stanovništva, a nikako zagarantovane sigurnosti sultana. To najbolje svjedoči brak (prodaja) Hajrije i Ševkibeya u kojem bezobzirni Turčin uništava život svoje žene, opravdavajući se time da ona „ne podnosi našeg odgoja i našu narav“, da

¹³ Budući da je u književnohistorijskoj literaturi malo biografskih podataka o Sejfuddinu Huseinagiću (pseudonim Fikret), ovdje ćemo navesti neke od važnijih. „Rahmetli Sejfo rođen je 1886. godine u Šuici, kotar Livno. U ranom djetinjstvu izgubio je Sejfo svoje roditelje. Nakon što je završio osnovnu školu, pohađao je u Sarajevu trgovačku školu, a u Zagrebu trg. akademiju. Nakon apsolvirane trg. akademije služio je najprije kao praktikant u Zemaljskoj banci u Sarajevu kojih 6 mjeseci pa je zbog bolesti morao nastupiti dopust i pošao na liječenje u Tarčin. Pošto se je od ove bolesti oporavio, nastavio je službu u Tešnju kod Prve musul. banke, gdje je katko vrijeme ostao jer se međutim 1911. godine počela osnivati Muslimanska centralna banka u Sarajevu. Kod osnivanja ovog prvog velikog muslimanskog novčanog zavoda u Bosni i Hercegovini pod rukovodstvom Ademage Mešića glavni posao vodio je Sejfo. U toj je banci ostao činovnik, a zatim prokurista, a pod kraj 1919. postao je zamjenikom ravnatelja tog zavoda.(...) Sejfo je pisao mnoge stručne, političke i beletrističke članke, a njegovu vrlo uspješnu dramu „Domovina“ izdala je Matica hrvatska u Zagrebu. Najistaknutiji politički momenat njegova patriotizma očitovao se u jednom momentu, kada je Sejfo je jedan od rijetkih muslimana za vrijeme rata ustao svim silama i pisao vrlo smione izjave protiv pripajanja Bosne Mađarskoj. (...) Sarajevo još nije doživjelo nadgrobne pjesme nad grobom jednog muslimana, pa ako to i nije običaj među muslimanima, ugodno se dojmilo sviju pristaša, pa i samih muslimana dirljivi izraz pieteta, koji se je odužio „Trebević“ svom dugogodišnjem članu“ (Anonim 1922: 94-97). Umro je 8. aprila 1922. godine. U polarizaciji bošnjačkih intelektualaca, bio je prohrvatski orijentiran.

je ona „stranac“ te da je „ciganka crna“. Na drugoj strani, lik Muhadžira simbol je nehumanog odnosa domicilnih prema useljeniku koji je, zbog neimaštine, morao prodati vlastito dijete (Esmu) kako bi prehranio ostatak porodice. S druge strane Haki-beg se kritički odnosi prema iseljeništvu iz pozicije iseljenika. Njegove dionice u dijalozima artikuliraju sraz zamišljenog i zatečenog stanja u Turskoj, pokazujući da se ništa nije obistinilo od onoga što je obećavano, ali još manje su se obistinili strahovi od diskriminacije Bošnjaka u Austro-Ugarskoj. I kod Huseinagića se osjećaj drugosti i stranosti prevladava protunarativom o povratku u domovinu – Bosna se u iseljeničkoj vizuri preobražava u „zemlju spasa i sreće“.

OSMANBEG (tarući suze):

Hoću, braćo! Sada sam upoznao, gdje sam i s kim sam. Sada vidim što sam učinio. Ah, ja luda! Zašto sam došao ovamo, zašto sam ikad i pomislio na hidžret!? Gdje sam vidio sreću? Zar ovdje, gdje nije siguran obraz, gdje nas muhadžire svako prezire, gdje nas Turci nazivaju ciganima, gdje nas ubijaju? Oh, zašto dođoh ovamo, zašto ostavih svoju rođenu grudu, svoj zavičaj?! Zašto, zašto, oh! (Uhvati se rukama za glavu, gorko plačuć.)

(...)

OSMANBEG:

Hajde braćo, mrtve opremimo,
Onda ćemo svi u domovinu,
Da kažemo i ostaloj braći –
Kako su nas ovdje dočekali
Živjet ćemo, braćo, zagrljeni
Čuvat ćemo svoju djedovinu,
Proklet bio, tko je ostavio!

MEHAGA:

Natrag, braćo, svi u domovinu!

OSMANAGA:

Proklet bio, - tko dom ostavio!

(Fikret 1918: 90-91)

Drama *Muhadžiri* (1928) Ahmeda Muradbegovića otvara važno pitanje o iseljeništvu – *status domaćih agitatora*. K tome impregnirana je Muradbegovićevim slavensko-bosanskim ‘rasnim’ gledištem koje je on zastupao u publicističkim

tekstovima.¹⁴ Zaplet u drami započinje sukobom Namika, mladića progresivnih ideja, sa agitatorom seobe u Tursku (Velija) i kupcem muhadžirske zemlje (Austrijancem Steinom). Odnos agitatora i kupaca prema muhadžirskoj imovini je nemilosrdan. Žele je kupiti za vrijednost “putnog troška do Turske“. Meta kritike je i neukost muslimanskog stanovništva i njihov otpor novim vremenima te neupućenost u društvene procese (ne znaju da li u Turskoj vlada sultan ili Kemal Atatürk). Budući da je napisana desetak godina po završetku Prvog svjetskog rata konstruirana je na drugačijoj ideološkoj matrici od prethodnih drama. Kao protagonist tzv. integralnog jugoslavenstva Muradbegović u ovoj drami protežira identitetski raskid s Turskom, a činom protjerivanja Austrijanca Steina iz Bosne, distancira se i od Austro-Ugarske monarhije. Stoga “kaurin“ (Stein) u ovoj drami ne uživa onu imagološku reprezentaciju kao u djelima preporodnog doba. Evropski “kaurin“ je u tim djelima prekodiran u nosioca evropskih vrijednosti, iako je u bošnjačko-muslimanskom povijesnom obzoru on negativno denotiran. Dočim već kod Muradbegovića ovaj imago tip je predstavljen kao negativac i uzurpator „naše djedovine i šukundjedovine“.

NAMIK: Pa zar ste vi njegov narod, ako Boga vjerujete. Zar vi mislite da će vas i jedan Turkuša smatrati svojim čovjekom, kada niste ni njegove krvi ni jezika. Tjerat će vas sa svoga praga, kao što se tuđe tjera. (Muradbegović 1928: 359)

NAMIK: ... Ja vam kažem, da sultana nema, da je sultan svrgnut i da je protjeran i tamo vlada Kemal-paša i ne podnosi ni jednog stranca u svojoj državi. (...) ... ja sam čuo kada mu ta hanuma veli: „Gonite to prljavo muhadžirsko pseto, da mi kuću ne ukalja. Eto to je naš čovjek u toj zemlji dočekao. (Muradbegović 1928: 360)

NAMIK: I još nešto, Švabo, savjetujem da što prije prodaš ono što si opljačkao od našeg svijeta i seliš otklen si i došao... Jer, upamti, Švabo, ovo je naša zemlja, slobodna i jaka, i u njoj nema mjesta za nepoštene tuđince. Jesi li me razumio. (Muradbegović 1928: 362)

Književna reprezentacija iseljavanja Bošnjaka u Tursku po uspostavi austrougarske uprave ne završava se Muradbegovićevom dramom; ona je nastavljena i u književnosti do danas, posebno u onim književnim obradama čiji su književni svjetovi, u temporalizaciji i ubikaciji sadržaja, zahvatili kulturne, društvene i političke procese s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća (Skender Kulenović, Derviš Sušić, Halid Kadrić i dr).

¹⁴ Više u Muradbegovićevim publicističkim tekstovima: “Problem jugoslavenske ideološke izolacije“, “Izolacija Muslimana“, “O karakteru i psihi naših muslimana“ i sl.

KA ZAKLJUČKU

Antiturski narativ i propagiranje vrijednosti “novih vremena“ opća su mjesta književnih tematizacija iseljništva u prvoj polovini 20. stoljeća.. Književnost je u ovom periodu imala snažnu ulogu u rekonfiguriranju kulturnog identiteta Bošnjaka iz orijentalno-islamskog u zapadno-evropski. Pri svemu tome legitimna su i pitanja koliko su naši pisci u reprezentaciji/konstrukciji identiteta posezali za orijentalističkim diskursom na fonu evropskih kolonijalnih politika? Dalje, ovo se pitanje može proširiti i na dilemu da li su granice „ova dva svijeta“ ucrtane i u granice književnog teksta jer onaj ko je izložen djelovanju kolonijalnih diskursa manje ili više usvaja i oblikuje viđenje svijeta u projektovanim okvirima?

U kontekstu prosvjetiteljskog realizma shematizirane predstave i slike projiciraju ustaljenje, tipske obrasce i formate o novom vremenu, ali paralelno i učvršćuju negativne slike drugog i drugačijeg (npr. negativna slika Turske i staroga vremena). Narativni obrasci o muhadžirluku oblikovani su shodno autorovim ideološkim, kulturnim, vjerskim gledištima, a legitimitet narativnih konstrukcija proizašao je iz „zagledanosti“ književnosti u zbilju.¹³ Ukoliko je gledište autora uronjeno u religijski diskurzivni obrazac, narativne konstrukcije o iseljništvu će ga reflektovati, katkad do profanosti – slučaj Osmana Nuri Hadžića. Na drugoj strani, ukoliko je gledište utemeljeno na etno-identitetskoj osnovi, književne reprezentacije preferirat će slavensko-bosanski/bošnjački tip identiteta (S. Huseinagić, A. Muradbegović). Naravno, gledišta u tekstu mogu biti promjenjiva u, istina rijetkom, naratološkom višeglasju, premještanju s autorskog pripovjedača na junaka ili intradijegetičkog naratora. Budući da je ovdje riječ o sukobu vrijednosti, upravo utilitarna funkcija tekstova ostvaruje i praktični moralni smisao. Pristup ovoj temi iz etičke perspektive otvorio bi, međutim, mnoštvo drugih intepretativnih linija jer je estetska funkcija ovih tekstova neumoljivo podređena moralnim principima i političkim ciljevima – agitirati i zaustaviti seobu.

LITERATURA:

1. Anonim (1901), “Hidžret“, *Bošnjak*, god. XI (26. decembar), Sarajevo.
2. Anonim (1909), “Pismo iz Turske“, *Bošnjak*, god. XIX (3. decembar), Sarajevo
3. Anonim (Osman Nuri Hadžić) (1902), *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb

4. Anonim (1922), "Sejfudin Huseinagić", *Napredak (kalendar)*, str. 94-97.
5. Bajramović, Muris (2019), *Književnoteorijske teme*, Udruženje za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja Eidos, Zenica
6. Balić, Smail (1999), "Bošnjaci u inostranstvu: iseljenici, pustolovi i prognanici", *Glasnik Islamske zajednice*, br. 5-6, str. 459
7. Bjelevac, Abdurezak Hifzi (1979), *Ana Zolotti*, u: *Izabrana djela* (knj. 1), Svjetlost, Sarajevo
8. Bjelevac, Abdurezak Hifzi, "Selitbe u Tursku", u: *Rukopisu monografije muslimanske istorije*, HAS, ZV-491, str. 3.
9. Bogićević, Vojislav (1951), "Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878-1918. godine", *Glasnik VIS-a*,
9. Bougarel, Xavier (2020), *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, UMHIS, Sarajevo
10. Cvijić, Jovan (1910), "O iseljavanju bosanskih muhamedanaca", dostupno na: <https://www.rastko.rs/antropologija/cvijic/govori-clanci/jcvijic-iseljavanje.html> (Posjećeno 3. 4. 2020.)
11. Đikić, Osman (1908), "Ne selite, braćo!", *Musavat*, br. 13 (27. mart), str. 1
12. Fikret (Sejfuddin Huseinagić) (1918), *Domovina: dramska priča u dva čina*, Matica hrvatska, Zagreb
13. Fanon, Franz (2003), "O nacionalnoj kulturi", *Razlika/ Difference: časopis za kritiku i umjetnost teorije*, br. 3-4, str. 103-112.
14. Hasanović, Avdija (2019), "Pojam hidžre u arebičkoj štampi", dostupno na: <http://avdijahasanovic.blogger.ba/arhiva/2019/05/29/4151367>
15. Hodžić, Mehmed Hilmi (1909), "Muhadžir: priča iz bosanskog života", *Behar*, br. 1-2, str. 12-19.
16. Imamović, Mustafa (1996), *Bošnjačka emigracija*, Bošnjački institut Zurich, Sarajevo
17. Kadrispahić, Mehmed (1902), "Muhadžir", *Behar*, br. 9 (131-133), 10 (147-149), 11 (163-164), 12 (179-180), 13 (195-198)
18. Kamberović, Husnija (2005), *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Naučnoistraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo
19. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1893), *Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini: namijenjeno za pouku i ogled nekoj našoj braći Bošnjacima i Hercegovcima*, Tiskara Spindlera i Löschnera, Sarajevo
20. Kemura, Ibrahim (1970), "Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije", *Glasnik VIS-a*, xxxiii/9-10, str.

436-443.

21. Kemura, Ibrahim (1971), "Jedna značajna akcija protiv iseljavanja muslimana", *Glasnik VIS-a*, br. 1.2. str. 6-15.
22. Lavić, Osman (1996), „Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića“, *Anali GHB*, Vol 10 No 17-18, str. 123-130.
23. Lešić, Josip (1989), *Vrijeme melodrame*, Svjetlost, Sarajevo
24. Mešić, Ademaga (1933/1934), "Sjećanje na Safvetbega“, *Novi Behar*, br. 19-21, str. 279.
25. Mulabdić, Edhem (1931), "Autobiografija“, *Novi Behar*, br. 21, str. 305-307.
26. Mulabdić, Edhem (1927/1928), "Naši stari“, *Novi Behar*, br. 2, str. 3-4.
27. Mulić, Hamdija (1911), "Pravi hidžret“, *Gajret*, br.12, str. 183.
29. Nametak, Alija (1933), "Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku“, *Napredak: glasilo hrvatskog kulturnog društva Napredak u Sarajevu*, br. 3-4, str. 41-42.
28. Nametak, Alija (1935/1936), "Jedna anonimna propagandna pjesma o iseljavanju bosanskih muslimana u Tursku“, *Novi Behar*, IX, br. 20, str. 277-279.
29. Osman-Aziz (2009), *Bez nade* (PDF- izdanje) na: bosnamuslimmedia.com
30. Osman-Aziz (1980), "Između dva svijeta, u: *Izabrane pripovijetke*, Svjetlost, Sarajevo
31. Pandža, Muhamed (1938), "Merhum Džemaluddin Čaušević,“ *Novi Behar* XI, br. 20, str. 297–306.
32. Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, El-Kalem, Sarajevo
33. Sarajlić, Šemsudin (1997), *Iz bosanske romantike*, BZK Prepod, Sarajevo.
34. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog ideniteta*, Lijepa riječ – BZK Preporod, Tuzla
35. Šefki, Nedžib (1910), "Moj prijatelj Muhamed“, *Gajret*, br. 1, str. 21-24.
36. Švalić, Murat (1928/1929), "Selenje bosansko-hercegovačkih muslimana u Tursku“, *Novi Behar*, br. 16, str. 244.
37. Tvrčković, H. Rašid (1909), "Muhadžir“, *Behar*, br. 22, str. 345-346.
38. Wood, James (2008), *Proza na djelu*, Naklada Ljevak, Zagreb

BETWEEN ORIENTALISM AND OCCIDENTALISM: NARRATIVES ABOUT EMIGRATIONS OF BOSNIAKS TO TURKEY IN BOSNIAK LITERATURE OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Summary:

The paper deals with literary and publicistic representations of “muhadžirluk” (emigration) Bosniaks to Turkey from the late 19th and first half of the 20th century. Particular attention was dedicated to the various literary representations of this phenomenon in the first half of the 20th century, as well as questions how literary representations followed or subversively related to political discourses of that time. The corpus included representative narrative prose and dramatic texts for the emigration topic, as well as journalistic works of Bosniak authors. Critical analysis showed that literary texts largely followed the dominant narratives on the subject, promoting imagotypes of emigrants, Turkey, the Austro-Hungarian monarchy, “new” and “old” times, and similar. A significant number of texts from this period agitated against emigration to Turkey, but always with a dose of ideological coloration in the author’s perspective, which will determine the character of the literary representation of the emigrate narrative.

Keywords: “muhadžirluk”; imagology; journalism; Bosniak literature; Orientalism; Occidentalism

Adresa autora

Author’s address

Nehrudin Rebihić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

nehrudinrebihic@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09 Bašić H.

Primljeno: 25. 5. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Elbisa Ustamujić

KONSTITUIRANJE POVIJESTI SANDŽAČKO-CRNOGORSKIH BOŠNJAKA U PENTALOGIJI ZAMJENE HUSEINA BAŠIĆA

U radu su analizirani romani simboličnih naslova: *Tuđe gnijezdo*, *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko*, *Bijeli Azijati*, integrirani u roman-rijeku *Zamjene* (2000). Ključna polazna tačka hronotopa ove ispovjedne hronike su odluke u Berlinu sa tragičnim posljedicama za Bošnjake kojima je nametnuta „turska krivica“ i dovedeno u pitanje sve – ime, nacionalni i kulturni identitet, zavičajno tlo, država i opstojnost. Romani su literarno svjedočenje o jednom vremenu historijskih procesa i epohalnih promjena na Balkanu duboko ukorijenjeno u slojevitim i složenim kontekstima bošnjačke kulture i povijesti. Autentičnim umjetničkim govorom, reprezentacijom i interpretacijom povijesnih drama i trauma, Bašić je osvješćivao identitet i konstituirao nenapisanu historiju sandžačko-crnogorskih Bošnjaka.

Ključne riječi: Povijesni roman-rijeka; povijest; kulturni identitet; Bošnjaci, Sandžak, Crna Gora

Bašićeva pentalogija *Zamjene* (2000) jedinstven je romaneskni pothvat po širini zahvata povijesnih zbivanja i po formatiranju kojem priliči naziv *roman-rijeka*, kao što su Krležine *Zastave* ili Andrićeva *Na Drini ćuprija*. Prvi roman ovoga ciklusa *Tuđe gnijezdo* (1980) poslije 20 godina dobio je nastavak u sljedeća četiri romana: *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko*, *Bijeli Azijati*, integralno objavljena 2000. godine, koje povezuje glavni lik/pripovjedač, hronotop, linearni tok fabularnog razvoja, i sve u objedinjenju višestruko kodiranim naslovom *Zamjene* – identiteta, zavičaja i države. Temporalitet *Zamjena* pripada periodu između 1876. i 1909. godine, tj. vremenu vladavine sultana Abdul Hamida (Rastoder 2008: 220). Polazišna tačka povi-

jesne erozije u *Zamjenama* i u romanu *Crnoturci* su odluke Berlinskog kongresa koje su izazvale poremećaje širokih razmjera sa dalekosežnim posljedicama za muslimansko stanovništvo balkanskih zemalja, kojima je nametnuta „turska krivica“ i doveden u pitanje opstanak, nacionalni i kulturni identitet.

PRIČANJE POVIJESTI KAO SAMOOSVJEŠĆIVANJE IDENTITETA

Husein Bašić je bošnjački sandžačko-crnogorski pisac koji svojim izuzetno obimnim opusom svjedoči fenomen višestruke književne pripadnosti. Djela su mu u kritici i književnoj nauci visoko ocijenjena, posebno *Zamjene* koje u stogodišnjem razvoju bošnjačkog romana, gledano u cjelini, predstavljaju osoben domet te književnosti. Interes za historijske teme i kulturnotradicijske fenomene kojima je bila posvećena generacija modernista predvođena Selimovićem, Sušićem i Kulenovićem produžava se na postavljenoj platformi novohistorijske poetike i u djelima pisaca sljedeće generacije kojoj pripada Husein Bašić. Na početku petoknjžja *Zamjene*, u zahvalama prijateljima koji su omogućili objavljivanje, stoji da su ovi romani pisani „... s uvjerenjem da u njima stanuju naš jezik, misao i svijest o sebi, usud u prošlom i razvid u budućem“ (Bašić 2000/1: 9). Polazeći od pretpostavke da svaki narod treba da zna svoju prošlost, Bašić je svjesno pretvarao *život u priču (...) stvarao hljeb i nadu za sutra*, s jasnom intencijom pričanja povijesti radi razumijevanja i samoosvješćivanja identiteta. Sanjin Kodrić primjećuje da je Bašić kao i npr. Selimović „jedan od autora čije je književno djelo duboko ukorijenjeno u slojevitim i složenim kontekstima bošnjačke kulture i povijesti, čija je artikulacija, uključujući i reprezentaciju povijesnih drama i trauma, jedno od najreprezentativnijih obilježja Bašićeva djela kao cjeline“ (2017: 14). U istom smislu je primjereno mišljenje Rajka Cerovića da je Husein Bašić bio „istinski neimar subjektivacije bošnjačko-muslimanske kulture i identiteta.“ (2008: 186) Razmišljajući o praksi zloupotrebe historije u književnosti i, na isti način i u iste svrhe, moguće zloupotrebe književnosti, Andrej Nikolaidis ističe da *Zamjene* čuvaju istinu o prostoru na kojem živimo i da je „jedan od kapitalnih romana cjelokupne bošnjačke književnosti i, da tako kažem, književnosti svih nas, jer literatura se ne osvrće na naciju, vjere i granice (...) umjetnost koja će se proučavati i prema kojoj će se određivati budući događaji – *Zamjene* su (...) istorijski roman koji konstituiše istoriju.“ (Nikolaidis 2008: 261). I Vedad Spahić ističe tu konstitutivnu dimenziju Bašićevih romana karakterizirajući ga kao pisca koji „stvara panoramske temporalne presjeke kojima kompenzira tabuizirani historiografski diskurs o povije-

snom usudu crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka“ (2018: 227). Tragično povijesno iskustvo Bošnjaka kao i ono aktuelno, probuđeni stari strahovi i zbilja rata i genocida u vremenu pisanja romana, uzrok su piščeva pesimizma, ali priča o zlim vremenima ima i prospektivno-emancipatorsku poruku – o tome treba govoriti i pisati kako se historija ne bi ponavljala. U tome i jeste etička opravdanost izbora povijesne teme, a takav stav potvrđuje i Bašićeva reakcija na savremene događaje ovaploćena u romanu *Kolovrat* (1993) o antibirokratskoj revoluciji i antiratnoj prozi *Smrt duše* (objavljena u zajedničkoj knjizi sa Milikom Pavlovićem *Podrum* (2002) kao i u publicistici „visoko moralnog angažmana i nesumnjive građanske hrabrosti“ (Cerović 2008: 185).

Posmatrano u cjelini, svi Bašićevi romani čine jedinstvenu epopeju o povijesnom tragizmu Bošnjaka, koji je stari hroničar Podgorija metaforički omedio sinatgmom *između sna i smrti na putu za nestanak*. Oni su literarni dokument o historijskim procesima i epohalnim promjenama, koji u isto vrijeme spaja autentičan umjetnički govor, interpretaciju i reprezentaciju prošlosti. Između lične ispovijesti zainteresiranog sudionika koji artikuliše vrijednosti individualnog iskustva i objektivne priče o događajima i zajedničkoj sudbini jednog naroda zahvaćenog povijesnim vrtlogom postoji stalna napetost koja generira ispovjedno-događajni tok Bašićeva romana. Protagonista-pripovjedač Ibrahim Žioc započeo je putovanje sa 17 godina i traumom „iščupane dječake duše“ kada je kao bedel otrgnut i gurnut u tursku vojsku „na put, kojim još hodim, gdje sam zamjenjujući druge izgubio sebe“ (2000/1: 257). Samo pripovijedanje započinje od kobne vijesti iz Berlina koju je dočeka u Carskom arhivu u Stambolu, što je izazvalo pobunu i sukob sa pretpostavljenim Durmišom na razlici „Mi“ Turci i „Vi“ koji ste izgubili sva dosadašnja prava. Uslijedio je bijeg u zavičaj (*Tuđe gnijezdo*). Dočekan je kao gubitnik i strpan u zatvor. Među narodom vlada pometnja, nevjerica i neprihvatanje da su napušteni od Turske i predati Knjaževini Crnoj Gori. Uslijediće gusinjsko-plavska kriza i Boj kod Novšića (*Kapija bez ključa*). Žioc odlazi na Cetinje, upoznaje se sa prilikama i historijskim ličnostima, crnogorskim pravcima, u pratnji je knjaza Nikole tokom njegove posjete sultanu Abdul Hamidu II (*Kosti i vrane*). Putuje kroz Srbiju do Beograda sa komisijom koja priprema izvještaj o stanju turskog graditeljskog nasljeđa, razmjerama razaranja spomenika kulture i tragedije ljudi zahvaćenih etničkim čišćenjem (*Pusto tursko*). Susrećemo ga i na putu po Anadoliji gdje učestvuje u prikupljanju podataka i izradi izvještaja o stanju slavenskih muhadžira. U fokus doleze mladoturski pokret, nemiri, pobune i represija vlasti (*Bijeli Azijati*). Sudbine likova se vežu za taj široki prostorni i vremenski raspon stradanja Bošnjaka, naroda stigmatiziranog tuđom krivicom, a čije se posljedice retrospektivno prate u rasponu dva vijeka, od ustanaka u Srbiji do posljednjeg rata u Bosni.

Bašić opsesivno istražuje i dokumentira nasilje i egzoduse naroda prepuštenog svakovrskom teroru, svjedočeći o bliskoj vezi umjetnosti sa sudbinom naroda, posebno u prelomnim i prevratnim trenucima koji određuju povijest a pogubno djeluju na lične sudbine pojedinaca. Unutrašnji pripovjedač historiju doživljava neposredno, držeći „čitavu komplikovanu cjelinu *Zamjena* na okupu vlastitom ličnom dramom i sopstvenim doživljajem kolektivne tragedije Muslimana-Bošnjaka“ (Cerović 2008: 250):

„Moj se život inače sve više pretvara u nevjerovatnu priču, koja se, možda, nekome, ko je i kad bude čitao, može učiniti mogućom i pravom. Još me samo ta nada drži u uvjerenju da je ne treba prekidati, svejedno što je u njoj radosti koliko i jutarnje rose, a tuge i žalosti koliko dugih morskih kiša. Nijesam siguran da će tuda radost nekoga obveseliti, još manje sam siguran da će tuđe tuge i nesreće, a toga u njima ima na pretek, nekoga sneveseliti, ali želja da to ostane zapisano jača je od mog uvjerenja o beskorisnosti posla kojim se bavim i zamajavam“.

(Bašić 2000/5: 14)

NARATIVNI KOVITLACI

Direktni monološki iskaz protagonista prepliće se sa autorskim glasom upućenim mogućem čitaocu, jer je njemu sve i namijenjeno i od njega se očekuje saradnja i razumijevanje. U pripovjednom imaginiranju subjektivnog doživljaja historije i objektivne priče o događajima monološka forma preplavljuje objektivno i događajno, i obratno, objektivna historija se utapa u subjektivnom viđenju. Bašićev romaneskni serijal ne povezuje monumentalistička perspektiva, drže ga „male priče“ u maniru novohistorijskog romana, tzv. „povijesti odozdo“ u čijem fokusu su ljudi zahvaćeni kovitlacem turbulentne historije i nošeni stihijom sudbine, koji kruže i posreću „na tuđim nogama, po tuđoj zemlji“, u praznom prostoru između izgubljenog prošlog života i neizvjesne budućnosti.

Narativni kovitlaci *Zamjena* dohvataju mnoštvo likova među kojima su historijske ličnosti državnici, vojskovođe, književnici i umjetnici, a najviše je obezglavljenih ljudi, gubitnika i žrtava. Priče o ljudima svjedoče o nasilju, moralnim i psihičkim potresima i patnjama, o traumama, zebnji i strepnji bića, o čovjekovoj otuđenosti. Svu tu sadržajnu složenost različitih romaneskni planova Bašić povezuje u kompoziciono konzistentnu koherentno zaokruženu cjelinu i jedinstvenu društveno-historijsku panoramu širokih razmjera i dalekosežnih posljedica koje je uzrokovala propast velikog carstva. Na kompozicionom planu *Zamjene* su izuzetno složen romaneskni pothvat, jedinstven na prostoru južnoslavenske interliterarne zajednice. Linearna kompozicija

razvija se po načelu tematskog izlaganja, od početka do svršetka koji je, opet, početak sljedeće etape i tako od romana do romana sve zatvaranja pripovijesti vraćanjem na tačku početka, tj. povratkom Ibrahima Žioca sa dugog i mukotrpnog puta. Princip izgradnje romanesknog svijeta je krug. U svakom romanu otvara se i na kraju, u punoj dovršenosti, zatvara jedna etapa i, istovremeno, nagovještuje sljedeća. „Završio se jedan moj život u tuđem gnijezdu, hoću li i kako početi drugi, u svome?“ (Bašić 2000/1: 264) Istom zapitanošću pred konačni povratak kući završava se i posljedni roman: „Zatvorio se još jedan krug mog života ispunjen tuđim patnjama i mukama, više no mojim željama da se otmem i najzad počnem živjeti svoj život. Ali kada? I kako?“ (Bašić 2000/5: 302)

Dobar poznavalac Bašićevog književnog djela Zuvdija Hodžić primjećuje: „Od krugova koncentričnih i brojnih, jednih oko drugih ali i jednih ispod drugih, slojevitih i višeznačnih satkani su Bašićevi romani, koji se mogu pratiti u kontinuitetu, kao životopis Ibrahima Žioca, iz godine u godinu, ali isto tako, što ih čini zanimljivim i sa književno-teorijskog aspekta, jeste da se mogu čitati i odvojeno, svaki za sebe, pa čak i tako da im se zamijene mjesta – da se posljednji u ciklusu čita kao prvi“ (Hodžić 2008: 190). Tome se može dodati da se serije krugova, po modelu olimpijskog kolopleta, ulančuju i jedan kroz drugi, kao što se i likovi iz jednog romana susreću u nekom od sljedećih. Pjer Loti i Omer-paša Bošnjak u svim, a neki mladoturci u više romana.

Mehmedaliju Đogu, mladog mostarskog kadiju koji se usprotivio moćnijim i oslobođio fratra Jozu Kulaša, pa se zajedno s njim našao na nesigurnom putu egzila, susret ćemo na početku u *Tuđem gnijezdu*, kada na Makarijevom brodu spašava bjegunca Ibrahima. Njegova dijagnoza društvenog stanja zatamnjena je do krajnosti: „Ovo je jedno veliko razbojište u kome su u pravu oni koji prvi potegnu oroz. Sve ostalo je ružna priča koju ostavljaju ubice o svojim žrtvama“ (Bašić 2000/5: 252). Slično razmišlja i o Carigradu: „Najopasnije je u ovom božijem mravinjaku, gdje je čovjek manji i nemoćniji od miša“ (2000/4). Nakon što im se u nekoliko prilika ukrste putevi, Ibrahim svjedoči kraju njegove pobune ujedno kraju i života na posljednjim stranicama *Bijelih Azijata*. Mehmedalija Đogo je, u nekom smislu, Ibrahimov dvojnik u kojem je projicirao sebe kakav je želio biti, divio se njegovoj odlučnosti, moralnom stavu, uvjerenju i hrabrosti. Priče iz jednog romana dobijaju zaokruženje u drugom u kojem se zatvara njihov put i sudbina. Likove iz *Crnoturaka* srećemo u posljednjem romanu *Bijeli Azijati* – branitelja Nikšića miralaj Skender-bega, Jakuba Kuča sa porodicom i druge muhadžire iz nikšićkog karavana. Započete priče i isповijesti dramatičnog udesa bošnjačkih muhadžira zaokružuju se na tvrdom anadolskom drumu Ibrahimovim svjedočenjem na dženazi Junuzu Kuču.

Izborom poetičkih strategija *Zamjene* pripadaju visokom modernizmu tipa Selimovićevih romana. Dominirajući narativni prosede je monološki oblik hronike i životopisa. Ibrahim Žioc je samosvjesni, djelatni i dramatizirani pripovjedač, zamjenik je arhivara u Carskom arhivu, ranije pisar u taboru Omer-paše Bošnjaka, poraženi ratnik i razočarani intelektualac. U momentu historijskog prevrata izazvanog odlukama *Berlinskog kongresa*, koje imaju karakter inicijalnog čvorišta za sva daljna zbivanja, Žioc se obreo u graničnoj situaciji suočenja sa istinom da je živio u tuđem gnijezdu, u državi za koju je ratovao a koja više nije njegova i da je u trenutku izgubio društveni identitet koji je služeći joj sticao. Srušilo se sve što je mislio da zna o sebi i svom etnosu shvativši da to nije bilo i mišljenje Turaka. U drami identiteta koja postaje drama svijesti, Ibrahim se ispovijeda: „... postajem živa buktinja ... Čas sam bedel Ibrahim, čas Zaim, sin mlađeg bega Bašdera (...) Praminja i promiče život u mojoj glavi, za koji ne znam je li moj ili tuđi, oživljava poznate predmete i trenutke, preseljava današnji dan u neko istinjalo vrijeme, iz čijeg zaboravljenog sjemena niču patnje kao nevidljive pečurke po mojoj duši“ (Bašić 2000/1: 75). Kroz košmarno bunilo na labilnoj granici svijesti, dosvijesti i podsvijesti, bezbroj se pitanja samih u sebi satire bez odgovora. U povijesnom besmislu i identitetskom vakumu Ibrahim pribjegava *jaziji* – hroničarskom bilježenju, kako su to od davnina radili umni ljudi ostavljajući trag o životnom iskustvu u zlim vremenima. Ali ni tu nije pošteđen sumnje, jer ništa „ne može biti ni puteljak kroz pustinju prošlog, ni zraka u budućem, gdje, možda, samo nova priča ima nekog zaludnog smisla i opravdanja. (...) Kome će još to trebati? Možda se niko više ne vara no ljudi koji misle da otimaju nešto od zaborava i ostavljaju ga u amanet onima koji će doći, da znaju kako je šta bilo? Čemu?“ (Bašić 2000/5: 262)“. Premda kao *subjekt* pripovijedanja odražava identitetsku traumu kolektiva, Ibrahim je izrazit i samosvojan intelektualni profil – u stanju intenzivnog razmišljanja o životu, ljudima i njihovim sudbinama, o etičkim i društvenim pitanjima, o relativnosti svega ljudskog i suprotstavljenosti bitka i egzistencije. Kada monolozi ispovijedaju ugroženost bića, prelaze u samoanalize, solilokvije i oblike unutrašnjeg dijaloga. Pozicija Bašićevog pripovjedača se razlikuje od pozicije modernističke meditativne ispovijesti, koju intelektualno disponirani pojedinac ispisuje u samoći i izolaciji. Proaktivni Bašićev junak traga za historijskim dokumentima i kulturnim tragovima prošlosti pohranjenim u ljudskoj memoriji, on je putnik na bespućima povijesti, a njegova priča o prošlosti, poetološki gledano, zauzima medijalnu poziciju između modernističke intelektualne ispovijesti, tradicionalnog oblika hronike i postmoderne poetike svjedočenja. Pripovijedanje u ovim romanima uključuje: fragmentarnost, dokumentarnost, intertekstualno umrežavanje, interžanrovske preregi-

stracije, intrigantne zaplete, čudesa, mitove i legende, fantazme i snove. Kao hroničar pripovjedač ima slobodu i širinu opservacije pa zahvaljujući tome pripovijedanje je raznovrsnije, uključuje mnoštvo događaja i interesantnih likova, slučajnih susreta i razgovora. Status pripovjedača obezbijedio je raznolikost i u žanrovskoj fakturi: hronika, ispovijest, priča, zapis, reminiscencije, poetska snatrenja i magnovenja, snovi, deskripcije, lirski pasaži..., kao i u narativnim postupcima – izvještaj, monolog, dijalog, opis, digresija. Bašićev model *romana rijeke* ima vrlo razuđene linearne ekstenzije fabule, koje se stalno protežu u širinu i dubinu. Pripovjedač nije samo posmatrač i rezoner događaja već je i sam zahvaćen povijesnom maticom te kao analitik i interpretator reaguje na događaje.

PUTOVANJE U MUHADŽIRSKU ČAMOTINJU

Ibrahim Žioc „neveseli putnik“ kroz Srbiju radi izvještaja o stanju turskih građevina, nije našao ništa čemu se nekada divio i što je popisao u svijoj *Sejihatnami* Evlija Čelebija. U Beogradu bilježi užasno stanje među ljudima koji nisu na vrijeme izbjegli, pa se kriju po podrumima i budžacima ili se predstavljaju kao cigani. Zapisao je priču Zinke Ciganke, kćeri nikšićkog kapetana Mehmeda Ibričića, koja sa bratom Abdulahom živi u konaku kod daidže Osmana Šerifovića, a koji se opet krije iza imena gazda Jovan. Ona je prebolovala duševnu bolest o kojoj kaže: „Strah i sumnja bili su u svemu (...) Sada sam se oslobodila toga straha, pošto je sve to prošlo preko mene, mnogo bolnije i strašnije nego što se može ispričati“. Brat Abdulah je hamal i sakuplja stare i bolesne sa ulice i gradskog bunjišta. Bavi se i pronalaženjem mrtvih koje oprema i obezbjeđuje im džezazu i ukop. Istražujući kako žive i u kakvom su stanju izbjeglice, što su se „kao mravi razmiljeli po prostranoj turskoj zemlji“, Ibrahim je, već prelazeći na azijsku stranu, vidio njihovu ljudsku muku na bosforskim limanima i dokovima: „... raseljeni milet koji je preko noći postao najveća fukara, prosjaci kojima ponos i sjećanje na ono što su bili – ne da da prose“ (Bašić 2000/5: 89). Gdje god zaviri nalaziće na muhadžirske muke ljudi koji su zaglibili u neimaštinu i bolest. Posebno impresivan je opis stanja u muhadžirskom naselju Donji Kolašin gdje ljudi pale svoje hudžerice, jer im se, kako objašnjava hodža Kalić, svake noći priviđa: „da smo u našim kućama koje gore i svake noći iskačemo, iz njih kroz dim i plamen koji ih obuzima“, kao kada su istjerivani puškom i vatrom. Sa pojedinačnom i kolektivnom traumom nisu se više mogli nositi pa je paljevina naselja izraz samouništenja ljudi u ćorsokaku života:

„Upinjali smo se da razaznamo makar koju riječ, ali sve se oko nas miješalo i kovitlalo u zavijajući huk, iz mnogo grla i mnogo jezika, što je činilo jedinstven govor vatre i ljudi u njoj. Potom smo razaznavali ljudske sjenke kako raspojasane i u trku prelijeću ispred naših očiju, igrajući u kolu, koje je uranjalo u vatru i opet se javljalo iz nje, veće, luđe i brže. (...) Bio je to još jedan žestoki obred njihovog rastanka sa životom kakvog su dotle imali, iako nijesu znali gdje im je ići ni kako će im biti tamo. (...) Ipak je to što smo slušali bio plač; plač pretvoren i rastegnut u pjesmu, u kojoj nema riječi, već samo bolnih i užasavajućih krikova, što se miješaju i kovitlaju kroz plamen koji se približava“ (Bašić 2000/5: 144).

Nešto je drukčija priča o sarajevskim bogatašima koji su rasprodali imovinu i iselili se prije dolaska Švabe. Nastanili su se u starom naselju *Veselo groblje* i dali mu novo ime *Bosna-Saraj* ili *Saraj-Bosna*, grobljima Bakije, Alifakovac i Bistrik, a novi han je Morića-han. Tu je upoznao četvoricu starih sarajevskih sarhoša koji se šale na svoj račun. Svoju „muhadžirsku čamotinju“ i „muhadžirski verem“ utapaju u piću, opijatima i kocki. Duboku nostalgiju u duši im otkriva sjetno ponavljanje „složno i meraklijski, s oprezom u upredenom glasu, iz kojeg se kao zlatna žica ispredala starinska pjesma o njihovom šehar Sarajevu: *Mrko fešče za Sarajvo pita, Je l' Saraj'vo gdje je nekad bilo?* (...) Izidoh iz njihove Saraj-Bosne s tom pjesmom u ušima i na jeziku, obendiyan njome, kao nečim što će me još dugo pratiti, nametnutim ne samo upornim ponavljanjem, već žudnjom i ljepotom koja mora ostati da traje i živi i poslije njih“ (Bašić 2000/5: 232).

U monološki tok se interpoliraju mnoge scene i kratke priče o događajima, životu i ljudima sa kojima se Ibrahim susreće na dugim putovanjima. Neke pripovijeda kao očevicac, druge prenosi kako ih je čuo, jedne su realistične i tragične, druge čudesne, a sve zanimljive i motivirano upletene u romaneskno tkanje. Pojedini likovi pripovijedaju o događajima iz udaljenih krajeva kao npr. tuzlanski muftija Mehmed-Teufik Azapagić, koji priča o okupaciji i ulasku austrougarske vojske preko Save. Priča i o masovnom silovanju u zborničkom kraju, kada su prešli Drinu hajduci Đura Crnoglavca. Ibrahim, koji je saslušao te užase, će zabilježiti: „Bio sam prazan onim što sam čuo; tup i bezosjećajan kao što su tupi i bezosjećajni ljudi kada se nađu pred nemjerljivim zlom koje je učinjeno drugima“ (Bašić 2000/5: 181). Muftija priča i o vješanju vođe odbrane muderisa Hadžijamakovića, te čudesnim znacima – odmah se počela sušiti grana o koju je obješen a sljedeće godine i čitav tristagodišnji hrast: „... i mi smo koji smo to čudo vidjeli znali da je to od nepravde koja je učinjena (...) noću je sjao kao da je na njemu gorio nur, a danju je mijenjao boju od snježno bijele do neke crvene, kao žar. Samo zelen, kao nekad, nikad više nije bio“ (Bašić 2000/5: 189). Time

realni događaji prelaze u sferu nadstvarnosti, kao znak neke više pravde i po tome traju u pamćenju prelazeći u legendu koja žrtve uzdiže nad vremenom i historijom.

AUTOPOETIČKI DISKURS ROMANA

Novum u odnosu na poetiku modernog novohistorijskog romana su autopoetički komentari o pripovijedanju i prenošenju priča u kojima Ibrahim artikulira ciklički koncept povijesti: „... sve neko okretanje u krug, sve je poznato i sve se čini novim. Ponavlja se do besvijesti ista igra sudbine, a ljudi joj se opiru i prepiru se kome će u njenom kolu biti bolje“. Na tragu postmodernog relativizma je svijest o nepouzdanosti pripovijedanja: „Prepričavao sam priče koje sam bio zapisao, a one su bile uvijek drukčije no što sam ih čuo i zapisao, pa sam sve nešto mislo da nije ista ni jedna priča, ili da se od jedne priče može napraviti toliko priča koliko ih puta ispričamo. Kad bih ponovo imao volju i dokolicu da pričam i zapisujem priču o svome životu, bio bi to sigurno drugi život, nekog drugog Ibrahima, ne moj“ (Bašić 2000/5: 109). Opsesivna pitanja o fenomenima priče i pričanja, pripovjedača i pripovijedanog, o zatamnjenosti izvora kompletiraju set autopoetičkih tema reflektiranih na tragu postmoderne misli o fikcionanoj prirodi priče *sui generis*: „Mučila me je priča o gusinjском ćiradžiji ... Je li mi je neko zaista ispričao, ili sam je toga časa izmislio ... Nijesam je izmislio, uvjeravao sam sam sebe, ali se nijesam mogao ni sjetiti kad sam je čuo i od koga. Bogzna šta sve čovjek u svome vijeku čuje, šta od toga zapamti a šta zaboravi, šta prekine jedno od drugoga i šta sveže jedno za drugo, tako da to postane samo njegova priča, uvijek drukčija, kraća ili duža, ovakva ili onakva, kakava mu kad na um dođe“ (Bašić 2000/5: 15). Pripovijedanje je za Bašića kreiranje nove zbilje u kojoj nema razlike između mogućeg i nemogućeg: „Između onog što se priča i onog što je uistinu često nema ništa, ali i to ništa postaje nešto kad se lijepo i zanimljivo ispriča“ (Bašić 2000/5: 74). Na tragu *magijskog realizma* priče o životu miješaju se sa mitovima i simbolima bogatog naslijeđa istočnjačkih kultura, religija i filozofija koji u mašti oblikuju čovjekove čežnje za nepoznatim.

Nijedan pristup Bašićevom književnom djelu ne bi smio zanemariti činjenicu da je on najznačajniji istraživač i tumač sandžačkobošnjačke usmene baštine, koju je sabrao, sistematizirao i naučno obradio.¹ Veza Bašićevog književnog djela sa tim naslijeđem je bitna, inspirativna, inicijalna i uporišna. Ono ima i temeljnu i

¹ Bašić Husein (2003), *Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica

kompenzatornu identitetsku funkciju jer je „sačuvalo narodnu svijest o sebi samom“, to je „njegova nenapisana historija, ugrožena religija i nipodaštavana tradicija, zato ju je čuvao kao dragocjenost koja se mora nadograđivati novim sadržajima i novim obimom“ (Bašić 2003: 14). U *Zamjenama*, Bašić je to postigao u romanesknom obliku i u impozantnom obimu reartikulirajući dramatiku historijskog usuda u bošnjačkoj kulturi sjećanja. Zajednička karakteristika Bašićeva poetskog i pripovjednog stvaranja je „okrenutost tradiciji“ koje se manifestuje kroz umrežavanje vjerovanja, običaja, mitologije i predanja u kojima je sačuvana posebnost bošnjačkog narodnog bića, koja pamte historijske događaje. „Usmeni arhiv“ u kome su pohranjene epske pjesme, anegdote i drugi oblici kulture sjećanja u nedostatku dokumentarne građe važan je izvor, a nekada i jedino svjedočenje. Bašić je često pisao o vezi svojih romana sa tragovima prošlih događaja u usmenoj tradiciji. Takav je slučaj sa svjedočenjem o Boju na Novšiću pjevača-očevica Abdulaha Kuč iz Gusinja u epskoj pjesmi *Bojevi u Polimlju* 27. novembra i 27. decembra 1897. godine. Radi se o pjesmi od 700 stihova, a tragovi događaja našli su se i u brojnim lirskim pjesmama i pričama iz tog kraja (Bašić 2000: 12). Pjesma je postala „povjesnica događaja“ i historijski izvor. O značaju epske pjesme za kulturno pamćenje Bašić kaže: „Narodna pjesma je, kao što znamo, posebno ona junačka o važnim događajima i kolektivnoj sudbini, bila i ostala neposredni sud i svjedočenje koje je kristalisano u mnogim glavama i cijedeno kroz mnoga usta, najčešće kao jedini odsjaj vremena i događaja koji su se u njima zbili“ (ibidem: 12). To nipošto ne znači da je Bašić sklon mitologizaciji tradicije, dapače iako je svog pripovjedača postavio u poziciju očevica i svjedoka koji je sve čuo, gledao i vidio, on iz moralnih razloga selektira sadržaj svjedočenja: „... nek se potre i isčili veličanstvena a užasna slika boja u mojoj glavi“, jer strepi od zloupotrebe historije koje će „... prelazeći u priču, prelaziti i u život, koji će se od osвете do osвете ponavljati sve okrutnije i krvavije ... nek' ne ostane ništa sutra za raspir i svađu što bi poteklo od mene ... i bez toga biće za potpir sa svake strane, i od onih što nijesu vidjeli i nijesu doživjeli ništa“ (Bašić 2000: 8). Na istome fonu on želi uspostaviti i balans *epske objektivnosti* citirajući stihove iz crnogorske i bošnjačke usmene poezije, Njegoševog *Gorskog Vijenca*, stihove i zapise iz *Memoara* knjaza Nikole itd.

LIRSKA DIMENZIJA PRIPOVIJEDANJA

Čvorni događaj koji je izazvao traumu uvijek se može prizvati i povezati sa drugim potisnutim životnim traumama. Prva Ibrahimova trauma, odlazak u turski asker kao zamjena za begovskog sina, je nešto što nosi se kao žig na duši i trajan osjećaj raspo-

lovljenosti bića a povezuje sve druge potonje i potisnute traume. Takva je i trauma iz posljednjeg turskog rata sa Rusima, izrođena u golgoti opsade i poraza pod Plevnom. Sav užas apsurdnog položaja tih ljudi gurnutih u unaprijed izgubljeni rat, izrazio je pjesnik Zulfikar buntovnim stihovima kojima bodri razbijenu vojsku: „Otvarao je put našem beznadu, grijao nas vjerom u spas i povratak, uzimao nas i tjerao ispred sebe, predvajao žive od mrtvih koji su ostali za nama. Sve do tada nismo se mogli izvući iz rovova i hendeka punih straha i mrtvih ljudi koji su izginuli pod tvrđavom; noge su nam bile neposlušne, teške, odmotavalo se za nama ogromno klupko krvi i mesa koje ćemo pokloniti našem sultanu za njegovu prvu objavu svijetu“ (Bašić 2000/1: 102). Zulfikar priziva stare bošnjačke pjesnike buntovnih *mahzara* i *arzuhalaa*, a zbog kojih su surovo kažnjavani. Pjesniku Zulfikaru je iščupan jezik, jer su njegovi stihovi svjedočili o ljudskim gubicima i trajnoj traumi preživjelih: *Malo li je za objavu imena tvoga, care, Abdulhamide?/ Objavi sad na sve četiri strane svijeta da su robovi tvoji mrtvi! Oni koji se vraćaju nisu više ni tvoji, ni Božiji, ničiji! Ničiji, Abdulhamide, care krvavi!* (Bašić 2000/1: 103)

Turskom se širi nezadovoljstvo vladavinom i nesposobnošću sultana Abdul Hamida, koji odgovara paničnom represijom, hapšenjima i ubistvima. Ali Suavi, koji je svojim predavanjima u Bursi unio u Ibrahimovu dušu plamen pobune, susreće se sa mladoturskim oficirima i njihovim istomišljenicima čije prevratničke ideje i stavove zastupa bošnjački pjesnik, Hersekli Arif Hikmet, predstavljen kao „prijatelj pravde“, „islamski pravednik i gazija“: „Ljudi, propadamo, iščezavamo! Bog gazap čini narod jedne države, gdje se ne poštiva pravda. Mi smo prezreni, Poniženi! Zašto trpimo? ... Hajde da ih uništimo, da i mi budemo uništeni ... Kamenujmo barem jezikom tirane ... zar nije ispovijedanje islama junaštvo na putu istine!?“ (Bašić 2000/5: 265) Kao tipičan moderni intelektualac sam Ibrahim ipak neće učiniti ništa u pravcu odlučnog povijesnog angažmana, iako je svjestan da se humanizam ponekad mora potvrditi i političkom akcijom: „Ja griješim prema vremenu što nigda požudno ne pružam ruke, niti što tražim, niti što prosim. Kad god me stigne kob vremena naći ćeš me da sam nesabran prema nesrećama!...“ (Bašić 2000/5: 267).

Sam autor kao njegov junak Ibrahim je pjesnička duša i meditativni skeptik, pa često pribjegava stihovima da iskaže misaono-emocionalne rezonance. Metonimijski izraženo to melanholično raspoloženje ispunjava stihove Mehmed-paše Sokolovića koje kazuje Omer-paša Bošnjak: „Uz bijele vlasi nema ni želje za slavom,/ putevi spasa su prekinuti,/ u brdima hvata se mrak (Bašić 2000/1: 197), a odražavaju stanje duha većine likova romana koje je vrijeme iznevjerilo i učinilo gubitnicima. U posljednjoj sceni Ibrahim čeka lađu koja će ga iz „tuđeg gnijezda“, u kojem je i pored

visokih povjerenih mu dužnosti bio do kraja ostao stranac, odvesti do Drača odakle će dalje do svoga Plava gdje mu je davno razorena porodica i kuća, ali gdje ga čeka sin, mali Šaćir, da ga podiže i gradi mu dom. Poslije svih stranstvovanja prati ga tek simbolični tračak svjetlosti iz fenjera, uzetog sa smederevske džamije. Na historijskom planu zatvorio se samo jedan krug. Dvadeset godina od kobnog preokreta za Bošnjake nema razvida, samo prijeteće napetosti nemirnog regiona, zebnja od novih događaja po zakonitosti kružnog ponavljanja istog scenarija.

Ibrahim je obrazovan u tursko-orijentalnoj kulturi i klasičnoj mistično-filozofskoj poeziji pa su česti i citati *Mesnevice* Mevlane Dželaludina Rumija i drugih islamskih pjesnika kao i ajeta iz Kur'ana. Prisustvo stihova u prozu unosi treptaje lirskog ozračja i zavodljivost magičnog čaranja koje uprkos životnoj jezi uspostavlja balans između historijske tragike i estetskog sklada autentičnog umjetničkog govora. Paučinstim nitima pripovijedanja upliće se slojevito mitsko i mistično nasljeđe poetsko-filozofskog poimanja čovjeka i života orijentalnog svijeta u kojem često tanka nit odvaja život od poezije, stvarnost od privida, svjesno od podsvjesnog. Lirske impostacije, ritmizacije i eufonizacije, metaforizacije i simbolizacije te deskriptivne vizuelizacije prirode, portreta, atmosfere, predmeta i dr. povod su Fatmi Hasanbegović da ustvrdi kako je *Tuđe gnijezdo* „uza sav historijski milje, poetski roman egzistencijalnog usmjerenja“ (1998: 687). Poetskim elementima u romanu *Tuđe gnijezdo* najdetaljnije se pozabavila Dijana Hadžizukić ukazujući u mikrostilističkoj analizi na „upotrebu fonetsko-fonoloških i semantičkih stilskih figura karakterističnih u postupku očuđavanja, kao i upotrebu sintaksičkih stilskih figura osobito lirskih paralelizama i ponavljanja koja u konačnici rezultiraju ritmičnošću kakva je uobičajena u lirskom diskursu“ (Hadžizukić 2012: 166). „(...) ne znam šta je od svega prošlog ostalo u meni, osim ljepote vode i zemlje, kamena i neba među njima, što se otima riječima i ne može se izreći“ (2000/3: 160), zapisat će Bašić. I Ibrahimova nostalgija se povlači u dubine podsvijesti odakle se probija u idiličnim reminiscencijama ili košmarnim snovima u koje tone u noćima bez svježine:

„... kako je u mome Plavu sada ljeto s hiljadu imena i mijena, u kome nećeš naći ni jedan dan bez čistog daha planine, ni jednu noć bez rose, koja okupa i spere hrđu života, ... Nebo je iznad Prokletija duboki plavi požar ispod sunca. Kao da neko njegovu plavu kupolu podiže uvis, u nedokučivi sjaj zvijezda, tamo gdje se svaka ljudska misao gasi i nestaje, kao plamičak utuljen dalekim mrakom. Dolje je Lim, vječan i nepresušan, zaboden u razdvojak planina, voda i granica koje se ne mijenjaju. (...) Jedan mi je kraj u meni, drugi ne znam gdje. Možda ispod ovih hiljadugodišnjih kula na Bosforu. Tu leži kao usirena krv koja iz Kara-denjiza mili u mrtvi Egej, crn i gust kao katran, kao smola rastopljena na vrelom azijskom suncu. Tu je njegov grob i moj“ (Bašić 2000/1: 79).

Geografski prostor Prokletija, to tlo što se zove zavičaj, „zavičajno identitetsko jezgro“ uporišna je tačka identiteta Ibrahimova i njegovih zemljaka rasutih po tuđem svijetu. Otuda i tako oštar kontrast između tamo i ovamo, svog i tuđeg gnijezda. Povezanost bošnjačkih pisaca sa rodnim tlom je „elementarni poriv pripadanja, osjećanja sigurnosti i sudbinske povezanosti sa zavičajnim svijetom“ (Đuraković 2009: 23). Ritmizirani lirski pasaži, afektivna opčinjenost doživljajem ili samo reminiscencija zavičajnog pejzaža redovno znače relaksaciju opterećene psihe, trenutak sjedinjenja i harmonije. Saobraženje sa tim svijetom postaje drugi oblik postojanja bića, ali taj svijet organske punoće i afektivne opijenosti razbija se čim se vrati svijest o prezentnom vremenu i počne razmišljati o njemu.

ZAKLJUČAK: PRIPOVIJEDANJE JE KONSTITUIRALO POVIJEST

Umijeće pripovijedanja Huseina Bašića ogleda se i u skladnoj izmjeni ritma kontradiktornih sadržaja životne jeze i mučnine, nasilja, zločina... sa pasažima lirske omame, zavodljivih i čudesnih priča, izvanrednih portreta i karaktera, primjera ljudske dobrote, saosjećanja i humornih opaski. Sve se te suprotnosti ulančuju i kontrastiraju u koherentnom narativnom toku. Naslovi Bašićevih romana su simbolični i predstavljaju ključ koji otvara fatumske niše tragične povijesnih vratolomija, „krivica“ i „zamjena“. Romanesknja svijest melanholično ispisuje intimno i teško svjedočenje o kulturnoj i političkoj povijesti. Intelektualnom širinom i pronicljivošću analitika, dokumentarnošću i imaginacijom umjetnika, postavljena su i rasvjetljavana krucijalna pitanja sudbine pojedinaca i čitavih naroda. Konstatacija Radoslava Rotkovića kojom roman *Tuđe gnijezdo* karakterizira kao „političko-sociološku i istorijsku studiju pouzdanije nego neki naučni radovi, jer slika iznutra ono što se samo daje naslutiti pri vanjskom osvjetljenju“ (1998: 677) bez ostatka vrijedi za pentalogiju *Zamjene* u cjelini. Tako se Husein Bašić po širini zahvata, reprezentaciji i konstituisanju nenapisane historije Bošnjaka pridružio najznačajnijim bošnjačkim piscima 20. stoljeća.

IZVORI I LITERATURA

1. Bašić, Husein (2000), *Zamjene* (1. *Tuđe gnijezdo*; 2. *Kapija bez ključa*; 3. *Kosti i vrane*; 4. *Pusto tursko*; 5. *Bijeli Azijati*), Almanah, Podgorica
2. Bašić, Husein (2000), "Tradicija i historija (Komentar uz epsku pjesmu *Bojevi u Polimlju* i anegdotu *Izgubiće ko zastrani u nejač i zločin*)", *Almanah*, 9-10, str. 11-20.
3. Bašić, Husein (1996), *Krivice 1-2*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Bašić, Husein (1998), *Pusta vrata, Krivice 3*, Almanah, Podgorica
5. Bašić, Husein (1996), *CrnoTurci - san i jazija*, Udruženje pisaca "Slog", Novi Pazar – Podgorica
6. Bašić, Husein (1991), *Čekanje „ponoćnog“ sunca*, Intervju, Oslobođenje, Sarajevo, 25. maj 1991., str. 8.
7. Bašić, Husein (2003), "Avdo Međedović – Pjevač priča", *Almanah*, 21-22, str. 7-16
8. Cerović, Rajko (2008), "Zamjene i krivice (Povodom ciklusa romana Huseina Bašića „Zamjene I-V“", *Almanah*, 39-40, str. 245-252.
9. Duraković, Enes (2009), "Povijest bošnjačke književnosti – crtež na pijesku", *Pregled*, 2, 15-74
10. Hadžizukić, Dijana (2012), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo
11. Hasانبegović, Fatma (1998), "Književno djelo Huseina Bašića", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Alef, Sarajevo, str. 678-687.
12. Hodžić, Zuvdija (2008), "Husein Bašić", *Almanah*, 39-40, str. 189-190.
13. Kodrić, Sanjin (2017), "Prilozi književnoj bosnistici Elbise Ustamujić", u: Ustamujić, Elbisa, *Eseji ogledi studije*, Dobra knjiga, Sarajevo
14. Nikolaidis, Andrej (2008), "O istorijskom i istinitom u 'Zamjenama' Huseina Bašića", *Almanah*, 39-40, str. 261-264.
15. Rastoder, Šerbo (2008), "Istorijska osnova romana Huseina Bašića – *Zamjene I-V*", *Almanah*, str. 219-232.
16. Rotković, Radoslav (1998), "Roman o prelomnom vremenu", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. IV, Alef, Sarajevo, str. 669-677.
17. Spahić, Vedad (2018), "U pohode piscu s druge obale: Književni opus Huseina Bašića kao upotpunjenje povijesno-identitetske tektonike crnogorsko-sandžačkih Bošnjaka u kritičkoj vizuri Elbise Ustamujić", *Historijska misao*, 4, str. 221-234.

THE CONSTITUTION OF SANJAK- MONTENGRIN BOSNIAK'S HISTORY WITHIN HUSEIN BAŠIĆ'S PENTALOGY "REPLACEMENTS"

Summary:

The paper analyzes the novel of symbolic titles: Others nests, A gate without a key, Bones and crows, Barren Turkish, White asians, integrated in the roman-fleuve Replacements (2000). The key starting point of this confessional chronicle's chronotope are the decisions in Berlin with tragic consequences for the Bosniaks who were given the burden of "Turkish guilt" and whose name, national and cultural identity, homeland, state and existence were called into question. The novels represent a literary testimony about a period of historical processes and epochal changes in the Balkans, deeply entrenched within the layered and complex contexts of Bosniak culture and history. With authentic artistic speech, the representation and interpretation of historical dramas and traumas, Bašić awakened the identity and constituted the unwritten history of Sanjak-Montenegrin Bosniaks.

Key words: historical novel-river; history; cultural identity; Bosniaks; Sandžak; Montenegro

Adresa autorice

Author's address

Elbisa Ustamujic

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

elbisa.ustamujic@unmo.ba

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 20. 03. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Irma Marić

U LABIRINTU 'DEFINITIVNE KNJIGE': BILJEŠKE O BORHESOVSKIM ISHODIŠTIMA HOROZOVIĆEVIH TALHI

*Nikada nemoj iskazati sve.
Uostalom, to je i nemoguće. Nijedan val nije
Nalik drugome.
I u tome je vječnost poezije...
Koračam zemljom, ali istovremeno koračam
I ispod nje.
To je ponekad kao san.*

(Bilješke, Irfan Horozović)

Irfan Horozović je prozaista koji ultimativno poseže za fantastikom i zalazi u onostranost. U ovome radu ćemo ukazati na elemente fantastičnog poetičkog modela osvrćući se na poetičku, etičku i estetičku genezu književnosti Irfana Horozovića. Polazna tačka na takvoj vertikali nesporno pripada prozi *Talhe ili Šedrvanski vrt*, koja je u kritici poznata još kao i 'definitivna knjiga', odnosno knjiga kojom je kao borhesovac Horozović 'ušao na velika vrata' u književnost.

Gljučne riječi: postmodernizam, fantastični poetički model, *Talhe ili Šedrvanski vrt*, Irfan Horozović.

Dosadašnje književno-kritičko iskustvo u čitanju *Talha ili Šedrvanskog vrta* Irfana Horozovića je karakterizira kao jednog od utemeljitelja postmodernističke poetike na južnoslavenskom govornom području, odnosno kao pripadnika, kako primjećuje

Miroslav Toholj: „nove generacije pisaca nazvane ‘borhesovcima’“¹. U ovom radu pokušat ćemo poetološki pristupiti čitanju Irfana Horozovića, prateći liniju pripovijedanja koja *Talhe* postavlja u centar poetičke, kulturalne, etičke i estetičke geneze književnosti Irfana Horozovića. „*Talhe*, to je definitivna knjiga“², „knjiga sudbine“, a mi bismo, sasvim smjelo, dodali da su *Talhe* i knjiga smrti. Književna kritika nije usaglasila stavove u vezi sa striktnim žanrovskim određenjem ovoga djela. Da li čitamo zbirku priča ili roman? Ili su navedene odrednice u međuodnosu, jedno proizilazi iz drugog. *Talhe* su, po nama, i roman i zbirka priča.

Pojava *Talhi* u okvirima južnoslavenske književne scene, posvjedočila je Horozovićevu nepodložnost aktuelnim domicilnim konjunkturama. Pri tome mislimo na prevladavajuću književnu klimu tih godina, sa Selimovićem kao centralnom figurom književnog uticaja u domenu proznog stvaranja. Premda, kako ćemo vidjeti, ova proza uspostavlja jedan osebujan intertekstualni odnos i prema Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*. Također, jasno je da Horozović pripada generaciji koja odmiče od mimetičke slike stvarnosti i sorealističkog pisma, propitujući nove mogućnosti književnog oblikovanja identitetā, prostora i vremena. Energija i poetički koncept *Talhi* vremenom ne jenjavaju. Ova je knjiga utemeljenje i okvir poetičkog kontinuiteta koji se u nešto drukčijem ruhu nastavlja i u *Kalfi* i u *Rei*, a na osoben način i u romanima s temom rata. Generalno uzevši ipak stoji ocjena da: „Od prve, u maniru borhesovske fantastike napisane knjige pričam *Talhe* do romana *Imotski kadija* (kao i u potonjim djelima; op. I. M.), Irfan Horozović u svojoj prozi gradi složen sistem aluzija, asocijacija i *pseudocitata*, koji književni svijet pretvaraju u imaginarni muzej“ (Spahić 2002: 346). Ili, kako to još detaljnije elaborira Enes Duraković: „Traganje za izgubljenim identitetom započinje se u *Talhama* naratorovim uvjerenjem da je ‘sav život u tim rukopisima, sav život’, na isti način, dakle, kako će i Proustov narator u traganju za izgubljenim vremenom ustvrditi da je ‘pravi život, život naposljetku

¹ Miroslav Toholj, ističe: „U naknadnom prikazu, nakon dvije-tri godine po njenom izlasku, Kolja Mićević će ovu knjigu, osim što se zalaže za roman, okarakterisati odrednicom ‘definitivna knjiga’, odrednicom ne toliko važnom koliko primjerenom i tačnom. Međutim, u kritičkom pokušaju da se objasni i svede pod neki zajednički imenitelj na temelju onoga što i jeste zajedničko u tadašnjoj generaciji hrvatskih prozaista... pojedini kritičari ovog talasa... upravo na primjerima iz *Talhe* tumačiće ono što bi imalo biti karakteristično za ovu novu generaciju pisaca nazvanim ‘borhesovcima’. Nimalo loša definicija ‘definitivna knjiga borhesovskog nasljedā’ ako bi to bio cilj“ (Toholj: 1984/1985 382).

² U eseju *Talhe ili Šedrvanski vrt Irfana Horozovića*, Mićević sugerira: „Iako je stotinu pedeset strana ove knjige ispunjeno odvojenim celinama, koje se lako mogu čitati kao priče za sebe, važno je naglasiti da su *Talhe*, ne zbirka priča, već jedinstvena celina, roman... Jer *Talhe* su knjiga sudbine kao malo koja knjiga naše savremene književnosti, to je antička drama čija je radnja veoma složena, halucinantna skoro, i prenesena u suštinski različit pejzaž. Odnosno, čiji junaci delaju prema jednoj sasvim ne-antičkoj motivaciji i čija je psihologija tragična sama od sebe... *Talhe ili Šedrvanski vrt* je knjiga koja čudnovato poriče autorovu mladost“ (Mićević 1998: 789, 791).

otkriven i rasvjetljen', moguće otkriti samo u književnosti. U tom smislu i *Talhe ili Šedrvanski vrt*, koliko i *Karta vremena*, *Berlinski nepoznati prolaznik* ili *Imotski kadija*, jesu 'osobeni komentar kulture koji traga za kulturnim i ukupnim duhovnim sadržajem nacionalne tradicije', tajanstveni adab i knjiga znanja u kojoj su sabrani sakralni toposi, vrijednosti i znakovi izgubljenog identiteta, knjiga koja i sama putuje ezoterijskim i heterotopijskim prostorima razgranatog labirinta intertekstualno umreženog svijeta kulture“ (2012: 370).

Fantastično, čudesno, mistično i magijsko jedna je od temeljnih sastavnica Horozovićeve poetike. Složili bismo se s mišljenjem da je Horozović „fakciju je uzeo za podlogu, unio je u priču pretvorivši je u fikciju³ da bi naposljetku kroz fikciju došao do fantastike preobrazivši stvarno u neki sasvim novi, treći svijet“ (Džafić 2012: 188-205). Fantastika “s jedne strane priziva zaboravljene ili tabuizirane, potisnute alternative ili one koje još uvijek ne pripadaju općem znanju, a s druge predočuje ono što se još nikada nije dogodilo, ona može sučeliti kulturu (arheološki) s njezinim zaboravom ili (futurološki) s njezinim 'još-ne-stvarnostima“ (Lachmann 2002: 16).

Kako komuniciramo s našom prošlošću, s prošlošću našeg porodičnog stabla, našeg identiteta? Kakvu ulogu u takvoj percepciji ima kultura pamćenja? Genealogija Talha je tematska okosnica Horozovićeve proze koja objedinjuje hroniku spomenute porodice u diskontinuiranom kompozicijskom aranžmanu u kojem se narušava hronološki niz. Fantastične priče o zagonetnim porodičnim balukabadskim sudbinama narušavaju konvencije svakodnevice i logičku percepciju. Borhesova fantastična priča kanonizira poetičke obrasce postmoderne književnosti koja otvara prostor mašti, imaginaciji, fantastičnom i čudesnom⁴, stavljajući ih u distopije Labirinta, Biblioteke,

³ „Tako se pojam fikcija u okviru ontologijske perspektive određuje u odnosu na dvije različite kategorije: zbiljskog i mogućeg. U prvoj dimenziji on dobiva značenje 'ispražnjen od zbiljskog sadržaja, nevjerodostojan, privid ili čak obmana' te se u tom značenju u grčkoj i biblijskoj tradiciji koristi kao oruđe kritike umjetnosti. U drugoj dimenziji on dobiva značenje 'vjeran unutarnjoj istini stvari, cjelovit, općenit' te se u tom značenju koristi kao oruđe obrane pa i veličanja umjetnosti. Uz platonovsku i aristotelovsku tradiciju razumijevanja pojma fikcija koje svojim smjenjivanjem i međusobnim potiskivanjem obilježavaju europsku intelektualnu povijest, prianjaju i dvije suprotstavljene koncepcije umjetničke mimeze. U jednoj se ona razumije kao oponašanje (postojećeg) svijeta, a u drugoj kao prikazivanje odn. stvaranje (novog) svijeta“ (Biti 1997: 134-135).

⁴ “U svijetu koji je odista naš, u svijetu koji poznajemo, bez đavola, vila i vampira, događa se nešto što se zakonima tog istog, nama bliskog svijeta ne može objasniti. Posmatrač događaja se mora odlučiti za jedno od dva moguća rješenja: ili je riječ o zabludi čula, proizvodu mašte, te zakoni svijeta ostaju onakvi kakvi su, ili se to doista zbilo, događaj je sastavni dio stvarnosti, ali tada ovim svijetom upravljaju zakoni koji su nama nepoznati. Ili je đavo privid, zamišljeno biće, ili on stvarno postoji, baš kao i druga živa bića, s tom razlikom što se on rijetko sreće. Fantastično zauzima vrijeme te neizvjesnosti, u trenutku kada izaberemo jedan ili drugi odgovor, napuštamo fantastično kako bismo stupili u jedan od dva njemu bliska žanra, čudno ili čudesno. Fantastično, to je neodlučnost što je osjeća biće koje zna samo za zakone prirode kada se nađe pred naoko natprirodnim događajem” (Todorov 1987: 27).

ili, kada je Horozović u pitanju, u okviru porodičnog stabla smrti. Da bismo otvorili postmodernističko poetološko čitanje *Talhi ili Šedrvanskog vrta* moramo se kao na kao višestruko značajnu estetsku smjernicu referirati na čuvenu Borhesovu pripovijetku *Alef* jer je ona priča-kolijevka postmoderne dekomponovane⁵ slike svijeta. Borhesovski koncept književnosti⁶ odlikuje izmještanje strategije s aktera na događaj, raspad kompozicijskog i temporalnog kontinuiteta, ukidanje teleologičnosti, prostorno-vremenske kauzalnosti, te multiplikacija identiteta.

Talhe ili Šedrvanski vrt sastoje se iz dva kruga. Prvi je pričanje Bagrema Džafera Talhe, a drugi se je Hronika porodice Talha. Oba kruga, a možemo ih nazvati i isprepletenim labirintima, spajaju se kao s jedne strane svijest pojedinca, a s druge svijest historije. Kako primjećuje Miroslav Toholj glavni prostor i polazna tačka, također i vremenska odrednica *Talha* jeste „prostor Knjižnice... apsolutnog vremena, Kronosa u čijem okrilju žive Talhe“ (Toholj 1984/1985: 383). Međutim, tu je i, pojmovno uži, prostor Baluk Abada (Banja Luka). Talhe, kroz svoj rodoslov, grade status glavnog kolektivnog protgoniste. Oni su podvojene, kompleksne ličnosti, ljudi nezdravog duha. Doimaju se kao iščašena porodica opsesivnog racija i izgubljene duše. Njihova priroda nezadovoljnikā vodi ih u labirint potom i u smrt. Svi događaji i pojave su isprepleteni, izvršena je homogenizacija heterogenih sudbina. Središnja isповijedna svijest – Talhe – je u pat-poziciji. Svaka nova isповijest je izvjesna rekapitulacija prošle.

Bagrem Džafer nije siguran u vjerodostojnost i pouzdanost podataka koje nalazi u velikoj plavoj knjizi, u koju su zapisivali i njegovi prethodnici, ali on nastavlja opisivati i popunjavati prazne retke u povijesti grada. U *Vudžudu* pripovjedač otvara motiv grada kao sudbine, kao identiteta onih koji ispisuju balukabadske sudbine, ili grad kao jezgra umjetničke inspiracije, ali i historijskih previranja. Grad je mjesto pamćenja, ali i zaborava. Grad sjećanja, prostor „u kojem je fantazam uokviren ispitivanjem, sumnjom i zaprepašćenošću a pripovjedač ili djelatni likovi fungiraju kao instanca koja uz pomoć razjašnjavajućih argumenata pokušava pomiriti nepoznato s poznatim“ (Lachman 2007: 32). U konačnici to nikada nije moguće budući da razbijene granice začudnog, imaginarnog, onostranog čine svijet Talha svijetom goruće svijesti i podsvijesti, stvranosti i snova, umnog i zaumnog, te je narator, kao i čitalac, uskraćen odrediti početak tog „ludila“, odnosno početak labirinta u Vrtu svih tih presjeka upisanih u genetski kod porodice Talha koji se ukazuje kao

⁵ „Paradigma tradicionalne umjetnosti je ogledalo, odraz (svete realnosti), paradigma moderne umjetnosti može biti svjetiljka koja osvjetljava i sebe i svijet istovremeno, ali paradigma postmoderne je dvorana mnogobrojnih, često razbijenih i deformišućih ogledala, dvorana u kojoj smo osuđeni da duhovno živimo“ (Lešić i dr. 2007: 557).

⁶ Vidjeti više u Milanja, 1996.

usudni uzrok lutanja predaka i potomaka. Ali kada se zapitamo jesmo li u stanju i u stvarnom životu odrediti početke i uzroke ili je prikladnije (alegorijsko značenje ovdje je sasvim dohvatno) ostati u središnjoj zgradi Šedrvanskog vrta (odaja, zaklon, soba, poseban i zaštićen prostor trinaestorice), namijenjenoj onima koji 'razumiju' i koji pristaju da nikad ne izađu iz prostora čudnog, „dolazimo do osnovnog paradoksa Horozovićeve pripovjedne proze: iako su njegove priče izmišljene, one su stvarne kao sam život. One zapravo funkcioniraju kao suvremeni mitovi u kojima se postavljaju i razrješavaju ključna pitanja ljudske egzistencije, prije svih pitanja o odnosu života i smrti, priče i stvarnosti” (Džanko 2008: 801-806). Na tome tragu treba razumjeti i suštinu naratorova konflikta sa samim sobom i svojim percepcijama stvarnog i nestvarnog, konkretnog i apstraktnog, realnog i fantastičnog, banalnog i čudnog, jave i tlapnje, itd. Ulaskom u prostore sjećanja oživljavaju paukovi pipci⁷ ne dajući Džaferu da odmakne od svoje biti, ispisujući niti i rizome porodičnog stabla ovih, onih, tih, ovakvih i onakvih Talha.

U NOĆIMA KOJE SU NAILAZILE, PAUK

Ili nedovršeni listovi o knjizi što slijedi, o skupljanju podataka za rodoslov Talha, o sjećanjima Bagrem Džaferovim prije zatočenja u Knjižnici, s objašnjenjem košmara, o blagom piću, luckastim pričama, o pauku i drugim stvarima

U svemu što sam mislio tih časova, sati, kratkih trenutaka, nepovratno se i neumitno javljala jedna iznenađujuća misao, neoblikovana još, zapravo nešto što bi se tačnije moglo nazvati prethodnicom jeze, korijenom straha, nešto što se u svakoj pomisli, primisli, u onom trenutku kad su se najviše mogle približiti svojoj biti, činilo besmislenim i lažnim, kao neka ljuska koja istog trenutka otpada, pretače se i nestaje u čistoj prozračnosti, ostavljajući me , samog, golog: gola životinja, preplašena, prenutna nejasnim i sumnjivim šumom, potaknutim u samoj njoj, na nekom blagom jesenjem proplanku. Strah!

Pauče! Kućo nedvosmislena! Blagi su pipci tvoji dok uranjaš u moje čelo, oštrim i zlatnim vršcima što prodiru kao misao, kao bol. Nastanio si se tu, davno, sa svojim tkanjem, svojim neumitnim rilcima, pokretnim, jasnim. Mogao bih napisati priču o tebi, o sjeti koju predeš. (Horozović 2007: 7-8)

⁷ Napomene: „... Slični su pauku koji sebi isplete kuću, a najslabija je kuća, uistinu, paukova kuća, neka znaju!“ (*Kur'an* 41:40); „Vidio sam prostrano more. Vidio sam zoru i sumrak, vidio sam ljudsko mnoštvo Amerike, vidio sam posrebrenu paukovu mrežu u središtu jedne crne piramide, vidio sam oronuli lavirint (u Londonu), vidio sam beskrajne neposredne oči okrenute jedne prema drugima u meni kao u nekom ogledalu, vidio sam sva ogledala na zemlji a da ni u jednom ne ugledam svoj lik...“ (Borhes 1999: 25, 26).

Apstraktne, ali i sasvim prepoznatljive, intertekstualno signifikantne ideje i motivi su konkretizirani kroz lepezu likova Talhi. Tako se Sulejman, opsjednut zvucima, na proputovanju, ne svojom voljom, gubi u „svodu što se sužavao poput lijevka“ (Horozović 2007: 85), što nas neminovno asocira na danteovsko putovanje od pakla, preko čistilišta – prema raj, a što je samo jedno od grotesknih preobraženja u kojima je nemoguće moguće i gdje se otvaraju beskrajna tragačeva pitanja o traganju, o naporima da se prizovu sjećanja i da se odgonetnu najdublji slojevi pamćenja. U poglavlju/priči *Vudžud, Doba kuge* piše:

Ne znam koja je to fantazmagorična noć uspjela izbrisati moju prisutnost u gradu koji sam već zaboravio i dovela me u ovu knjižnicu gdje, čini mi se već stoljećima, isto kao i sekundama, slovima boje zgusnutog neba ili boje mraka ispisujem svoju nejasnu obavezu, svoj rodoslov smrti, povijest jedne nepoznate, bivše i buduće porodice, nejasne kao i sama ova žuta hartija na kojoj izvijam slova, što su me u početku podsjećala na ljupke tamnomodne kafeze u kojima sam pokušavao uloviti sudbine Talhinih sinova, a sad se ta slova preobražavaju u mojoj svijesti, ili na mom papiru, nalikujući sve više vješalima. (Horozović 2007:122)

Edin Pabrić problematizira poetičku funkciju labirinta kao svojevrsnog simboličkog znaka statusa čovjeka zadešenog u okolnostima životnog apsurdna što porađa osjećaj izgubljenosti i ponavljanja, pri čemu se “prostor poistovjećuje sa sistemom ogledala gdje se svaki dio ogleđa u drugom dijelu u svojoj identičnosti” (Pabrić 2010: 260-279). Univerzum porodice Talha labirint je jednog fantastičnog rodoslova, rodoslova apsurdnih sudbina, povezanih s magijom rukopisa porijekla, toposa Knjižnice, prašine i pepela: “... postaješ svjestan, kao i njihov pisac, postaješ svjestan nemoći, još i više, svjestan slova i riječi što se preobražavaju u tišini, natapajući jednako i tintu i krv...” (Horozović 2007: 8). Neodoljiva je u svemu tome poveznica Bagrema prema Ahmedu Nurudinu, ne samo zbog knjige nego i zbog misli o pobuni i čovjekovoj nemoći da se odupre sudbini, da se sudbina prenebregne, da se prevari vrijeme i usud. K tome, Bagrem Džafer, baš kao i glavni junak Selimovićevog romana u liku Hasana, u Abalu Talhi ima svoga antipoda kao otjelotvorenju dinamike. On je slikar, stvaralac, koji živi s idejom da su umjetnici animalni, pa su i njegove slike fantazmagorije jahača nejasnih lica:

Umjetnici su zaista životinje, sad je to Abal znao sasvim dobro, oni samo čekaju svaki svoga sanjivog jahača da učini kraj svemu, da se priča napokon završi, jer to je jedini spas. Ali, u polumraku ateljea, kad se pojavljivao bijeli konj i ruka s kopljem, vrijeme kao da je zastajalo i to približavanje ruke, taj dolazak, trajao je čitavu vječnost i donosio samo strah, bestijalni strah, kao da krv usporava svoje putovanje i pretvara se u otrov. Smrt je živjela u Abalu... (Horozović 2007: 30)

U srazu sa životom Abalu je iz genealogije Talha najbližnji Junuz Talha, trgovac suknom koji sobom afirmira simboliku ljudske čežnje za ljepotom, ali i nemoći pred tom istom ljepotom koju je nemoguće dosegnuti. U kratkoj priči o Junuzu Talhi pronalazimo i drugu životnu simboliku – simboliku Crnog maga, zamjenskog nadbića koje je u dosluhu sa sudbinom i koje može naslutiti budućnost.

Mag se zagledao u dlan Junuzov. Govorio mu je čudne i neshvatljive stvari, od kojih je Junuz mogao uhvatiti tek ponešto. Između ostalog, pokazao mu je gdje se obično nalazi jedna mala crta koja odaje dušu umjetnika. Nažalost, te crte nije bilo na dlanu Junuza Talhe...

Nekoliko mjeseci nakon toga, Junuz je uvratio sebi u glavu da želi postati umjetnik; kakav, on to nije znao. Njega je mučio problem crte na dlanu. Stegnuo je dlanove među daščice i pažljivo zamotao svojim najboljim suknom. Svaku večer nanovo je odmotavao ruku da vidi nije li se pojavila nježna udubina na dlanu...

- On se pretvara u umjetnika – govorile su stare žene...

... Tako je Junuz Talha postao umjetnik. (Horozović 2007: 120-121)

U šarolikoj i obimnoj genealogiji Talha izdvajaju se i sudbine Benjamina i Ibrahima. I Benjamin Talha je žrtva fatumskog stremljenja ka estetskom i onostranom, zatočeništva i spasa u priči izvan koje, sukladno postmodernističkoj poetici, zapravo ništa i ne postoji. O Benjaminu nam pripovijeda njegov sluga Latif, koji priča neku vrstu priče u priči, koja je ujedno životna priča pripovjedačeva i koja se metaleptički multiplicira u priču o svim Talhama. Latif, poput Ahmeda Nurudina, u čitaocu traži saučesnika (iako formalno daje iskaz kadiji kao Benjaminov ubica) kojem, međutim, obezbjeđuje i svojevrsni alibi („Krivo ste me razumjeli. Nisam želio da bilo šta zatajim o ovom događaju. Želio sam samo da vam objasnim kako moja priča nije tako jednostavna...“)

Vi niste poznavali Benjamina, a ja, ja sam mu bio više nego otac... Nisam ja samo stari ishlapljeni sluga koji priča gluposti i koji je od bjesnila umorio sina svoga gazde...

Od onog prokletog dana kad je pod prozorom učiteljeve kuće, jedne krotke jesenje noći, čuo zvuke klavira, on je utonuo u neku čudnu tugu i nostalgiju, često je pobolijevao i kao da se još više udaljavao od nas koji smo ga voljeli... Nekako u to vrijeme, njegov otac, stari Zubeir Talha, kupio je u jednoj dalekoj varoši klavir, čudnovat i tajanstven instrument i dovukao ga na taljigama u kasabu... (Horozović 2007: 69-70)

Od početka, dakle, pred nama je neodgodivo pitanje Priče. Odgovor na njega ne može zaobići Univerzum *Hiljadu i jedne noći* kao poetičko ishodište borhesovske proze. Stvaralački postupak „priče u priči“ slijedi istu igru, od Šeherezade do

Dunjazade, Šahrijara i Šahzemana, od robova, ropkinja i trgovaca do vještica, životinja, itd.... Riječ i Priča su Labirint. Takav je u Horozovićevu djelu strukturni odnos priča kao mikrocjelina, ali i na makroplanu njegovih romana koji su zapleteni u paukovim mrežama i nedvosmisleno referiraju jedan na drugog. *Talhe ili Šedrvanski vrt* su u tom smislu prolegomena i karta prostora i vremena koja daje ključ za pristup čitanju integralnog Horozovića, čijim djelom autorefleksivno, metatekstualno odjekuje 'mrmor vlastitog diskursa', kao temeljni konstituens poetike! (Duraković 2012: 382)

Na tome tragu, završavajući, čini nam se najprikladnijim spomenuti Horozovićev esej *Nije li raj ogromna biblioteka (čitajući sa Midhatom Begićem i ćuteći njegova raskršća)*, u kojem govori o svjetskoj biblioteci, dijalektičkim mostovima, poetskoj spoznaji osamljenog čitača koji zna da je tekst područje njegova vlastitog labirinta, da je to prostor u kojem on traga za osvjetljenjima i zrcalima svoje duše, svoje osjetilnosti:

Ne mogu izbjeći a da na ovom mjestu ne budem i posve ličan. Uz Borgesa, Bachelard je vjerovatno najveći čitač–pisac dvadesetog stoljeća, i jedan od najvećih u svekolikoj čovjekovoj povijesti. Nisam poznavao njegovu umjetnost čitanja dok sam ispisivao svoje prve priče iz knjige *Talhe ili Šedrvanski vrt*. Kad sam kasnije, ne mnogo kasnije, pročitao *Poetiku prostora i Prostor voštanice*, shvatio sam da sam svoje priče "Čudnovato putovanje Ibrahima Talhe" i u "U podrumima mog djeda" (a možda i još neke) napisao upravo za kongenijalnog čitača Gastonea Bachelarda. I posve je nevažno što ih on nije imao prilike pročitati (ili jeste?!), jer ono što mi jesmo u književnosti – to, naprosto jesmo. (Horozović 2002: 98-99)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

1. Irfan Horozović (2007), *Talhe ili Šedrvanski vrt*, TKD *Šahinpašić*, Sarajevo

LITERATURA

1. Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica Hrvatska, Zagreb
2. Borhes, Horhe Luis (1999), *Alef*, BH Most, Sarajevo
3. Cvjetko Milanja (1996), *Hrvatski roman 1945.-1990. Nacrt moguće tipologije hrvatske romaneskne prakse*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb
3. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
4. Džafić, Šeherzada (2012), "Čin(ovi) pričanja – fakcija, fikcija i fantastika", *Pismo* (Časopis za jezik i književnost), X/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 188-205.
5. Džanko, Muhidin (1998) "Mit, mašta i stvarnost u pričama Irfana Horozovića", U: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost*, priredio Enes Duraković, IV knjiga, Alef, Sarajevo, str. 801-806.
6. Horozović, Irfan (2002), "Nije li raj ogromna biblioteka", *Razlika/Difference*, broj 2, str. 95-102.
7. Karahasan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo
8. Kazaz, Enver (2005), *Bošnjački roman XX vijeka*, Zoro, Sarajevo
9. Lachmann, Renatte (2002), *Phantasia, Memoria, Rhetorica*, Matica Hrvatska, Zagreb
10. Lachmann, Renata (2007), *Metamorfoza činjenica i tajno znanje: O ludama, mostovima i drugim fenomenima*, Zoro, Sarajevo
11. Lešić, Zdenko, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Marina Katnić-Bakaršić, Tvrtko Kulenović (2006), *Suvremena tumačenja književnosti*, Buybook, Sarajevo
12. Mićević, Kolja (1998), "Talhe ili Šedrvanski vrt Irfana Horozovića", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV, *Novija književnost, Alef*, Sarajevo, str. 786-791.

13. Pobrić, Edin (2010), "U labirintu između teorije i fikcije", *Pismo*, godište 8, broj 1, *Bosansko filološko društvo*, Sarajevo, str. 260-279.
14. Popović, Tanja (2010), *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd
15. Spahić, Vedad (2002), "Pregled savremene bosanskohercegovačke književnosti (periodizacija i tipologizacija)", *Godišnjak BZK Preporod*, godina II, Sarajevo, str. 339-348.
16. Toholj, Miroslav (1984/1985), "Noćne ceremonije Irfana Horozovića", predgovor, u: Irfan Horozović, *Noćne ceremonije*, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50. knjiga, Svjetlost, Sarajevo
17. Tzvetan Todorov (1987), *Uvod u fantastičnu književnost*, Edicija *Pečat*, Beograd

IN THE LABYRINTH OF THE "DEFINITIVE BOOK": NOTES ON THE BORGESIAN INFLUENCE IN HOROZOVIĆ'S *TALHE*

Summary:

Irfan Horozovic is a prose writer who uses the elements of fantastic and outworldly in his fiction. In this paper, we are attempting to point to the elements of the fantastic-poetic model by referring to the poetics, ethics and aesthetics of Irfan Horozovic's body of work. The starting point on such a vertical line undoubtedly belongs to his work *Talha* or the *Shadravan Garden*, which is also known in the literary criticism as the 'definitive book', that is, the book by which Horozovic, as a Borgesian, made his big entrance into the world of literature.

Key words: postmodernism; fantastic poetic model; *Talhe* or *the Shadravan Garden*; Irfan Horozovic

Adresa autorice
Authors' address

Irma Marić
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
irma.marić@unmo.ba

UDK: 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 31. 03. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Šeherzada Džafić

POSTMODERNA ETIKA DARKA CVIJETIĆA

Slijedeći one aspekte teorije postmoderne etike Zygmunta Baumana koji ukazuju na razlike između moderne “historije”, koja donosi samo ono što se već dogodilo, i postmoderne književnosti koja “ispravlja” prošlost konfabulirajući ono što se moglo dogoditi, rad interpretira opus bosanskohercegovačkog pisca Darka Cvijetića, čija (re)prezentacija bosanskohercegovačke stvarnosti nudi literarnu istinu o iskustvima zločina nad nevinima i moguću novu etičku ideju čovječnosti. Polazeći od stajališta da etička strana književnog teksta poziva na kritičko razmišljanje jače i djelotvornije od činjenica i dokumenata, Cvijetićeve djela iščitavaju se kao svjedočanstva trauma koje se mogu pregorjeti samo i isključivo ako smo ih svjesni i spremni prihvatiti. Kao svjedočanstvo stvarnih događaja i njihovih posljedica, o kojima se uglavnom čuti, Cvijetićev književni tekst produbljuje savjest. Rad će ispitati etičku dimenziju (individualnu i kolektivnu) Cvijetićeve opusa između faktografije, literarne reprezentacije, protagonista, lirskih subjekata, pisca i recipijenta.

Ključne riječi: etika; književni tekst; individua; kolektiv; trauma; Zygmunt Bauman

1. UVOD: (I)ZAZIVANJE EMPATIJE

Ljudska moralnost je nezamisliva bez empatije
(F. De Vaal).

Kada je na doktorskom studiju u Zagrebu Branka Vojnović, autorica disertacije *Sarajevska ratna priča: naracija, empatija, etika* (2012)¹, birala istraživačko pitanje, nastojala je u samome startu evocirati empatiju, onu koja je kod nje izazvana ratnim pričama koje su 90-tih, u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, redovno joj stizale na radno mjesto lektora u HINI². Kroz zajedničke doktorske kolokvije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji su trajali skoro tri godine³, Vojnović je, prezentirajući priče i teorije etike do kojih je dolazila, stvorila i među kolegama učesnicima kolokvija empatiju prema pročitanoj⁴. Pritom nije mogla a da ne postavi pitanje: “Možemo li čitanjem antiratne proze postati bolji ljudi?” Upravo to pitanje najbolje dotiče ono što je bila namjera mnogih filozofa i teoretičara etike, kao i pisaca koji su se odlučili progovoriti o dobru i zlu čovječanstva. Izazivati empatiju u i prema onome o čemu pišemo i što čitamo, preduvjet je etičkog prosuđivanja i moralnog djelovanja. Stoga je pitanje koje sadrže i na koje pokušavaju dati odgovore interpretacije što slijede: je li moguće da nas književnost približava etici jače nego dokumenti koji bi po svojoj prirodi trebali biti istiniti/ji?

¹ Vojnović, Branka (2012): *Sarajevska ratna priča: naracija, empatija, etika*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb. Disertacija je izrađena pod mentorstvom prof. dr. Zvonka Kovača.

² Naime, HINA (Hrvatska izvještajna novinska agencija) je tokom cijeloga rata primala i objavljivala priče (stvarne sudbine iz ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine) da bi kasnije objavljivala i tekstove koji su tada bili izjednačavani s dokumentarnom građom (što će Branku Vojnović i ponukati da govori baš o etičkom aspektu naracije u središtu čega je empatija).

³ Doktorski kolokviji su bili sasvim neobičan i nesvakidašnji poduhvat koji je prakticiran na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kreiran od strane mentora Zvonka Kovača, kolokvij je omogućio da čak osam doktoranata učestvuje u praćenju i kreiranju osam doktorskih teza. U tom smislu, svi smo pratili “priču” o etičkoj strani književnosti posebno kada je u pitanju sarajevska, odnosno bosanska ratna priča. Ono što je specifično za paradigme bosanske ratne i poratne stvarnosti jeste količina tekstova, tako da smo svi bili svjedoci jednom mukotrpnom sužavanju materijala na disertaciju koja je kasnije uobličena. Više o disertaciji Branke Vojnović, kao i ostalim disertacijama nastalim u okviru doktorskih kolokvija vidjeti u knjizi Zvonka Kovača *Interkulturene studije i ogledi. Međuknjiževna čitanja, mentorstva* (FFZG 2016).

⁴ Određenje empatije ukazuju na činjenicu da je to vještina koja ne nastaje sama od sebe, već se razvija. “... ona je temelj svih ponašanja koje povezujemo s dobrotom, te je izvor suosjećanja, altruizma, požrtvovanosti i milosrđa” (Davis 2018: 5).

2. OD MODERNE UTOPIJE DO POSTMODERNE ETIKE

I Poljski sociolog Zygmunt Bauman (2009) polazi od pitanja u čijoj je srži empatija: “Jesam li učinio dovoljno za Drugoga?”, uz nakanu etičkoga promišljanja postmodernizma, odnosno “tekućega modernizma”. Nastojeći ukazati na razlike između moderne i postmoderne, Bauman obrazlaže da je moderna doživjela veliki neuspjeh jer je postavila ciljeve koje je bilo nemoguće ostvariti. S druge strane, postmodernizam bi mogao izbjeći greške modernizma i doseći moralnu odgovornost⁵ budući da postmoderna etika polazi od toga da ne postoji etički kod neuništivog temelja i univerzalne primjenjivosti, dok ga je moderna upravo takvog podrazumijevala. Bauman to objašnjava moralnom ambivalentnošću ljudi – bića koja su istovremeno i dobra i zla. Ljudi nikada nisu samo dobri ili samo zli, a moralni fenomeni su inherentno neracionalni, povezani sa aporijskim karakterom morala. Problem moderne je u tome što nije vjerovala pojedincu, već polazila od ubjeđenja da samo većina može donositi dobre odluke. Postmoderna se može osloboditi iluzija ako prihvati da je moralnost beskrajna i bezuvjetna, a briga i sumnja u vlastiti nedovoljni angažman jedina utjeha nositelju morala. Bauman se referira na Diderota koji je modernog čovjeka nazvao posteromanom, a to je onaj koji je zaljubljen u buduća pokoljenja. Buduća su pokoljenja trebala ostvariti ideal kojem je moderna težila, no nikada ga nisu ostvarila; naprotiv mnoge katastrofe desile su se iz ovoga uvjerenja. Baumanova kritika etičke univerzalnosti definira razliku između pravila, dužnosti i odgovornosti. Dok pravila s pripadajućim dužnostima mogu biti univerzalna, odgovornost to nikada ne može biti: “dužnosti nas nastoje učiniti sličnima, odgovornost je ono što nas čini pojedincima” (Bauman 2009: 72). Moralnost nije mjesto kalkulacija i traženja interesa, ona ne zahtijeva nikakav reciprocitet. Jedini kriterij moralnosti je moja savjest koja me stalno tjera da se pitam jesam li dovoljno učinio i jesam li mogao više – moralni je poziv nešto sasvim lično. Postmoderna etika, po Baumanu, mora nanovo priznati Drugoga kao bližnjega koji konstruira samu jezgru sebe. Blizina je ono što čini jedinstvenost etičke situacije. Moralno sebstvo rođeno je u stanju blizine, koja se u modernim društvima izgubila, a na postmodernim društvima je da ponovno nađu tu blizinu. Zaključuje da je moralna odgovornost neotuđiva i dragocjena te ne smije podleći fragmentiranju i ustupcima,

⁵ Bauman kritikuje modernu potragu za univerzalnim i apsolutnim teorijskim utemeljenjem morala pri čemu su moderni mislioci insistirali i nastojali nametnuti sveobuhvatnu i unitarnu etiku s nizom moralnih pravila koja svaki pojedinac treba naučiti i pokoriti im se. U postmoderni čovjek je fragmentiran, istovremeno je nosilac više uloga u kojima je funkcionalno zamjenjiv. Upravo je ta fragmentirana ličnost nosilac moralne odgovornosti: “Biti moralan je prilika koja se može prihvatiti, pa ipak se može i lako odbiti” (Bauman 2009: 98).

a njena beskrajnost i bezuvjetnost očituju se u strepnji da se moglo više poduzeti. Na čovjeku je danas da vidi put prema Drugome.

Na koncu, nužno je postaviti pitanje koja je uloga književnosti⁶ u kontekstu Baumanovih promišljanja? I sam Bauman referira na mnoge književnike, uzimajući za primjere djela koja su promovirala moral i etiku. Rješenja vidi u pojedincu (svako treba poći od sebe i propitivati vlastitu etičnost) što vodi do više sličnih pojedinaca, ka etički osviještenom kolektivu. U narednim interpretacijama nastojat će se ukazati kako je moguće u književnim djelima, kakva su Cvijetićeve, iščitavati moralnost koja ide u tom smjeru – od pojedinca ka zajednici. Izvore moralnih moći, kako tvrdi Bauman, nužno je razotkriti da bi se i razlozi njihove prošle nevidljivosti bolje shvatili i tako dobila “mogućnost povećanja prilika za moralizaciju društvenog života” (Bauman 2009: 10). Cvijetićeve opus pozicionira se upravo u tim parametrima moralnosti.

3. POSTMODERNA ETIKA U OPUSU DARKA CVIJETIĆA

*Moja knjiga naime takoreći iznutra omeđuje ono etičko;
i uvjeren sam da se ono, strogo, može omeđiti jedino tako.*
(Cvijetić 2016)

Centralni motivi Cvijetićeve stvaralaštva smrt, zvjerski zločini, nemogućnost suprotstavljanja i odbrane od zla koje je snašlo nevine ljude, potom tema masovnih grobnica, implicitni ili otvoreni pozivi na priznanje zlodjela činjenih u ime pogrešnih ideologija... svjedočanstvo su “svjetonazorskog bunta i hrabrosti, čiji je fenomenološki korijen u poetikama povijesnih avangardi” (Kos Lajtman 2017: 246). Literarna obrada ovih tema podvrgnuta je „tehnikama redukcionizma i jezičnom iskazu začudnosti” (ibidem), a problematiziranje etičkog supstrata ne fokusira se samo na vrijeme izvršenja masovnog zločina nego se moral posrnulog kolektiva pretresa i u periodu prije 90-tih. Sve to zajedno postaje razlikovno obilježje Cvijetićeve poetike.

Već u prvoj knjizi poezije *Noćni Gorbačov* (1990) prisutne su slutnje užasa koji slijedi⁷. Zbirke *Himenica* (1996), *Manifest mlade Bosne* (2000), *Passport for Sforland*

⁶ O etičkoj kritici u književnosti više u radu Jasne Ćurković Nimac koja se uključuje u raspravu između R. Posnera i N. C. Nussbaum o javnoj ulozi književnosti. Nimac se priklanja teorijama (posebno Nussbaum), koje povezuju etiku i književnosti uz proaktivan stav da “književni potencijal za oblikovanje moralnih odluka treba pravilno usmjeriti” (Ćurković 2012: 341).

⁷ Andrijana Kos Lajtman (2017a : 566) ističe kako su čak i toj zbirci motivi smrti, uz pripadajuću slutnju tame, zla, tmurnih pa i apokaliptičkih slika, vrlo prisutni. Za ilustraciju, poslužiti će već sami naslovi nekih od pjesama iz prve Cvijetićeve zbirke: *Ubijanje drvenkonjića*, *Raskoljnikovljeva*, *Poginulog*, *Noćni Gorbačov*, *O Galipolju*, *Niska, niska, kalašnjikov* itd. Dominantan ton zbirke jest bunt i prkos povezan s neekspliciranim osjećanjem

(2004), *Masovne razglednice iz Bosne* (2012), *Konopci s otiskom vrata* (2013), *Mali ekshumatorski eseji* (2015), *Emotikoni u Viberu* (2016), *Paraolimpijske himne* (2017) i *Ježene kožice* (2017) postat će memnotopi⁸ kataklizme koja se pokušala sakriti, zaboraviti ili relativizirati. Tematski kompleks masovnih grobnica dominira zbirkom *Masovne razglednice iz Bosne*, a proteže se i kroz sve druge Cvijetićeve knjige pjesama, da bi u novije vrijeme preuzeo tematski primat i u poetsko-proznim oblicima, njegovim esejima i romanima, posebno u višestruko nagrađivanom romanu *Schlinderov lift* (2019), uzdižući promišljanje o najvažnijim etičkim pitanjima ovog vremena i prostora do statusa ljudskog prioriteta nad prioritetima. Na sve to ne oglašuje se ni kritička recepcija, priznajući Darku Cvijetiću, pored ostalih kvaliteta, i status pisca koji je preuzeo moralno liderstvo u tzv. postjugoslavenskoj književnosti.

Književni diskurs koji u prvi plan stavlja moralne fenomene u pravilu ne robuje formi. Cvijetić je, međutim, i ne potcjenjuje – forma je u funkciji svjedočanstva. Zato i ne čudi da se paralelno i u kontinuitetu izražava kroz poeziju i prozu (*Manifest mlade Bosne*), ili ih kombinira (*Emotivni u Viberu*, *Paraolimpijske himne*, *Ježene kožice*), piše prozu koja je poezija, pretapa stih u rečenicu (*Schlinderov lift*).

3.1. Od individualne do kolektivne etike

Darko Cvijetić nije utopista, on se uspješno odupire socijalnim pritiscima, ali je duboko svjestan i činjenice da su više nego rijetki pojedinci koji će na sebe preuzeti odgovornost moralnog oporavka društva. Međutim, nikada ne odustaje od uvjerenja da je društvo skup pojedinaca i da stoga uticaj na kolektivnu svijest nije nemoguća misija. Buditi potisnutu savjest je misija, jer, kako bi rekao Bauman, dužnosti nas “nastoje učiniti sličnima, a odgovornost je ono što nas čini pojedincima” (2009: 72). Dok se to ne desi, raspadnuta tijela i razbacane kosti svoj smiraj nalaziti će makar u njegovim stihovima. A stihove će uvijek neko čitati i držati u životu njihov smisao i poruku, spašavajući i označiteljsku i referencijalnu polutku riječi/znaka od “oglinjavanja”. Upravo onako kako Cvijetić piše u eseju “Onaj koji štiti”:

Riječi koje dugo nitko ne izgovori, od viška nekazice imaju umrznuto desno oko, kao u lubanje kvarnih tavanskih lutaka, pa smežuravaju u starice ili u jagodice kad se predugo kupaš. Riječi koje nitko ne izgovara dugo, vremenom oglinaju, usrame se, prozemljaju. (Cvijetić 2017)

nadmoći zla i, uopće, tamnih strana ljudskoga postojanja.

⁸ Kada su u pitanju masovne grobnice, ova poezija zadire dalje postajući memnotopima u onom smislu kako ih definirao Jan Assmann, a potom i Renate Lachmann.

Cvijetićeve poezija poziva na dijalog s Drugim, ona traži sagovornika, posvećenost i razumijevanje otvarajući mogućnost kolektivnog otrežnjenja kroz razvijanje individualne i kolektivne empatije. Između nerealnog optimizma da će se to u dogledno vrijeme desiti i vlastitog primjera i pozivanja, njegov *point of view* nepokolebljivo ostaje na poziciji jasnog viđenja i glasnog svjedočenja, čak i onda kada se zadesi između rečenog/napisanog i šutnje koja je glasnija onoliko koliko su vidljiviji užasi pred kojima se zatvaraju oči:

Ja ne znam koliko poezija može tu išta učiniti i koliko zapravo jedna pjesma ili jedan stih može da utiče, a na drugoj strani ja ne bih mogao da živim bez istine, ne bih mogao da pišem poeziju koja se bavi isključivo, ne zadahom mrtvih riječi, kako to kaže Gumiljov, nego se bavi onim što je permanentno, onim što su vaše oči vidjele. Ja sam bivao neprekidno tu i možda me to učinilo ovakvim kakav jesam i možda je taj senzorijski porastao i dobio na svom volumenu zahvaljujući tome što ste bili u epicentru zbivanja. (Cvijetić 2017)

Možda će Vam pomoći ako napišem par riječi o svojoj knjizi. Smisao te knjige je etički. Jednom sam u predgovor htio staviti rečenicu koju vam sada pišem jer će ova možda biti ključ:

Htio sam naime napisati da se moje djelo sastoji od dvaju dijelova: od onog koji je ovdje pred nama, i od svega onog što nisam napisao. I upravo taj drugi dio je važan. Moja knjiga naime takoreći iznutra omeđuje ono etičko; i uvjeren sam da se ono, strogo, može omeđiti jedino tako. Ukratko, vjerujem: sve ono o čemu danas mnogi blebeću, ja sam to u svakoj knjizi utvrdio tako što sam o tome šutio. I zato će knjiga, ako nisam u velikoj zabludi, kazivati mnogo toga što Vi sami želite reći, ali možda nećete vidjeti da je to u njoj kazano. (Cvijetić 2018a)

Cvijetićeve „kišobran sačinjen je od ljudske i književne čestitosti” (Avdić 2019), ali je u isto vrijeme njegov “opus umjetnički drzak i samosvojan, jedinstvenog pogleda koji se uspostavlja iznutra, u načinu kako sam sebe poetički oblikuje, ali i izvana, ispisvanjem svoje referencijalnosti prema zbilji koje je uvijek duboko svjestan” (Kos Lajtman 2017: 246), čineći time cvijetićeovski “ekshumatorski ekshumatorluk” (Cvijetić 2020).

3.2. Od estetike do etike književnog teksta

Jedna od specifičnosti Cvijetićeve opusa svakako je stil čija se snaga poetskog iskazivanja nalazi u “nevjerojatnoj vještini jezične ekshumacije kojom pjesnički glas rukovodi svojom poetikom iskopavanja skrivenih slojeva jezika” (Kos Lajtman 2017b: 4). Estetika iskopavanja jezika (koja rezultira začudnim ali djelotvornim

neologizmima) u homološkom je odnosu sa tematiziranom zbiljom. I dok se na esteskom planu rađaju nove riječi, na faktografskom se iskopavaju razbacani posmrtni ostaci. Formalno-izražajni i referencijalni aspekti sjedinjuju se u etičkoj dimenziji teksta.

Posredovanje ratne stvarnosti literarnim svjedočenjem u pravilu se zasniva na modelu "1+1+1". Holokaust je, naime, odnio šest miliona života, ali ih je odnio "jedan plus jedan plus jedan", tako da "civilizirani ljudi moraju braniti jedan po jedan život" (Kearney 2009: 70, prema Vojnović 2012: 13). No, šta je sa činjenicom da je rat u Bosni i Hercegovini donio žrtve koje nisu cjelina, da su raskomadana mrtva tijela razasuta u primarnim, sekundarnim i tercijarnim masovnim grobnicama? Upravo poezija Darka Cvijetića, širom uprtih očiju u zbilju, razlaže to 1+1+1 na manje dijelove, da bi ga ponovo sastavila. Cjelovitog JEDNOG treba iz dijelova 'rekompletirati'. Paradigmatična je u tom pogledu pjesma "Zakopavanje sestre" iz zbirke *Paraolimpijske himne. Aida, školska iz klupe*, sada živi u Nizozemskoj, udata je za Nijemca, ima već velike kćerke: "Javili krajem godine da su joj identificirali/ Brata u masovnoj/ I ona pokupila nekoliko kostiju/ Drugi puta sam je sreo 2005./ Opet joj našli brata/ Pa su je zvali 2008. - u novonađenoj masovnoj/ Još joj brata iskopali ... Dokle ću ovo, svakih četiri pet ljeta?/ Šta ću, moj školski, ako mi dogodine nađu/ Još brata? A meni pun mezar" (Cvijetić 2017: 12). Naslov *Zakopavanje sestre* dobija puni smisao zahvaljujući metafori grobnica u kojima nisu zakopani samo mrtvi već i živi koji za njima tragaju. Etika čovječanstva zatrpana je onoga trenutka kada su zatrpani ljudi u masovne grobnice. A najcrnja je ironija da će se u zbirci *Emotikoni u viberu* javiti motiv "manjka" kostiju: "Kolektivna dženaza dvadeset jednu godinu iza rata. Nema ukupno/ sedam kostiju, na njih pet imena./ Zubar, stolar, crtač, pričopričitelj – dvojica/ Kostiju nema koliko za pristojno ptiče." (Cvijetić 2016: 28)

Proces otkrivanja istine jeste i proces razumijevanja sve kompleksnosti fenomena etičkog, koje uključuje i demistifikaciju figure zločinca. Ne čini to Cvijetić da bi kompleksnošću psihomentalne strukture relativizirao krajnji užasni čin, naprotiv složenost identiteta počinitelja zločina još više zgrožava i podstiče na moralnu zapitanost. Jedan od zločinaca je čovjek koji je prije rata spasio dijete (što su dokumenti uredno donijeli) da bi u ratu taj isti "čovjek" ubijao nedužnu djecu. Koliko god u tom kontekstu bila tačna, nije ni malo utješna Baumanova teza da su "...ratove, mučenja, prisilne migracije i ostale proračunate brutalnosti koje su činile veći dio novije povijesti, dobrim dijelom provodili ljudi koji su iskreno vjerovali u opravdanost i neophodnost svojih djela, primjenom određenih osnovnih principa u koje su vjerovali, što znači da je upravo prenamaglašavanje organizacijske discipline

nad neovisnim moralnim sudom izvršitelja omogućavalo da inače moralne osobe sudjeluju u kolektivnom izvođenju moralno sramotnih djela, pogotovu u modernim oblicima genocida“ (Bauman 2009: 89).

Svu težinu puta preobrazbe morala od pojedinca, koji je takav kakav jeste, do kolektiva zarobljenog u bešćutnost moralne indiferencije, dočarava pjesma “Lepe Radić dva” u kojoj su: “U ulici do moje/ S imenom obješene mlade partizanke/ Arkanovi strijeljali dvojicu braće” (2017: 14), a “Dvadeset tri godine kasnije/ Na tom je mjestu grill-ćevabdžinica/ Napiju se koji put momci ispred pa/ Pjevaju i opet će ako bude sreće/ Sve balavci do dvadeset” (2017: 16). Dok stihovi iz zbirke *Emotikoni u viberu* jasno govore da, umjesto katarze, traje i nastavlja se proces ‘normalizacije’: “Svaki dan vida onoga koji ga je mlatio nekoliko puta u obližnjem/ logoru. Šetaju predvečer, obojicu žene vode ispod ruke./ Onaj što je tukao, imao je moždani udar, žena ga vodi usporenog i krivoustog./ On, ovaj što je mlaćen, imao je dva srčana. Nosi tri bajpasa/ tablete u džepu košulje i ne smije se uzbuđivati./ Žene stanu, znaju se od prije rata./ Oni stoje nepomični. Tučeni i tučitelj šute, gledaju i se i čekaju svoje/ supruge. One zapisuju i govore./ Ne znaju one./ Da oni isto razmjenjuju recepte, o pravljenju sokova” (Cvijetić 2016: 20). Uprkos svemu, *Konopci s otiskom vrata* upozoravaju da su zakopane kosti tu, čak i uprkos razlici na koji način su ubijeni pokopani: “Pokopaniji snijeg ni ne čuju” (Cvijetić 2016: 36), kao što je i u životu konstantna svijest o njihovom postojanju.

3.3. Od teksta do čitatelja

U skladu sa stajalištima etičke kritike (W. Booth, B. Vojnović) čitatelj antiratne poezije suočen je s lirskim subjektima i akterima koji se nalaze u graničnim situacijama. On je izložen njihovom sistemu vrednovanja kroz stavove, uvjerenja, spoznaje tako da je uvijek prisutan u tekstu kroz odnos prema vrijednostima iskazanim u tekstu. Na taj način pojačano je definiran njegov vrijednosni sistem nazvan ethosom teksta. Ključni aspekt toga ethosa je odgovornost, koja ne znači samo postavljati pitanje “da li bih ja to učinio”, nego podrazumijeva dublju i širu upitanost nad sobom: jesam li podložan generalizacijama i omalovažavanjima? Osvijestiti ta pitanja znači omogućiti susret ethosa narativa s ethosom čitatelja, i kao pojedinac odazvati se zovu odgovornosti. Na tome tragu Bauman zastupa mišljenje da je odnos prema drugome ključan u realizaciji nekog moralnog koncepta, da bi, slijedeći istu misao, Paul Ricoeur uspostavio razliku između etike kao usmjerenosti prema

ispunjenom životu i morala koji prakticira to usmjerenje u normama koje karakteriše univerzalnost: “Idea narativnog jedinstva jednog života nam tako garantuje da subjekt etike nije drugi do onaj kome priča doznačava narativni identitet (Ricoeur 2004: 186). U takvom načinu posmatranja dolazimo do onoga što se podrazumijeva pod kolektivnom traumom, a koja je uvijek događaj odnosno nesreća individue.

4. MOGUĆNOSTI KNJIŽEVNE (EST)ETIKE

Kompleks pitanja koja se tiču etike kolektiva Cvijetić dalje razrađuje pričom o prijedorskom Crvenom soliteru, ‘glavnom akteru’ romana *Schindlerov lift*. Priča o pojedinačnim sudbinama obilježenim zajedničkim prostorom priča je koja na poseban način odslikava konjunkturu unutar zemalja bivše Jugoslavije. A nije nimalo slučajno da baš kada piše o “zajedničkim estetskim prostorima” Bauman izdvaja primjer solitera koji može predstavljati prostor zajedništva, ali lako može postati i mjesto razjedinjavanja. Svako od stanara ima vlastita vrata i iza njih svoj svijet: “Bit života u estetskom prostoru je *solitarie*” (Bauman 2009: 221). To je prostor koji je zajednički za sve, a ipak sa zasebnim značenjima: “(...) mnogi, ali sami, rame do ramena na napućenoj ulici, a ipak svaki u svojoj tišini tka vlastite priče iz prostora koji dijele, svaki podbacuje drugoga kao još jedan potporanj svojoj pozornici, koju je on/a uredila po svom scenariju. U estetskom prostoru zajedništvo je neredovito i slučajno” (Bauman 2009: 221).

Prije rata soliteri su bili sinonim socijalističkog modela suživljenja. U toku rata, prijedorski soliter postaje čistilište a većina njegovih stanara završava u paklu. Obrnuto kretanje od raja preko čistilišta do pakla ukazuje na genezu i transformaciju jednoga kolektiva i prostora koji veže taj kolektiv. Svaka priča unutar solitera je zasebna, a opet sve skupa su iste – osuđene na propast, bilo da je sami generišu i idu k njoj direktno ili da su samo svjedoci kao što je to lift (marke Schindler). Nakon što počne prisvajanje prostora, nakon što se komšije počnu dijeliti po imenima i prezimenima, nacionalnosti i religiji, nestaje svaki trag tog, pokazalo se, fragilnog socijalističkog morala:

I gdje se zaturio onaj smijeh s useljavanja. S proslava desetogodišnjice useljenja? Gdje su nestale zajedničke proslave Nove godine i Dana Republike, kad je čitava zgrada mirisala na sarmu i kolače i jabuke na kredit po balkonima? (Cvijetić 2019: 36)

Priča koju priča Darko Cvijetić koliko god bila personalizirana, cijelo vrijeme

govori o kolektivu i obraća se kolektivima, stavljajući krivicu na dušu svima koji su mogli ili mogu nešto učiniti, ali ne čine. Stoga bi pitanje “Možemo li postati bolji ljudi?” trebalo zamijeniti pitanjem “Želimo li postati bolji ljudi?”⁹. U kontekstu toga, Zvonko Kovač zaključuje kako “književnost zorno predočava i izvor je etičkih primjera” (Kovač 2016: 248), dok je svjesno odabrana pozicija empatijskog čitatelja “visoko moralan čin” (ibidem). Hoćemo li postati takvi čitatelji, u nama je i do nas je.

5. ZAKLJUČAK

Književni opus Darka Cvijetića udar je na kulturu Velike šutnje nastale iznad otkrivenih i iskopanih masovnih grobnica. Topos masovne grobnice ustvari je metafora cjelokupnog života nakon rata kada i preostaje samo sastavljanje krhotina. Ako to nije mrtvo raskomadano tijelo, onda jeste duh koji živi od razasutih sjećanja. Uspjeh pojedinca da reintegriše svoj identitet pretpostavka je uspostave novog kolektivnog morala. U tom smislu Cvijetić prijanja uz Baumanovu nevjericu prema univerzalnom, “svemogućem” moralu modernizma, polažući sve, ponajprije svoje književno stvaranje, na pojedinačna (koja su pretpostavka kolektivnim) suočavanja s prošlošću. Empatijski čitatelj je drugo ime za protagonistu takvoga suočenja. Ali, empatijski čitatelj, u inerciji etnički isključivih memorijalnih narativa koji dominiraju javnim prostorom, neće pasti s neba. Njega treba stvarati, što Darko Cvijetić čini od svoga prvog napisanog književnog slova.

IZVORI:

1. Cvijetić, Darko (2013), *Konopci s otiskom vrata*, Digitalne knjige, Prijedor
2. Cvijetić, Darko (2015), *Mali ekshumatorski eseji*, Zadužbina “Petar Kočić”, Banja Luka – Beograd
3. Cvijetić, Darko (2016), *Emotikoni u Viberu*, Samouprava, Sarajevo
4. Cvijetić, Darko (2017), *Paraolimpijske himne*, Kulturno-umetniško društvo “Poiesis”, Ljubljana
5. Cvijetić, Darko (2017), “Zločinac je banalan čovjek”, <http://penbih.ba/2017/05/darko-cvijetic-zlocinac-je-uvijek-banalan-obican-covjek/> (pristupljeno: 15. 4. 2020).

⁹ Baranka Vojnović nakon detaljne interpretacije gotovo cjelokupnog bosanskohercegovačkog antiratnog korpusa, naposljetku postavlja ovo pitanje s objašnjenjem kako “u konačnosti procesa, zamjenjuje se glagol radnje, te smo svjesni da je pitanje osobne moralnosti pojedinca pitanje volje za činjenjem, stoga je primjerenije upotrijebiti aktivno *željeti* umjesto *moći*” (Vojnović 2011: 171).

6. Cvijetić, Darko (2018), "Onaj koji šuti": <https://darkocvijetic.wordpress.com/2017/07/26/onaj-koji-suti/> (pristupljeno 13. 4. 2020).
7. Cvijetić, Darko (2018a), "Esej o zvonu", nomad.ba/esej_o_zvonu (pristupljeno 20. 3. 2020).
8. Cvijetić, Darko (2019). *Schindlerov lift*, Buybook, Sarajevo – Zagreb

LITERATURA

1. Avdić, Selvedin (2019), "Recenzija romana *Schindlerov lift* Darka Cvijetića", <https://www.buybook.ba/shop/product/1285/schindlerov-lift> (pristupljeno 13. 4. 2020).
2. Bauman, Zygmunt (2009), *Postmoderna etika*, AGM, Zagreb
3. Booth, Wayne (1988), *The Company We Keep*, University of California Press, Berkley and Los Angeles
4. Cvijetić, Darko (2020), "Portreti", Dokumentarno-dramski program RTV FBiH, ur. Selma Dizdar: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/327237/portreti-darko-cvijetic> (pristupljeno: 25. 3. 2020).
4. Ćurković Nimac, Jasna (2012), "Etička kritika u književnosti", *Filozofska istraživanja*, 126/32, Sv. 2, str. 327-342.
5. Davis, Mark H. (2018), *Emphaty: A social psychological approach*, Routledge
6. Kos Lajtman, Andrijana (2017), "Naježivanije tišine", *Život, Časopis za književnost i kulturu*, GOD. LXIV br. 5-6, str. 246-249.
7. Kos Lajtman, Andrijana (2017a), "Smrt kao dvostruki eksces u poeziji Darka Cvijetića", *Slavica Wratislaviensia* CLXVIII, AUWr No 3875, Wrocław, str. 565-579.
8. Kos Lajtman, Andrijana (2017b), "Poetika iskopavanja, kartografija ranjivosti", predgovor, [u:] D. Cvijetić, *Paraolimpijske himne*, Kulturno-umetničko društvo "Poiesis", Ljubljana
9. Kovač, Zvonko (2016), *Interkulturalne studije i ogledi. Međuknjiževna čitanja, mentorstva*, Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb
10. Vojnović, Branka (2011), *Sarajevska ratna priča: naracija, emaptija, etika*, Doktorska disertacija, Knjižnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zatvoreno spremište, Južna slavistika: DD (102174), Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
11. Paul, Ricoeur (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd – Nikšić

POSTMODERN ETHICS OF DARKO CVIJETIC

Summary:

Following those aspects of Zygmunt Bauman's theory of postmodern ethics that point to differences between modern "history", which brings only what has already happened, and postmodern literature, which "corrects" the past by confabulating what could have happened, the paper interprets the work of Bosnian writer Darko Cvijetić, whose (re) presentation of the reality of Bosnia and Herzegovina offers a literary truth about the experiences of crimes against the innocent and a possible new ethical idea of humanity.

By starting from the hypothesis that the ethical side of a literary text calls for critical thinking stronger and more effective than facts and documents, we read Cvijetić's works as testimonies of traumas that can be overpassed only if we are aware and willing to accept them. As a testimony to real events and their consequences, which are mostly kept silent, Cvijetić's literary text deepens consciousness. The paper will examine the ethical dimension (individual and collective) of Cvijetić's opus between factography, literary representation, protagonists, lyrical subjects, writers and recipients.

Keywords: ethics; literary text; individual; collective; traumas; Zygmunt Bauman

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KNJIŽEVNE POREDBE

Osman Halilović

KOMPARATIVNO PRUOČAVANJE JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI –
ISKUSTVA I PERSPEKTIVE / COMPARATIVE STUDY OF SOUTH

SLAVIC LITERATURE - EXPERIENCES AND PERSPECTIVES 99

UDK 821.163.09

Primljeno: 03. 05. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Osman Halilović

KOMPARATIVNO PRUČAVANJE JUŽNOSLAVENSKIH KNJIŽEVNOSTI – ISKUSTVA I PERSPEKTIVE

Rad u prvom dijelu daje kratki uvid osnovnih tokova komparativnog proučavanja književnosti u prošlom stoljeću na evropskom i američkom tlu, sa posebnim osvrtom na promjene u epistemološkim postavkama i metodološkim pristupima pod utjecajem gnoseoloških i dijalektičkih obzora koje su donijele nove književnoteorijske paradigme u posljednjim decenijama 20. stoljeća. Donosi dijahronijsku skicu ispisivanja historije južnoslavenskih književnosti i čitanja južnoslavenskih literatura koja su, različitim intenzitetom i obimom akademskog zahvata, intencijski ili afektivno, odražavala kontinuitet komparativnog pristupa književnostima Južnih Slavena. U ozračju društveno-političkih promjena koje je donijela neminovna disolucija jugoslavenske državne zajednice, inercijskih diferencijacija i međusobnog udaljavanja i razganičavanja južnoslavenskih kultura, od početka 80-ih pratimo pokušaje da se iznađu novi obrasci i platforma za komparativno izučavanje južnoslavenskih književnosti. Iako je danas na južnoslavenskom interkulturalnom prostoru prisutan dobrodošli pluralizam u razumijevanju pojmova nacionalna, komparativna i svjetska književnost, njihovog ontološko-empirijskog odnosa, koncepcija interliterarne zajednice i teorija interliterarnog procesa D. Đurišina čini se, u aktuelnom tranzicijsko-globalizacijskom kontekstu, kao perspektivno najprimjerenija moguća platforma buduće južnoslavenske regionalne komparatistike i interliterarne/interkulturalne povijesti južnoslavenskih književnosti. Rad se u završnici bavi tekstovima i knjigama koje posvjedočuju svojevrsni konsenzus po ovom pitanju, u protekle dvije decenije uočljiv u skoro svim ključnim akademskim čvorištima bivših jugoslovenskih republika.

Ključne riječi: koncepti komparativnog proučavanja književnosti, interliterarnost/interkulturalnost, identitet, južnoslavenska interliterarna zajednica, interkulturalna povijest književnosti

UVOD

Retrospektivni uvid u razvoj komparativnog proučavanja književnosti kao akademske discipline s današnje tačke gledišta, a pod sinoptičkim efektom velekovskih opservacija o krizi metodologije i problemu definiranja samoga predmeta komparativnog proučavanja književnosti s kraja pedesetih godina prošloga stoljeća, nudi nam diskontinuitetnu sliku označenu višestrukim izmjenama metodoloških i epistemoloških paradigmi. Nužna generalizacija tih teorijsko-praktičnih oscilacija u dijahronom nizu komparatističkih pristupa izučavanju književnosti omogućava nam da ih sagledavamo i na fonu opozitnosti (ali, ne i isključivosti) dva osnovna koncepta: kosmopolitskog i etnocentričnog. U doba predromantičarsko, na tragu epohalno utjecajne Goetheove ideje o *Weltliteratur*, J. G. Herder i braća Schlegel shvaćaju književnosti kao “veliku, suvislu i jednako organiziranu nadnacionalnu cjelinu” u kojoj su “nacionalne književnosti tek sastojine veće cjeline tj. književnosti uopće” (Beker 1995: 9).

Pozitivistički pristupi XIX stoljeća zasnovani na kartezijanskom poimanju kauzaliteta prenesenog na fenomene književnog razvoja i utjecaja, kao i razumijevanje razvoja kulture, pa time i književnosti, analogno biološkom razvoju čovjeka, sveli su metodologiju ove discipline na “nagomilavanje činjenica (...) u nadi da će te cigle biti iskorištene u gradnji velike piramide znanja” (Velek 1966: 182). Upravo s ovakvim konceptom, koji će polovinom XX stoljeća biti donekle (pre)sabran Van Tieghemovim sistematizacijama, egzistira i etnocentrični fokus s nekritičkim isticanjem vlastite nacionalne književnosti, koje Velek vidi kao skrnavljenje književnosti “iskrivljeno/iskvareno /*vitiated*/ niskim nacionalizmom: izračunjavanjem kulturnih dobara, računom plusova i minusa...” (Beker 1995: 9).

Značajno novi poticaj za promjenu metodološke paradigme u kriznom periodu nakon Velikoga rata dala je generacija francuskih komparatista na čelu sa F. Baldenspergerom i P. Hazardom, čiji koncept je podrazumijevao odmak od pozitivističke nekritičke sakupljačke prakse tema i motiva a temeljio se na “dihotomiji književne poredbenosti koja se s jedne strane trebala baviti pokušajima širih i sintetičkih književnopovijesnih radova koji su se samo manjim dijelom bavili komparacijama, dok su s druge ta istraživanja tretirala pojedinačne, dakle “uže” i izrazito komparatističke probleme koji su također posjedovali ponekad i sintetske naboje” (Tomić Franić 2009: 284).

Druga utjecajna struja francuskih komparatista od kojih su najistaknutija imena već spomenuti P. Van Tieghem te M. Guyard upravo će na postavkama pozitivističkog

pristupa revitalizirati koncept evolucijski shvaćene književne povijesti i metodologiju odanu kultu skupljanja činjenica. Rene Wellek će dovesti u pitanje Van Tieghemov model komparativnog proučavanja književnosti zasnovan na ređanju činjenica i detekciji jednosmjernih utjecaja i posredništava, na povijesnom relativizmu i isključivom biliterarnom komparativnom pristupu (Beker 1995: 17). Kao što će dovesti u pitanje i njegovu podjelu književnohistorijskih koncepata na nacionalni, komparativni i opći, detektujući u teorijskim opservacijama i metodama francuske škole latentni frankocentrizam koji je za nadnacionalnu protoglobalističku paradigmu američkih elitnih univerziteta pedesetih godina XX stoljeća bio u pravom smislu riječi crvena marama.¹ Na istome tragu, stavljajući pod lupu kritike i francusku napast k tematologiji, Wellek će se dotaći i tada u Evropi sve popularnijih imagoloških istraživanja koja, po njemu, predstavljaju “proučavanje nacionalnih opsjena, onih fiksnih ideja koje jedna nacija ima o drugoj (...) Ne radi li se prije o proučavanju javnog mnijenja, korisnog, naprimjer, glavnom uredniku “Glasa Amerike” i sličnim zanimanjima u drugim zemljama? ...Takvo proširivanje komparativne književnosti podrazumijeva uočavanje jalovosti uobičajene tematike – ali uz cijenu utapanja književne znanosti u socijalnu psihologiju i kulturnu povijest” (Velek 1966: 184). Nije odveć neumjesno pretpostaviti da je Wellekova neosporna intuicija u godinama kada je nastajao njegov slavni esej *Kriza komparative književnosti* mogla naslutiti, a dugovječnost će ga učiniti i svjedokom, način na koji će ta *cijena utapanja književne znanosti u socijalnu psihologiju i kulturnu povijest* biti plaćena.

H. Dyserinck i škola ahenskih imagologa krčit će “srednji put” između Guyardovog i Careeovog koncepta interdisciplinarnosti i holističkog pristupa književnosti welekovske nove kritike. Ipak, u mundijalnim razmjerima i tada i decenijama poslije dominantniji je utjecaj Welekova intrinzičnosti nastojanja da se opravda predmet i svrha književnih istraživanja (Ivon 2008: 42) čija je autonomija na stalnoj vjetrometini. Poststrukturalizam će uspostaviti sasvim nove konjunktore i u globalnom kulturnom kontekstu nepovratno izmijeniti načine razumijevanja pojmova kao što su: *jezik, govor, tekst, autor, čitalac, subjekt, identitet, margina i centar*. Na fonu Derridine dekonstrukcije 70-ih godina prošloga stoljeća, estetike recepcije, novog historizma, kulturalnih studija, postkolonijalne i feminističke kritike i njihovih derivacija značajno će se izmijeniti i poimanje komparativne i

¹ Werner Friedrich tako u nastojanjima američke poratne komparatistike, koju predvode R. Wellek, E. Auerbach i L. Spitzer, vidi misiju očuvanja zapadne kulture i njeno uzdizanje iz ratnog pepela, s uvjerenjem da “Zapad, odnosno Zapadna Evropa i Amerika, u političkom i kulturnom smislu predstavljaju jednu cjelinu” i da je “posao kojim se bave američki komparatisti deo Maršalovog plana u jednom dubljem smislu i da, s druge strane komparatistika može dati svoj doprinos izlasku Amerike iz “letargije političkog provincijalizma”” (prema Marčetić 2015: 32).

svjetske književnosti, kao i vrijedonosno-hijerarhijske stratifikacije kulture općenito, što će uzrokovati “nemalu dozu likovanja nad grobom velekovskog intelektualnog elitizma i ‘evrocentrične isključivosti’ tradicionalnog komparatističkog kanona” (Marčetić 2015: 17). Komparatistika je “sa oduševljenjem zakoračila na tle ‘malih’ jezika i ‘drugih’ književnosti, postavši svojevrsnom “laboratorijom za istraživanje margina” (ibidem).

Južnoslavenska komparatistika – nove perspektive i stara počela

Južnoslavenski interkulturni prostor, s uvažavanjem manje-više heterogene prirode predmetnog konstrukta i varijabilnosti značenja ovoga pojma, mogao bi se u dijahronoj perspektivi razumijevati kao međukulturni prostor balkanskih Slavena (sa specifičnim položajem Bugara)² čije su najvažnije povezne i razlikovne silnice jedinstven geografski prostor, uskosrodnost jezika i dvoznačno historijsko iskustvo: razvitak i oblikovanje južnoslavenskih kultura u okvirima različitih kulturno-civilizacijskih krugova i konfesionalnih paradigmi i uporedno egzistiranje pojedinačnih kulturnih tradicija u okvirima zajedničkih administrativno-pravnih okvira.

Onkraj traganja za nekim monolitnim zajedničkim (pred)srednjovjekovnim kulturnim supstratom iz vremena *prije glasovnih promjena*, od ranoga srednjeg vijeka moguće je pratiti unutarnje strukturiranje i divergencijski razvoj južnoslavenskih kultura u kontekstu tripartitne diferencijacije: zapadno-katoličkog i bizantsko-pravoslavnog, a nešto kasnije i orijentalno-islamskog kulturnog kruga. Na temelju specifikacija vezanih za utjecaje srednjoevropske i mediteranske kulture, s jedne strane, i bizantsko-orijentalnih uticaja, s druge strane, Zvonko Kovač razlikuje dvije tradicionalne historijske međuknjiževne zajednice: međuknjiževnu zajednicu jugozapadnih Slavena i međuknjiževnu zajednicu jugoistočnih Slavena.

Uzimajući u obzir upravo ove “šire kulturno-konfesionalne kriterije” u sinergiji s “užim filološkim kriterijima”, zasnovanim na uskosrodnosti jezika i idioma, Kovač će ustvrditi da je tek od vremena romantizma i *narodnog preporoda* na južnoslavenskom tlu moguće govoriti i o specifičnoj južnoslavenskoj međuknjiževnoj zajednici “sa slovenskom i hrvatskom, bosansko-muslimanskom, srpskom (s crnogorskom) te makedonskom i bugarskom nacionalnom književnošću” (Kovač 2001: 157), pri čemu

² Vatroslav Jagić još 1867 piše: “sve do danas Bugari (su) odijeljeni i u historijskom i u književnom pogledu od ostalih grana jugoslavjanskih (...) uzima se riječ južni Slovjeni obično u užem značenju tako, odbivši Bugare, ostaju Slovenci, Hrvati i Srbi. Napokon, u najužem značenju zovu kad i kad same Hrvate i Srbe jednim imenom južnih Slovjena”, *Historija književnosti naroda hrvatskog i srbskog*, Zagreb 1867, str. 1 (prema Brajović 2012: 42).

“književnosti i kulture, makedonska, bosanska, crnogorska upravo su rezultat interferencija i konkurencija unutar međuknjiževne zajednice” (ibidem).

U ovome kontekstu sedamdesetogodišnje se “historijsko iskustvo” dviju Jugoslavija čini posebno važnim sa stanovišta onoga što u prvi mah asocira na paradoks: pojačani stepen interferencije i disolucijska diferencijacija južnoslavenskih kulturnih tradicija. S tim u vezi je i višestrukost paradigmi kako komparativnog izučavanja tako i interpretacije regionalne književne povijesti uopće. U tom smislu moguće je razaznavati one pristupe koji idu ka naglašenoj delimitaciji kulturnih prostora i mononacionalnih književnih povijesti uz apologiju samosvojnosti, pa i samovoljnosti vlastite kulture.³ Tu je i koncept koji se trudi pojedinačne južnoslavenske književne tradicije na dijahronoj književnohistorijskoj osi povezati, a na sinhronoj ravni *otvoriti*, isključivo ka širokom kontekstu evropskih književnosti, pri čemu, kako piše Tihomir Brajović, sad “kada je državno-pravno razdvajanje okončano, srpski, hrvatski, slovenački i drugi južnoslavenski proučavaoci literature (...) svoje nade i očekivanja mahom polažu dalje od prvog suseda” (Brajović 2011: 93), aludirajući na programski tekst Pavla Popovića iz 1919. u kojem on ushićeno predviđa kako će sad “kad je ujedinjenje izvršeno, stvari jamačno poći nabolje. Književnost će isplivati iz ovog brodoloma mnogo veća no što je bila (...) Književnost će dobiti mnogo širu podlogu, pisci mnogo širu pozornicu, publika mnogo širi interes” (ibid: 93).

Brajović kao paradigmu ovakve koncepcije navodi određene opservacije Stanka Lasića i Zorana Konstantinovića. Tako Lasić u jednom poznatom tekstu piše da će “hrvatska književnost morati neposredno da uđe u dijalog sa svojim evropskim ‘partnericama’, prije svega sa onim najvećim (...) ona će samo na taj način moći stvarati i graditi svoj identitet (...) ne u komparacijama sa bližim i daljim konkretnim pojavama (...) nego u suočenju sa temeljnim humanističkim iskustvom”⁴ (ibid: 94). Na tom fonu i Zoran Konstantinović, redukujući neke svoje ranije stavove o “intertekstualnoj otvorenosti” južnoslavenskih književnosti, zastupa prioritet pro-

³ Prikladno je ovdje navesti Z. Kovača koji u naglašenom kritičkom tonu piše: “Praksa i postojanje multietničkog kulturnog konteksta za protagoniste nacionalne kulture nisu prednost nego nedostatak, upravo eksces koji treba što prije zaboraviti i sve njihove tragove zatrpati u ime idiličnog mira jedne jedinstvene kulturne zajednice, koja je u svemu odlučila živjeti po svome” (Kovač 2001: 14-15).

⁴ U polemičkom pismu “Moral tjeskobe” Stanka Lasića upućenom Igoru Mandiću i izvorno objavljenom u ‘Vijencu’ 31. jula 1997., otvoreno je tzv. “bugarsko pitanje hrvatske književnosti”. Lasić u polemičkoj žaozi srpsku književnost smješta u plejadu “malih evropskih književnosti” za koje “ne vidi posebnih razloga da uđu... u onu sferu u kojoj se književnost identificira sa visokim duhovnim užitkom” te da je njeno čitanje i proučavanje u hrvatskom kontekstu značajno otprilike koliko i bugarske književnosti. Potćenjivački intoniran stav hrvatskog krležologa je, dakako, polemička provokacija koju treba čitati u kontekstu postkataklizmičkog ozračja druge polovice devedesetih i „premeštanje težišta književnih polemika s estetsko-ideoloških na identitetsko-ideološka pitanja“ (Levanat-Perićić 2018: 288).

učavanja srpske nacionalne književnosti u “neprekidnom stvaralačkom susretu sa onim što je dolazilo sa strane”, s krajnjim ciljem “da dođemo do što potpunije sinteze srpske književnosti u kontekstu i sistemu evropske i svetske književnosti” (ibid: 94).

Začetke nekih od aktuelnih kretanja u komparativnom razumijevanju južnoslavenskih književnosti možemo pratiti od prve polovine 80-ih godina. Uslovljeno je to, s jedne strane, dinamikom promjena u samom razumijevanju prirode književnosti kao i prirode međuknjiževnih relacija, a s druge strane, tadašnjim političkim procesima koji su neminovno vodili ka disoluciji jugoslavenske državne zajednice. U tom kontekstu projekat Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*⁵ i danas se čini opredjeljujućim za pravce kojima će se komparatistika na južnoslavenskom prostoru kretati u prvim desetljećima 21. stoljeća.

Regionalna komparatistika i komparativna povijest južnoslavenskih književnosti kao jedna nova, metodološki hibridna i teorijski sinkretična agenda zasnovana na konceptu interliterarnosti nalazi svoje uporište u onome što Brajović, na primjeru *Istorije starijih južnoslovenskih književnosti* Matije Murka iz 1908. godine, naziva “janusovskim fenomenom” južnoslavenske književne historiografije, koja se “priklanja onom već ustaljenom, povեսno indukovanom i konkretizovanom prikazu koji, uprkos objedinjujućem opređeljenju, u osnovi implementira uporedni pristup (...) s nominalno književnoistorijskim, a suštinski zapravo komparatističkim metodološkim “licem”” (Brajović 2012: 45).⁶ Ova metodološka dvojnost da se uočiti još od *Istorije južnoslovenskih književnosti* P. J. Šafraneka i *Ogledala književne poviesti jugoslavjanske* Š. Ljubića iz 1864. godine. Posljednja desetljeća 19. i prva 20. stoljeća obilježena su ekspanzijom slavističkih studija okrenutih ka pitanjima južnoslavenske filologije, u prvom redu kroz rad osnivača bečke slavističke katedre Vatroslava Jagića, njegovih savremenika i nasljednika. Na tragu spomenutih ambivalencija hrvatski komparatista Ivo Hergešić primjećuje da Vatroslav Jagić, Stojan Novaković i njihovi “učenici i nasljednici primjenjuju književni kompara-

⁵ Projekat je realiziran prvi puta simpozijumom *Odnosi, susreti i komunikacija jugoslovenskih književnosti u prvoj polovici 20. vijeka* 1983., a kasnije kroz niz naučnih skupova koji su rezultirali sa četiri zbornika radova *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti* 1983, 1987, 1988 i 1991. godine.

⁶ Istu tezu, samo iz drugoga, ugla zastupa Mihajlo Pantić: “Može nam se, posle svega što smo proživeli u posljednjoj deceniji prošlog i prvim godinama novog veka, učiniti da se građevina nove južnoslavenske komparatistike podiže od samih temelja, na goljoj ledini, ali, mada je reč o objektivno novom početku, u novom istorijskom, epohalnom, ideologemskom ambijentu, takav utisak je ipak najpre plod čistog afekta (...) Čim se vratimo tradiciji ustanovićemo da minule su sumorne godine zapravo samo još jedan, možda najtraumatičniji period prekida kulturnih veza, nažalost, u istoriji Slovenskog juga ne tako redak, možda čak i zakonameran, posle koga po pravilu dolazi period rekonstrukcije” (Pantić 2011: 164-165).

tizam, a da to uvijek i ne znaju” (1963: 471). Cjelokupno Jagićevo djelo na području južnoslavenske filologije⁷ južnoslavenske književnosti nominalno uzima skoro kao jednu organsku cjelinu, ali ga to u praksi nije moglo poštediti poredbenog pristupa. Uostalom, sam će Jagić zapisati kako se među Južnim Slavenima, “uz komparativnu lingvistiku razbuđuje se već i komparativna historija literature” (prema Tomić Franić 2009: 185), potvrđujući to u vlastitim radovima, navlastito onima u kojima se bavio tematologijom i mitsko-historijskim ishodištima književnih motiva.⁸

U eseju “Filologija u vremenu” napisanom prije pola stoljeća, a čije su čuvene teze i opservacije, vezane za problematiku i kontekstualizaciju južnoslavenskih književnosti, ostale začudno “svježe” i aktuelne do danas, Svetozar Petrović detektuje tri moguća gledišta po pitanju definicije i naziva književne historije južnoslavenskih nacija.⁹ Prvo gledište Petrović opisuje kao “nekoliko potpuno nezavisnih književnih tradicija, koje su se našle u okvirima iste države poslije 1918. i koje su od tada, naravno, doživjele i neka približavanja” (Petrović 1972: 186). Drugo gledište je “ono prema kojemu postoji jedna jedinstvena historija jugoslavenske književnosti, prema kojemu su nesretni izrazi ‘srpska’, ‘hrvatska’, ‘slovenska’, ‘makedonska’, jer nas razjedinjavaju” (ibid. 187).

Daleko od toga da je književna povijest na južnoslavenskom prostoru bila lišena integralističkih intencija, uvjetovanih uglavnom nizom aktuelnih kulturno-historijskih i političkih okolnosti. Ipak, čini se da, čak i u takvim nastojanjima, se zrealila svjesnost o razvojnim diskontinuitetima i unutarnjim diferencijacijama zasebnih književnih tradicija. Tako je i monografija Pavla Popovića *Jugoslovenska književnost*¹⁰, prvi puta objavljena u godini ujedinjenja i formiranja prve Jugoslavije,

⁷ Treba imati u vidu da pod pojmom Južnih Slavena Jagić podrazumijeva Srbe, Hrvate i Slovence, a kako je već prije citirano “u najužem značenju zovu kad i kad same Hrvate i Srbe jednim imenom južnih Slovjena”. Iako se Jagić nominalno suprotstavlja ovom bipolarnom svođenju, upravo u njegovoj spisateljskoj praksi, a sasvim u skladu sa *duhom vremena*, udareni su temelji biliterarnom komparativnom pristupu zasnovanom na komparaciji dviju “dominantnih” južnoslavenskih književnih tradicija: hrvatske i srpske.

⁸ “Potraživati kako je taj predmet kod raznih književnosti zastupan, dovoditi ove radnje u međusobnu svezu, razabirati gdje i kada je koji noviji element u cjelokupno pričanje unesen te napokon razgalivši priču svesti je na prve historijske izvore to je lijep zadatak nove, komparativne, nauke literarno-historijske”, *Jagićev zbornik* 1986. 53. (prema Kovač 2001: 31-32)

⁹ Leo Rafolt piše ne samo o inovativnosti nego i o jednoj vrsti “postkolonijalnoj osviještenosti” Petrovićevih konceptualizacija: “...postojali su neki autori u kontekstu južnoslavenske komparatistike koji su o tom snopu problem razmišljali krajnje inovativno, čak i u šezdesetim godinama prošlog stoljeća (...) autor u vlastitu komparatističku metodu inauguriira, istovremeno, postkolonijalno pojmovlje ovisnosti i tla, geopolitičkog habitusa, ali i pritom rekonceptualizira ustaljeno komparatističko pojmovlje izvornosti i utjecaja, domaćeg i stranog, inozemnog i prevedenog” (Rafolt 2014: 6).

¹⁰ Od ukupno šest izdanja u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, obrnutim redoslijedom u odnosu na nominovanje aktuelnog državotvornog okvira, prva tri međuratna izdanja štampana su pod naslovom *Jugoslovenska književnost*, a ostala tri izdanja naslovljena su kao *Književnost Srba, Hrvata i Slovenaca*.

koja deklarativno vidi južnoslavenske književnosti kao “ujedinjenu i nerazdvojnu cjelinu”, realizirana “... nekom vrstom sukcesivno nadovezujućeg predstavljanja pojedinačnih južnoslavenskih ‘odela’ u periodizaciji i žanrovski urađenom nizanju koje više implicira i imputira zajedništvo nego što obrazlaže i argumentuje striktno književnim metodama” (Brajić 2012: 46).

U periodu socijalističke Jugoslavije pokušaji oktroisanog uspostavljanja književnog zajedništva egzemplarno uočljivi u npr. monografskoj “*Raspravi o književnom životu i književnim merilima kod nas*” (1968) Svete Lukića ili ogledu Vojislava Đurića “*Evropska i jugoslovenska književnost*” (1966), u kome saznajemo da je “jugoslovenska književnost u socijalističkim društvenim okolnostima, iako na različitim jezicima (...) osnovnom svojom orijentacijom postala odista jugoslovenska” (Đurić 1966: 198), ostaće tek artefakti jedne ideološke projekcije koja ni u okvirima varijabilnih soc-jugoslavenskih konjunktura neće dugo odolijevati.¹¹ Zapravo, pojam jugoslovenska/e književnost/i nikad se i nije uspio etablirati kao sadržajem ispunjeni krovni pojam nego je figurirao kao neka vrsta aritmetičkog zbroja kojim se politička lojalnost verbalizirala i nominalno premrežavala nacionalne književne korpuse koje tu ‘zajedničku’ književnost čine.

Treću koncepciju južnoslavenske književne historije Petrović imenuje kao “niz nacionalnih literatura” koji istovremeno “predstavlja i jednu višu cjelinu, i o kojoj se zato može govoriti kao o literaturi jugoslavenskoj (a ne samo o literaturama jugoslavenskim) ... u onom smislu u kojem, samo na idućem koraku, govorimo o literaturi evropskoj...” (Petrović 1972: 187). Ovakvo gledište Petrović drži “najispravnijim” u periodizacijsko-razvojnom smislu, kad se radi o potrebama historije južnoslavenskih književnosti i, u užem metodološkom smislu, vezano za istraživanja međusobnih interferencija i sinkretizacija. U elaboraciji teza o specifičnim metodološkim pitanjima proučavanja južnoslavenskih književnosti, koje se, danas, s obzirom na utjecaj koji su emitirale, mogu označiti i kao svojevrstne programske agende, Petrović obrazlaže “više načelnih pitanja”. Tiču se posebnosti južnoslavenskih literatura, kao književnosti “jedne istovremeno male, nerazvijene i višenacionalne zemlje”, čiji se razvoj odvijao na “rubu jedne velike civilizacije”, kao i pitanja o

¹¹ O nedoumicama soc-jugoslavenske političke elite vezano za korelacije između “vječno” otvorenog nacionalnog pitanja i integralnog jugoslovenstva, Svetozar Petrović piše: “Jugoslovenski lijevi pokret je znao u pojedinim trenucima važnost nacionalnog pitanja (o njemu je tu, naravno, prije svega riječ) potcijeniti ili precijeniti; znao je čak pogrešno procijeniti i sam sadržaj i karakter nacionalnog pitanja na našem prostoru (...) Čak i kada je, u ranim danima svog postojanja, bila sklona da prihvati onu integralno-jugoslovensku procjenu etničke situacije na jugoslovenskom prostoru... njena procijena jeste bila pogrešna, i ta pogrešna procjena sadržavala je brojne opasnosti, ali na ljevici ona nikad nije dovela do prihvaćanja mitologije jugoslovenskog makro-nacionalizma a kamoli do prihvaćanja hegemonizma kojemu je ta mitologija bila nadogradnjom...” (Petrović 1972: 173-174)

funkcionisanju književnosti unutar neravnomjerno razvijene zajednice, o posljedica u književnosti istovremenog postojanja razvijenih centara i zaostalijeg zaleđa, o zatvorenim književnohistorijskim ciklusima unutar kojih se ostvaruje ubrzan razvoj literature... Upravo u izučavanju i analizi specifičnih pitanja vezanih za južnoslavenske nacionalne književnosti, njihovih atipičnosti u odnosu na razvojne procese velikih evropskih književnosti Petrović vidi mogućnost teorijskog doprinosa nekim otvorenim pitanjima o prirodi književnosti uopće.¹²

Na tragu ovakvog razumijevanja južnoslavenskih literatura kao niza samosvojnih književnohistorijskih jedinica, koje interferencijskim ulančavanjem čine cjelovit međuentitet između nacionalnih književnosti i evropske književne tradicije, osamdesetih godina će započeti propitivanje novih mogućnosti i perspektiva jugoslavenske komparatistike. Godine koje slijede uveliko su obilježili procesi kulturne i književne dezintegracije ili, kako je to već polovinom decenije imenovao Jože Pogačnik – “uspostava književnih barikada”. Brojni teorijski prilozi, posebno u okviru već spomenutih tematskih simpozijuma 1983-1991, pokazuju ne samo “dobru volju”, nego i svojevrsan koncenzus u shvatanju jugoslavenskih/južnoslavenskih književnosti kao “skupine srodnih literatura”, uzimajući takav koncept kao polazište koje je “najprimjerenije predmetu istraživanja i najsvrsishodnije služi kao plodno metodološko ishodište i komparativnoj jugoslavistici. To stajalište, naime, poštuje već postojeće nacionalne tradicije, dok je, istodobno, otvoreno za sve što na tom području novo nastaje” (Pogačnik 1986: 16). Pojedinačne južnoslavenske nacionalne književne tradicije Pogačnik sistematizuje kao srpsku, hrvatsku, makedonsku, crnogorsku i književnost Bosne i Hercegovine u kojoj postoje “četiri paralelna književna korpusa, što je refleksija etničkog sastava stanovništva i posebne kulturno-povijesne tradicije, a to su: muslimanski, hrvatski, srpski i židovski” (Pogačnik 1986: 17).

Ka interliterarnosti/interkulturalnosti

U kontekstu aktuelnih pojmova interliterarnosti, ali i interliterarnog centrizma, kao načina na koji je danas moguće razumijevati južnoslavenske književnosti, njihove

¹² Da Petrović krajem šezdesetih godina nije bio usamljen u razumijevanju specifičnosti razvoja južnoslavenskih književnosti i mogućnosti univerzalnih teorijskih akvizicija u izučavanju takvih specifičnosti svjedoči esej Aleksandra Flakera “Iz problematike književnih poređivanja” (1965) u kome susrećemo i ovakva promišljanja: “S jedne strane, proučavanje naših književnosti u poređenju s drugim književnostima u svijetu (...) može, upravo zato što je njihov razvoj bio atipičan, znatno pridonijeti otkrivanju općih zakonitosti razvoja književnosti u svijetu” (Flaker 2011: 178).

međudnose, kao i njihovu poziciju u relaciji sa evropskom ili svjetskom književnošću, zanimljivo bi bilo osvrnuti se na promišljanja Ive Hergešića i Antuna Barca dva desetljeća starija od Đurišinove teorija interliterarnosti. Hergešić vidi južnoslavenske književnosti u svjetlu onoga što se danas naziva “razvojna diferencijacija”, i pri tome iznosi mišljenje da “prvobitno jedinstvo, o kojem svjedoči jezik, folklor, narodna poezija, nipošto nije sporno, kao što nije sporno ni kasnije razilaženje” (1963: 471). Hergešić južnoslavenskim književnostima u sinhronoj ravni pripisuje i posredničku ulogu, kao i medijatorski razvojni poticaj u odnosu na kontekst “velikih” evropskih književnosti, a na tragu vlastitih gledišta iznesenih još u knjizi *Poredbena ili komparativna književnost* (1932): “... najveći ideal malih naroda jeste nastojanje da se okoriste raznolikim kulturnim vrijednostima, da kombinuju i stvaralački upotrijebe te vrednote (...) ne zaboravljajući pri tom, da su grana slavenskog debla” (1932: 90).

Komplementarno Hergešićevoj ideji medijacije, Antun Barac u *Jugoslavenskoj književnosti* (1954) smatra da je “gotovo najizgrađenija metoda u starijim razdobljima jugoslavenske književne povijesti bila komparativna” (Barac 1986: 60), te postavlja pitanje “kakva obilježja dobivaju evropski književni pojmovi, metode, motivi i stilovi na jugoslavenskom tlu” (ibidem: 62). Namjesto anahronog pojma *utjecaja* koji podrazumijeva pasivni i jednosmjerni princip, Barac je skloniji pojmu *poticaja* koji “pobuđuje na aktivnost snage koje samo traže priliku da se potpuno razviju” (ibidem: 68). Skoro naporedo s Wellekovom kritikom pozitivističke metodologije, “frankocentrične” i “evrocentrične” kontaktne tematologije javljaju se i Barčeva promišljanja o prirodi evropskih utjecaja na razvoj južnoslavenskih književnosti koja su poentirana tvrdnjom da “jugoslavenske književnosti mogu evropskoj nauci o književnosti pokazati kakva je sudbina evropskih struja i pojmova na perifernom tlu” (ibidem: 68).

U desetljećima koja su uslijedila razumijevanje južnoslavenskih književnosti, njihovog odnosa spram evropskog i svjetskog konteksta, modela komparativnog izučavanja, interferencija i diferencijacija unutar samog južnoslavenskog međukulturnog prostora, kao i traženje odgovora na pitanja potrebe, svrhe i smisla takvih proučavanja, izmijenilo se u onolikoj mjeri u kojoj su se promijenili društveno-kulturni konteksti. Višeznačne metamorfoze metodoloških koncepata književne historije i komparativnih izučavanja uvjetovane su, svakako, vanjskim društveno-historijskim faktorima: disolucijom jugoslovenske državne zajednice praćenom agresivnom kampanjom zločina i genocida, procesima tranzicije južnoslavenskih društava ka općeproklamovanom cilju usvajanja standarda Evropske unije, kao i

galopirajućim trendom globalizacije čiji informacijski instrumentarij u mnogome uslovljava potrebu za radikalnim redefinisanjem pojmova kao što su: *usvajanje, utjecaj, izvor, poticaj, original ili plagijat*. Uporedo sa globalnim mijenama pluralizam novih književnoteorijskih paradigmi postaviće niz novih ili drugačije formuliranih pitanja i pred književnohistorijsku nauku i komparatistiku unutar slavističkog konteksta. U prvom redu to je kompleks pitanja vezanih za identitet, a posebno identitet nacionalne književnosti, što danas podrazumijeva govoriti “... i o književnostima drugih naroda, odnosno o opsegu, sadržaju i održivosti koncepta nacionalne književnosti u epohi transnacionalnih integracija, transkontinentalnih pregrupacija, rodničkih, etničkih, kulturnohistorijskih revizija i rekapitulacija” (Brajović 2012: 10). Sam kolektivni identitet, shvaćen kao kulturnohistorijski konstrukt, otvoren je ka permanentnim redefiniranjima i dinamički podložan promjenljivoj prirodi kolektivnog subjekta budući da sve “ono što bi, idealno, trebalo biti cjelina (porodica, društvo, država, narod, čovječanstvo) raspada se na dijelove koji su jedno drugom *drugi*. Pri tome svaki dio vidi sebe kao *normu*, a one *druge* kao odstupanje od *norme*” (Lešić i dr. 2006: 531).

Na tragu postkolonijalne teorije koja preispituje pitanja *norme* i *odstupanja* kao polazne tačke (samo)identifikacije i načina razumijevanja sebe i *drugoga*, kao i koncepta *razlika* koji priziva pluralizam normi, te estetike koja osporava univerzalizaciju tradicionalnih eurocentričnih vrijednosnih kriterija, nameću se dva važna pitanja s tačke gledišta današnjih južnoslavenskih kultura i književnosti:

1. Ako prihvatimo kao vjerodostojnu deskripciju aktuelnog stanja kada su u pitanju međusobne relacije i razumijevanja južnoslavenskih kultura i književnosti videći ih u “obratnoj projekciji onoga što je moglo da se sagleda pre ravno sto godina, u drugoj deceniji dvadesetog veka” (Brajović 2011: 93), dok nam recentno vidno polje ispunjavaju postjugoslavenski stres, deziluzionizam udaljavanja i/ili razdvajanja, pojačani stepen diferencijacije i deintegracije, ne možemo izbjeći zapitanost nad perspektivama i mogućnostima komparativnog izučavanja južnoslavenskih književnosti i premisama na kojima bi komparativna historija južnoslavenskih književnosti mogla biti zasnovana.
2. Drugo pitanje tiče se dijahrone i sinhrone pozicije južnoslavenskih nacionalnih književnosti naspram evropskog književnog i kulturnog konteksta, kao i njihovih međusobnih korelacija. Neodvojivo je od redefiniranja pojmova *centar* i *periferija*, u smislu jednosmjernih emisiono-adoptivnih relacija, kako u interakciji s evropskim kulturnim kontekstom tako i unutar južnoslavenskog kulturnog prostora

Jedno od mogućih suočenja s ovom problematikom jeste koncept interliterarnih zajednica slovačkog komparatiste Dioniza Đurišina, koji u konačnici vodi konstituiranju interliterarne/interkulturalne povijesti južnoslavenskih književnosti. Specifično disciplinarno polazište južnoslavenske komparatistike shvaćene kao “uža poddisciplina evropske i svetske komparatistike” (Pantić 2011: 164) jeste da “... u izmjenjenim sociokulturnim okolnostima, a vodeći računa o njima, tolerantno uvažava posebnost tradicija, ali i naglašava ono što je zajedničko i univerzalno u tim posebnostima” (ibidem).

Shvaćajući južnoslavenski interkulturni prostor kroz prizmu “situacije ukrštanja kultura” koje se, u matrici kulturnopovijesne dinamike, dodiruju i ponovo razilaze, Z. Kovač, pozivajući se na Wierlacherov koncept “hermeneutike komplementarnih optika”, predlaže model interkulturne povijesti južnoslavenskih književnosti kao “hermeneutike komplementarnosti različitih – u kulturnom smislu – unutrašnjih i vanjskih viđenja proučavanja tekstova” (Kovač 2001: 111). Pristup podrazumijeva da su “susreti i razilaženja” južnoslavenskih kultura zapravo “prostor interkulturnog dijaloga” a njegovi su benefiti u dosluhu sa teorijskim postavkama E. Scheifflea koji situaciji interkulturnog dijaloga, pored dinamike kulturnih interakcija, razmjena i redaktura artefakata, pripisuje i potencijal “proširivanja i produbljivanja hermeneutičke kompetencije svih sudionika” (ibid.: 112). Drugačije kazano, jedno novo, na premisama komplementarnih optika zasnovano, uporedno čitanje južnoslavenskih književnih tradicija i potencijalno ispisivanje interliterarne povijesti književnosti oslobođeno ptolomejskoj sindroma jedne ili dvaju “dominantnih” sastavnica, pijemontizma i etnocentričnosti mononacionalnih koncepata i jednostrane legitimizacije načina čitanja određenih kanonskih djela i opusa, moglo bi doprinijeti ne samo utemeljenijem razumijevanju tradicije i kulture *drugog*, nego bi u tom otvorenom i ideološki neopterećenom samjeravanju bile otvorene i nove mogućnosti samorazumijevanja. Na tom fonu se otvara i mogućnost koju J. Guševa Mojsijeva formuliše kao “izjednačavanje vrijednosti svog i tuđeg preko kritičkog pristupa zabludama, koje su građene preko različitih ideoloških ubjeđenja iz matičnih država” (2011: 106).

Pri svemu tome čini se vanredno značajnim istaći opasku Z. Kovača koja se tiče čitanja onih pisaca i književnih opusa kojima pripisujemo višestruku pripadnost, ali i onih čija *pripadnost* nominalno jeste monoliterarna, ali je njihov književni utjecaj nesporno raskriljen na cijeli južnoslavenski kulturni prostor. S tim u vezi on smatra da “ne bi trebalo imati za cilj stvaranje koncenzusa, nego bi cilj zapravo bio da se omogući formuliranje *razlika*, razlika u reakciji na tekstove, da se razlike kao takve učine vidljivim” (2001: 112).

Legitimizacija višestrukih i različitih hermeneutičkih polazišta u čitanju tekstova južnoslavenskih književnih tradicija morala bi uključivati i “onaj oblik samorefleksija koje upravo na rubnim prostorima interliterarnih dodira, susreta i prožimanja zahtijevaju i podrazumijevaju uživljanje, razumijevanje i *prelaženje znakova* u procesima interkulturnih semioza” (Duraković 2012: 168). Problem koji Enes Duraković formuliše kao “nemogućnost zasnivanja esencijalistički koncipirane povijesti bilo koje nacionalne književnosti koja bi počivala na monumentalizmu historijske ulančanosti autohtonih poetičkih modela, unutrašnje homogenosti i prostorne stabilnosti, jer je upravo to prostor nesmirivih procesa kulturnih simbioza, unutrašnjih raslojavanja i sintetičkih performativnih adoptiranja univerzalnih književnih sistema...” (ibidem: 169), nalazi nove mogućnosti razrješenja upravo u okviru koncepta intrelitarne zajednice i potencijalnih programa interkulturne komparatistike i interliterarne povijesti južnoslavenskih književnosti.

Koncept južnoslavenske interliterarne zajednice - mogućnosti i potrebe.

Historija komparativnog proučavanja književnosti je, između ostalog, i historija traganja za odgovorom na pitanje: šta je to svjetska književnost? Počelo je Geotheovim konceptom *Weltliteratur*, koji se zasniva na esencijalističkoj ideji zajedničkih obilježja kulturnog identiteta čovječanstva i prevazilaženju kulturalne autarhije **jedan jezik – jedan narod – jedna kultura** (*Jedini put do sebe vodi preko drugoga*). Iako se Geotheove ideje ponekad uzimaju kao neka vrsta preteče današnjeg globalnog superkonteksta¹³, ne treba prenebreći činjenicu da je Geotheova *Weltliteratur*, ipak, “klub odabranih” i da je upravo njemačkoj literaturi u njemu data uloga matice u svjetskoj književnoj košnici. Nije u ovom slavnom komparativnom modelu teško prepoznati dvije značajke: elitizam i jasno definisanu poziciju centra, kao što je još lakše neku od varijacija ove dvije značajke detektovati u nizu kasnijih koncepcija, posebno u pitanjima odnosa nacionalna – komparativna – svjetska književnost. Elitistički ustrojene centrističke koncepcije moguće je pratiti kroz cijelo XX stoljeće na oba zapadna kontinenta, od Van Tieghema i Weleka do geopolitičkih književnih koncepcija Franca Moretija i Pascale Casanove. Casanovina, načelno kosmopolitska, deskripcija globalne književne situacije, obuhvaćena konceptom “svjetske književne republike”, implicira aksiomatsko prihvatanje jedne antropološke pretpostavke,

¹³ Treba, dakako, naglasiti da je do kraja 19. stoljeća Geotheova “utopijska ideja univerzalne svjetske književnosti ustuknula pred konceptom nacionalne književne povijesti, koji je u praksi uglavnom stremio dokazivanju ‘veličine’ vlastite književne tradicije”, a komparatistika ustoličila “model deskripcije internacionalnih obilježja književnosti” (Dukić 2003: 9).

duboko ukorijenjenje u epistemološkoj osnovi zapadne kulture – o nesrazmjernom povijesno-kulturnom, ekonomskom i političkom civilizacijskom razvoju čovječanstva, koji uzrokuje kulturalnu hijerarhiju, karakter književnog kanona i način estetskog vrednovanja srazmjeran geometrijskoj razdaljini od “griničkog meridijana književnosti” kao vremensko-prostorno središta kontinuuma ili “apsolutne referentne tačke” centrirane unutar dominirajuće zapadne kulture naspram dominiranih kultura ostatka svijeta (vidi Pisac 2012: 176). Uz sve međusobne razlike pa i isključivosti, ono što je zajedničko svim ovim mundijalističkim agendama jeste *pogled na književni svijet*, na evropsku ili svjetsku književnost kao “statičnu konstrukciju” i “idealni zbir najviših doprinosa i vrhunskih dostignuća, preuzetih iz pojedinačnih nacionalnih baština” (Brajović 2011: 97).

Kako su krajem dvadesetog vijeka u samo središte književne teorije, a time i književne komparatistike, prodrli koncepti *drugog, alternativnog, nekanonskog i marginalnog*, svjedočili smo i snažnom otklonu od tradicionalnog književnog kanona kao “eurocentričnog”, elitističkog i isključivog. Uporedo s tim došlo je do značajnih preformatiranja teorijskih polazišta komparativne i svjetske književnosti u kontekstu savremenih globalizacijskih trendova. Pitanja identiteta, hijerarhije, centra i periferije stavljena su u fokus teorijskih promišljanja. Na mapi konjunktivnih teorijskih paradigmi čini se prikladnim markirati dvije koje stoje kao kameni međaši na suprotnim krajevima sve šireg polja savremenog mišljenja o globalnim književno-kulturnim vezama i odnosima. S jedne je strane geopolitička koncepcija svjetske književnosti F. Moretija, koja, shodno tripartitnoj podijeli svijeta, i svjetsku književnost razumijeva u kategorijama centra, poluperiferije i periferije (Marčetić 2016: 25). S druge strane, na tragu “transnacionalnih globalnih studija” i otklona od konvencionalnog shvatanja književnih identiteta pojavljuje se koncept *kreolizacije*, koji uvodi E. Glisaant, a razrađuje i popularizira G. Spivak. Kreolizacija podrazumijeva “ukrštanje čiji je rezultat nepredvidiv, permanentno prožimanje različitih jezika i kultura bez jasne predstave o konačnom rezultatu. Kreolizacija je prirodni pratilac kulturne globalizacije, u kojoj dolaze u dodir heterogene, međusobno udaljene kulture, iz čijih neočekivanih susreta nastaju podjednako neočekivani rezultati, kulturni identiteti koji su nešto sasvim drugo od prostog zbira ili sinteze elemenata koji ih sačinjavaju” (ibidem: 23). U kontekstu tzv. “postkolonijalnog obrata” u posljednjim decenijama XX vijeka i otvaranja ka kulturnim tradicijama nezapadnog svijeta se nametnula i potreba za “izvanevropskom književnom i kulturnom kanonizacijom” koja bi trebala predstavljati “svojevrsan politički korektiv eurocentризmu i, u velikom broju slučajeva, zapadnom eurocentризmom kontaminiranom studiju evropske književ-

nosti” (Rafolt 2014: 4)

Uporedo sa nizom sinkretičnih teorijskih perspektiva koje dekonceptualizacijom vertikalne vrijednosne hijerarhije u horizontalni pluralizam različitosti, prave, manje-više, radikalan otklon od eurocentrizma, zanimljivom se čini i praksa “prihvatanja” i “potvrđivanja” pisaca iz “malih nacija” na za tu svrhu osmišljenim književnim festivalima u zapadnim metropolama. Na primjeru iskustava njujorškog World Voices festivala Andrea Pisac detektuje cijeli spektar ideološko-komercijalnih interpretativnih i hermeneutičkih praksi koje se zasnivaju na poimanju svjetske književnosti kao “prozora prema novim nepoznatim prostorima koji omogućuju svojevrsni intelektualni turizam, zabavu i poželjen stil života...” (Pisac 2012: 170) U programskom fokusu tih manifestacija su djela pisana iz imigrantske/nomadske pozicije, djela egzotičnih pisaca koji se prepoznaju kao autentični predstavnici “svoje kulture” i koja je moguće čitati kao “etnografije mjesta koja metropolski čitatelj želi posjetiti” (ibidem). Pri tome, ukus književnog tržišta očekuje (i u dobroj mjeri diktira) da se savremena književnost “velikih nacija gotovo u pravilu bavi univerzalnim temama kao što su ljubav, iskupljenje ili znanstveni napredak”, a “književnost malih nacija se uglavnom smatra etnografskim, poučnim i egzotičnim tekstom koji daje bogat kontekst kulturnih specifičnosti i neobičnosti: što egzotičniji, bizarniji neobičniji – to bolje” (ibidem: 177).

U srazu konvencionalnog razumijevanja historije nacionalne, komparativne i svjetske književnosti, njihovih međuveza i uslovljenosti, s jedne, i fluidne nekanonske prakse širokog polja kulturalnih studija, s druge strane, koncept interliterarne zajednice i teorija intreliterarnog procesa slovačkog komparatiste D. Đurišina, kako smo već nagovijestili, također se prepoznaju kao otvoren, plodotvoran i ostvariv model, koji napose u kontekstu današnje južnoslavenske situacije može da dovede do “regionalno shvaćene književne komparatistike (...) interkulturne povijesti književnosti, i u krajnjem rezultatu – do interkulturne znanosti o književnosti” (Kovač 2012: 48).

Interliterarna zajednica je, po Đurišinu, historijska, heterogena i promjenljiva formacija, podložna različitim historijskim determinantama, sačinjena od dvaju ili više pojedinačnih književnohistorijskih jedinica zasnovanih na kohezivnom impulsu etničkog, jezičkog, geografskog, administrativno-pravnog ili idejno-političkog faktora. Pod pojmom *pojedinačna književnohistorijska jedinica* podrazumijeva se, u historijskoj ravni “prednacionalna književnost u srednjem veku, književnost gradova-država – polisa i prethodnih društvenih formacija tokom istorije. U novije doba reč je o savremenim književnostima nacionalnih manjina kao i o višenacionalnim i o

drugim analognim književnostima koje vrše funkciju pojedinačne književnosti” (Đurišin 1997: 17). Interliterarna zajednica je empirijski uvjetovana, ali je njena uloga i posrednička, pomoćna, ona je “karika koja nedostaje “između opipljivog, samorazumijevajućeg koncepta pojedinačne/nacionalne književnosti i, historijski gledano, često himeričkog/nestalnog koncepta opće/svjetske književnosti. Interliterarne zajednice su “konkretizacija svjetske književnosti” (Kovač 2001: 129). Đurišin na temelju različitih “faktora uvjetovanosti”, koji se mogu utvrditi s obzirom na “procjenu i karakterizaciju nekih determinanti, bez pretenzija na njihovu konačnu hijerarhizaciju” (prema *ibid.*: 131), interliterarne zajednice dijeli na standardne (tradicionalne) i specifične (posebne). Jedna interliterarna zajednica može, s obzirom na različite “faktore uvjetovanosti”, imati osobine i standardne i specifične interliterarne zajednice.¹⁴ Jednako kao što jedna književnohistorijska jedinica / integralna književnost može, u dijahronoj perspektivi ili simultano, participirati unutar više interliterarnih zajednica. Pri tome je važno istaći Đurišinovu napomenu da ne treba izgubiti iz vida da interliterarne zajednice “ne postoje i ne razvijaju se izolovano, već u promjenljivoj interakciji sa svojom okolinom. Radi se o determiniranosti posebnog tipa koja ima samo parcijalni karakter i ne pogađa sve sastavne delove polazne književnosti” (Đurišin 1997: 138).

Posebno značajnim i primjenljivim u kontekstu komparativnog proučavanja južnoslavenskih književnosti čine se kategorije interliterarnog procesa i razvojne dinamike / razvojne diferencijacije unutar interliterarnih zajednica. Koncept interliterarnog procesa je podlozan širokom spektru različitih tumačenja. Ali, upravo ovaj koncept, sa dinamičnim i metodološki prijemčivim funkcijama integracijsko-diferencijacijskog formatiranja i razvoja, komplementarnosti, (dis)kontinuiteta ili, pak, književne dvo/više/pripadnosti i bi/poli/literarnosti, nadograđen, za južnoslavenski prostor važnom kategorijom interliterarnih centrizama, omogućio je, čini se, jednu vrstu konsenzusa o potrebi novodizajnirane regionalne komparatistike u postjugoslavenskoj eri.

Zvonko Kovač u nekoliko velikih komparativnih studija i nizu tekstova koji tretiraju pitanje južnoslavenske interliterarne/međuknjiževne zajednice dao je dosta sistematičnu razradu i adaptaciju Đurišinove teorije interliterarnog procesa, kom-

¹⁴ Standardne interliterarne zajednice su one zasnovane na trajnijim kohezionim osnovama kao što su sličnost ili istovjetnost jezika, konfesionalna ili etnička povezanost, suegzistiranje u okvirima istih civilizacijsko-kulturalnih modela, a specifičnim one koje se zasnivaju na historijskim, geografskim, ideološkim ili administrativno-pravnim uslovljenostima. U ovom smislu, po Kovaču, južnoslavenska interliterarna zajednica može se definisati kao specifična/posebna u odnosu na širi kontekst slavenskih kultura i književnosti, a kao standardna/tradicionalna u odnosu na, recimo, kontekst srednjoevropskih književnosti. (2001: 142)

binujući je sa postavkama interkulture hermeneutike¹⁵, na čijim premisama zasniva vlastitu, čini se, danas uspješnu strategiju “novog pristupa pitanjima tumačenja i književno-povijesne sistematizacije književnosti, istodobno sasvim ne odbacujući tradicionalne koncepte, odnosno nacionalnu kulturu kao samorazumljivu konstrukciju” (Kovač 2012: 48). Taj *novi pristup* podrazumijeva da je “nacionalne književnosti, zatim mnoga djela, važnije opuse, vrste i žanrove, potrebno uvijek promatrati i kao dijelove međuknjiževnog procesa spomenutih zajednica” (Kovač 2001: 142). Samjeravajući višedecnijsku dvostrukost praksi i metodologija slavistike izvan južnoslavenskog prostora i komparativnih pristupa južnoslavenskim književnim tradicijama na “domaćem” terenu, a u ozračju intezivnih jugoslavenskih gruntovno-kulturnih razgraničavnja sa kraja 20. stoljeća, Kovač uvodi termin *interkulturalnog konteksta* kao, za južnoslavenski prostor, prikladan oblik kontekstualizacije “kojemu je interkulturalnost dominantna osobina, a interliterarni proces dinamična, koherentna osnova” (Kovač 2001: 143). Uočavajući nedostatke tradicionalnog tipološko-kontaktneog istraživanja Kovač predlaže trajniju književnopovijesnu sistematizaciju kombinacijom dva kriterija: filološkog, u užem metodološkom smislu, i šireg – kulturološkog, kao uobzirenje najstalnijih faktora u razvojnoj povijesnoj dinamici južnoslavenske interliterarne zajednice. Pri tome bi metodologija povijesne sistematizacije na osnovu filoloških kriterija bila određena *komparativistikom tekstova uskosrodnih jezika*, a hipotetički realizirana, uglavnom, kao *interkulturalna/interkulturalna povijest književnosti* (ibidem: 139).

Dijagnostirajući aktuelnu južnoslavensku međuknjiževnu situaciju kao “hronično pomanjakanje komunikacije”, Tihomir Brajović predlaže profilisanje regionalnih komparativnih studija u pravcu komparativistike koja bi pružala “srednju, medijatorsku perspektivu (između tradicionalnih, *povijesno afirmisanih i etnocentričnih* obrazaca i *(retro)eurocentrično orijentisane komparativistike*; op.a) koja pruža priliku za (samo)razumevanje ‘malih’, jednako kao i ‘velikih’ književnosti i kultura u savremeno uspostavljenom uporednom ključu izučavanja i tumačenja” (Brajović 2012: 61). Brajović vjeruje da “tako zamišljena *južnoslavenska komparativistika* ne bi, poput moguće komparativne istorije južnoslavenskih nacionalnih literatura, bila tek pogled u prošlost i zatečeno stanje, nego zapravo obećavajući pogled u književnu budućnost...” (ibidem: 62). Vidi je kao “asimetričnu, nehijerarhijsku, ‘mobilnu’ strukturu sačinjenu od niza *ulančanih elipsi*, koja, shodno tome, “podrazumeva uvek

¹⁵ “Pojam interkulture povijesti književnosti možemo dovesti u svezu s **interkulturalnom germanistikom** koju je osamdesetih godina prošlog stoljeća utemeljila skupina germanista sa Sveučilišta u Bayreuthu. Ideja je bila da se proučavanje njemačke književnosti i kulture unaprijedi uvažavanjem njezine recepcije u drugim zemljama” (Ivon 2008: 48).

dva ravnopravna središta ili fokusa, što je podesno za sugestiju odsustva aksiološke ili neke drugačije uspostavljene hijerarhije u komparativnom izučavanju...” (Brajović 2011: 102) Dva ravnopravna središta koje podrazumijeva geometrija elipse, što je kao simbol predlaže Brajović, ukazivala bi i na bifokalnu prirodu povijesno etabliranih književnohistorijskih jedinica. U tom smislu, vrednujući Brajovićevu inicijativu za redizajn regionalne komparatistike kao hrabru, odlučnu i osviještenu u ključnim pitanjima kolektivnih identiteta, V. Spahić iznosi primjedbu da “historijski, u prospekciiji pogotovo, ideja preklapljenih elipsi kao model suegzistencije i intrerferencije južnoslavenskih nacionalnih književnosti je teško održiva budući da su one, gledano ponaosob, rijetko funkcionisale kao decentralizovani polifokalni sistemi” (Spahić 2017: 17). Kao alternativu i neku vrstu medijatorne opcije Spahić nudi simbol olimpijskih krugova koji se međusobno preklapaju držeći da je princip koji ovaj simbol sugerije “zakonomjeran na cjelokupnom prostoru južnoslavenske interliterarne zajednice” (ibidem: 9).

Na fonu metodičke otvorenosti, konceptualnog pluralizma i konsenzusa o najprimjerenijem modelu redizajnirane regionalne komparatistike, emitirajući zajedničku svjesnost o interferentnoj prirodi južnoslavenske međuknjiževne razmjene, je i nastup Enesa Durakovića iz bošnjačke i bosanskohercegovačke¹⁶ književne vizure: “... današnje razmatranje statusa i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti valja ipak započeti od južnoslavenskog konteksta kako zbog općih procesa redefiniranja prisutnih i u drugim nacionalnim književnostima, tako i zbog nezanemarivog fundusa tog općeg, zajedničkog i nedjeljivog, što se amalgamirao u dugotrajnim procesima plodonosnih, susreta, prožimanja i prepleta kulturnih fenomena” (Duraković 2012: 162). Susprezajući ushit nad nespornim blagodatima ovoga konsenzusa, ali ne dovodeći u pitanje njegovu suštinu, Davora Dukića će se oglasiti u vidu upozorenja da “... povijest nacionalne književnosti ne može izaći iz vlastitih okvira, čak i onda kad svoj predmet nastoji legitimizirati kao dio neke opće, zajedničke, nadnacionalne cjeline. S druge strane, komparatistika lako

¹⁶ Bosanskohercegovačka književnost kao višenacionalna/nadnacionalna književnost zasnovana na konceptu kompozitne integralnosti i kao takva kanonizirana i etablirana u književnohistorijskoj praksi, jeste jedna od onih *književnohistorijskih jedinica* koje, kao integralne pojedinačne književnosti, čine južnoslavensku interliterarnu zajednicu i punoznačan je subjekt u njenom interliterarnom procesu. Čini se, ipak, interesantnim napomenuti da su prisutna viđenja koja i samu bosanskohercegovačku književnost tretiraju kao interliterarnu zajednicu. Tako Sanjin Kodrić piše: “Što se tiče bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, ovaj pojam tek u posljednje vrijeme ulazi u opticaj (...) pojam bosanskohercegovačke interliterarne zajednice i dalje funkcionira kao slabo razumljiva apstrakcija, pojam uglavnom nejasan u širem kontekstu i stoga nedovoljno funkcionalan” (“Šta je bošnjačka, a šta bosanskohercegovačka književnost, a šta, pak, bosanskohercegovačka interliterarna zajednica?”, *Slavica Lodziensia* 1, Lodz 2017, 11). Kao ilustraciju nominalne upotrebe pojma vidjeti još: E. Kazaz (2011: 167) i Š. Džafić (2015).

može, napuštanjem „nadracionalnog motrišta“, skliznuti u okvire nacionalne književnosti i time se provincijalizirati, odnosno napustiti svoja ishodišna načela” (Dukić 2012: 23). Imajući u vidu sve što je ovaj pregled predmetne problematike uspio da obuhvati ne preostaje nam drugo već složiti se sa Andreom Lešić kada primjećuje da je “komparativna književnost tradicionalno intelektualni prostor veće teoretske osviještenosti, veće upitanosti o metodologiji bavljenje književnošću, veće interdisciplinarnе radoznalosti nego što su to historiografije pojedinih nacionalnih književnosti” (Lešić 2011: 122). A sudeći prema afirmacijskoj intonaciji tekstova niza autora u tematskom bloku *Sarajevskih sveski* broj 32/33 iz 2011. pod naslovom *Interkulturalno-poredbeno izučavanje književnosti*, na prostoru od Ljubljane, Zagreba i Sarajeva do Beograda, Skoplja i Podgorice, ali i u širem evropskom kontekstu, sve je jasnije da postoji “kritična mreža” onih koji su na pitanje: “Da li su danas moguće južnoslavenske komparativne studije?”, spremni dati odgovor koji je aproksimativan Pantićevom, *in medias res*, uvodu u istoimeni tekst: “Naravno da su moguće. A moguće su zato što su potrebne” (Pantić 2011: 163).

Dodali bismo još: s obzirom na sva iskustva bavljenja južnoslavenskim literaturama u proteklom stoljeću kojih smo se dotakli u ovom radu, u različitim ideološkim i povijesnim kontekstima, kao i u odnosu na studijske trendove, pravce i potrebe koje nam određuje moderni regionalni i globalni kontekst, regionalna komparativna južnoslavistika nije samo potrebna, nego je, evidentno, i neizbježna. Bez obzira na sve reperkusije “krize humanističkih nauka” kao i kod nas neizostavna pesimistična proročanstva, književnošću pamćenom i pisanom na jezicima južnoslavenskih naroda nužno se u komparativnom ključu baviti i u prospekciiji. Književne tradicije kod južnoslavenskih naroda su, zahvaljujući upravo posebnostima i atipičnim elementima svoga razvoja, iznimno zahvalan predmet i za interdisciplinarni komparativni pristup u korelaciji sa studijima kulture, studijima konflikta i evropskim studijima. Odgovori na mnoga ovdje postavljena pitanja nisu predmet užeg bavljenja estetikom i poetikom teksta. Izvan tog okvira je sama nauka o književnosti, silom prilika, već odavno izašla. Zastave ruskih formalista i stjegovi strukturalizma više nisu na vrhu koplja. Ostala je samo nostalgija.

LITERATURA:

1. Barac, Antun (1986), *O književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
2. Beker, Miroslav (1995), *Uvod u komparativnu književnost*, Školska knjiga, Zagreb
3. Brajović, Tihomir (2011), "Južnoslavenska komparatistika. Luksuz ili potreba", *Sarajevske sveske*, 32/33, str. 93-104.
4. Brajović, Tihomir (2012), *Komparativni identiteti: srpska književnost između evropskog i južnoslavenskog konteksta*, Službeni glasnik, Beograd
5. Dukić, Davor (2003), "Nacionalna vs. komparativna povijest književnosti", *Umjetnost riječi*, 1-2, str. 3-26.
6. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Džafić, Šeharzada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
8. Đurić, Vojislav (1966), *Govor poezije I*, Prosveta, Beograd
9. Đurišin, Dioniz (1997) *Šta je svetska književnost*, Izdavačka knjižara Zorana Stojanović, Novi Sad
10. Flaker, Aleksandar (2011), *Period, stil, žanr*, Službeni glasnik, Beograd
11. Guševa Mojsijeva, Jasmina (2011), "Regionalna komparatistika – situacija i perspektive", *Sarajevske sveske*, 32/33, str. 105-113.
12. Heregešić, Ivo (1963), "Jugoslavenske književnosti u sklopu svjetske književnosti", *Kolo*, br. 4, str. 465-482.
13. Heregešić, Ivo (1932), *Poredbena ili komparativna književnost*, Pramatica, Zagreb
14. Ivon, Katarina (2008), "Suvremena strujanja u komparatistici", *Magistra Iadertina*, 3(3), str. 39-56.
15. Kazaz, Enver (2011), "Tradicija i tradicije u bosanskohercegovačkoj interliterarnoj zajednici", *Sarajevske sveske*, 32/33, str. 167-178.
16. Kodrić, Sanjin (2011), "Šta je bošnjačka, a šta bosanskohercegovačka književnost, a šta, pak, bosanskohercegovačka interliterarna zajednica?", *Slavica Lódziensia*, 1, str. 9-28.
17. Kovač, Zvonko (2001), *Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
18. Kovač, Zvonko (2012), "Bosanska (i) međukulturna književnost", *Zbornik radova Bosanskohercegovačkog slavističkog kongresa*, knjiga 2, Slavistički komitet, str. 45-54.

19. Lasić, Stanko (1997), "Moral tjeskobe", *Vijenac*, br. 93-94. 31. 7. 1997.
20. Lešić, Andrea (2011), *Filologija u vremenu, još uvijek*, Sarajevske sveske, 32/33, Sarajevo, str. 114-124.
21. Lešić, Zdenko et al. (2006), *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
22. Levanat-Peričić, Miranda (2018), "Književna kritika Igora Mandića i procesi (de)kanonizacije devedesetih", u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti - Zbornik xx: književni kanon*, str. 280-294.
23. Lukić, Sveta (1968), *Savremena jugoslovenska literatura 1945-1965: Rasprava o književnom životu i književnim merilima kod nas*, Prosveta, Beograd
24. Marčetić, Adrijana (2015), *O novoj komparatistici*, Službeni glasnik, Beograd
25. Pantić, Mihajlo (2011), "Da li su danas moguće južnoslavenske komparativne studije", *Sarajevske sveske*, 32/33, Sarajevo, str. 163-166.
26. Petrović, Svetozar (1972), *Priroda kritike*, Liber, Zagreb
27. Pisac, Andrea (2012), "Književnost velikih i sociologija malih nacija", *Etnološka tribina* 35, vol 42, str. 169-186
28. Pogačnik, Jože (1986), *Književni susreti s drugima*, Izdavački centar, Rijeka
29. Rafolt, Leo (2014), "Interkulturno i globalno: hrvatska književnost između nacionalne filologije i komparatistike", *Književna smotra*, 174, str. 4-19
30. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
31. Tomić Franić, Viktorija (2009), "O komparativnoj književnosti danas", *Croatica et Slavica Iadertina*, V, str. 281-290.
32. Velek, Rene (1966), *Kritički pojmovi*, Vuk Karadžić, Beograd

COMPARATIVE STUDY OF SOUTH SLAVIC LITERATURE - EXPERIENCES AND PERSPECTIVES

Summary:

The first part gives an overview of the basic trends of comparative study of literature in the last century on European and American areas, with particular emphasis on changes in epistemological assumptions and methodological approaches influenced by gnoseological and dialectical horizons that have brought new literary theoretical paradigms in the last decades 20. century. It brings a diachronic sketch of the history of the South Slavic literatures and the reading of the South Slavic literatures, which, by varying intensity and volume of academic work, intensely or affectively, reflected the continuity of the comparative approach to the literatures of the South Slavs. In the climate of socio-political changes brought about by the inevitable dissolution of the Yugoslav state community, inertial differentiation and the alienation and mutilation of South Slavic cultures, since the early 1980s, we have been following attempts to find new patterns and a platform for comparative study of South Slavic literatures. Although welcome pluralism is present today in the South Slavic intercultural space in understanding the concepts of national, comparative and world literature, their ontological-empirical relationship, the concept of interliterary community and the theory of the interliterary process by Dionýz Ďurišin seems, in the current transitional-globalization context, as the most perspective a platform for future South Slavic comparative literature and the inter-literary/intercultural history of South Slavic literatures. The paper concludes with texts and books that demonstrate a kind of consensus on this issue, visible over the past two decades in almost all key academic centers of the former Yugoslav republics.

Key words: concepts of comparative literature study, interliteracy/interculturalism, identity, South Slavic interliterary community, intercultural history literature

Adresa autora
Author's address

Osman Halilović
Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini
Medžlis IZ Zvornik
oshal0506@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Demir Alihodžić

WRITING THE SELF: WRITING AS POWER IN YEVGENY
ZAMYATIN'S *WE* / ISPISIVANJE SEBSTVA: PISANJE KAO
MOĆ U ROMANU *MI YENGENYA ZAMYATINA* 123

Almir Bašović

ČEHOV - NAŠ SAVREMENIK / CHEKHOV - OUR CONTEMPORARY 137

UDK 821.161.1.09

Primljeno: 17. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Demir Alihodžić

WRITING THE SELF: WRITING AS POWER IN YEVGENY ZAMYATIN'S *WE*

In Yevgeny Zamyatin's *We*, the protagonist resists the regime in which he lives by engaging in writing/composition. D-503, the main protagonist, begins a journal that records his rebellious activity and movement towards individuality. The protagonist not only records rebellion, but the act of writing/composition is inextricably tied into the resistance it accompanies. In this paper, I will focus specifically on the protagonist of the novel by discussing the role of writing and language in the rebellion of the protagonist. I will also discuss the metafictional aspects of the novel and the effect of first-person narration on the production of this text.

Key words: writing; subversion; dystopia

1. INTRODUCTION

Among other things, writing and composing are universally recognized means of self-expression and for the exploration of subjectivity. It is not surprising, then, that totalitarian regimes (in the actual world) and dystopian regimes (in fictional worlds) often strive to suppress, control, or even prohibit writing/composing and access to literature. Writing, or at least composition, is central to the heretical consciousness of D-503, the main protagonist of Yevgeny Zamyatin's *We* (1924). In *We*, writing ap-

parently is allowed but tightly controlled: state poets exist to create propaganda that glorifies the state and the collectivist philosophy. Any writer who engages in open criticism of the regime or of its leader is executed, and we are witness to such an execution in *We*. Artistic expression that does not serve the state is seen as useless.

In Zamyatin's dystopia, the subversive struggle entails composition. D-503 begins his journey towards individuality by beginning to write a state-commissioned treatise on the glories of his society that quickly turns into a diary detailing his increasingly subversive activities and frightening sense of selfhood. In *We*, the first-person narrative account comprises the actual novel which ends up in the hands of the reader, in contrast to, for example, Winston Smith's diary in *Nineteen Eighty-Four* (1949), which is a diary within a third-person narrative.

In dystopian society of *We*, what is written and what is read is controlled by the state in an attempt to ensure stability and rule out rebellion. The dystopian state's hope is that those who cannot use language for their own purposes cannot express themselves. For D-503, his text accompanies his increasing subjectivity. As he writes his journal, he also writes his "self," which illustrates the connection between language and identity.

Recognizing the power that writing has, D-503 seems to have womb envy as he fantasizes about giving birth to his text. This underlines the connection between sex and language and between the protagonist's sexual and literary/linguistic rebellion. Ultimately, though, D-503 sees his imagination as a phallus and he fears its castration.

Along with the controlling of language in a dystopia goes the controlling of names. In *We*, names are replaced by numerical designations that are supposed to be meaningless. However, men's numbers are prefixed with consonants and women's with vowels. This practice reveals the admission of gender differences. However, as D-503 begins to discern individuality, he describes people by focusing on prominent features.

My purpose in this paper is to explore the role of writing/composition in Yevgeny Zamyatin's *We*. I will consider the reasons why writing is suspect in dystopia and explore the power that language wields in a closely controlled society. I will first of all examine the role of writing within the society presented, discussing the reasons for any repression or prohibition of writing. I will discuss the way in which the protagonist begins to compose the self by rebelling against the state through the heretical act of writing or recording. I will investigate in what ways writing/recording is generated by considering the nature of the phallic pen in the novel. I will then discuss the

subversive nature of language. Dystopian societies usually assert control over the use of and access to language in order to forestall resistance. If one does not have the power to fully employ language, then one does not have the power to question or challenge the regime. However, in *We*, the protagonist manages to use language in subversive ways. In the same section, I will discuss the significance of naming within a dystopia. Personal names are closely linked with a sense of individuality and uniqueness, and so the dystopian regime often denies a meaningful name to its citizens.

2. WRITING IN DYSTOPIA

Before going further, it is important to establish that writing, at least in the sense of artistic expression, does not fit well into dystopian schemes. This will lead us to an exploration of writing as a subversive technique in dystopia. It is worth noting that in Plato's *Republic*, poets were dispensed with entirely. Why does the artist not work out in utopia? Cooke (2002) tries to answer this question:

Once utopian citizens learn to think on their own and for themselves, the end of utopia is near. [...] the arts keep challenging us to improve upon ourselves and thus never to be content. There is little wonder, then, that art is incompatible with utopia and that the subject of artistic writing comes up in so many dystopian fictions. (Cooke 2002: 166)

Any utopian state strives to achieve a state of perfection and permanence, which leads to inaction and stagnancy. With writing come new ideas and responses to ideas; a dialogue follows. Totalitarian states practice censorship to varying degrees because exposure to new ideas, or the exploration of one's own ideas, leads to questioning of state policies and practices. People will believe that they need something new, making a contradiction the state's claim to have taken care of everyone's needs. Cooke points out that "novelty [...] contradicts the predictability required by social engineering" (Cooke 2002: 167). Surely one of the central concerns, then, of dystopian writers is the preservation of their craft, both generally and within their specific fictions, when faced with the possibility of a world in which the expression of creative impulses becomes hijacked or extinct.

Of course, in Zamyatin's dystopia, writing does serve a purpose: not as art, but propaganda. If art for art's sake is dangerous in utopia, the answer is to harness creative tendencies entirely to the yoke of the state. With this goes the strictest kind of

ensorship. D-503 becomes an amateur writer at the behest of the state. He begins his treatise in response to a newspaper announcement requesting that Numbers (citizens) write propaganda pieces that would accompany the Integral as it sets out on its expedition to colonize unknown worlds on distant planets: “everyone who feels himself capable of doing so is required to compose treatises, epic poems, manifestos, odes, or other compositions dealing with the beauty and grandeur of OneState” (Zamyatin 1993: 3).

Even though the state, in this one case, makes a public appeal for testimonial writing, there are also official state poets in OneState. Surely Zamyatin took the artistic policies of early Soviet Russia, with its own puppet state poets, as his inspiration here. His essays make it quite clear what he thought of conformist artists in post-revolutionary Russia (see Zamyatin 1970). In *We*, if state poets do not produce copy that satisfies the state, or if they dare to engage in criticism of the state or the Benefactor, the punishment is execution. R-13 relates to D-503 the case of one of his colleagues who got carried away with his pen: “I had to put a verdict into verse. Some idiot... and one of us poets, too. For two years we sit next to each other and he seems okay. And then suddenly something snaps. ‘I’m a genius!’ he says, ‘A genius...above the law!’ And the stuff he wrote...ah, the hell with it” (Zamyatin 1993: 43). Apparently, if a writer realizes the power of the pen, trouble ensues. R-13 is commissioned to compose a poem on the occasion of this fellow’s vaporization at the Benefactor’s machine. D-503 relates the nature of this pencrime: “Trochees...cutting, rapid...sharp as an ax [sic]. About an unheard-of crime, about a blasphemous poem, one in which the Benefactor is called...but no, I can’t make my hand write it” (Zamyatin 1993: 47).

D-503 explains the utilitarian aims of OneState poetry: “we’ve tamed and saddled what used to be the wild nature of poetry. Poetry today is not some impudent nightingale’s piping—poetry is government service, poetry is usefulness” (Zamyatin 1993: 66-67). This underlines the notion that “wild” and untamed art will not do in utopia: all must be “tamed and saddled,” therefore, made stagnant. The poetry that exists in OneState is sufficiently mundane and benign as to suit a utopian scheme. D-503 gives the poetic example of the “wise, permanent happiness of the multiplication table”:

*Forever enamoured are two plus two,
Forever conjoined in blissful four:
The hottest lovers in all the world:
The permanent weld of two plus two. . . .* (Zamyatin 1993: 65)

No mutinous inclinations are likely to be inspired by a reading of such stale stuff. OneState's citizens, or Numbers, were brought up on "that greatest of all monuments of ancient literature that has come down to us, the *Railroad Timetable*" (Zamyatin 1993: 12). This is the most valued literature from ancient times, which is a telling satire that comments on the value of official Soviet art in Zamyatin's eyes.

In fact, D-503 explains the role of "poetry" in his society by disparaging the poetry of ancient times: "How could it have happened, I wondered, that the ancients did not immediately see how completely idiotic their literature and poetry was. The immense majestic power of the artistic word was squandered for absolutely nothing" (Zamyatin 1993: 66). Again, this underlines the utilitarian approach to writing. Nothing has value unless it is useful to the state and according to the state's own terms. As D-503 said to R-13: "Thank goodness [...] the antediluvian times of all those Shakespeares and Dostoevskys, or whatever you call them, are over" (Zamyatin 1993: 43). A bust of Pushkin exists in the Ancient House, whose "barely detectable smile" clearly annoys D-503 (Zamyatin 1993: 29). I-330 comments on the power that artists possess when she says of Pushkin, "But the fact is, you know, that people like him were rulers with more power than those who actually wore the crown" (Zamyatin 1993: 30). This is clearly the kind of unofficial and invisible power that totalitarian rulers would seek to quell by taking control of literature.

3. WRITING/COMPOSING THE SELF IN ZAMYATIN'S DYSTOPIA

In Zamyatin's dystopia, the protagonist composes his "self" as he composes his journal; by writing his commissioned treatise on OneState. In the novel, composition both initiates and records a stuttered journey towards subjectivity, the use of language allows identity.

D-503, before he began writing, never felt any sense of individuality; therefore, he never felt a need to compose a self. He begins by vowing to write realistically and to be honest with the reader, to follow the patterns of his thoughts, even if this may reveal the imperfections of OneState: "I repeat: I've imposed on myself the duty of writing without holding anything back. So, sad as it may be, I have to record here that apparently even we haven't yet finished the process of hardening and crystalizing life" (Zamyatin 1993: 25). Sometimes D-503 writes things in his journal that run contrary to OneState philosophy. Whenever D-503 has the instinct to self-edit, to revise or remove any instance where his writing does not accord with OneState dogma, he tells the reader about it but he does not censor those thoughts:

I wanted to cross all that out [hairy paws]...because that's beyond the scope of these notes. But then I decided: No, I'll leave it in. Let these notes act like the most delicate seismograph, let them register the least little wiggle in my brain waves, however insignificant. Sometimes, you never know, these are just the wiggles that give you the first warning...But that's absurd, now. I really should cross it out. We've channeled all the elements of nature. No catastrophe can happen. (Zamyatin 1993: 23)

So, without realizing it, he makes his journal an instrument for measuring his increasing subjectivity. He has taken on more than was commissioned for this piece; he seems unable to reject material that is “beyond the scope of these notes” (Zamyatin 1993: 23). He may be vaguely aware that his recorded thoughts may provide a “warning” of some psychological earthquake.

Of course, the psychological eruption that D-503 is anticipating is the emergence of the self that has been submerged by collectivism. Brett Cooke comments on how the solitary act of writing leads to self-consciousness for D-503:

D-503 is acutely aware that he is writing; his self-consciousness is renewed with each entry. Moreover, many of D-503's statements are based not on empirical reality but instead only on his thoughts. D-503 writes one entry with the blinds drawn down over the glass walls of his room; his attention is more and more directed within. His chosen genre inclines him to confession, self-reflection, and many digressions. These have the fateful result of calling subconscious aspects of his psyche, such as memory, instinctual desires, and association patterns, into a more prominent role in shaping his consciousness, thereby further compromising the objectivity of his reportage. (Cooke 2002: 174)

So then, not only does the journal, like a seismograph, record D-503's increasing sense of subjectivity, but it causes it. Where D-503 set out to write an objective account of life in OneState by recording his thoughts as they come, his journal becomes more and more subjective.

Any sense of self-consciousness or individuality contradicts what D-503 has believed all his life, and his knowledge of the connection between writing and self-consciousness is symbolized in his obsession with ink stains. O-90's tears cause an ink stain on his manuscript: “She listened in her enchantingly rosy way...and suddenly a tear fell from her blue eyes...then a second, a third...right on the page that was open (page 7). Made the ink run. So...I'll have to copy it over” (Zamyatin 1993: 20). The ink blots become symbols of imperfection, both in him and in his society. On

U's list there is an inkblot next to his name: "She made a scratch with her pen, and I saw myself on the page: D-503. And right next to it an ink blot" (Zamyatin 1993: 50). He associates this spot of ink with U's smiles: "she raised her head and dribbled one of her inky little smiles at me" (Zamyatin 1993: 50). The ink removes the clarity of D-503's previously mechanical thinking: "But that little smile worried me. That drop of ink in it made my pure solutions all cloudy" (Zamyatin 1993: 50). There was a smudge on the letter from O-90, and D-503 claims that such a thing bothers him now more than it would have before:

And another wound: In the bottom right corner of the paper is a stain where the ink has run, where a drop of something fell...I can't stand smudges, ink or any other kind, it doesn't matter. And I know that, before, this would have just been unpleasant to me, unpleasant for the eyes, this unpleasant spot. But now...how come this grayish little spot is like a raincloud, making everything darker and more leaden? Or is this just more "soul"? (Zamyatin 1993: 102)

"Soul" is D-503's term for self-consciousness and imagination, and he seems to be more and more aware of it as he goes on. He claims here that spots of ink would not have bothered him as much before, and yet he twice mentions a time in his youth when he became quite upset and cried because he had a spot on his yuny (uniform) on the Day of Unanimity (Zamyatin 1993: 128, 135). It would seem that the complicating spot was known to him before, although it was "visible to no one but himself" (Zamyatin 1993: 135), and now has grown in its proportions: "Maybe no one around me now can see the black indelible blotches all over me, but I know—I know that a criminal like me has no business being among all these wide innocent faces" (Zamyatin 1993: 135). These ink spots are described as the symptoms of disease, and certainly D-503 considers the soul to be a disease. Cooke has pointed out that the very presence of disease "indicates imperfections in the environment insofar as utopia is concerned" (Cooke 2002: 15). This is one of many indications that a regime that attempts to exercise such extreme control cannot, in reality, work.

This ink, distressing as it is for D-503, is the material with which he composes his text and, therefore, himself. As he becomes more and more isolated from the hive, he senses a need to know himself. Upon finishing his friendship with R-13 because of R's involvement with I-330, he realizes that he no longer has his family: "I don't want to see him. Finished! End of our triangle. I'm alone. Evening. A little foggy. Milky-gold cloth over the sky. What's beyond it? If only one could know. And know who I am, what I am" (Zamyatin 1993: 63). Subjectivity and individuality bring loneliness and isolation. His growing sense of isolation changes his description of the me-

chanical choreography of OneState: “Numbers were passing in rows. Thousands of feet raining down in time, a million-footed leviathan, heaving, was floating past. But I am alone – cast up by the storm on an uninhabited island, and I search and search with my eyes through the grey-blue waves” (Zamyatin 1993: 85). He begins to go through the motions now with a growing sense of emptiness where he had previously felt unity:

From a distance a metronome is ticking through the fog, and I mechanically chew to the familiar caress of its music, counting, along with everyone else, up to 50:50 statutory chews for each mouthful. And, still mechanically beating out the time, I go downstairs, and, like everyone else, check off my name in the book as one leaving the premises. But I sense that I’m living separately from everyone else, alone, surrounded by a soft, sound-proof wall, and that my world is on my side of this wall. (Zamyatin 1993: 99)

Separated from society, he begins to identify more and more with his text, and he realizes that it is not what he intended it to be but that it is something more:

But how about this? If this world is only mine, how come it is in these notes? How come these stupid “dreams,” wardrobes, endless corridors are here? I am crushed to see that instead of the elegant and strict mathematical poem in honor of OneState, it’s turning out to be some kind of fantastic adventure novel. Oh, if only this were really just a novel instead of my actual life, filled with X’s, and degradations. (Zamyatin 1993: 99)

So the text is his life, and it is also his uniqueness and his subjectivity. It becomes something he cannot destroy; it is essential to the ego: “Besides, I can’t, I no longer have the strength to destroy this painful piece of myself, which might turn out to be the piece I value most” (Zamyatin 1993: 160). It becomes his justification: “you, my unknown readers, might find here something that justifies me” (Zamyatin 1993: 167). What is interesting is that D-503 seems to be using his narrative to create an audience. So, then, for the isolated protagonist on his heretical journey in dystopia, the composition of a text results not only in the creation of the self, but in the attempt to reach an unknown (D-503’s Vesuvians).

4. THE GENDERED PEN

In *We*, the connection between the pen and sexuality is evident from the very beginning. The pen is power, both ideologically and sexually, and Zamyatin’s main pro-

tagonist at some point discusses the power of “the phallic pen.” Margaret Wise Petrochenkov states that “Zamyatin associated artistic potency with physical potency” (Petrochenkov 1998: 252), and apparently, so too does D-503. Upon first putting pen to paper, he apparently lacks virility: “My pen, accustomed to figures, is powerless to create the music of assonance and rhyme” (Zamyatin 1993: 4). New to writing, he feels a lack of poetic agency. In light of earlier discussion of the poetry of OneState, however, one could argue that all poets in this society lack agency (except perhaps those who are vaporized for writing heresy).

D-503 initially has what Petrochenkov calls “womb envy,” becoming “pregnant with his text” (Petrochenkov 1998: 252). He feels his pen to be powerless, so he feminizes the artistic process by describing art as a masculine fantasy of conception and birth:

This is probably like what a woman feels when she first senses in her the pulse of a new little person, still tiny and blind. It's me and at the same time it's not me. And for long months to come she will have to nourish it with her own juice, her own blood, and then – tear it painfully out of herself and lay it at the feet of OneState. (Zamyatin 1993: 4)

Writing here is described as a markedly female experience. As Cooke comments, “Artists commonly speak of their works as their offspring, as we noted with Zamyatin; artistic creation is often confused with biological reproduction” (Cooke 2002: 183). However, male anxiety underlies this textual pregnancy: there is also a violence in this image that is associated with D-503's concerns about his potency; it is “an image of birth as castration, violent birth that sunders mother from child” (Petrochenkov 1998: 251).

As he grows accustomed to wielding the pen, D-503 soon begins to feel textually potent, and sees himself no longer as a womb for his textual creation but as a godlike progenitor on a massive scale, creating not only his text but his audience: “And maybe you're all nothing but my shadows. Wasn't I the one that used you to populate these pages, which only a little while ago were white quadrangular deserts? Without me, would you ever have been seen by any of those that I am going to lead along behind me down the narrow paths of these lines?” (Zamyatin 1993: 115). This is a turn away from the maternal impulses as he takes a paternalistic attitude towards his reader, which accompanies his several direct references to the reader as backward, primitive, and less developed than he and his society. The text itself is no longer a foetus within a womb but an instrument with which he creates and fertilizes.

However, D-503 does not feel invincible. As he begins to feel textual potency, his fear of creative castration is greater. When he is finally forced to undergo the Great

Operation, which is more or less a lobotomy, a removal of the lobe in the brain apparently responsible for the imagination, he undergoes a castration that divorces him from the intimacy he had previously had with his text:

Could it be that I, D-503, actually wrote these 225 pages? Could it be that I ever actually felt this—or imagined that I did?

It's my handwriting. And it goes on, in the same hand, but fortunately only the handwriting is the same. No delirium, no ridiculous metaphors, no feelings. Just the facts. Because I'm well, I am completely, absolutely well. I'm smiling—I can't help smiling: they extracted a kind of splinter from my head, and now my head is easy and empty. (Zamyatin 1993: 224)

His diary is the measure of his increasing subjectivity, and he links the fear of losing that subjectivity with fear of losing his virility: “for D-503, the destruction of his creative capacity is equivalent to the destruction of his sexual potency, and therefore, any threat to his imagination and to his ability to exercise his imagination in writing is perceived as a potential castration” (Petrochenkov 1998: 251). Now that the imagination has been castrated, he can no longer claim creative potency, nor can he even imagine how it is that he once could.

5. LANGUAGE AS SUBVERSION AND THE POWER OF A NAME

Zamyatin's *We* contains an apparently classless society in which childrearing is restricted to Numbers (the citizens of OneState are so called) who meet maternal and paternal norms, and in which procreation outside the system is illegal. Children are given up to the state upon birth so that an androgynous workforce is “free” to serve the state. Sexual promiscuity is strongly encouraged but bureaucratized; one may sleep with anyone else simply by requesting a pink ticket which bears his or her number. The state devises a sexual schedule for each number that takes into account the determined sexual “need” and requests by and for other Numbers. Although all Numbers live in glass apartments, blinds may be lowered during prescribed personal hours for these approved sexual meetings. Both sexes are free to initiate an encounter, and it is illegal to refuse a liaison.

As the protagonist is initiated into a subversive movement through illegal sex acts and interaction with contraband materials that suggest all the perceived vices of twentieth century life such as lingerie, magazines, makeup, alcohol and cigarettes, the key to the dystopia's satire becomes apparent, for presumably the “ideal” society was

formed as a remedy to twentieth century life. OneState's pink ticket system was conceived to rule out jealousy and unhappiness as distractions from state allegiance.

D-503's first foray into the world of language, what he intended to be an affirmation of his allegiance to OneState, led him not only to individuality and awareness of self, but also along a path of subversive behaviour: "the very activity of putting pen to paper brings about spontaneous subversive consequences" (Cooke 2002: 181). In describing his society to beings, he assumes to be ignorant and backward, he is forced to look through new eyes at that which he had always taken for granted as obvious:

Unintentionally, D-503 commits himself to continual estrangement from major facets of the Single State. In his effort to be a proper tour guide, he is forced to imagine how a complete newcomer would look at his society, stripped of all preconceptions. [...] In other words, he can no longer take for granted what he has been taking for granted; this serves to open up his eyes. (Cooke 2002: 177)

He takes his task seriously, and he eventually places his duty as a writer before his duty as a number: "And so, in obedience to what strikes me as my authorial duty, I took an aero today at 16:00 and set off once again for the Ancient House" (Zamyatin 1993: 114). His authorial task often becomes an excuse to behave subversively; like many good journalists, he is willing to break laws to get a good story.

Along with the ability to use and control language goes the power of a name in defining a sense of individuality. In Zamyatin's dystopia, the sense of individuality is subordinated to a position within the collective. Citizens think of themselves as Numbers, not as people or individuals. As Cooke explains, Zamyatin has hit upon one of our modern anxieties:

To treat people as if they really were statistics is commonly received as dehumanizing. Each of us desires to be seen as special, unique, in some respects. With characters named D-503, R-13, I-330, and S-4711, Zamyatin reminds us of our own resistance to the application of Social Security numbers and other means of serializing human populations. (Cooke 2002: 20)

OneState's policy of assigning numbers instead of names would seem also to diminish individual differences and to serve the purpose of making the population homogeneous. However, one striking differentiating factor stands out in the alphabetic prefixes to the numbers: all males have consonants prefixed to their numbers, and females to vowels. This would seem to contradict the state's policy of neutralizing gender differences. Is Zamyatin possibly suggesting that gender differences are inevitable, even essential? There do seem to be gender stereotypes in OneState. At

first glance, I-330 is the femme fatale; O-90 is the frumpy housewife. However, it appears that these characters are actually more complex, which suggests that Zamyatin is flexible with gender representation. Perhaps what Zamyatin resists is any state attempt to control or eradicate the expression of perceived gender differences.

D-503 has never had a “real” name which he can claim for his own and long for as his subjectivity increases. These characters do not go as far as their numerically-labelled counterparts in Ayn Rand’s *Anthem* (1969), who actually rename each other upon falling in love and discerning each other’s individuality. However, when he does begin to develop a sense of the individuality of the Numbers around him, D-503 begins to label them by using symbolic descriptions of features unique to them. For example, I-330 is often depicted by her white teeth or the X on her face, O-90 by her round pink mouth, and S-4711 by his protruding ears.

6. CONCLUSION

In *OneState*, writing is denied most of the population because it is a vehicle for power, subjection and individuality. Citizens are required to deny individuality and submit to strict collectivism. Failure to do this will challenge the authority and stagnation of the novel’s political regime, so restrictions on writing are strictly enforced. In *We*, citizens are permitted to read, but only state sanctioned propaganda. Poets and journalists exist, but may only write in a very prescribed and authorized fashion.

In his dystopia, Zamyatin uses symbolic gender codes to suggest the underlying gender differences and sexual politics in this seemingly androgynous society. He therefore suggests that the apparent sexual equality of *OneState* is illusory. However, in doing this Zamyatin reinstates traditional gender distinctions.

In Zamyatin’s novel, the protagonist resists the regime in which he lives by engaging in composition. He begins a journal that records his rebellious activity and movement towards individuality. The protagonist not only records rebellion, but the act of composition is inextricably tied into the resistance it accompanies. As D-503 becomes increasingly disconnected from society, he identifies more and more with his text. The text is not only important, however, to the composition of self, but the protagonist attempts to create an audience in an attempt to bridge isolation.

By having D-503 write a heretical diary, Zamyatin addresses the loss of autonomy that a male subject may suffer under totalitarian rule and the restrictions on language that come with it. He recognizes that totalitarian regimes in the real world wield con-

trol of the populace by taking control of language and literature in an attempt to thwart before they begin any rebellious tendencies in the individual.

Ultimately, Zamyatin shows how a repressive regime attempts to control expression and communication through writing, but also that using language illegally and for seditious purposes is a central element of the protagonist's subversive journey.

REFERENCES

1. Cooke, Brett (2002), *Human Nature in Utopia: Zamyatin's We*, Northwestern UP, Evanston, IL
2. Petrochenkov, Margaret Wise (1998), "Castration Anxiety and the Other in Zamyatin's *We*", in: Brett Cooke & George E Slusser (Eds.), *The Fantastic Other: An Interface of Perspectives*, Rodopi, Amsterdam, 243-255
3. Rand, Ayn (1969), *Anthem*, Caxton Printers, Caldwell, Idaho
4. Zamyatin, Yevgeny (1970), "On Literature, Revolution, Entropy, and Other Matters", in: trans. Mirra Ginsberg (Ed.), *A Soviet Heretic: Essays by Yevgeny Zamyatin*, The University of Chicago Press, Chicago & London
5. Zamyatin, Yevgeny (1993), *We*, trans. Clarence Brown (Ed.), Penguin, New York

ISPISIVANJE SEBSTVA: PISANJE KAO MOĆ U ROMANU *MI* YEVGENYA ZAMYATINA

Sažetak:

U romanu Yevgenya Zamyatina *Mi* glavni protagonist romana se bori protiv režima pod kojim živi tako što se bavi pisanjem/stvaranjem. D-503 počinje pisati dnevnik u kojem bilježi svoje buntovničke aktivnosti i svoju težnju prema individualnosti. On ne samo da u svom dnevniku bilježi buntovništvo, nego je i sam čin pisanja/stvaranja neodvojivo povezan sa činom otpora, te postaje njegovim dijelom. U ovom radu usredotočili smo se na glavnog protagonistu romana kroz raspravu uloge pisanja i jezika u kontekstu buntovništva protiv režima distopijskog društva kojim je okružen. Također su analizirani metafizički aspekti romana te utjecaj pripovjedanja u prvom licu na produkciju teksta.

Ključne riječi: pisanje; subverzija; distopija

Adresa autora
Author's address

Demir Alihodžić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
demir.alihodzic@untz.ba

UDK 821.161.1.09-2

Primljeno: 03. 06. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Almir Bašović

ČEHOV - NAŠ SAVREMENIK

Tekst se bavi Čehovljevim propitivanjem konvencija scene kutije i njegovim insistiranjem na prirodi kao važnom elementu dramskog prostora. Na primjeru pet Čehovljevih velikih drama pokazuje se put koji te drame prelaze imajući u vidu mjesto koje u njima zauzima priroda. Taj put bi se mogao tretirati kao put od principa predstavljanja zasnovanog na kocki do principa zasnovanog na kugli, kako to predlaže Etienne Souriau. Upravo bi se tu mogli pronaći razlozi zbog kojih bi se Čehov mogao proglasiti našim savremenikom.

Ključne riječi: Čehov; priroda; kocka; kugla; Souriau; scena; dramski prostor

Priroda je živa, kad se ne ustručavaš da njene pojave porediš sa ljudskim postupcima.

(Anton Pavlovič Čehov: *Pismo Aleksandru Pavloviču Čehovu*, 10. maj 1886.)

ČETVRTI ZID I PRIRODA

Na gotovo svim fotografijama Anton Pavlovič Čehov izgleda kao da sakriva neku nelagodu što uopće postoji, ili kao da se izvinjava što je sebi, barem u tom trenutku fotografiranja, dao previše važnosti i pristao na „ovjekovječenje“, kako se to nekad govorilo (Usp. Urban 1987). Slično stvari stoje i sa slikom koju možemo rekonstruirati iz Čehovljevih pisama. Rijetko ćemo naći toliko iskrene skromnosti,

toliko pitanja o smislu vlastitog pisanja, sumnji u svoje književno djelo i istovremeno toliko želje da se iza tog pisanja nestane, kao što je to slučaj sa Čehovljevim pismima. S druge strane, sudbina Čehovljevih komada¹ spada u najzanimljivije fenomene u modernoj evropskoj i svjetskoj književnosti, jer ti komadi su danas na izvjestan način življi i aktualniji nego u vrijeme kada su nastali. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se neki aspekti Čehovljevih komada provjere s obzirom na današnju dominantnu sliku svijeta, koja je možda zbog pandemije virusa korona malo poljuljana, kao i s obzirom na naše današnje pozorišne konvencije, koje pomalo suspendira činjenica da je zbog tzv. društvene distance pozorište trenutno zabranjena umjetnost.

Ovdje se polazi od uvjerenja da umjetničko djelo jeste organski fenomen², kako to u svojoj knjizi *Odnos među umjetnostima* tvrdi Étienne Souriau poredeći umjetničko djelo sa ljudskom ličnošću u svojoj njoj osobenosti (1958: 47). Također, usvajaju se pretpostavke Mihaila Bahtina o tome da je čitanje aktivnost i da se književno djelo dovršava u duhu onoga ko djelo čita (Bahtin 1991). S punom sviješću o tome da se sadašnji trenutak ne može reflektirati, o čemu bi nas neke od temeljnih osobina pozorišne umjetnosti mogle ili čak morale naučiti, ovaj tekst nikako ne pretenduje da kaže sve o onome zbog čega bi se Čehov mogao smatrati našim savremenikom. Ovo je skromni pokušaj da se upozori na neke razloge zbog kojih su nam, usljed trenutnih vanjskih okolnosti, Čehovljevi komadi u tetaru možda još potrebniji.

Svi veliki dramski pisci su na izvjestan način zahtijevali promjenu ili barem propitivanje pozorišnih konvencija koje su zatekli. Čehovljeve drame od samog početka izazivaju izvjesne nesporazume i nedoumice. U povijesti evropskog teatra gotovo da se ne može pronaći opus koji je izazvao toliko rasprava vezanih za žanrovska određenja kao što je to slučaj sa Čehovljevim komadima (Usp. Steiner: 1979: 204; Frolov 1979: 109; Styán 1970: 75; Hristić 1981: 43, Su Ne 1999: 7-33).

¹ Umjesto termina „drama“, ovdje će se koristiti termin „komad“, kad god to razlozi stilske prirode budu dozvoljavali. Utemeljenje za ovakav izbor autor teksta nalazi u svom povjerenju prema dramskom piscu kojim se bavi. Naime, Anton Pavlovič Čehov je na više mjesta protestirao protiv odrednice „drama“ za ono što je on pisao za pozorište. Tako, naprimjer, u pismu M. P. Aleksejevoj, od 15. septembra 1903. godine, Čehov za svoj komad *Višnjik* kaže: „To nije drama, već komedija, mjestimice čak i farsa“. Pišući Olgi Knipper-Čehovoj, 10. aprila 1904. godine, Čehov pita: „Zašto se u afišama i u novinskim oglasima moj komad tako uporno naziva dramom?“

² Nепrestano mijenjanje izgleda, neponovljivost pojava, potpuno individualan karakter jednog niza zatvorenog u sebe, to su po Henriju Bergsonu karakteristike po kojima se organsko razlikuje od mehaničkog (1987: 61). U slučaju književnog djela, njegovo neprestano mijenjanje povezano je sa činjenicom da dva čitanja jedne knjige, kako kaže Tzvetan Todorov, nikada nisu istovjetna (1986: 8), a o stalnom mijenjanju jednog pozorišnog komada najbolje svjedoče njegove različite pozorišne postavke, unutar kojih opet ni jedna repriza nije jednaka. O tome je autor ovog teksta već pisao u svojoj knjizi *Maske dramskog subjekta* (2015: 93-94).

A da su te drame zahtijevale promjenu i preispitivanje pozorišnih konvencija najbolje svjedoči činjenica da su one bile povod za jedan novi pristup umjetnosti glume. Naime, ne treba posebno podsjećati da Konstantin Sergejevič Stanislavski svoj *Sistem* na izvjestan način piše imajući u vidu rediteljske postavke Čehovljevih drama i polazeći od svog iskustva igranja Čehovljevih kompliciranih likova.

Čehov zatiče konvencije građanskog teatra koji svojim scenskim prostorom svjedoči o slici svijeta reduciranoj na ljudsko društvo, teatra koji donosi konačnu pobjedu ideje o rampi kao četvrtom zidu. [Tako je, naprimjer, Stanislavski od glumaca zahtijevao da publiku tretiraju kao četvrti zid, ali da tu publiku istinitošću svoje glumačke igre pokušaju uvući na scenu. On to u svom *Sistemu* nimalo slučajno uvodi na mjestu koje govori o stvaralačkoj pažnji (usp. Stanislavski 2004: 92 i d.).] Čehov je u svim svojim komadima insistirao na otvaranju scene kutije, a taj aspekt je itekako povezan sa insistiranjem na uvođenju prirode u teatar potpuno podređen ljudskoj logici.

Boris Zingerman kaže da se kod Čehova likovi pokazuju kao neodvojiv dio prirode, a priroda pokazuje projekciju njihovog duševnog života (1982: 305). U svojoj knjizi *Čehov i prostor* autor ovog teksta pokušao je pokazati da se struktura dramskog prostora u Čehovljevim dramama može smatrati koncentriranim izrazom dramske strukture, pri čemu je prostor prirode najširi prostor u koji Čehov uključuje događaje u svojim komadima. Priroda bi mogla biti važna i za propitivanje Čehovljevog mjesta u evropskoj dramskoj tradiciji, s obzirom da bi se ta priroda mogla tretirati kao najviša instanca pred kojom se vodi proces, kako to za instancu bogova u klasičnoj tragediji kaže Emil Staiger (1996: 157), ili bi se mogla povezati sa granicom u tragediji, povodom koje György Lukács kaže: „... mudrost tragičkog čuda jeste mudrost granice“ (1984: 135). Istovremeno, odnos likova i prirode kod Čehova mogli bismo povezati i sa starom antičkom komedijom, u kojoj su hor činile životinje i prirodne pojave i u kojoj su, kako kaže Olga Frejdenberg, „ljudi i priroda pjevali još uvijek unisono“ (1986: 113).

Jasno je da se Čehovljevo insistiranje na prirodi tiče svih aspekata njegovih komada. Tako je u svojoj slavnoj knjizi *Čehov dramski pisac* Jovan Hristić primijetio važnost prirode za vremenski aspekt kod Čehova³ u pokušaju da događaji i

³ Nakon što je utemeljitelj moderne filozofije Immanuel Kant u svojoj *Kritici čistog uma* prostor i vrijeme proglasio nužnim akceptima ljudskog saznanja (usp. Kant 1970: 63 i d.) i pogotovo nakon što je Mihail Bahtin uveo pojam kronotopa u vezi sa književnim djelom (Bahtin 1989), jasno je da se prostor i vrijeme u književnom djelu mogu razdvojiti samo privremeno, za tehničke potrebe analize. O vremenu u Čehovljevim komadima su napisane mnogobrojne studije. Npr. vidjeti: Šalygina (1999: 145-158), Gorjačeva (1993: 193-206), Šatina (1993: 261-268). Također, o vremenu u Čehovljevim dramama vidjeti Hristić (1981: 129-151), Karahasan (2010: 63).

egzistencijalne situacije likova upravo uključivanjem u kontekst prirode dobiju širi smisao. Hristić o tome piše:

Pre svega: sa smenjivanjem godišnjih doba vreme u Čehovljevim dramama postaje neopozivo prisutno i do kraja opipljivo. Jer prelazak proleća u leto, leta u jesen nije samo prazno i pomalo apstraktno proticanje vremena koje možemo i ne primetiti i na koje dramatičar mora stalno da nam obraća pažnju, nego je i čin prirode prisutan i postojeći u drami isto onako kao što su prisutni i postojeći postupci junaka. Ali isto tako, tim smenjivanjem godišnjih doba u Čehovljevim dramama vreme dobija i jedan novi kvalitet. Ono nije ljudska sudbina samo zato što protiče i što se ničim ne da zaustaviti, nego i zato što njegovo proticanje ima jedan sasvim određeni ritam. Taj ritam je veliki ritam rađanja, umiranja i obnove života u prirodi, i kada Čehov zbivanja u životima svojih junaka postavlja u taj ciklus, ona prestaju da budu samo privatne sreće i nesreće i počinju da dobijaju i jednu kosmičku dimenziju koju su zbivanja u klasičnoj drami, svojom prirodom i statusom njenih junaka, sasvim prirodno i neposredno imala (1981: 145-146).

Priroda kao prostor u koji se uključuju događaji kao da je od prve do posljednje Čehovljeve velike drame dobijala na značaju. Istovremeno, tih pet velikih komada – *Ivanov*, *Galeb*, *Ujak Vanja*, *Tri sestre* i *Višnjik* – kao da su organski, iznutra, preispitali mogućnosti da pozorište zasnovano na principu kocke pomjere prema principu kugle, kako te tendencije u svom tekstu *Kocka i kugla* opisuje Étienne Souriau. Kao osnovne karakteristike principa kocke Souriau navodi realizam, zatim otvorenost prema gledalištu jednom stranom i ograničenost, jer „sve evolucije lica, sve njihove igre na sceni su ograničene i unaprijed oblikovane prihvaćenim scenskim rasporedom“ (Souriau 1971: 133). Princip predstavljanja koji Souriau povezuje sa kuglom karakterizira to da za njega ne postoje granice, već postoji samo dinamični centar, puls... (Isto: 134) Kako kaže Souriau, pravo pozorišno kretanje, ono najprirodnije i najefikasnije, jeste poći od kocke pa doći do kugle, od mikrokosmosa do makrokosmosa (Isto: 138).

Za Čehovljeve komade bi se moglo reći kako su za ovakvim principom tragale propitujući najvažnije konvencije građanskog teatra, jer povjerenje u mehaničku sliku svijeta i čovjeka, svojstveno temeljnim teatarskim formama devetnaestog stoljeća, Čehov dovodi u pitanje svojim tretiranjem organskih fenomena. Pritom, ti komadi svojim uvodnim akordom – kao onim što po Gustavu Freytagu snažno određuje, akcentira čitavu dramu (1896: 114) – jesu povezani sa prostorom prirode, a priroda se pokazuje važnom i za ton koji obilježava završne situacije. Dakle, bez namjere da se detaljno analizira mjesto koje priroda ima u Čehovljevim komadima, što bi zahtijevalo i detaljno bavljenje odnosom između scenskog i dramskog prostora [o

razlici između scenskog i dramskog prostora usp. Bašović (2008: 27-34)], ovdje se želi ukazati na činjenicu da se priroda u Čehovljevim komadima uglavnom tiče i početka i kraja, dakle tiče se dva od tri elementa sklopa događaja kao najvažnije stvari u tragediji, kako taj fenomen definira Aristotel govoreći da je potpuno ono što ima početak, sredinu i kraj (*Poetika* 1450 b1 25).

BORKINOV ULOV

U drami *Ivanov*, prvoj od pet velikih Čehovljevih drama, već uvodne didaskalije i definiranje scenskog prostora upućuju na Čehovljevo specifično tretiranje odnosa čovjek – priroda. Naime, na početku ovog komada Ivanov sjedi u parku na svom imanju i na otvorenom prostoru prirode čita pod svjetiljkom. Ta neprirodnost situacije u kojoj se nalazi centralni lik drame potcrtava smjer dramske radnje. Kabinet na otvorenom prostoru čini jezgru apsurdna vezanu za situaciju u kojoj se nalazi Ivanov, jer na sceni se vidi i kuća u kojoj svira njegova bolesna žena Ana Petrovna, od koje se u trenutku kada komad počinje Ivanov već otudio. U drami kao cjelini taj se prostor komentira prostorom trećeg čina, na početku kojeg likovi u stvarnom Ivanovljevom kabinetu piju votku i „filozofiraju“ jednako o politici, haringama i kiselim krastavcima. Upravo u tom prostoru Ivanov će na kraju čina svojoj ženi Ani Petrovnoj izgovoriti strašnu istinu o njenoj bolesti i skoroj smrti.

Slično stvari stoje i sa međusobnim komentiranjem prostora u drugom i četvrtom činu *Ivanova*. Oba čina su smještena u kući Lebedejevih, kojima Ivanov duguje novac i čija kćerka Saša je u njega zaljubljena. U drugom činu lusteri, svijećnjaci i slike su u navlakama, a u četvrtom činu na sceni je svečano namješteni salon jer traju pripreme za vjenčanje Ivanova i Saše. U prvom činu, Borkin – lik koji je zadužen za vođenje Ivanovljevih poslova – ulazi na scenu obučen kao da dolazi iz lova, a u dijalogu sa Ivanovom on otkriva da je zapravo pio sa seljacima. Ulazeći na scenu s puškom, Borkin pravi neukusnu šalu, nišaneći u Ivanova, a zatim ga pita hoće li mu biti žao ako on naprasno umre. Isti lik u drugom činu pravi vatromet u vrtu kod Lebedejevih, što motivira izlazak sa scene svih likova osim Ivanova i Saše, čijem poljupcu kao svjedok prisustvuje Ana Petrovna.

Četvrti čin *Ivanova* obilježava vremenska udaljenost od ostalih faza radnje i u posljednjim scenama su sve sižejne linije zaokružene, zbog čega bismo ovaj komad mogli povezati sa melodramom kako je definira Sergej Baluhatyj (1990: 57), što na izvjestan način svjedoči o važnosti posljednje, dobro pripremljene scene kojom

komad završava. V. V. Vorovskij u tekstu *Suvišni ljudi* kaže da Čehovljevi likovi nisu bili namijenjeni za povijest, ali oni nikad nisu potpuno beznačajni i vulgarni te dodaje kako Čehov prikazuje samo jedan momenat iz života „suvišnih ljudi“ – samo propast (2002: 618). A propast centralnog lika, odnosno način na koji Ivanov u završnoj sceni reagira na prepoznavanje kao dramsku radnju, najavljuje neke aspekte važne za kasnije Čehovljeve komade.

Naime, umjesto da se oženi Sašom, Ivanov se u zadnjoj sceni ove drame ubije, praveći od prostora svečane sale poprište smrti, što znači da Ivanov tako na izvjestan način „realizira“ onu Borkinovu šalu iz prve scene ovog komada. Onako kako je prostor prirode u prvoj sceni činio jezgro apsurdna povezano sa Čehovljevim centralnim likom, tako se drama kao cjelina gradi na apsurdnu zasnovanom na nemogućnosti da se dramskom radnjom pomire subjektivni i objektivni planovi vezani za lik Ivanova. Upravo to samoubistvo kao da najavljuje specifičnost odnosa između vidljivog i nevidljivog prostora u kasnijim Čehovljevim dramama, u kojima će prostor prirode postajati sve važniji. Naime, kako kaže didaskalija, Ivanov skoči ustranu i ubije se (Čehov 1964: 340) i tom njegovom radnjom kao da se napušta princip kocke sa svojom ograničenošću i kao da se najavljuje potraga za dinamičnim centrom kugle, jer nakon drame *Ivanov* slijede Čehovljeve drame koje neće imati jasnu podjelu na glavne i sporedne likove i u kojima će tematiziranje prirode dobijati na značaju.

ZAČARANO JEZERO

Danas, dok nam se naši pokušaji da „režiramo“ prirodu vraćaju poput bumeranga, treba imati na umu da Čehov to pitanje suptilno uvodi u svom komadu *Galeb*. Naime, u tom komadu veliku važnost ima prostor jezera. Jezero iz djelimične odsutnosti određuje čitavu dramsku radnju u ovoj Čehovljevoj drami, i to ne samo zbog centralnog simbola koji stoji u njenom naslovu i koji je neodvojiv od jezera. Trepljev na jezeru počinje pisati i režirati; Nina Zarečna na jezeru počinje svoju glumačku karijeru i tu upoznaje Trigorina; Trigorin uživa u pecanju pa jezero motivira njegov boravak na imanju, a to pokrene čitav niz događaja koji se tiču sudbine Nine Zarečne, kao i prepoznavanja Trepljeva u četvrtom činu, odnosno tiče se njegovog objektivnog prepoznavanja vlastitih spisateljskih sposobnosti; na jezeru se Trepljev i Nina vide i prvi i zadnji put... (Usp. Bašović 2008: 117.) I tako dalje, i tako dalje.

Na početku drame *Galeb*, Čehovljev Trepljev svoju predstavu pravi upravo na jezeru i u tu predstavu uključuje ni manje ni više nego mjesec. Nije najmanje važno

što taj prostor jezera vidimo tek kada se razmakne zavjesa na improviziranoj pozornici, čime nas Čehov suptilno podsjeća kako je priroda iz građanskog teatra protjerana. Predstavu u kojoj igra Nina Zarečna Trepljev bazira upravo na efektu izlaska mjeseca te zatim koristi jezero kako bi skromno izložio model svijeta kakav će biti za dvjesta hiljada godina, istovremeno podsjećajući na stanje stvari u građanskom teatru koji je izgubio i sveto i vezu sa svim oblicima postojanja koji ne spadaju pod odrednicu čovjek.

NINA: Ljudi, lavovi, orlovi i jarebice, rogati jeleni, plovke, pauci, nijeme ribe koje su obitavale u vodi, morske zvijezde i oni koji se nisu mogli okom sagledati – jednom riječju, svi životi, svi životi, svi životi, prešavši svoj tužni krug, ugasili su se... Prohujalo je na hiljade vijekova otkako na zemlji nema nijednog živog bića, i ovaj jadni mjesec uzalud pali svoj fenjer. Na livadi se više ne bude kričući ždralovi, a hruštavi se više ne čuju u lipovim šumicama. Hladno, hladno, hladno. Prazno, prazno, prazno. Jezivo, jezivo, jezivo. (Pauza) Tijela živih bića nestala su u prahu i vječna materija pretvorila ih je u kamenje, u vodu, u oblake, a sve duše slile su se u jednu. Duša cijelog svijeta – to sam ja... ja... U meni je duša Aleksandra Makedonskog, i Cezara, i Shakespearea, i Napoleona i posljednje pijavice. U meni se svijest svih ljudi slila s instinktima životinja i ja pamtim sve, sve, sve – i svaki život u sebi preživljavam ponovo. (Čehov 1964: 412)

Ima nešto opominjuće u ovakvom odnosu prema prirodi i vremenu u ovom Čehovljevom komadu. Naime, u drami u kojoj je protok vremena između činova donio veliku promjenu i ostavio krupan trag na likovima, upravo se slikom pozornice na jezeru u četvrtom činu potcrtava učinak tog vremena. Medvedenko kaže da bi trebalo narediti da sruše pozornicu u parku te dodaje: „Stoji gola, ružna, kao kostur, a zavjesa klopara na vjetru. Kad sam sinoć prolazio onuda, učinilo mi se kao da neko na njoj plače“ (Čehov 1964: 441). Upravo će na kraju ovoga čina Nina pred Trepljevom sva uplakana govoriti o svom propalom životu i karijeri glumice, sa nostalgijom se sjećajući njihove predstave iz prvog čina. Trepljev će se, ne bez izvjesne ironije, ubiti upravo u prostoru karakterističnom za građanski teatar koji se na sceni ne vidi, dakle u prostoru protiv kojeg se Trepljev u prvom činu svojom predstavom pobunio. Ali, treba imati na umu da se isti taj lik ubija između ostalog i zbog prirode, zato što oluja i nevrijeme, koji traju iza scene tokom četvrtog čina, još više razdražuju njegove načete živce...

Nije li nam danas to možda izvjesna opomena? Prostor teatra mi⁴ smo zatvorili u

⁴ Ovdje se „mi“ koristi iz najmanje dva razloga koji se tiču komunikacije u pozorišnoj umjetnosti i problema kojima se ovaj tekst bavi: 1. Pozorište kao umjetnost bitno obilježavaju kolektivnost produkcije i recepcije, kako to objašnjava Manfred Pfister (1998: 34-35). O tome nam govori i jedan od temeljnih spisa evropske kulture, knjiga Friedricha Nietzschea *Rodenje tragedije iz duha muzike* (1983). U tom spisu se iznose još uvijek

četiri zida, iz njega smo prognali sve što ne spada u ljudsko društvo. Istovremeno, dok pokušavamo ovladati prirodnim ciklusima i zahvaljujući našem ogromnom povjerenju u tehnologiju pokušavamo ubrzati vrijeme, možda kao ljudski rod zapravo jurimo ka „četvrtom činu“? Ostaje pitanje hoće li taj „naš četvrti čin“ biti komičan ili tragičan i hoće li biti nekoga ko će se u vezi s njim moći smijati ili plakati, ili nekoga ko će na sceni – poput doktora Dorna u Čehovljevom komadu – o tim našim pokušajima barem moći izvjestiti.

PRIRODA I GROB

Moglo bi se reći da se centralni sižejni tok u *Galebu* zasniva na odnosima između dvije glumice i dva pisca te da upravo preko centralnog simbola galeba i jezera kao konkretnog i imaginarnog prostora Čehov propituje odnos između principa kocke i principa kugle, suptilno ga povezujući sa statusom same umjetnosti i mjestom koje ona zauzima u svijetu. S tim u vezi zanimljivo je da i u svom narednom komadu, u *Ujaku Vanji*, Čehov kao da najavljuje dominantno stanje u vezi sa statusom koji u našem svijetu imaju književnost i umjetnost.

Prvi čin ovog komada odvija se u vrtu i nakon uvodne scene, u kojoj se tematiziraju rad i umor, Serebrjakov dolazi iz šetnje, a zatim odmah odlazi u svoj kabinet, pri čemu nije najmanje važno što se on iz te šetnje u prirodi vraća noseći u ruci kišobran. Dževad Karahasan kaže da je Čehovu potreban mehanički sižejni okvir koji obilježava početak i kraj drame, a koji se gradi dolaskom i odlaskom likova, dodajući da „bez toga mehaničkog okvira drama se ne bi mogla završiti, jer se u njoj

aktualna pitanja vezana za način na koji se uživa pozorišna umjetnost. Autoru ovog teksta nije poznato ima li nekog providenja u padu jednog vrapca, ali mu se čini da nije slučajno to što je ovaj spis dugo vremena žestoko napadan od strane filologa kao tadašnjih naučnih autoriteta. Naime, ma koliko bili uporni pokušaji da se ustanovi teatrologija kao nauka o teatru, izgleda da se sličnost između pozorišta i života (a ta sličnost se ogleda npr. u ireverzibilnosti i jednog i drugog fenomena, kao i u činjenici da se i život i teatar odvijaju u sadašnjem trenutku) potvrđuje upravo u nemogućnosti da se i teatar i život naučno definiraju. Pišući o problemima definiranja predmeta teatrologije Boris Senker kaže da pri određivanju područja kojim se bave, teatrolozi moraju potražiti što jednostavniji, a istovremeno što obuhvatniji odgovor na temeljno pitanje: što je kazalište? (Senker 2010: 13) S druge strane, možda biologija ipak nije nauka o životu, već je malo više nauka o živim bićima. 2. Od Lessin govog spisa *Laokoon* (Lessing 1964) do danas naglašava se važnost prostora za teatar. Ne samo da teatar uvijek „predstavlja umanjeni model univerzuma“ (Karahasan 2004: 110), već se također radi i o činjenici da, kupovinom karte i ulaskom u pozorište, mi pristajemo na konvencije koje nam govore o tome da smo, htjeli - ne htjeli, dio neke zajednice (dakle, nekog „mi“) i da pritom prostorni odnosi obavezuju kako publiku tako i glumački ansambl kao konstitutivne elemente pozorišne umjetnosti. To se tiče i unutrašnje logike drame, jer kako kaže Carl Schmitt: „Javni prostor teatra i publika kao esencijalni element teatarske umjetnosti permanentno limitiraju dramatičarevu slobodu inventivnosti“ (2006: 31).

sništa nije dogodilo i ništa se nije riješilo“ (2004: 22). Radnja u ovom Čehovljevom komadu ne dovodi do bilo kakve stvarne promjene, jer će Sonja i Ujak Vanja nastaviti raditi na imanju i slati novac Serebrjakovu i njegovoj mladoj ženi Jeleni Andrejevnoj, uprkos spoznaji da je profesor duhovno mrtav čovjek, ukoliko je nekad uopće i bio živ. A s obzirom na činjenicu da je to lik koji u drami *Ujak Vanja* u potpunosti određuje događaje i smjer dramske radnje te da s prezirom gleda na pojedine likove koji u njemu vide neki viši princip, moglo bi se reći da Serebrjakov funkcionira poput nekog *ravnodušnog boga*.

Privremeni boravak Serebrjakova i Jelene Andrejevne na imanju te njihov odlazak na kraju ovog komada mogli bi se razumjeti i kao upozorenje o učinku mehanički mišljene kulture na organski svijet prirode. Naime, nakon što se razvojem dramskog sižea konstruiraju i raspadnu pomalo neprirodni ljubavni trouglovi Jelena Andrejevna – Astrov – Sonja i Vojnicki – Jelena Andrejevna – Serebrjakov, prostor šume kojim je Astrov opsjednut nameće se kao ono što Volker Klotz zove metaforičkom ligaturom (1995: 85), ili bi se čak mogao povezati sa integracionom tačkom, kao tačkom presjeka u kojoj se koordinira mnoštvo dramskih perspektiva (Isto: 91). Pokazujući karte okruga i objašnjavajući Jelenu Andrejevnu promjene u šumi, Astrov kaže:

ASTROV: (...) Zelene boje još ima tu i tamo, ali ona više ne čini cjelovitu, neprekidnu površinu, nego skup mrlja: nestalo je i sobova, i labudova, i tetrijeba. Prijašnjim zaseocima, naseobinama, majurima i mlinovima nema više ni traga. Vi ćete reći da su tu posrijedi utjecaji kulture i da je stari život morao ustupiti mjesto novome. (Čehov 1964: 484)

Kroz lik profesora Serebrjakova Čehov nam nudi sliku impotentnog starca koji prezire život i prirodu. Za njega se u tom komadu kaže da sada osporava ono što je prije nekoliko godina sam tvrdio, a na jednom mjestu ga Vojnicki naziva *pišući perpetuum mobile* (Čehov 1964: 463), što bi se moglo povezati sa suštinom komičnog koje se, po Bergsonu, ogleda u mehaničkom nakalamljenom na nešto živo (1987: 31). Ima neke ironije u činjenici da se drugi čin ovog komada organizira oko bolesnog tijela profesora koji bi mogao poslužiti kao prototip današnjeg ideološkog mišljenja o književnosti koje ne uzima u obzir formu, dakle kao prototip mišljenja koje ne uzima u obzir tijelo umjetničkog djela (usp. Souriau 1958: 47-48). Je li nas Čehov možda upozoravao da će sva važna pitanja o književnosti i umjetnosti biti zasnovana na ravnodušnosti i da će književnost postati samo prilika za učene ili pseudoučene rasprave koje ne doprinose ničemu osim društvenom i ekonomskom statusu onih koji te rasprave vode?

Ta ravnodušnost u *Ujaku Vanji* najvidljivija je iz trećeg čina ovog komada organiziranog oko prijedloga profesora Serebrjakova da se imanje proda, što svjedoči

o njegovom potpuno vanjskom pogledu na egzistencijalnu situaciju ostalih likova. Scena u kojoj Vojnicki uzima pištolj kako bi pucao na Serebrjakova mogla bi se tretirati kao ono što William Archer naziva obaveznom scenom (1964: 120-138), a Vladimir Vol'kenštejn (1969: 276) kaže da, saglasno Čehovljevoj namjeri, ova scena, zbog glupog egoizma osrednjeg i samozadovoljnog Serebrjakova, izaziva suosjećanje gledaoca prema Vojnickom.

Ujak Vanja je komad koji upravo svojim naslovom upozorava na važnost lika Vojnickog, ali je njegovo ime u tom naslovu dato sa Sonjine frazeološke tačke gledišta. Komad završava upravo pozivom na najviši mogući stupanj suosjećanja sa Sonjom, koja u završnoj sceni pokazuje da je dramska radnja povezana sa kretanjem od imaginarnog prostora prošlosti ka nimalo svijetlom imaginarnom prostoru budućnosti. Posljednji Sonjin monolog posvećen je grobu kao onostranom prostoru nade, a nije slučajno da se taj monolog odvija ujesen. Zbog toga bi se on mogao čitati kao jedna vrsta aluzije na vegetativna božanstva koja upravo ujesen umiru, da bi se na proljeće ponovo vratila, što je struktura koja je imala važnu ulogu za tragediju kao formu (usp. Murry 1981: 319-346). U tom monologu kao da se razbija okvir svijeta koji ograničava potragu za sveobuhvatnim smislom, što je oduvijek bila težnja velike književnosti.

Souriau upozorava da je umjetničko djelo „biće koje valja unaprijediti, ostvariti ono što je u njemu jedinstveno, nezamjenjivo“ (Souriau 1958: 286-287). Imajući u vidu potpuno vanjsku perspektivu profesora Serebrjakova i prema književnosti i prema svim likovima, postavlja se pitanje o tome je li Čehov možda upozoravao na mogućnost da može doći trenutak kada će se književnost kao organski fenomen prepustiti ravnodušnim stručnjacima koji ionako ne čitaju književna djela, nego isključivo svoje ili knjige drugih stručnjaka? Završne scene ove Čehovljeve drame, uključujući Sonjin monolog koji ona izgovara u prisustvu svog umornog ujaka Vanje, bave se i tabuom groba. Možda je Čehov upozoravao da bismo mogli doživjeti vrijeme u kojem bismo stvarne razgovore o biću književnosti prepustili raznim stručnjacima i tako književnost zakopali u grob, uvodeći u vezi sa konkretnošću i neponovljivošću književnog djela tabu šutnje?

NATAŠIN VRT I GRADANSKA KULTURA

Onako kako se u svojim prethodnim dramama suptilno bavio pojedinim aspektima umjetnosti kao organskog fenomena, tako je Čehov u komadu *Tri sestre* najavio tužnu sudbinu građanske kulture, jer nigdje nema toliko ljepote koja ubija samu sebe kao u

ovoj Čehovljevoj drami. Na jednom mjestu u drami Veršinjin govori o tome kako su tri sestre Prozorov suprotstavljene stotini hiljada stanovnika grada koji je grub, kako će njih neprosvijećena masa nadglasati, ali će za dvije-tri stotine godina ljudi kao što su sestre biti u većini te će se u budućnosti živjeti na njihov način (Čehov 1964: 516-517). Danas, više od sto godina od nastanka drame, možemo razumjeti svu gorku ironiju ove Čehovljeve replike. Jer, danas dramu *Tri sestre* možemo čitati kao dramu o raspadu građanske kulture i njenih vrijednosti koje ničim nisu zamijenjene. Ta je drama zasnovana na odnosu između unutrašnje i vanjske perspektive, odnosu koji se komentira unutrašnjim doživljajem dramskog prostora sestara Prozorov i vanjskim, objektivnim promjenama u prostoru koji im je nekada pripadao.

Ovaj komad počinje naglašavanjem prošlosti i uvođenjem uspomena kao emocijom sestara Prozorov obilježenim vremenom. A onda se taj imaginarni prostor Prozorovih, njegov diskontinuitet, njegova posebna povlašćena mjesta koja prostor Moskve približavaju svetom prostoru, gotovo groteskno komentira vanjskim, mjerljivim prostorom. Taj prostor se iz čina u čin mjeri Natašinim *osvajanjem* prostora kuće, pri čemu ona, kako to kaže A. M. Turkov, vješto iskorištava ljubaznost, mehkoću i stidljivost sestara (1980: 358).

Tri sestre Moskvu uzimaju kao orijentir, kao tačku oslonca, kao mjesto kulture. S druge strane, tok dramske radnje dovodi do toga da one ostaju bez svog stvarnog prostora. I to ne samo prostora kuće, nego i prostora vrta u kojem se – nimalo slučajno, pod vedrim nebom – odvija četvrti čin ovog komada. Nataša, kao jedini predstavnik „neprosvijećene mase“ u ovom komadu, najavljuje da će se njeno preuređivanje nastaviti i u vrtu, jer će sutra narediti da posijeku aleju jela i da u vrtu posade šareno cvijeće. Teško bi bilo naći tačniju metaforu za stanje u kojoj se danas nalazi građanska kultura od Čehovljevog komada *Tri sestre*. Jer, kod Čehova svijet sestara Prozorov u četvrtom činu postaje slika palog svijeta kao slika građanske kulture koja je po svojoj prirodi defanzivna i koja ni danas nema načina da se odbrani od agresivnih *nataša* koje nemaju niti jedno jedino pitanje i koje vođene instinktom sav prostor podređuju sebi.

Nije slučajno što Čehov na početku komada od dva pogleda na prirodu i klimu u gubernijskom gradu u kojem se događa radnja suptilno pravi dva nepomirljiva pogleda određena egzistencijalnom situacijom likova. Naime, u prvom činu sestre se u jedno lice povezuju svojom slikom Moskve i pogledom koji imaju na grad u kojem žive, a u kojem se njihovo poznavanje jezika i muzičke kulture tretira kao „šesti prst“. S druge strane, Veršinjin u vezi sa mjestom u kojem se komad događa govori o zdravoj slavenskoj klimi, o širokoj rijeci i brezama. Ono što bi inače funkcioniralo

kao časakanje, u četvrtom se činu pokazuje kao nepomirljiv odnos, kao ono što je temelj klasične drame, kao ono što prolazi „kroz govor“, kao *dia-logos*.

Jer, na kraju komada za Veršinjina, koji sa garnizonom mora ići iz grada, taj prostor postaje još važniji, zato što u njemu ostavlja Mašu. A sestrama Prozorov prostor grada upravo zbog odlaska garnizona postaje još manje podnošljiv nego u prvom činu. Zato Čehov Maši daje da u četvrtom činu izgovori monolog pticama, gradeći tako ono što Nothrop Frye zove slikom *palog svijeta*: „Tako je ironijska drama vizija onoga što se u teologiji zove pali svijet, vizija jednostavne ljudskosti, čovjeka kao prirodna čovjeka i u sukobu s kako ljudskom tako i ne-ljudskom naravi“ (Frye 2000: 325).

FIRSOVA KUĆA I BEŽIČNA KOMUNIKACIJA

Čini se da je u svom posljednjem komadu *Višnjik* Čehov upravo tretiranjem prostora kultivirane prirode najavio neke od najbitnijih osobina našeg doba, pogotovo onih koje se tiču ljudske komunikacije i dijaloga kao temelja drame. Sudbina višnjika kao centralna tema potertava se sudbinom starog sluge Firsa (usp. Bašović 2015: 235 i d.), čijim mrmljanjem o životu koji je prošao završava ovaj komad. Taj stari sluga je gluh fizički, ali svi ostali likovi su gluhi „uhom, umom i okom“, da parafraziramo Edipove riječi. Kako to u svom tekstu o govornoj radnji likova kao komičkom sredstvu u *Višnjiku* piše J. V. Šatin, Firsovo nerazumijevanje može se objasniti njegovom starošću i lošim sluhom, dok u ostalim slučajevima nerazumijevanje ostaje nemotivirano. Kao glavnu posljedicu nove logike jezika kod Čehova, Šatin navodi pojavu dijaloga kao osnovne forme međusobnog nerazumijevanja likova (1993: 253). Možda upravo ta „gluhoća“ najavljuje naše doba, u kojem ne znamo ni da li čujemo jedni druge, jer jedni s drugima gotovo da više i ne pokušavamo razgovarati. Mi se danas radije dopisujemo putem tzv. društvenih mreža, a jezik nam se sve više svodi na emotikone ili na skraćenice, kao da se radi o jeziku mašina. Različiti autori su primijetili sklonost Čehovljevih likova ka izricanju istine o sebi i njihovu strast za analizom (npr. Williams 1979: 117; Efros 1979: 91-92), a Peter Szondi uočava da Čehovljevi likovi svoje riječi izgovaraju usred društva, ali te riječi „samo osamljuju onoga ko ih izgovara“ (1995: 33). Dakle, paradoksalno, Čehovljevi likovi su najusamljeniji kada se nalaze u društvu, a kako se umnožavaju načini komunikacije i broj onih koji koriste tzv. društvene mreže, paradoksalno raste i kako raste broj usamljenih ljudi. Da li je možda ovaj naš svijet bežične komunikacije Čehov najavio na kraju *Višnjika*, navo-

deći u didaskaliji da se čuje bolan i zamirući zvuk otkinute žice koji kao da dolazi s neba?

Čini se da je još jedan važan aspekt, koji se tiče našeg odnosa prema prostoru, Čehov najavio pišući svoj komad *Višnjik*. Kako je to primijetio Boris Zingerman, svi Čehovljevi veliki komadi događaju se na nekim imanjima koja se dovode u vezu sa ekonomskim problemima. U *Ivanovu* je imanje založeno, što bitno doprinosi temeljnoj dramskoj situaciji i njenom razrješenju. U *Galebu* su majuri oko jezera opustjeli, kad umre Sorin i njegovo imanje će opustjeti ili će preći u ruke drugih vlasnika, a trenutno je ono na samrti jer odnosi čitavu Sorinovu penziju. U *Ujaku Vanji*, kako je ovdje već rečeno, centralni događaj na izvjestan način predstavlja prijedlog Serebrjakova o prodaji imanja na kojem se komad događa. U *Tri sestre* Andrej Prozorov je zbog kockarskih dugova založio kuću (Usp. Zingerman 1982: 328). U *Višnjiku* je preko lika Lopahina Čehov najavio današnje ljude kojima se uspon na ekonomskoj ljestvici događa, a koji upravo usljed tih poslovnih uspjeha postaju ekonomske mašine. Prostor višnjika kao prostor prošlosti i budućnosti na kraju se pretvara u vanjski, mehanički, mjerljivi prostor potpuno podređen zakonima tržišta.

Upravo taj ekonomski aspekt bitno određuje temu *Višnjika*, jer Čehov prostor prirode konstruira kao simbol, upisujući sve vremenske perspektive likova u prostor višnjika. Taj prostor se tretira kroz različite aspekte, naprimjer kroz meteorologiju (Epihodov na početku komada govori da je temperatura ispod nule, a da su višnje u cvatu...), kroz uspomene likova (Ljubov Andrejevna u prvom činu u višnjiku vidi svoju mrtvu majku), kroz historijsku dimenziju (Firs govori o kompotima koji su se nekada prije ukidanja kmetstva pravili, Epihodov kaže da je višnjik znamenitost i da je zastupljen u Enciklopedijskom rječniku...), kroz ideološki pogled (Petju Trofimova sa svakog stabla gledaju ponižena ljudska bića, Anja obećava svojoj mami da će od cijele Rusije napraviti vrt...). Na kraju, višnjik se ubija jer se kao prostor pretvara u nešto isključivo ekonomski isplativo, odnosno taj prostor se mimo želje likova potpuno prevodi u mjerljivi fenomen.

A upravo to što sudbinu višnjika Čehov komentira sudbinom starog sluga Firsa, koji je poput kaljača ili češlja na kraju drame zaboravljen od svih, može predstavljati najavu slike čovjeka u naše doba. Kako to u svojoj knjizi *Zastarjelost čovjeka* kaže Günther Anders, „...zadatak današnje nauke više se ne sastoji u tome da pronalazi tajnu, dakle skrivenu *bit* ili skrivenu *zakonitost* svijeta ili stvari, nego u tome *da otkriva njegovu tajnu upotrebljivost*“ (1985: 33). Zato je sudbina Firsa neodvojiva od sudbine višnjika, jer naš svijet jeste svijet u kojem usljed ekonomske neisplativosti

ne znamo šta bismo sa „neupotrebljivom prirodom“, kao što ne znamo šta bismo sa ostarjelim i neupotrebljivim ljudima.

Istovremeno, *Višnjik* nas na najbolji način upozorava u kojoj mjeri smo danas kao uživaoci obilježeni konvencijama filma i televizije, jer ne primjećujemo da je u svim Čehovljevim dramama prostor koji se ne vidi na sceni puno važniji od prostora koji je neposredno prisutan. Kada bi glumac u Shakespeareovom teatru pogledao gore, i on i publika bi gore vidjeli kršćanskog Dobrog Boga. Kod Čehova drugi čin *Galeba* počinje zalaskom sunca, a završava izlaskom mjeseca. U četvrtom činu drame *Tri sestre* Maša dakle gleda u nebo i obraća se pticama. U našem današnjem teatru, kada glumac pogleda gore, i mi i on tamo najčešće vidimo samo luster ili cug. Moramo, dakle, voditi računa da pitanje postavki Čehovljevih drama jeste pitanje naše ljudske imaginacije. To je najvidljivije po tome što se, naprimjer, prilikom postavki Čehovljevih drama prostor Moskve ili prostor višnjika ne smiju vidjeti na sceni da bi funkcionirali kao simboli u pravom smislu te riječi.

I možda se upravo zbog ovakvog Čehovljevog tretiranja prostora prirode u *Višnjiku*, taj komad približava onom nedostižnom idealu sferičara, koji se po Souriauu ogleda u apsolutnoj rastezljivosti kazališne stvarnosti (1971: 136). Možda je taj ideal moguće dostići uzimajući u obzir ne samo prostorni aspekt pozorišta, već i vrijeme koje je nama ljudima dato. Jer, kako kaže Francis Fergusson, *Višnjik* je drama patetičke motivacije, pozorišna poema o patnjama promjene, drama o vremenskoj sudbini čovjeka (1979: 215), dok je Johnu Styanu posljednji čin *Višnjika* povod da primijeti koliko smo zauzeti mjerenjem vremena i mjesta u odnosu na vječno i beskonačno, zato što naši nemirni utisci nastavljaju da se kreću i poslije završetka radnje na sceni (1970: 95).

ČAŠA GORKE IRONIJE

Na početku ovog teksta bilo je riječi o Čehovljevoj čežnji da nestane iza onoga što piše. U svom pismu Suvorinu, od 30. maja 1888. godine, on kaže da umjetnik ne treba biti sudija svojim likovima i onome o čemu oni govore, već samo nepristrasni svjedok. U pismu istom naslovljeniku, od 17. oktobra 1889, Čehov kaže da ne treba tražiti pivo ukoliko Vas posluže kafom i da jednako tako u profesorovim mislima ne treba tražiti Čehovljeve misli. Ostvarenje ove Čehovljeve čežnje za objektivnošću na izvjestan način vidljivo je i iz činjenice da u svojoj knjizi *Drama. Teorija i analiza* Manfred Pfister upravo Čehovljeve komade uzima za primjer „apsolutnog“ dramskog

teksta, unutar kojeg se nijednom od likova ne može unaprijed pripisati veća vrijednost za konstruiranje perspektive recepcije koju je intendirao autor (1998: 103). U svojoj knjizi o Čehovljevoj poetici E. A. Polockaja govori o dosljednom sprovođenju vanjske forme objektivnosti i isključivanju neposrednih autorskih ocjena koje grade povoljne uvjete za pojavu unutrašnje ironije autora kao pokretačke sile radnje u dramama (2000: 31). Možda je izvjesna ironija obilježila i način na koji je Čehov svoje drame prepustio budućem pozorištu?

Naime, Zingerman je primijetio da u svim Čehovljevim dramama postoji prostor koji je najudaljeniji od mjesta radnje. U dramama *Ivanov* i *Višnjik* to je Pariz, u *Tri sestre* – Moskva, u *Galebu* je to Đenova... Zingerman kaže da taj prostor u sebi okuplja zajedničku predstavu likova o nevjerovatnom prazniku, o prostoru koji je daleko od prozaičnosti njihovih života, taj prostor praznika ima u sebi nešto sjetno, tužno, grešno... S obzirom na ovu činjenicu, ima neke gorke ironije u tome što je Čehov rođen u gradu poput onih gradova u blizini kojih se događaju njegove velike drame, a te drame je uglavnom pisao na imanju sličnom imanjima na kojima se te drame događaju. Pritom, Čehov umire daleko od tog prostora, u njemačkom lječilištu Badenweileru.

Ostalo je zabilježeno da je Čehov pred samu smrt popio čašu šampanjca i da su mu posljednje riječi bile: „Umirem! Prošlo je dugo vremena otkako nisam pio šampanjac!“ (Knipper-Čehova 1986: 632). I ovdje bi, kao i u toliko drugih slučajeva kada su u pitanju Čehovljeve riječi, možda trebalo biti nepovjerljiv. Naprimjer, u mnogim slučajevima kada se objašnjava opravdanost uvođenja pojedinih motiva iz aspekta ekonomičnosti književnog teksta, navodi se Čehovljev savjet o tome kako pištolj koji se pojavi u prvom, u trećem činu mora opaliti. (usp. Tomaševski 1979: 209) Kod Čehova gotovo nijedan pištolj ne opali na sceni već izvan nje, a ako i opali u dramskoj sadašnjosti, taj pištolj nikoga ne pogodi. Zato ove Čehovljeve posljednje riječi, praćene ispijanjem šampanjca kao radnjom, možda nisu značile nazdravljanje smrti. Možda je Čehov i tu bio ironičan, možda je nazdravljao dugom životu svojih komada. A sa tim komadima nam se u pozorištu izgleda baš nešto ne da, jer nas pandemija korona virusa možda podsjeća na ono čemu su nas Čehovljeve drame otmjeno i tiho učile više od stoljeća. Izgleda da su neke izvanteatarske okolnosti dovele do toga da osvjestimo jedan važan aspekt Čehovljevog insistiranja na povezanosti čovjeka i prirode. Ironija se ogleda i u tome što upravo zbog tih okolnosti i tzv. društvene distance trenutno ne možemo gledati predstave, i to jednako oni koji vole teatar kao i oni koji vole sebe u teatru.

LITERATURA

1. Anders, Günther (1985), *Zastarelost čoveka: o razaranju života u doba treće industrijske revolucije*, Nolit, Beograd
2. Archer, William, (1964) *Stvaranje drame*, Umetnička akademija, Beograd
3. Aristotel (1983), *O pjesničkom umijeću*, August Cesarec, Zagreb
4. Bahtin, Mihail (1989), *O romanu*, Nolit, Beograd
5. Bahtin, Mihail (1991), *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad
6. Baluhatyj, Sergej (1990), *Voprosy poetiki*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad
7. Bašović, Almir (2008), *Čehov i prostor. Struktura dramskog prostora kao koncentrirani izraz dramske strukture*, Sterijino pozorje, Novi Sad
8. Bašović, Almir (2015), *Maske dramskog subjekta. Govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*, Buybook, Sarajevo/Zagreb
9. Bergson, Henri (1987), *Smijeh, Znanje*, Zagreb
10. Čehov, Anton Pavlovič (1964), *Izbrannye proizvedenija*, Tom III, Izdatel'stvo Hudožestvennaja literatura, Moskva
11. Čudakov, Aleksandr P. (1999), *Čehovskij sbornik*, Izdatel'stvo Literaturnogo instituta im. A. M. Gor'kogo, Moskva
12. Efros, Anatolij (1979), "Proba je moja strast", u: Ognjenka Milićević (ur.), *Čehov u višnjiku savremenog tetra*, Sterijino pozorje, Novi Sad, str. 48-98.
13. Eliade, Mircea (2004), *Sveto i profano. Priroda religije*, Alnari/Tabernakl, Beograd – Lačarak
14. Ferguson, Frensis [Francis Fergusson] (1979), *Pojam pozorišta*, Nolit, Beograd
15. Frye, Northrop (2000), *Anatomija kritike*, Golden market, Zagreb
16. Frejdenberg, Olga M. (1986), *Slika i pojam*, Matica hrvatska, Zagreb
17. Freytag, Gustav (1896), *Technique of the Drama: An Exposition of Dramatic Composition and Art*, S. C. Griggs & Company, Chicago
18. Frolov, Vladimir V. (1979), *Sud'by žanrov dramaturgii*, Sovjetskij pisatel', Moskva
19. Gorjačeva, Margarita O. (1993), "Motiv 'psihološkog' vremena v dramaturgii A. P. Čehova", u: A. S. Sobennikov (ur.), *O poetike A. P. Čehova*, Izdatel'stvo Irkutskogo universiteta, Irkutsk, str. 193-206.

20. Gušanskaja, E. M. (1993), "Višnjovyj sad (problemi poetiki)", u: A. S. Sobennikov (ur.), *O poetike A. P. Čehova*, Izdatel'stvo Irkutskogo universiteta, Irkutsk, str. 227-251.
21. Hristić, Jovan (1981), *Čehov, dramski pisac*, Nolit, Beograd
22. Kant, Imanuel (1970), *Kritika čistog uma*, Kultura, Beograd
23. Karahasan, Dževad (2004), *Dnevnik melankolije*, Vrijeme, Zenica
24. Karahasan, Dževad (2010), "Pojam i tipovi dramskog kronotopa", u: Almir Bašović i Sava Anđelković (ur.), *Drama i vrijeme – vrijeme kao dramska tema i dramsko sredstvo, forme vremena i slike vremena*, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 9-66.
25. Klotz, Volker (1995), *Zatvorena i otvorena forma u drami*, Lapis, Beograd
26. Knipper-Čehova, O. L. (1986), „O A. P. Čehove“, u: Čehov v vospominanjah sovremennikov, ur. N. I. Gitovič, *Hudožestvennaja literatura*, Moskva. str. 612-632.
27. Lessing, Gotthold Ephraim (1964), *Laokoon*, Rad, Beograd
28. Lukács, György (1984), "Metafizika tragedije", u: Zoran Stojanović (ur.), *Teorija tragedije*, Nolit, Beograd, str. 126-137.
29. Murry, Gilbert (1981), "Prilog raspravi o ritualnim oblicima sačuvanim u grčkoj tragediji", u: Mirjana Miočinović (ur.), *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, str. 319-346.
30. Nietzsche, Friedrich (1983), *Rođenje tragedije iz duha glazbe*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
31. Pfister, Manfred (1998), *Drama. Teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, Zagreb
32. Polockaja, Emma A. (2000), *O poetike Čehova*, Rossijskaja akademija nauk, Moskva
33. Schmitt, Carl (2006), *Hamlet or Hecuba. The Irruption of Time into Play*, Plutarch Press, Corvallis
34. Senker, Boris (2010), *Uvod u suvremenu teatrologiju I*, Leykam International, Zagreb
35. Souriau, Etienne (1971), "Kocka i kugla" u: Tomislav Sabljak (ur.), *Teatar XX. stoljeća*, Matica hrvatska, Split/ Zagreb, str. 131-138.
36. Souriau, Étienne (1958), *Odnos među umjetnostima: problemi uporedne estetike*, Svjetlost, Sarajevo
37. Staiger, Emil (1996), *Temeljni pojmovi poetike*, Ceres, Zagreb
38. Stanislavski K. S. (2004), *Sistem. Teorija glume*, Ethos, Beograd
39. Styan, John L. (1970), *Elementi drame*, Umetnička akademija, Beograd

40. Su Ne, I (1999), "Čehovskij vodevil': problema žanra", u: A. P. Čudakov (ur.), *Čehovskij sbornik*, Izdatel'stvo Literaturnogo instituta im. A. M. Gor'kogo, Moskva, str. 7-33.
41. Steiner, George (1979), *Smrt tragedije*, Cekade, Zagreb
42. Szondi, Peter (1995), *Teorija moderne drame*, Lapis, Beograd
43. Šalygina, Olga V. (1999), "Razvitie idej vremeni: ot A. P. Čehova k A. Belomu", u: A. P. Čudakov (ur.), *Čehovskij sbornik*, Izdatel'stvo Literaturnogo instituta im. A. M. Gor'kogo, Moskva, str. 145-158.
44. Šatin, Jurij V. (1993), "Rečevaja dejatel'nost' personažej kak sredstvo komičeskogo v p'ese *Višnjovyj sad*", u: A. S. Sobennikov (ur.), *O poetike A. P. Čehova*, Izdatel'stvo Irkutskogo universiteta, Irkutsk, str. 251-261.
45. Šatina, Larisa P. (1993), "Vremennaja organizacija sjužetnogo dialoga v *Višnjovom sade*", u: A. S. Sobennikov (ur.), *O poetike A. P. Čehova*, Izdatel'stvo Irkutskogo universiteta, Irkutsk, str. 261-268.
46. Todorov, Tzvetan (1986), *Poetika*, Filip Višnjić, Beograd
47. Tomaševski, Boris (1972), *Teorija književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd
48. Turkov, Andrej M. (1980), *A. P. Čehov i ego vremena*, Hudožestvennaja literatura, Moskva
49. Urban, Peter (1987), *Anton Cechov. Sein Leben in Bildern: Herausgegeben von Peter Urban*, Diogenes, Zürich
50. Vol'kenštejn, Vladimir (1969), *Dramaturgija*, Sovjetskij pisatel', Moskva
51. Vorovskij, Vaclav V. (2002), "Lišnie ljudi", u: I. N. Suhin (ur.), *A. P. Čehov: pro et contra. Antologija*, Izdatel'stvo RHGA, Sankt-Peterburg, str. 615-651.
52. Williams, Raymond (1979), *Drama od Ibzena do Brehta*, Nolit, Beograd
53. Zingerman, Boris (1982), "Prostranstvo v p'esah Čehova"; u: G. J. Sternin (ur.), *Vzaimosvjaz' iskusstv v hudožestvennom razvitii Rossii vtoroj poloviny XIX veka*, Nauka, Moskva, str. 298-351.

CHEKHOV - OUR CONTEMPORARY

Summary:

This text deals with Chekhov's questioning of the conventions of the stage observed as a box and his insistence on Nature as an important element of the dramatic space. Through the example of five of Chekhov's great plays it shows the developmental journey of his plays, bearing in mind the place that Nature occupies in them. This journey could be treated as a path from the principle of representation based on the cube to the alternative principle based on the sphere, as suggested by Étienne Souriau. In this argument we can find reasons to proclaim Chekhov our contemporary.

Key words: Chekhov; nature; cube; sphere; stage; dramatic space

Adresa autora

Author's address

Almir Bašović

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

almirbasovic@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida, Amila Hadžibeganović

WORD-FORMATION PROCESSES IN THE FANDOM JARGON /
PROCESI TVORBE RIJEČI U FANDOM ŽARGONU 159

Mirjana Matea Kovač, Eva Jakupčević

DISCOURSE MARKER USE IN L2 ENGLISH: A CASE STUDY OF
ENGINEERING STUDENTS / DISKURSNE OZNAKE U ENGLLESKOMU
KAO STRANOMU JEZIKU: STUDIJA SLUČAJA SA STUDENTIMA
STROJARSTVA 175

Damir Husanović

TOTAL PHYSICAL RESPONSE AS AN INTEGRAL FACTOR FOR
TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO PRE-ADOLESCENT
LEARNERS / TOTALNI FIZIČKI ODGOVOR KAO INTEGRALNI
FAKTOR KOD PODUČAVANJA VOKABULARA ENGLLESKOG
JEZIKA UČENIKA PREADOLESCENTNOG UZRASTA 191

UDK 811.111'373

Primljeno: 17. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sanel Hadžiahmetović Jurida, Amila Hadžibeganović

WORD-FORMATION PROCESSES IN THE FANDOM JARGON

The phenomenon of fandom seems to be present in various forms of entertainment from books and films to games. Hundreds of millions of people visiting a singular website dealing with only one form of fandom production supports this statement. However, it is not only the matter of being a fan, but also a member of community with its own culture and language. Because of this, a look into the characteristics of the language can only be a step towards the understanding of culture. Therefore, this paper deals with the fandom jargon, but from a morphological point of view. More precisely, a corpus of 33 words was analysed in terms of word-formation processes employed and this led to some conclusions regarding the productivity of word-formation processes and tendencies in the innovative use of language.

Keywords: fandom; jargon; fanfiction; word-formation processes; productivity; online discourse

1. INTRODUCTION

Fandom or “a group of fans of someone or something” (“Fandom” 2020) is a phenomenon more complex than its definition. One of the aspects that accounts for its complexity is the language used by members of fandoms. Fandom language, due to its complexity, systematic organisation and applicability in this limited sphere of human experience, can be considered a jargon, even though defining jargon is a complex task. Bugarski (2003) points to the multiplicity of meaning that the term jargon carries, but in broad terms defines it as a variety of language used for

communication and identification of a particular group of people (p. 9). He also divides jargon into three groups, the professional, subcultural and youth jargon. Given this definition and classification, fandom language can be seen as a subcultural jargon of fandom.

Members of fandoms use words and expressions that are undecipherable to those outside the limited group of people interested in a fandom, and such limited use is also characteristic of subcultural jargons (Bugarski 2003). Similarly, Schechner (1995), even though writing about the academic jargon, points to jargon being a way of keeping readers uncertain about the actual meaning of what is said. These claims coincide with Herzog's (2013) claims, in her work on agency of fanfiction jargon, that the distinction between those who can understand what is said and those who cannot is purposely made to divide between the members of fandom, i.e. fans, and non-fans. Only those familiar with the jargon are able to consume the created content.

The fandom content can be found in several forms, for example, fan videos, posts on social media and the already mentioned fanfiction. Fanfiction is a creative outlet for many fans, since they create new stories based on the original "anime/manga, books, cartoons, comics, games, music, movies, plays/musicals, TV shows" (Yin, Aragon, Evans, Davis 2017: 6108). These stories are then shared with the rest of the community on websites specifically created for sharing fanfiction, for example, FanFiction.Net. This website, according to SimilarWeb's data from November 2019, had been visited 137.82 million times in the previous six months. Additionally, this and other similar websites are not only a place for sharing works, but also a place for expressing mutual interests and supporting each other's ideas, thus creating a communal spirit. In order to preserve the spirit, this community is closed for those not belonging to it, and jargon could be a way of reinforcing the separation.

The fandom jargon was created by fans themselves through constant need to express their ideas and opinions about particular fandoms. Different techniques were used to create words suitable for discussing fandom topics. Morphology as one of the fundamental disciplines of linguistics can help account for those techniques and name the processes that occurred. The aim of this paper is to look at some of the most commonly used words and expressions in the fandom jargon and detect which word-formation processes were used in the creation of the same. Additionally, it looks into which of those processes are more or less productive, in order to uncover which word-formation process is (un)intentionally favoured by the fans.

2. WORD-FORMATION PROCESSES AND PRODUCTIVITY

Language is in constant movement and allows for changes to occur, however, not without any governing principles. Existence of certain principles is visible in all disciplines of language, but for the purpose of this research, morphology is of interest. Morphology deals with words and also their change, which can occur in some limited ways. This proves that language is restricted in some ways, but with the aim of preserving its structure and preventing a collapse. Nevertheless, a change in language, in terms of words, does occur and is limited to open classes of words, because closed classes do not allow for introduction of new forms as easily or even at all. The open classes are expanded through the use of word-formation (Booij 2007).

English language allows for word-formation to occur in several different ways and those ways can be referred to as word-formation processes. Many authors have written on this topic and created overviews of these processes, providing different taxonomies. The taxonomy which is used in this research is common to many authors (Bauer 1983; Booij 2007; Plag 2003; Raja 2014). However, to create a brief overview of the processes, this paper uses Bauer's work (1983) as the base, due to its clear taxonomical presentation, with slight amendments from the works of other more recent authors. The brief overview includes the following word-formation processes.

2.1. Compounding

Compounding is a process of creating words in which two words of same or different word class are joined together to create a new word, written together, separately or with a hyphen. Majority of the created words are nouns, but based on the word class of the created lexemes, compound can be divided into: compound nouns (e.g. sunshine), compound verbs (e.g. sky-dive), compound adjective (e.g. childproof), compound adverbs (e.g. over-night), other form classes (e.g. somebody), rhyme motivated compounds (e.g. hobnob), and ablaut-motivated compounds (e.g. tick-tock) (Bauer 1983: 201-216).

2.2. Affixation

Words are created through affixation by adding affix, a bound morpheme, to the root morpheme. Root morphemes can, after the addition of affix, change the word class, but it does not have to be the case. Two major types of affixation are prefixation and

suffixation. Prefixation is achieved by adding the affix before the root (e.g. *enslave*), while suffixation is achieved by adding the affix after the root (e.g. *kingdom*) (Bauer 1983: 217-225). Plag (2003) provides a comprehensive list of both suffixes and prefixes (86-104).

2.3. Conversion

Conversion occurs when a word changes its class but not the form (e.g. a sign > to sign). There are debates over whether this occurrence is the matter of morphology or syntax (Bauer 1983: 226-229). This work treats it as a word-formation process.

2.4. Back-formation

In the process of back-formation, suffixes of an already existing word are deleted to create a new word suitable for a use different from the original word (e.g. *editor* > *edit*) (Bauer 1983: 230).

2.5. Clipping

For the clipping to occur, a lexeme needs to be shortened (e.g. *mike* > *microphone*). In some subdivisions this word-formation process would be listed as one of the unpredictable formations, since there is no particular pattern which is followed in the process of clipping (Bauer 1983: 233).

2.6. Blending

Blends are created by combining two or possibly more parts of other words (e.g. *shoat* > *sheep* + *goat*). This word-formation process could be also considered as an unpredictable, because there is not a clear pattern of combining parts or to the consequent analysis into morphs (Bauer 1983: 234).

2.7. Acronyms

Acronyms are words that are constructed through the use of initial letters of words in phrases (e.g. *VAT* > *Value Added Tax*). For a word to be considered an acronym it has to have its own pronunciation, different from just pronouncing individual letters

(Bauer 1983: 237-239). In addition, Plag (2003: 126-129) creates a distinction between acronyms and abbreviations. Plag's definition of acronyms is not different from the one already mentioned, but he categorises those words which are pronounced as individual letters as abbreviations (e.g. Bachelor of Arts > BA).

All of the mentioned word-formation processes play a role in the process of extending the vocabulary of English language, but not all of them contribute the same amount. This phenomenon is called productivity, and hence, there can be productive and unproductive morphological patterns. Booij (2007: 68) describes it in this way:

“When we call a morphological pattern productive, we mean that this pattern can be extended to new cases, can be used to form new words. When we say that a morphological pattern is unproductive, this means that it is not used for coining new words”.

However, it does not always have to be the matter of producing or not producing new words, rather it can be the issue of the amount produced and its use.

Therefore, there are qualitative and quantitative approaches to productivity, and they are related, since any possible creation of words can be quantified (Plag 1999). This further leads to different ways of accounting for productivity of a word-formation process. Quantitative approaches determine the frequency of application of a process; while qualitative approaches include additional factors that influence the creation of new words (Fernández-Domínguez 2013). The additional factors relate to both prevention of formation of words and motivation for production. Prčić (1999) discusses both sides of the process, but also clearly mentions that motivation is a crucial factor. There must exist a need for a term to be created and a concept which it is to name, for the word-formation to occur.

As a result of different approaches to productivity, there are different models of measuring it. One of the models is the type frequency model which counts words created as a result of application of a word-formation process, and the process which creates more words is more productive. This model is the simplest of all, but it creates the basis for application of any other model. Additionally, this type of adding up words created by a word-formation process accounts for the profitability of the process, which is the use of created word, an aspect of productivity (Fernández-Domínguez 2013). Given that this research attempts to make a first step in the direction of exploring fandom jargon and the word-formation processes present, it only relies on the type frequency model.

3. METHODOLOGY

Since the research tries to uncover the word-formation processes used in the production of fandom jargon, it was first necessary to determine how broad an exploration would be conducted. It was impossible to cover the entire vocabulary of the fandom jargon, especially since particular fandom groups create even more specified vocabulary related to their particular interest. Therefore, this study was focused solely on general fandom vocabulary.

An article posted online, with the title *Canon, fanon, shipping and more: a glossary of the tricky terminology that makes up fan culture* (Romano 2016), was used as a source for the basic, most common, fandom vocabulary which was to be analysed in the study. Romano states that she wrote the article as a way of providing basic terminology needed for understanding fandom talk, but also includes some of the relevant issues in the fandom community. The article comprised four parts, but this research covers the terminology from the following sections of Romano's article (2016): "Part 1: What even is "fandom"?", "Part 2: Basic fandom concepts", "Ship subclassifications", and "The different types of fanfiction". Other sections are not covered, since they deal with issues specific to fandoms. The used sections provided the total of 33 fandom related terms.

The chosen terms were taken from the article and with the help of the meaning provided by the author were then classified according to the word-formation process used for creation. In this way, it could be seen which word-formation processes had higher frequency of use and were, therefore, preferred by the fandom communities. With the categorization conducted, the type productivity of word-formation processes became visible.

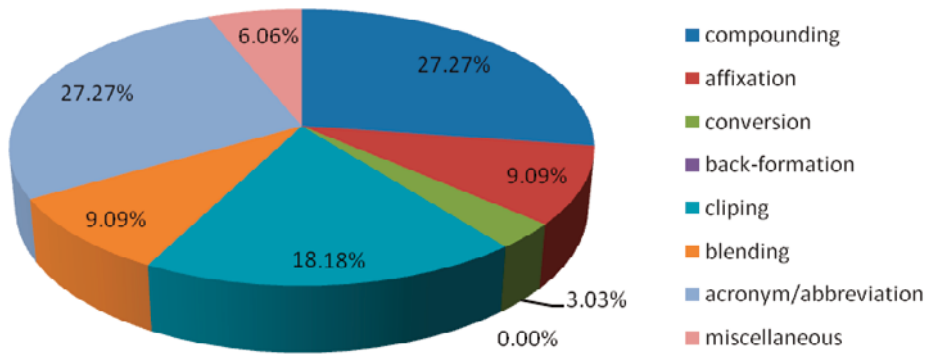
4. WORD-FORMATION PROCESSES PRESENT IN THE VOCABULARY OF FANDOM

Fandom jargon studied for the purpose of this research proved to be a versatile one when it comes to word-formation, since out of seven presented word-formation processes six were used to create the 33 words taken into consideration. These words were divided into categories according to the word-formation processes involved and their analysis is presented. The only word-formation process that was not detected in any of the examples was back-formation and, therefore, it is not present in this section.

However, it cannot be deemed as unproductive in the fandom jargon, since there are words and expressions which this paper did not include. There could be instances of words created through back-formation outside the analysed article. Additionally, there were words and expressions that could not fit into any of the categories, and for them a category called miscellaneous was formed.

Figure 1

The type productivity of word-formation processes in the fandom jargon

4.1. Compounding

Compounding is among the two most productive word-formation processes with nine words (27.27 %) created through the use of it. They are the following ones:

- canonfic (n.)* – created through the pattern *noun + noun*, *canon + fic* (clipping of fanfiction), and stands for fanfiction written based on the canonical story.
- crossover fic (n.)* – the *noun + noun* combination, *crossover + fic*, and stands for a type of fanfiction that combines characters and stories of, for example, two different books.
- fanecast (v.)* – *noun + verb* combination of *fan* and *cast*. It stands for creation of fanfiction where fans recast the actors for the roles.
- fanfiction (n.)* – combines *noun + noun*, *fan + fiction*, and stands for a fictional piece of writing based on an already existing source or even real event/people.
- fanworks (n.)* – *noun + noun* combination, *fan + work*, which is any type of creation, fanfiction, fan videos, images, made as a sign of appreciation for a particular canonical work.

- f) *genderbend* (v.) – combination *noun + verb*, *gender + bend*, which means a process of creating fanfiction that changes the gender of the characters in the canon.
- g) *headcanon* (n.) – follows the pattern of *noun + noun*, *head + canon*, and it names a branch of fanon which is actually an idea of a fan, not related to canonical work, and exists in the mind/head of the fan.
- h) *ship war* (n) – *noun + noun* combination of words *ship and war*, and it stands for differences in opinion of what pairings should be present in the fandom.
- i) *racebend* (v.) – *noun + verb* combination, *race + bend*, which creates a type of fanfiction where the race of the characters of the canonical work is changed.

4.2. Affixation

The productivity of affixation as a word-formation process is not negligible. There are three examples (9.09%) of this process and all three formed words were achieved through suffixation. The words are:

- a) *fandom* (n.) – created by combining root *fan* and the suffix *-dom*. Romano (2016) defines it as “a community of fans.”
- b) *fannish* (adj.) – the combination of root *fan*, where the doubling of the final letter occurs, and the suffix *-ish*. This adjective describes anything that is in relation with fandom.
- c) *shipper* (n.) – combines the root *ship*, with the doubled final letter, and the suffix *-er*. This noun stands for any person, fan, who supports a particular pairing.

4.3. Conversion

There is only one word (3.03%) in the analysed article created through the process of conversion and that is:

- a) *to ship* (v.) – converted from the noun *ship* and carries the meaning of supporting a pairing or wanting for two people to be a pair.

4.4. Clipping

Clipping is the second largest category of words with six terms (18.18%) created in this manner. It contains the following:

- a) *canon* (n.) – created by shortening the adjective *canonical*. It stands for all original works that are used as inspiration for fanworks. However, it has to be stated that the word *canon*, with a different meaning, is an established one and it cannot be claimed that it was created by fans as a part of fandom jargon.
- b) *fanfic* (n.) – came to being by clipping the noun *fanfiction* and carries the same meaning as the original noun.
- c) *fic* (n.) – identical case to the previous one, just the clipping was done on both sides of the noun *fanfiction*. Additional clipping did not alter the meaning.
- d) *gen* (n.) – created by clipping of the adjective *general* and names a type of fanfiction where romance is not at the forefront.
- e) *het* (n.) - formed by clipping of the adjective *heterosexual*. This word is used to name a type of ship subclassification, which involves female/male pairing.
- f) *ship* (n.) – this is technically a suffix that remained after the clipping of the word relationship. It seems that a process opposite of back-formation occurred. This clipping turned a suffix into a root used to create other fandom related terms. Ship stands for a pairing, or the relationship for which the fans are rooting.

4.5. Blending

When it comes to the productivity, blending has the same number of formed words as affixation. However, this paper and the article used as the source of examples do not account for a very specific phenomenon of use of blending in creating joint names for pairings. DiGoralmo (2012), in her paper *The Fandom Pairing Name: Blends and the Phonology-Orthography Interface*, discusses this phenomenon in detail and accounts for its specificities. The examples analysed in this paper are:

- a) *fanon* (n.) – this is a blend of words *fan* and *canon*. The term stands for the ideas of fans that are not canonical.
- b) *femslash* (n.) – created through blending of words *female* and *slash*. It is a term that stands for a female/female pairing.
- c) *Genfic* (n.) – a blend between *general* and *fanfic*. It stands for the same as previously analysed type of fanfiction gen.

4.6. Acronym/Abbreviation

As explained in the section on word-formation, there is a difference between acronyms and abbreviations, but in this paper they are considered as one joint

category. The reasoning behind it is the issue of the article, which is the source for fandom jargon, not providing pronunciation of the terms. Therefore, it was impossible to determine whether they are pronounced as individual letters, abbreviations, or as a word, acronyms. There were nine words (27.27%) that can be categorised as acronyms or abbreviations, and they are the following:

- a) *AU* (n.) – stands for *alternative universe* and is a type of fanfiction that takes characters of original works and puts them into a new context.
- b) *BNF* (n.) – stands for *big name fan* and is a famous person that is a part of a particular fandom.
- c) *OTP* (n.) – stands for *one true pairing* and represents the one pairing that a fan supports more than any other.
- d) *OT3/OT4* (n.) – stands for *one true threesome/foursome* and refers to a polyamorous relationship that a fan supports.
- e) *PWP* (n.) – stands for *Plot? What plot? or porn without plot*. This term names a type of fanfiction which more deals with sexual content than any other aspect.
- f) *RPF* (n.) – stands for *real person fiction* and is a name for pairings or stories about real people, not fictional characters.
- g) *RPS* (n.) – stands for *real person slash* and refers to a same-sex pairings of real people.
- h) *TPTB* (n.) – stands for *the powers that be*, or the people who have power over the canonical work, so they are the writers, creators, producers.
- i) *WIP* (n.) – stands for *work in progress* and is a type of fanfiction that is written in parts, and also posted online in that manner.

4.7. Miscellaneous

The need for creating a category of words that do not fit into any of the mentioned categories arose, since the creation of some terms could not be explained by word-formation. Two words (6.06%) were categorised as miscellaneous and they are the following:

- a) *Mary Sue or Gary Stu* (n.) – a coordination of two proper nouns that actually signify “an original self-inserted character” (Romano 2016). The analysis of word-formation is not applicable to this example.
- b) *slash* (n.) – stands for a subgenre of fanfiction in which the main focus are male/male pairings. The name came from the slash that is used between male and male. Since slash is a noun and the name of the pairing, i.e. slash, is a

noun, and there is no addition or subtraction of elements, morphemes, there seems to be no adequate word-formation process to explain the creation of this word. The only change is in the referent and, therefore, the meaning, which is the matter of semantics.

5. DISCUSSION

Fandom jargon has shown to be quite interesting for the morphological analysis, at least when it comes to the examples used, due to the variety of word-formation processes that were present. With the exception of back-formations, all of the processes commonly present in morphology literature were also present in the fandom jargon. Though present, it is not the case that all word-formation processes made equal contribution to the creation of fandom jargon. However, even this inequality in distribution created some patterns that are worth mentioning and comparing to already existing research.

There seems to be a preference in the use of those word-formation processes that create shorter word forms, clipping with six examples and abbreviations/acronyms with nine examples support this claim. Additionally, blending can be added to this category of words created through shortening, with its three examples and with the phenomenon of blending names. In total, there were 18 instances (54.54%) of words being created by some sort of shortening of other words or even complex phrases. This is indicative of need to communicate in a quick and brief manner. Possibly, the members of fandoms need a faster way of transmitting ideas and that would explain the tendency to use the shortest forms possible. Such tendency is not unforeseen, since this community conducts its communication online, via websites and social media. Thus, previous research on online discourse, Netspeak, coincides with this tendency. Netspeak is a sort of a language that carries features specific of Internet mediated communication, and it refers both to written a spoken communication (Crystal 2006). Crystal (2006) presents it having features of conciseness, usage of abbreviated forms, blending, and similar other.

However, the fact that, in the corpus of this research, compounding created the same amount of words as clipping, nine words each, seems contradictory to what was stated before. Compounding as a word-formation process functions on the principle of combining elements without altering them and in that way it creates complex structures. In spite of this, it can be claimed that fandom jargon prefers shortened forms, because there are instances of those compound words having clipped

counterparts. For example, the name for the concept of fanfiction was created through compounding, but there are two clipped equivalents of it, fanfic and fic. Additionally, there are instances of use of clipped forms in creation of compounds. Ship war was created from a clipped word standing for pairing and a noun war.

Nevertheless, even compounds are shorter than using a whole phrase or a sentence in written or spoken online communication, which is consistent with the need for conciseness in communication. The written communication is more common in the online discourse according to Crystal (2006) and Hadžiahmetović Jurida et al. (2016), and as such strives for the swiftness of spoken communication. Some of the prominent morphological features in postponed communication noted by Hadžiahmetović Jurida et al. (2016) are the use of compounds, blends, short messages, word class conversion, etc. Furthermore, Herring (2011) identifies abbreviations (acronyms) as one of distinguishable characteristics of online written communication. The mentioned features are consistent with the findings of this research.

One has to bear in mind that this research into word-formation processes in the fandom jargon is a limited one. The scope of research was limited to only one article presenting vocabulary of fandom and that means to only 33 examples of fandom jargon. The present research is an attempt at initiating discussion on the topic of fandom jargon and its word-formation. Therefore, it would be useful to conduct this research on a larger scale to uncover more general morphological characteristic of fandom jargon. Furthermore, a research covering more instances of fandom jargon, but also the instances of use, would account for both qualitative and quantitative productivity of word-formation processes in this particular jargon.

6. CONCLUSION

The contemporary fan culture seems to be a world of its own and the exploration of it from a linguistic, more precisely, morphological perspective gave an insight into how the jargon specific to fandoms functions. Fandom jargon has concepts that are specific to a particular field and this paper dealt with word-formation processes used in the creation of terms naming those concepts. Compounding and abbreviations/acronyms, with nine instances of use each, can be considered as the most productive ones.

Additionally, there were some tendencies discovered during the analysis. Those are the tendencies of creating shorter forms, presumably in service of quicker communication, which would be consistent with previous findings on the use of

online discourse. Furthermore, the tendency of using already created terms for the construction of new ones was discovered. Therefore, shortening and circulation appear to be the main morphological tendencies of the fandom jargon.

REFERENCES

1. Bauer, Laurie (1983), *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge
2. Booij, Geert (2007), *The Grammar of Words*, Oxford University Press, New York
3. Bugarski, Ranko (2003), *Žargon Lingvistička studija*, Biblioteka XX vek, Beograd
4. Crystal, David (2006), *Language and the Internet* (2nd ed.), Cambridge University Press, New York
5. DiGirolamo, Cara M. (2012), "The Fandom Pairing Name: Blends and the Phonology-Orthography Interface", *Names A Journal of Onomastics*, 60 (4), 231-243.
6. Fandom (2020), In *Cambridge Dictionary*, Retrieved January 5, 2020, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/fandom>
7. *Fanfiction.net Analytics - Market Share Stats & Traffic Ranking* (2019, November). Retrieved January 5, 2020, from SimilarWeb: <https://www.similarweb.com/website/fanfiction.net>
8. Fernández-Domínguez, Jesus (2013), "Morphological Productivity", *English Language*, 94(4), 422–447.
9. Hadžiahmetović Jurida, Sanel, Mirza Džanić, Tanja Pavlović, Alma Jahić, Jasmina Hanić, (2016), *Netspeak: Linguistic Properties and Aspects of Online Communication in Postponed Time*. Retrieved May 2, 2020, from IBU Repository: <https://eprints.ibu.edu.ba/items/show/183>
10. Herring, Susan C. (2011), "Grammar and Electronic Communication", In: *Encyclopedia of applied linguistics* (Chapelle, C. ed.), Wiley-Blackwell, Retrieved May 2, 2020, from <https://ella.sice.indiana.edu/~herring/e-grammar.2011.pdf>
11. Herzog, Alexandra (2013), "The Power of "AH, E/B, Very OOC": Agency in Fanfiction Jargon", *COPAS — Current Objectives of Postgraduate American Studies*, 14(1), 1-23.

12. Plag, Ingo (1999), *Morphological productivity: structural constraints in english*, Mouton de Gruyter, Berlin
13. Plag, Ingo (2003), *Word-Formation in English*, Cambridge University Press, Cambridge
14. Prčić, Tvrtko (1999), "Prilozi za jednu savremenu teoriju tvorbe riječi – produktivnost" [Contributions to a contemporary theory of word-formation – productivity], *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 27, 71-87.
15. Raja, Viator Lumban (2014), "Word Formation: A Morphological Analysis", *Journal of Language and Literature*, 14(1), 81-86.
16. Romano, Aja (2016), "Canon, fanon, shipping and more: a glossary of the tricky terminology that makes up fan culture", Retrieved January 04, 2020, from Vox: <https://www.vox.com/2016/6/7/11858680/fandom-glossary-fanfiction-explained>
17. Schechner, Richard (1995), "Problematizing Jargon", *TDR*, 39(1), 7-9.
18. Yin, Kodlee, Cecilia Aragon, Sarah Evans, Katie Davis (2017), "Where No One Has Gone Before: A Meta-Dataset of the World's Largest Fanfiction Repository", *Cultural Heritage*, 6106-6110.

PROCESI TVORBE RIJEČI U FANDOM ŽARGONU

Sažetak:

Fandom fenomen je prisutan u raznim oblicima zabave počevši od knjiga i filmova, do igrica. Pokazatelj ovoga je činjenica da preko stotinu miliona ljudi posjećuju samo jednu od web stranica posvećenu jednom od oblika kreiranja fandom sadržaja. Nije suština samo biti fan (obožavatelj), u pitanju je i pripadnost zajednici koja ima svoju kulturu i jezik. Shodno tome, istraživanje jezika može voditi razumijevanju kulture. Upravo iz tog razloga, ovaj rad se bavi fandom žargonom, i to iz morfološke perspektive. Preciznije, izvršena je analiza tvorbe riječi na korpusu od 33 riječi. To je dovelo do zaključaka u vezi sa produktivnošću primjenjenih procesa tvorbe riječi i težnjama pri inovativnoj upotrebi jezika.

Ključne riječi: fandom; žargon; fan fikcija; tvorba riječi; produktivnost; online diskurs

Adresa autora

Author's address

Sanel Hadžiahmetović Jurida

Amila Hadžibeganović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

sanel.h.jurida@untz.ba

amila.hadzubeganovic@untz.ba

UDK 81'243

Primljeno: 20. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Mirjana Matea Kovač, Eva Jakupčević

DISCOURSE MARKER USE IN L2 ENGLISH: A CASE STUDY WITH ENGINEERING STUDENTS

As essential elements of pragmatic and communicative competence, discourse markers (DMs) can help L2 learners not only to sound more natural, but also to cope with the difficulties posed by speaking in a foreign language. However, research has mostly shown that L2 learners tend to use DMs differently to L1 speakers - less frequently, with a narrower range or for different functions. Due to the great importance of these linguistic elements in L2 speech, more information is needed about how learners from different linguistic backgrounds and in different contexts use DMs. The present study aims to expand the existing knowledge by providing insight into the DM use of 33 Croatian Engineering students (upper-intermediate L2 English speakers) in a repeated narrative task in English. The results point to a very poor performance when it comes to the range of DMs utilized, with the basic DM *and* overwhelmingly used to achieve coherence in the narratives. The reason for this result most likely lies in the unnatural input that learners are exposed to in the classroom environment, as well as the lack of focus on these units in L2 education and relevant materials. Thus, our results point to a necessity to address the inclusion of DMs both in EFL teacher education programmes, as well as programmes for L2 learners.

Key words: discourse markers; speech fluency; pragmatic competence; pragmatic fossilization

1. INTRODUCTION

Discourse markers (DMs), words and phrases such as *you know, I mean, well* and *yeah*, are ubiquitous in natural, spontaneous speech, all the while eluding conclusive definitions and strict taxonomies. As multifunctional linguistic units which support interaction, DMs serve to connect an utterance to its co-text and/or context (Buysse 2012; Romero-Trillo 2013). They create the interactive bonds between interlocutors and guide them through communication, helping them draw conclusions about the direction the interaction is heading in by signalling the speaker's communicative intention (Fraser 1999; Iglesias Moreno 2001), which makes DMs essential elements of unplanned, spontaneous communication (Fox Tree 2010). These units function meta-pragmatically by supporting ongoing communication independently of the propositional content or the syntactic structure of the utterance (de Klerk 2005). The original propositional meaning of DMs has been modified, and they "have adopted a communicative status that weaves the net of discourse between the addressor, the addressee, and the context of a given message" (Romero-Trillo 2013: 1). Syntactically optional, DMs do not add to the propositional content of the utterance, nor do they modify its semantic content in any way (Müller 2005). When these linguistic units are left out of the utterance, the sentence remains grammatically correct and its meaning is not lost; however, it becomes less clear (de Klerk 2005; Müller 2005). In other words, DMs "focus on the way communication is negotiated rather than on its content" (Fox Tree 2010: 270).

There is no definitive list of units belonging to this group or their functions, and the large number of corpus-based studies, usually focusing on a limited number of these units, add to the confusion by revealing an increasing number of context-bound uses. The reason for this lies in the simple fact that DMs can do many things, and their functions can be conceptualized as a long list of varying roles (Fox Tree 2010). However, a division commonly referenced in research is that into textual and interpersonal functions of DMs. According to Brinton (1996), DMs function textually to start and close the discourse, as an aid in turn-taking, as a filler or hesitation device, to mark boundaries in talk, mark old or new information, mark sequential dependence and for repairs. Interpersonally, they function to express responses or reactions, as back-channel signals, to achieve cooperation and sharing or as face-savers.

Their prevalence in discourse has led them to be the subject of studies from a number of different perspectives (see e.g. Maschler and Schiffrin (2015) for a detailed overview), with little agreement among researchers on even the basic issues such as

the name or the scope of this essential group of linguistic elements. However, despite the lack of consensus when it comes to the “technical” matters, there is an overall understanding that these units play an indispensable role in the pragmatic competence of speakers (Hasselgren 2002). Their great importance for achieving fluency and pragmatic competence, which in turn represents a key element of communicative competence, makes discourse markers highly relevant for L2 learners. Not only does the correct use of DMs contribute to natural-sounding speech (de Klerk 2005), but it can also assist L2 speakers in understanding the connections and relevance of different parts of conversations, at the same time reducing the effort that is needed for information processing (Wei 2011).

Existing studies of the DM use of L2 speakers largely compare them to L1 speakers and often point at differences between these two groups, with L2 speakers using DMs less frequently than L1 speakers or using them in for different functions. In one of the most cited studies in this area, Müller (2005) compared the frequencies and functions of four DMs (*well, so, you know, like*) in the speech of L1 (American) and L2 (German) speakers of English, university students. Although the two groups used the DMs in similar ways, the differences between them lay in the fact that the L2 speakers used the DMs less frequently and with a narrower range of functions, while completely disregarding some. Interaction and contact with L1 speakers were shown to contribute to DM use more similar to that of L1 speakers. Similarly, Aijmer (2011) found that Swedish learners of English used the DM *well* for different functions than their L1 counterparts, which she contributes to the fact that they are L2 speakers who have different needs when it comes to communication and interaction. The effect of proficiency on DM use was the focus of a study by Neary-Sundquist (2014), who compared L2 (Chinese and Korean) speakers of English on four proficiency levels with their L1 counterparts. Her results indicate that the frequency and range of DM use grows with proficiency. However, although the learners at the highest level of proficiency use DMs almost as frequently as L1 speakers, they still used a narrower range of these units. Wei (2011) showed that more advanced learners were more successful at adapting to the context than learners with a lower proficiency, they exhibited more spontaneity in speech and were more efficient in managing interaction and implementing the social functions of language.

Regardless of their importance for successful communication in an L2, DMs have been shown to be neglected in the classroom context. For example, EFL textbooks have been found to lack pragmatic content in general (Ren, Han 2016), as well as discourse markers, which often seem to be presented inadequately to learners, with

incomplete information about the range of their possible roles or the necessary contextual information (Lam 2009). The general input that learners are exposed to in the classroom, i.e. teacher talk, has also been described as potentially unsuitable for the successful acquisition of these units. Teachers' language in general might be restricted by the inherent specificities of the educational context, while those who are non-native speakers might not have the adequate level of pragmatic competence themselves to illustrate natural language which would contain a variety of these units (Hellermann, Vergun 2007; Müller 2005; Romero-Trillo 2002).

Despite the increasing number of studies of DMs in the area of second language acquisition, it remains of key importance to gain as much insight as possible into the production of L2 learners from different language backgrounds, with different levels of proficiency and in different contexts in order to form a more complete picture which could serve to inform and facilitate L2 learning practices. For this reason, the aim of this study is to provide insight into the frequency and diversity of DM use of Croatian students, speakers of L2 English, in a repeated narrative task.

2. PROCEDURES

The overall aim of the present study was to determine the frequency and diversity of DM use of Croatian university students, EFL learners with a high level of proficiency in the English language, in a repeated narrative task. A total of 33 Croatian EFL learners (Learner 1 – Learner 33) participated in in this small-scale, preliminary study, all of them first-year students of Electrical Engineering at the Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Naval Architecture, University of Split. The students reported similar backgrounds when it comes to their EFL experience. They all learnt English in primary and secondary school and/or foreign language school, and none of them had spent more than ten consecutive days in an English-speaking country. The students were selected according to the results of the secondary school-leaving examination (the Croatian State Matura Exam) in English, in which they all scored excellent or very good grades at the highest level of the exam (B2 level). The study was conducted in the academic year 2016/2017.

For the purposes of the study, a narrative task was used requiring the participants to tell a story based on images, which has frequently been used in similar research to date (e.g. Kormos, Dénes 2004). The chosen task was taken from a popular collection of cartoons used for the purposes of similar studies measuring aspects of spoken per-

formance (fluency, grammatical correctness, lexical diversity and similar) (Kormos, Dénes 2004; Riazantseva 2001; etc.). The task is relatively simple because it is structured and its content very familiar. The six drawings with related content satisfy the criterion of structuredness as the action has a beginning, a middle and a predictable ending with a clearly set out chronology of the action sequence (Tavakoli, Skehan 2005). The words and phrases necessary to form the story, in which a man and a woman with a dog meet in a park, get married and finally part ways, are familiar to the speakers because they require the knowledge of very frequent formulaic expressions. The study includes the forming of a story on the basis of images in such a manner that the listener who cannot see the images can understand and correctly interpret the speaker's story. The participants could choose to tell the story in the present, past or future tense and were not restricted by time. They had 30 seconds to prepare. The tasks were performed in a room at the Faculty in very informal surroundings in which the listener sat across from the speaker, recording the narrative. After telling the story once, the participant was asked to tell the same story again. Task repetition has been shown to have a positive influence on speaker fluency (e.g. de Jong, Perfetti 2011; Lambert, Kromos, Min 2017), as in the first try, attention is often focused on the task itself. For this reason, we can expect that in the second, more relaxed and fluent round, the students would structure their stories better, using a larger range of DMs.

The story was recorded and processed using the Audacity software, and transcribed for analysis. In the identification of DMs, a list of DMs provided by Fung and Carter (2007) was used. The analysis of DMs was performed manually, as the status and meaning of these units depends on the context. For example, the word *so* has many non-DM functions, e.g. a part of the phrase "so far" meaning until now, or an adverb meaning "very" (e.g. It's *so* good). Another example of a word with multiple functions is *and*. According to Fraser (1999), when the word *and* connects whole utterances (sentences), or when it appears at the initial position in an utterance, it is a DM, while when it connects single words or phrases (e.g. bread *and* butter), it is a conjunction. Thus, not all of the occurrences of these words in the corpus were counted as DMs. In line with Fuller (2003), the following characteristics were used as the criteria for determining the status of a word or phrase as a DM:

- 1) DMs are used to signal the relationship between discourse units.
- 2) DMs are grammatically optional.
- 3) DMs do not change the truth conditions of the propositions in the utterances they frame (Schourup 1999, as cited in Fuller 2003).

Due to a lack of a clear definition of discourse markers, the listed characteristics also constitute a definition of these units used in the present study.

Examples from the transcripts:

Learner 1

and that dinner developed erer... and they started to liking each other... and eventually they got married.... and in the last scene we can see the man walking the dog alone...and it is probably because the woman died or something...and that's it

Learner 2

so this guy named Dean is walking around the park is like really stressed out. He hasn't got he hasn't got his salary on time...and suddenly he sees this girl named Petra. She is erer walking her dog and they see they look alike....so she is really pretty

3. RESULTS

The results of the analysis of DM in the narratives are shown in Table 1, where the sample values for the first encounter and the repeated task are presented. It can be noted that the participants used slightly over 25 DMs per 1000 syllables in the first encounter with the task and almost 24 DMs per 1000 syllables in the repeated task. To investigate whether there are statistically significant differences, a suitable statistical test was chosen.

Table 1: Sample values for the discourse markers in the two narratives in English

<i>Discourse marker</i>	<i>First encounter</i>	<i>Repetition</i>
<i>Min</i>	0	0
<i>Me</i>	20.83	21.05
<i>Max</i>	67.96	71.43
<i>Mean</i>	25.33	23.99
<i>SD</i>	18.05	21.05
<i>SE</i>	3.14	3.11

Min - minimum, *Me* - median, *Max* - maximum, *Mean* - Arithmetic mean, *SD* - standard deviation, *SE* - standard error

The Shapiro-Wilk has been used to test normality, emphasised in many papers as the highly efficient normality test. According to this test, Table 2, no significant deviations from the normal distribution have been obtained. Therefore, the t-test for dependent samples, Table 3, is used.

Table 2: The results of the Shapiro-Wilk normality test

<i>Discourse markers</i>	<i>SHAPIRO - WILK</i>	
	<i>W</i>	<i>p</i>
	0.976	0.646

The results indicate that there is no significant difference between the frequency of discourse markers between the two narratives (first encounter and repeated task) ($\alpha= 0.05$).

Table 3: t-test for dependent samples

<i>Discourse markers</i>	<i>t-Test</i>		
	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
	0.412	32	0.683

Figure 1 displays the distribution of DMs in both stories. The image shows that the DM *and* is by far the most frequent DM used by the participants (64.14%). Other DMs are significantly less frequent (23.63% *so*, *then* 8.44%, *OK* 0.84% and *you know* 0.42%).

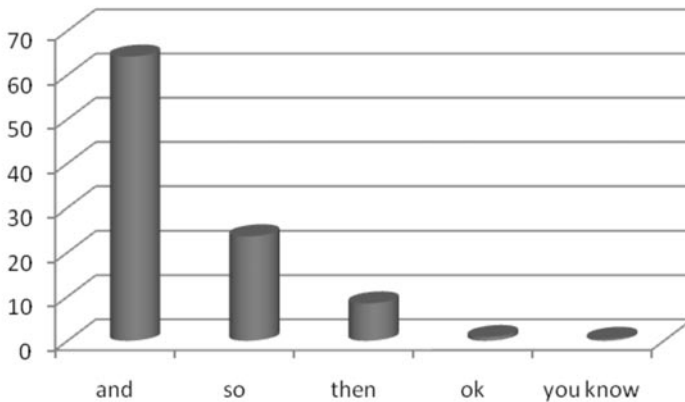

Figure 1: The distribution of the discourse markers in both stories

4. DISCUSSION

The results of the present study have shown that Croatian students use a very limited range of only five DMs (*and, so, then, ok, you know*) in both stories, regardless of whether it is the first encounter with the task or task repetition. These results are somewhat surprising given that these students are all skilled users of English at the upper-intermediate (B2) level or higher. According to the Croatian National Curriculum for English (Ministry of Science and Education 2019), after the last year of secondary school, Croatian students should be able to connect text elements into a logical whole using appropriate and complex language structures. While they do structure their narratives, the participants in this study do so almost exclusively by using the simple DM *and*.

In research to date, it has been shown that the L2 learners' skill at DM use grows with their level of proficiency (Buisse 2010; Wei 2011), which does not seem to be the case with our participants. The L2 learners at the highest level of proficiency in the study conducted by Neary-Sundquist (2014) use 58 different DMs, the most frequent in all groups being *I think, so, also, just, you know*, which was very close to the number of DMs used by L1 speakers (69). However, even for these learners, the 3 most frequent DMs (*just, so, you know*) accounted for 67.7% of all DM occurrences. Nevertheless, our participants did not exhibit a range that would even be comparable to that of the learners in Neary-Sundquist's (2014) study. The fact that our participants were engineering students might also be relevant. For example, Buisse (2010) com-

pared L1 speakers with two groups of Dutch students, those who had English language and linguistic as their major, and those who were students of commercial sciences. All of the students used fewer interpersonal markers such as *like*, *sort of*, *you know*, while they overused textual markers such as *well* and *so*. However, students of English linguistics were closer to L1 speakers in the way they used interpersonal markers, which the authors contribute to their exposure and better command of the English language. The fact that our students studied Engineering might have influenced their performance. However, these students have only started their studies, so this suggestion would have to be confirmed by further research that would compare students in different stages of studies and students from different educational backgrounds.

The very high frequency of the DM *and* in our results is to some extent understandable, as *and* is one of the most frequent words in the English language, and it can perform a whole range of different functions in speech. For example, it can express addition or coordination between clauses, mark continuation or transition, mark relevance or sequence between utterances (Fung, Carter 2007). In his study of children's L1 English, Choi (2007) noticed that children at the age of 4 use *and* as an "all-around" marker for the explicit marking of coherence relation, with the frequency of its use decreasing with age and the acquisition of more specific DMs. In the L2 context, Jakupčević (2019) found that young Croatian learners of English also rely on *and* in their narratives to perform a range of different functions, while disregarding other DMs. The author concludes that age and the level of proficiency of the learners are the probable reason for this overuse; however, the results of the present study seem to suggest that there are other factors to blame. One possibility is the occurrence of pragmatic fossilization, as suggested by Romero-Trillo (2002). The author explains pragmatic fossilization as a consequence of the fact that non-native speakers usually follow a "form-to-function" process. They learn specific items which are then contextualised at later stages, which leads to a lacking implementation of the pragmatic track of language learning. In other words, as opposed to native speakers who acquire grammar, semantics and pragmatics at the same time, with non-native speakers in formal contexts, the pragmatic track is neglected, leading to pragmatic fossilization. Romero-Trillo (2002) confirmed this in his study of DM use of children and adults, L1 and L2 (Spanish) speakers of English, where he concluded that pragmatic fossilization occurs as a result of the lacking input in the formal instructional context. This conclusion was prompted by the fact that while L1 and L2 children differed only slightly in their use of DMs, adult L2 speakers exhibited more striking differences from their L1 counterparts and used DMs in inappropriate ways. According to the

author, the results indicate that pragmatic fossilization occurs at some later point in the language learning process, and it is most likely caused by the inadequate input that the learners are exposed to in the formal classroom environment. There is a possibility, thus, that the participants in our study were also exposed to input in the classroom which was not rich in DMs and which did not reinforce their pragmatic development sufficiently.

The two existing studies of DMs in EFL teacher talk in the Croatian context seem to support these conclusions. For example, in their study of Croatian EFL teachers' DM use, Vickov and Jakupčević (2017) found that although the teachers employed a variety of different DMs in their speech, the three most frequent DMs (*ok, so* and *and*) together accounted for almost half of all of the DM occurrences in the corpus. It is interesting to note that the three most frequent DMs in this study are identical to the three most frequent DMs in the present study. Furthermore, Vickov and Jakupčević (2020) showed that EFL teachers, L1 and L2 speakers of English, differ significantly in the way they use DM clusters (two or more co-occurring DMs) in their classroom talk, with the teachers in the L2 group using a smaller range of DM clusters much less frequently. However, as indicated by Hellermann and Vergun (2007), it is not only non-native teacher talk that is potentially lacking when it comes to DM use. The L2 English teachers in their study, native speakers of English, did not use the examined DMs (*like, well, you know*) in their teacher talk at all.

These results suggest that the restrictions inherent in the classroom context make it difficult to ensure that the speech used is natural and contains elements such as DMs. Some further factors that may lead to DMs being neglected in the FL classroom is their multifunctionality, or the fact that their many meanings and functions may often be vague to L2 speakers (Fox Tree 2010). Another reason may lie in the fact that they may be considered a feature of informal, less articulate language (Mullan 2017), which may lead to learners and teachers avoiding these units in more formal contexts. Finally, studies of EFL textbooks have also shown them to be lacking in the way they incorporate pragmatic content in general (Diepenbroek, Derwing 2013), as well as in the way they treat discourse markers, which are often presented without any additional information about their potential functions, or in a decontextualized manner (Lam 2009). As it is impossible to fully understand any type of pragmatic content, including DMs, without contextual information, these kinds of materials cannot be expected to support learners in coming to the right conclusions as to when and how to use DMs and other pragmatic features of language.

In any case, the potential neglect of DMs in the classroom context is an essential

issue as DMs are significant for L2 learners for a variety of reasons. First of all, they can facilitate the development of L2 fluency as a subcategory of formulaic language, which is of great relevance for L2 development (Hasselgreen 2004). As an important part of conversational grammar, they help L2 speakers in establishing interaction and making their intended meaning clearer for the interlocutors (Aijmer 2011). Furthermore, real-time communication poses a heavy cognitive burden on the participants, which means they benefit greatly from information about what to pay attention to, what to disregard and how to interpret what has been said (de Klerk 2005). This is especially true of L2 speakers who are faced with more complex demands as they tackle speaking in a language that is not their L1. In that regard, L2 speakers can profit from the use of these units as they can facilitate interpretation of their interlocutor's discourse and aid them in gaining valuable thinking and planning time (Müller 2005). Being able to hesitate in a natural way is of great importance for L2 speakers, as they need techniques to gain time to be able to resolve their planning and production problems (Gilquin 2008). The use of DMs can also help make communication with L1 speakers easier by achieving a more informal atmosphere (Ter-raschke 2007). Finally, DM use different to that of L1 speakers might have unintended consequences in regard to how L2 learners are perceived as speakers in that they could be subtly marked as less proficient, less clear or even rude or unwilling to participate in interaction fully (Hellermann, Vergun 2007; Lam 2009).

It seems that, despite the recognized importance of DMs, as well as pragmatic competence in wider terms, these units still seem to receive limited attention in the classroom context, and L2 learners are often expected to "pick them up" on their own, with time (Hellermann, Vergun 2007). Yet, research in L2 pragmatics has shown that pragmatic competence does not necessarily develop automatically, along with lexico-grammatical proficiency (O'Keefe, Clancy, Adolphs 2011). Our results may thus serve as a warning of the potential consequences of neglecting pragmatics in the language classroom.

4. CONCLUSION

Due to the great importance of DM use for fluent and natural speech of both L1 and L2 speakers, as well as the many ways in which these units can facilitate dealing with online speech issues, the aim of the present study was to make a much-needed contribution to the existing knowledge about DM use in L2 English. The study thus in-

cluded an analysis of repeated narratives of 33 Croatian engineering students who had all completed a B2-level school leaving exam in English in order to determine the frequency and range of DMs used by the participants to structure their stories.

The main finding of the present study was the surprisingly low diversity of DM used by the students, despite their high level of proficiency in English. Our participants completed a high school programme which requires them to be able to use complex linguistic elements to connect their discourse and passed the B2-level school leaving exam. However, in their narratives, the students relied heavily on the very basic DM *and* to structure their narratives. Despite the fact that *and* has a variety of diverse functions that it can perform in speech, this overreliance is most likely an indicator of greater issues that lie in the background. These issues seem to stem from the wider neglect of the need to expose L2 learners to authentic, natural materials, both in learning materials such as textbooks, as well as in the single biggest source of input in the classroom – teacher talk. Thus, the main implication of this study is to caution of the need for a greater focus on pragmatic competence in general, and specifically on the way discourse markers are presented in textbooks, used by EFL teachers and taught in the classroom context. Without attention to such detail, learners, even those who successfully complete high-level exams, are left without some of the basic tools that would help them make their narratives clearer and more logically structured, as well as aid them in naturally performing the essential work of online talk such as repairs and hesitations.

The small sample used in this study makes it difficult to generalise the results of the study, and research that would encompass a greater number of students, as well as their teachers, would provide more information about the potential reasons behind their lacking DM use. Also, as the present study was conducted on engineering students, i.e. students who study a technical subject, further research that would compare these results with a wider population of students would be of great interest. Moreover, further research is needed that would include different types of production as well as different context. For example, an interactive task would maybe provide more opportunities for the use of interpersonal discourse markers. Finally, a longitudinal study of Croatian learners through primary and secondary school years would be highly beneficial as it would help us understand more about how and when DMs are acquired, and if/when pragmatic fossilization occurs.

To sum up, we believe our results have provided an interesting and useful insight into the production of Croatian L2 learners. Hopefully, the findings of our study will motivate further research in this area and lead to improvements in the ways DMs are

included in curricula and formal education in general.

REFERENCES

1. Aijmer, Karin (2011), "Well I'm not sure I think... The use of well by non-native speakers", *International Journal of Corpus Linguistics*, 16(2), 231-254.
2. Brinton, Laurel J. (1996), *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*, Mouton de Gruyter, Berlin
3. Buysee, Lieven (2010), "Discourse markers in the English of Flemish university students", in: Iwona Witczac-Pisiecka, ed., *Pragmatic perspectives on language and linguistics*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 461-485.
4. Buyse, Lieven (2012), "So as a multifunctional discourse marker in native and learner speech", *Journal of Pragmatics*, 44(13), 1764-1782.
5. Choi, Inji (2007), "How and when do children acquire the use of discourse markers?", *CamLing2007*, 40-47.
6. De Jong, Nel, Charles A. Perfetti (2011), "Fluency training in the ESL classroom: An experimental study of fluency development and proceduralization", *Language Learning*, 61.2, 533-568
7. De Klerk, Vivian (2005), "Procedural meanings of well in a corpus of Xhosa English", *Journal of Pragmatics*, 37(8), 1183-1205.
8. Fox Tree, Jean E. (2010), "Discourse markers across speakers and settings", *Language and linguistics compass*, 4(5), 269-281.
9. Fraser, Bruce (1999), "What are discourse markers?", *Journal of pragmatics*, 31(7), 931-952.
10. Fung, Loretta, Ronald Carter (2007), "Discourse markers and spoken English: native and learner use in pedagogic settings", *Applied Linguistics*, 28(3), 410-439.
11. Gilquin, Gaëtanelle (2008), "Hesitation markers among EFL learners: Pragmatic deficiency or difference", in: Jesús Romero-Trillo, ed., *Pragmatics and corpus linguistics: A mutualistic entente*, Mouton de Gruyter, Berlin, 119-149.
12. Hasselgren, Angela (2002), "Learner corpora and language testing: Small-words as markers of learner fluency", in: Granger, Sylviane, Joseph Hung, Stephanie Petch-Tyson, ed., *Computer learner corpora, second language acquisition and foreign language teaching*, John Benjamins Publishing Co-

- mpany, Amsterdam/Philadelphia, 143-174.
13. Hasselgren, Angela (2004), *Testing the spoken English of young Norwegians: A study of test validity and the role of 'smallwords' in contributing to pupils' fluency*, Cambridge University Press, Cambridge
 14. Hellermann, John, Andrea Vergun (2007), "Language which is not taught: The discourse marker use of beginning adult learners of English", *Journal of Pragmatics*, 39(1), 157-179.
 15. Iglesias Moreno, Ángela Eugenia (2001), "Native speaker – Non-native speaker interaction: The use of DMs", *ELIA: Estudios de lingüística inglesa aplicada*, 2, 129-142.
 16. Jakupčević, Eva (2019), "Young Language Learners' Use of Discourse Markers in L2 Narratives", *English Teaching & Learning*, 43(4), 411-428.
 17. Kormos, Judit, Mariann Dénes (2004), "Exploring measures and perceptions of fluency in the speech of second language learners", *System*, 32(2), 145–164.
 18. Lam, Phoenix W. Y. (2009), "Discourse particles in corpus data and textbooks: The case of well", *Applied Linguistics*, 31, 260-281.
 19. Lambert, Craig, Judit Kormos, Danny Minn (2017), "Task repetition and second language speech processing", *Studies in Second Language Acquisition*, 39.1, 167-196.
 20. Maschler, Yael, Deborah Schiffrin (2015), "Discourse markers: Language, meaning, and context", in: Schiffrin, Deborah, Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton, ed., *The handbook of discourse analysis*, 2nd edition, 189-221, Wiley, Hoboken, NJ
 21. Ministry of Science and Education (2019). Croatian Curriculum for English. Retrieved from https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_7_139.html
 22. Mullan, Kerry (2017), "Etpis bon, ben alors voila quoi! Teaching those pesky discourse markers", *International Journal of Pedagogies and Learning*, 11(3), 271-282.
 23. Müller, Simone (2005), *Discourse Markers in Native and Non-native English Discourse*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
 24. Neary-Sundquist, Colleen (2014), "The use of pragmatic markers across proficiency levels in second language speech", *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(4), 637-663.
 25. O'Keeffe, Anne, Brian Clancy, Svenja Adolphs (2011), *Introducing pragma-*

- tics in use*. Routledge, London, UK
26. Ren, Wei, Zehngrui Han (2016), “The representation of pragmatic knowledge in recent ELT textbooks, *Elt Journal*, 70(4), 424-434.
 27. Riazantseva, Anastasia (2001), “Second language proficiency and pausing: A study of Russian speakers of English”, *Studies in Second Language Acquisition*, 23, 497–526.
 28. Romero-Trillo, Jesús (2002), “The pragmatic fossilization of discourse markers in non-native speakers of English”, *Journal of Pragmatics*, 34, 769–784.
 29. Romero-Trillo, Jesús (2013). “Pragmatic Markers”, in: Carol Chapelle, ed., *The Encyclopedia of Applied Linguistics*, 4522-4528, Blackwell-Wiley, Oxford
 30. Tavakoli, Parvaneh, Peter Skehan (2005), “Strategic planning, task structure and performance testing”, in: Rod Ellis, ed., *Planning and task performance in L2*, 239–277, John Benjamins, Amsterdam
 31. Terraschke, Agnes (2007), “Use of general extenders by German non-native speakers of English”, *IRAL - International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 45(2), 141–160.
 32. Vickov, Gloria, Eva Jakupčević (2017), “Discourse Markers in Non-Native EFL Teacher Talk”, *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 7(4), 649-671.
 33. Vickov, Gloria, Eva Jakupčević (2020), “Discourse Marker Clusters in the Classroom Discourse of Native and Non-Native EFL Teachers”, *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 19(3), 310–328.
 34. Wei, Ming (2011), “Investigating the oral proficiency of English learners in China: A comparative study of the use of pragmatic markers”, *Journal of Pragmatics*, 43(14), 3455-3472.

DISKURSNE OZNAKE U ENGLESKOMU KAO STRANOMU JEZIKU: STUDIJA SLUČAJA SA STUDENTIMA STROJARSTVA

Sažetak

Kao osnovni elementi pragmatske i komunikacijske kompetencije, diskursne oznake (DO) učenicima stranih jezika mogu pomoći da zvuče prirodnije, kao i da se nose s poteškoćama koje predstavlja govor na stranomu jeziku. No, istraživanja su većinom pokazala da učenici stranih jezika DO rabe na različite načine od izvornih govornika – rjeđe, u manjem rasponu ili za drugačije funkcije. Zbog velike važnosti ovih jezičnih elemenata u govoru na stranomu jeziku, potrebno je više informacija o tome kako učenici s različitim jezičnim pozadinama i u različitim kontekstima rabe DO. Cilj ovoga istraživanja je proširiti postojeće znanje pružajući uvid u uporabu DO 33 hrvatskih studenata elektrotehnike (govornika engleskog jezika na višoj srednjoj razini) u ponovljenom narativnom zadatku na engleskomu jeziku. Rezultati ukazuju na vrlo slabu izvedbu što se tiče raspona upotrijebljenih DO, uz učestalu uporabu osnovne DO *and* za postizanje koherencije u pričama. Razlog ovakvim rezultatima najvjerojatnije leži u neprirodnom unosu kojemu su učenici izloženi u kontekstu učionice, kao i nedostatku fokusa na ovo elemente u nastavi i udžbenicima stranih jezika. Naši rezultati stoga ukazuju na potrebu da se DO uključe u programe obrazovanja budućih nastavnika, kao i programe za učenje stranih jezika.

Ključne riječi: diskursne oznake; govorna fluentnost; pragmatska kompetencija; pragmatska fosilizacija

Adresa autorica
Author's address

Mirjana Matea Kovač
Eva Jakupčević

Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
mirjana@ffst.hr
ejakupcevic@ffst.hr

UDK 81'243

Primljeno: 27. 04. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Damir Husanović

TOTAL PHYSICAL RESPONSE AS AN INTEGRAL FACTOR FOR TEACHING ENGLISH VOCABULARY TO PRE-ADOLESCENT LEARNERS

The primary concern of this paper was the vocabulary acquisition of young, pre-adolescent, learners through the use of TPR (Total Physical Response). The paper attempted to investigate whether pre-adolescent learners (sixteen students who participated as a part of the control group and nineteen students who participated as members of the experimental group) acquire vocabulary more naturally and effectively through the use of TPR than the learners who acquire vocabulary through a more traditional, form-meaning-use, type of acquisition. Moreover, the author attempted to explore the students' ability to acquire a larger set of vocabulary items (12) within one 45 minute lesson and whether TPR is indeed effective in this process. The paper attempted to investigate the efficiency of TPR on students with kinesthetic, auditory and visual learning preferences. Age, gender, English learning success, learning preferences and overall student success were analyzed in the attempt to investigate the effectiveness of TPR. Male students performed significantly better under the influence of TPR than female students. While there weren't any significant difference among the students who have excellent English learning success at school, students who had a very good and good English learning success at school performed better under the influence of TPR method. The biggest impact of TPR, when it comes to the overall student success, was with the students with unsatisfactory, satisfactory and good grades. TPR proved to be more suitable for kinesthetic type of learners when compared to auditory learners. One of the questions that the study addressed was the TPR's ability to help students memorize larger sets of new vocabulary items, and the results have shown that TPR seems to be efficient.

Key words: language acquisition; vocabulary; young learners; total physical response (TPR)

1. INTRODUCTION

There are certain factors that need to be taken into consideration when discussing young learners' second language acquisition. They are well known for their spontaneous acquisition through, primarily, listening and speaking. Being energetic as they are, they lack concentration and, due to the level of their cognitive development, the ability to fully understand the complexities of second language acquisition and what is needed to truly excel at it. They understand the world through their senses and their understanding of their environment is a spontaneous process. Consequently, their learning process inside the classroom is based on what they can "see and hear and, crucially, have a chance to touch and interact with" (Harmer 2007: 82). Therefore, a potentially interesting method of teaching young learners is Total Physical Response (TPR) method, considering the fact that it attempts to combine and interconnect speech and action, while striving to "teach language through physical (motor) activity" (Richards and Rodgers 2001: 87). The aim of this paper is to show the potential impact of TPR on young learners' acquisition of vocabulary in the vital process of learning through physical activity and movement.

2. THEORETICAL BACKGROUND

2.1. TPR as a tool for pre-adolescent learners' second language acquisition

TPR is a method of language teaching, developed by James Asher, a psychology professor at San Jose State University. It is affected by several factors such as "developmental psychology, learning theory and humanistic pedagogy, as well as language teaching procedures proposed by Harold and Dorothy Palmer in 1925" (Richards and Rogers 2001: 73). Asher (2012: 31) states that the process of target language acquisition for children takes place through a variety of "caretaking directions" that guide the children through everyday activities from brushing their teeth, washing their faces or playing with their toys. These body language conversations are unique transactions in which caretakers utter a direction and the infants respond with physical action (e.g. *Smile for grandpa, Pick up your toy*). The focus here is on creating a safe, stress free, learning environment through listening, which leads to language being internalized, upon which language develops spontaneously and naturally.

This entire process is important for the concept of language learning considering the fact that second language acquisition and first language acquisition are similar in

nature. Asher (2012: 17) claims that, before producing speech, “the child has experienced hundreds of hours in which language was imprinted upon body movement” and that “the infant may only be able to decode the language through the medium of body movement such as looking, laughing, pointing, reaching, touching and eating”. Speech directed to young children consists primarily of commands which children respond to physically before they begin to produce verbal responses. Children will soon realize that they understand a lot of things and will build confidence as they learn. Thus, children will speak when they feel ready to speak.

So, how exactly does that correlate to the process of second language acquisition?

Once the child achieves fluency in the native language, the “biological” pattern for acquiring language does not disappear. Hence, if a person wants to acquire another language without stress, the sequence should be-first, acquire comprehension of the target language, and as comprehension becomes more and more sophisticated, there will be a point at which the individual spontaneously is ready to produce the language (Asher 2012: 18).

The key seems to lie in understanding how to shift the balance towards the imperative, and learn how to give clear instructions and commands to preadolescent children whose understanding of their environment and a more developed intellectual ability makes them even more suitable for language acquisition than the infants who can only understand a few simple language commands. The teacher provides opportunities for learning and when TPR is integrated into routines, the learners will immediately become involved in the language and engaged in reacting to it. The teacher exhibits a parent-like behavior, guiding the students, giving directions and empowering them to maximize their potential. Subsequently, this type of behavior reinforces the learning and encourages further steps. This is why the role of the teacher is of the highest importance.

Additionally, Asher suggested there are three hypotheses which influence or inhibit foreign language learning: the bio-program, brain lateralization and the reduction of stress (Richards & Rodgers 2001: 74). The bio program and brain lateralization are important in understanding how the concept of TPR operates.

When it comes to the bio program, it has already been stated that the listening competence is developed sooner than the speaking competence and that the young learner may be making a mental blueprint that will make it possible to produce spoken language later on.

“...the foreign language learner should first internalize the “cognitive map” of the target language through listening exercises. Listening should be accompanied by physical movement. Speech and other productive skills should come later” (Richards & Rodgers 2001: 74).

Brain lateralization is an issue which is often discussed with the use of TPR. Asher proposes a theory that a child language learner acquires language through motor movement which is a right hemisphere activity and that this activity must take place before the left hemisphere initiates the language processing for production (Richards & Rodgers 2001: 75). Asher (2012) proceeds to offer his own unique perspective of this process. The right hemisphere of the brain is responsible for listening, while the left one, verbal side of the brain, is responsible for speaking. Being non-verbal, the right side of the brain can express itself primarily through different kinds of physical expressions, such as gestures or pantomime, touching or pointing. Furthermore, he explains that the meaning of the language is decoded in the right hemisphere, (observed in certain behavioral changes) which is important until the left side of the brain finally makes its first attempts to talk (2012: 24) .

The impact of TPR is kinesthetic, visual and auditory. Children largely depend on the physical world they interact with their bodies. They understand the worlds through their senses and “their physical world is dominant at all times” (Scott and Ytreberg 1990: 2). Acquisition of vocabulary through activities, songs and games and stories is something that can potentially have a strong effect in the classroom for young, preadolescent learners. Young learners primarily acquire vocabulary through stories, activities, games and songs. Scott and Ytreberg (1990: 22) claim that “most classroom language is a type of listen and do activities”. In the following mime story, for example, there is a strong sense of reacting to the teacher’s action of telling a story, as a true form of “listen and do” activity. The focus is on the physical movement and teacher-student play, all while engaging the student in the art of TPR.

“We are sitting in a boat, a small rowing boat. Let’s row. We row and row. Now what’s that? A bird. A big bird is flying over the water. Now it’s gone. We keep rowing. Can we see the bird? No, no bird. This is hard work. Row, row. We’re tired. We row slowly. There’s the shore. Let’s go home now. We are so tired we’re dragging our feet. We’re tired. We want to go to sleep. We lie down on our beds. We close our eyes, and ... Shhhh... we’re asleep” (Scott and Ytreberg 1990: 23).

Preadolescent children require movement and exercise and their unlimited sources of energy should be utilized in the process of vocabulary acquisition. The younger the pupils, the more physical activities they need. TPR activities are therefore appropriate for kinesthetic learners who learn best through doing something physically or connecting to memory through actions. Children happily focus on movements, so they have the ability to acquire the language and vocabulary unconsciously. This is

vital, considering that it reduces the stress of learning a language. They are not required to produce in a second language until they themselves feel they are ready “which usually occurs at around 10 hours of instruction, and consists of student commands” (Krashen 1982: 140). Additionally, TPR appeals to visual children who respond to visual stimulus for language acquisition. Auditory learners will particularly benefit from TPR accompanied by songs in which the words and rhythms associated with movement will be memorable to them.

2.2. Relevant studies

There have been numerous studies on the topic of Total physical response and its potential impact in the classroom. Toghiani Khorasgani and Khanehgir (2017: 92) conducted a study where they attempted to prove the efficiency of vocabulary acquisition of young learners by comparing the Keyword method and Total physical response. Keyword method, famous for its phonemic overlapping and mental imagery has been proven to be effective for young learners’ language acquisition through several empirical studies (Atkinson & Raugh 1975; Sagarra & Alba 2006). It is based on the fact that the retention of vocabulary can be increased when a learner associates its sound to a keyword and then makes a mental image combining the two words. The process is to link the foreign word with an English word that sounds like some part of the foreign word (e.g., the Spanish *carta* sounds like the English *cart*). The “*cart*” is the keyword, and by linking the keyword with the English meaning of the foreign word and forming an interactive image (e.g., *carta* means *letter*), one could visualize a letter inside a cart. Thirty-four early elementary school children (ages 6-7, 11 boys, and 23 girls) from 3 different Iranian schools were selected to participate in this study. The schools were randomly selected among those who did not offer English learning programs before 3rd grade, and whose learners had a very limited exposure to English. None of the children had previously experienced any formal English language lesson teaching, at school or at home. All children were monolingual, and none of them had ever been immersed in an English speaking environment. The final results showed that the Keyword method proved to be more effective than TPR in teaching new vocabulary words in a foreign language when the new words are concrete nouns with high imagery value, and when the new word and its keyword have a high degree of phonemic overlapping. Visual assistance appeared to be more productive when it comes to cognitive performance than students engaging their bodies in the learning

process and that TPR was not as effective even in more traditional methods such as single picture presentation, no matter how engaging it may seem. Therefore, TPR was not highly efficient in this “visual” and “mental imagery” scenario, but this, of course is not the only possible comparison.

TPR of course, offers both advantages and disadvantages in its approach. Al Harassi (2013: 38-39), when discussing the effectiveness of TPR with young learners in Oman, states that the first two years of English language learning in Oman are primarily based on receptive language exposure with physical movement response. Productive skills are “delayed for two years”, and these first four years of English language study, comprise what is known as cycle one, based primarily on TPR. In the study that the researcher conducted during 2007 and 2008 with cycle one curriculum (Grade 1-4), certain advantages and disadvantages of TPR method were noted. For example, TPR use in Omani classrooms showed that TPR listening activities (the afore-mentioned “listen and do concept”) and their physical requirements are more easily understandable, offer more real communicative situations and relate more to the aspect of real, everyday, language use than the traditional listening activities in which the students listen to conversations, interviews, or presentations and then answer questions that test their understanding of the taught material. Additionally, songs, rhymes, chants and other movement based activities were found to be more appropriate for children’s “instinctive needs”. However, lack of proper training, frequent use of L1, strict control management, immediate error correction and lack of understanding of the concept how to truly teach TPR proved to be an obstacle in the process of second language vocabulary acquisition. Moreover, he believes that using large sets of vocabulary items (8-14 words) during one lesson could be inefficient, since it lacks long term effectiveness when it comes to memory retention no matter how well understood they may seem initially.

However, Fan-Ray et al. (2013) researched the impact of Embodiment-based TPR approach on student English vocabulary learning achievement, retention and acceptance. The study proposed an integration of motion-sensing technology and theory of embodied cognition into the total physical response (TPR) approach, called Embodiment-based TPR approach. In order to test the effectiveness of the proposed approach, a total of 50 fifth-grade elementary students participated in this study. The experimental group was exposed to the Embodiment-based TPR learning approach, while the control group took part in a conventional TPR learning approach. Cognitive performance and acceptance feedback for the proposed approach were collected in the experiment. Results showed that both the post-test and the delay test concerning

English vocabulary learning performance between the two groups had no significant difference. However, the result of learning retention displayed a significant regression for the control group while the experimental group's learning retention was retained, which potentially shows that the Embodiment-based TPR approach could bring better learning retention than the conventional TPR approach. In addition, experimental group showed a highly positive level of acceptance toward the proposed learning approach.

Then of course, there is a question of TPR's L2 comprehension effectiveness when it comes to vocabulary items. Sano (1986) took part in the experimental project in April 1984, in the attempt to optimize Japanese first year junior high school students' English language receptive ability and emotional security. The researcher added 15-16 hours of TPR in the introductory phase of the English course, to students that were considered to be raw beginners in the field of English language learning. Even though these were borderline adolescent students and there was certainly need for a more detailed and more intricate analysis, the results favored the use of TPR on both comprehension and standardized tests.

“After sixteen lesson-hours of TPR, the students were given a comprehension test of fifty items. Thirty of them involved listening to English words and sentences and choosing equivalent Japanese words, ten involved choosing corresponding pictures, and ten choosing equivalent Japanese sentences, from the four choices per item printed on the answer sheet. Each item was worth two points, thus making a total of one hundred. The mean (\bar{X}) of the scores of the 174 students was 96.6, with the highest 100 and the lowest 72. This astonishingly high score may suggest that the test was too easy. Nevertheless, this score is impressive when we think of the total number of the vocabulary items these students were expected to learn during the TPR phase. It was more than three hundred” (Sano 1986: 275).

Additionally, Ice (2013: 50) attempted to prove the effectiveness of TPR method in English vocabulary mastery of Elementary school children (first grade in Islamic elementary school, Bandung Indonesia) by combining quantitative and qualitative methods and involving two groups, (21 students in the experimental group with TPR and 21 students in the control group with conventional method) with both pre-test and post-tests. The findings indeed proved certain level of effectiveness since control group's pre-test and post-test performance showed no significant difference, while experimental group's pre-test and post-test showed that there was a significant difference in the score, proving the efficiency of TPR with first grade elementary school learners.

Having observed the afore-mentioned studies and the potential impact of TPR on preadolescent students' vocabulary acquisition, this study will attempt to compare and contrast the use of TPR and the traditional form-meaning-use (FMU) method of vocabulary acquisition that the researcher has been using for an extended period of time in his English language classroom. The FMU method includes the spelling of the word, L1 translation, the English definition and contextualization of the word in a sentence in L2, which attempts to provide clarity to the students (e.g., *Look for; potražiti; to search for a person or object; He is looking for his keys, he can't find them*). The paper will attempt to investigate whether pre-adolescent learners acquire vocabulary more naturally and effectively through the use of TPR than the learners who acquire vocabulary through a more traditional, FMU, type of acquisition.

3. METHODOLOGY

3.1. Research design

The study was conducted in an attempt to prove the potential impact of the TPR method as a tool for vocabulary acquisition for young, pre-adolescent learners. The researcher opted to use the control group and the experimental group, with one post-test as a measuring factor for vocabulary acquisition. The young learners, two fifth grades (age 10-11) in the elementary school 'Teočak', in Teočak, Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina, (fifth year of studying English as a second language, three 45 minute classes per week in grade five) were children of similar capabilities and school success. Sixteen students participated as a part of the control group and nineteen students participated as members of the experimental group. Both the control group and the experimental group students were presented with the following twelve vocabulary items which they were expected to acquire: (*look for, sneeze, oh dear, jog, shout, pat, stretch your arms, lick, bite, wait for, bark, take off*). The vocabulary was selected because of its ability to elicit physical response from the students. The study focused on age, gender, student success, student learning preferences and overall student success.

The control group was expected to acquire the vocabulary through traditional FMU structure. The twelve vocabulary items were written on the blackboard. The teacher provided the spelling, the L1 translation, the English definition and contextualized the words in sentences in L2 which attempted to provide clarity to the students (i.e. *Look for; potražiti; to search for a person or object; He is looking for his*

keys, he can't find them). The teacher provided elaborate explanation for all of the twelve vocabulary items and encouraged the students to provide their own examples in L2. Then, the students were encouraged to pronounce the twelve vocabulary items alongside with their L1 translations in the attempt to consolidate the process of memorization. In addition, the students copied the words and translations into their notebooks. There was no mention of any potential testing, as the teacher attempted to observe how much of the vocabulary can be acquired in a stress-free environment.

On the other hand, the experimental group was examined in order to display the potential impact of TPR method on vocabulary acquisition of young learners. There were no L1 translations, English definitions and contextualized words in sentences. The main idea was to introduce the basic concept of TPR method. The teacher wrote the twelve vocabulary items on the blackboard. Then, he acted out the twelve items, one after another, and the process was repeated twice. The students were instructed to observe the teacher's actions as he mimed the words and connected bodily movement to the pronunciation in the attempt to convey meaning. Subsequently, the students were encouraged to stand up and mime the twelve vocabulary items alongside the teacher, word by word. They were not urged to pronounce the words unless they feel comfortable enough to pronounce them. This process was also repeated twice. In addition, the teacher chose the words from the blackboard randomly and pronounced them, while the students attempted to act out the words as successfully as possible. The teacher did not participate in the process of miming. This process lasted for three minutes and the teacher was able to put focus on all the individual items for multiple times, allowing students to feel comfortable acting out the random words in the correct manner. Upon completion of this task, students copied the words into their notebooks. There was, as well, no mention of any potential testing, as the teacher attempted to observe how much of the vocabulary could be acquired in a stress-free environment.

The post-test, which was intended for both the control and the experimental group, consisted of a matching activity, multiple choice question task, and the most challenging part which required students to place the twelve individual vocabulary items into the appropriate sentences which were carefully designed to assess the students' knowledge of the target vocabulary. The post test was conducted within seven days of the initial vocabulary presentation. The additional information which was required from the students was the age of the students, the gender, the name of the school and the number of years that the students have been studying English. Additionally, the researcher inquired about the favorite learning styles of the students (visual, kines-

thetic, auditory) and the impact of their current English language learning success. There was a total of twenty four points in the test and the grading system was designed as follows

Table 1: Rating scale

20-24 points	Grade 5=A (excellent)
16-19 points	Grade 4=B (very good)
12-15 points	Grade 3=C (good)
6-11 points	Grade 2=D (satisfactory)
0-5 points	Grade 1=F (unsatisfactory)

4. FINDINGS

4.1. Comparison of the Control group and the Experimental group

Considering the fact that the majority of students in both experimental group (79%) and the control group (62.5%) are ten year old children, the relationship between these two groups will first be analyzed. When it comes to the experimental group, 6.6% of students received an excellent grade (5=A), 6.6% received a very good grade (4=B), 46.6% received a good grade (3=C), while 26.6% received a satisfactory grade (2=D). There were 13.3% of the students who received an unsatisfactory grade (1=F). The grade point average (on a scale from 1 to 5) for fifteen ten-year-old students in the experimental group is 2.66. The control group, on the other hand, exhibited slightly different results. Moreover, 10% of the students in the control group obtained an A, 20% got a C, while 50% of the students passed the test with a D. There were 20% of the students who failed the test. The grade point average for ten ten-year old students in the control group is 1.9. Thus, it can be concluded that the ten-year-old children who were exposed to the TPR method performed better at the test than their peers who were in the control group.

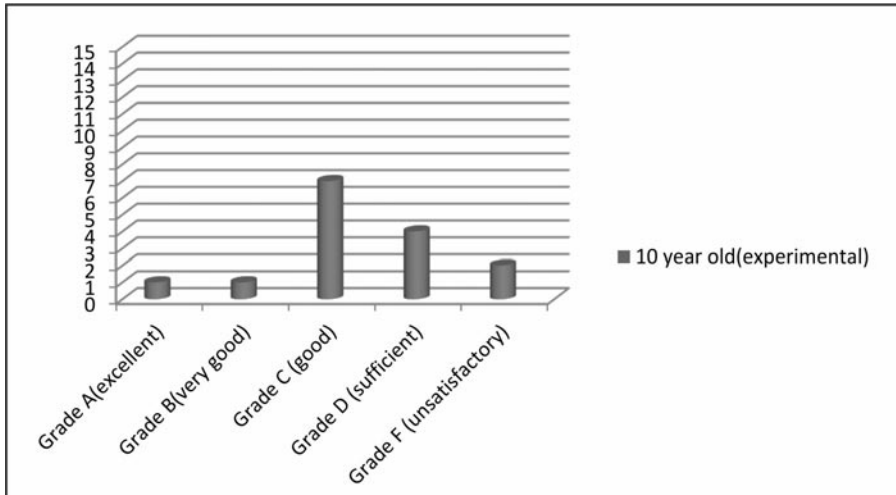

Chart 1: Ten year old children (experimental group)

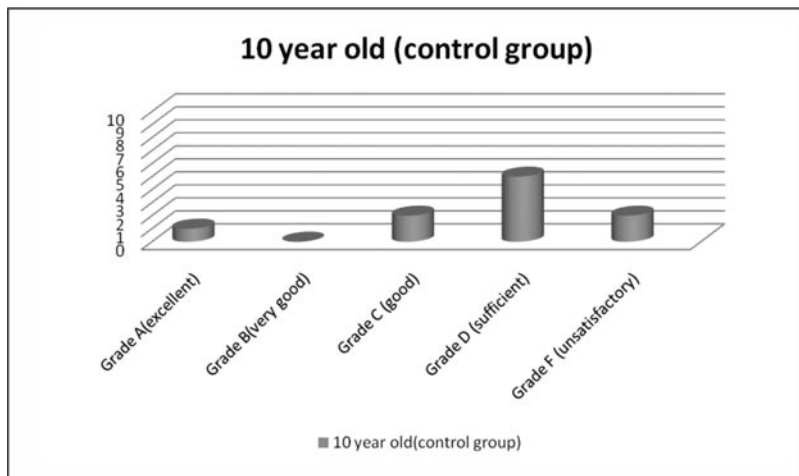

Chart 2: Ten year old children (control group)

The eleven-year-old students are analyzed separately from the ten-year-old students in the attempt to show variations within the certain age group. When it comes to eleven-year-old students, the results mildly favor the experimental group as well. 37.5% of the students in the control group are eleven-year-old students, while 21% of eleven-year-old students are in the experimental group. In the experimental group,

25% got a B, 50% obtained a C, and 25% gained a D. The grade point average for four eleven-year-old students in the experimental group is 3.0. In the control group, 33.3% passed the test with a B, and 16.6% obtained a C, while as many as 33.3% of the students gained a D, and 16.6% got an F. The grade point average for six eleven-year-old students in the control group is 2.6. The provided results favor the use of TPR in the experimental group to a certain extent.

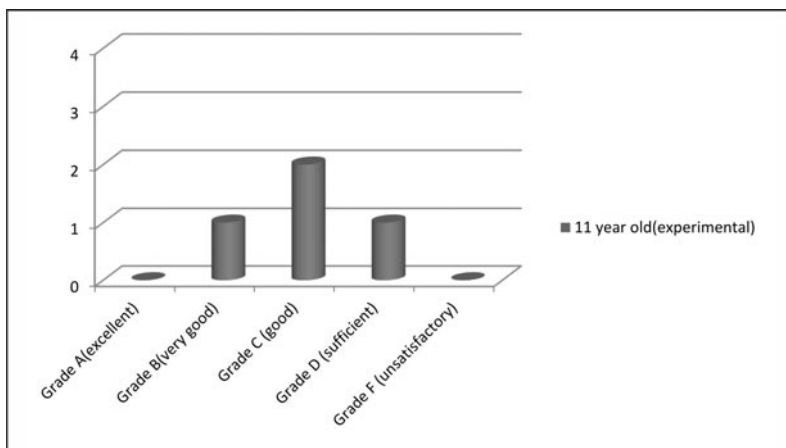

Chart 3: Eleven year old students (experimental group)

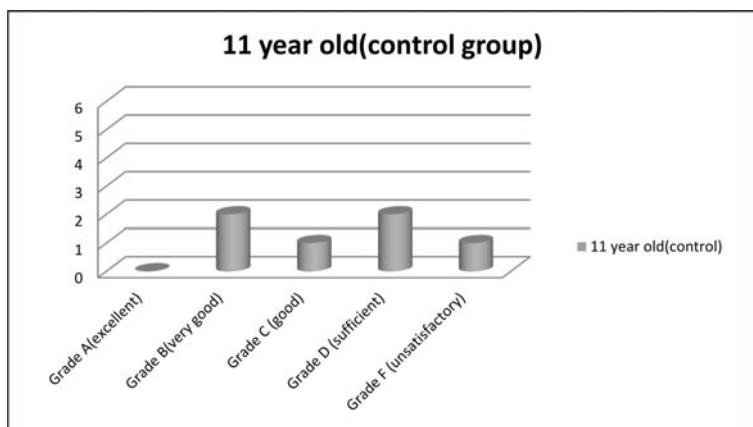

Chart 4: Eleven year old students (control group)

Gender is another factor which provided interesting data for analysis. Boys from the experimental group tend to perform better than the boys from the control group.

In the experimental group, there are 8.3% of students who obtained an A, as well as 8.3% of the students who got Bs. 50% of the students passed the test with a C, while 25% of the students obtained a D. 8.3% of the students got an F. The grade point average for twelve male students in the experimental group is 2.83. In the control group, on the other hand, there are 8.3% of students who passed the test with an A and 16.6% of the students obtained a C. 50% of the students gained a D, while 25% of the students got an F. The grade point average for twelve male students in the control group is 2.16.

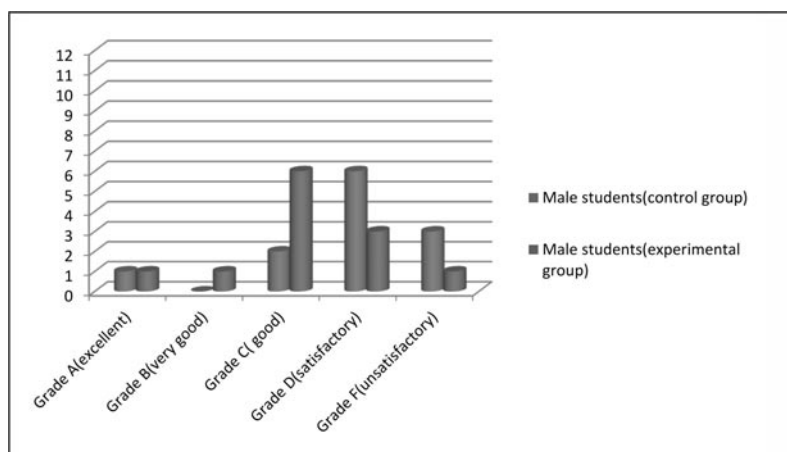

Chart 5: Male students (control and experimental group)

However, with female students, the results are somewhat different. In the control group, 50% of the students obtained a B, while 25% percent gained a C, as well as 25% who got a D. The grade point average for four female students in the control group is 3.25. These results are better than the results of female students in the experimental group, where 14.2% of the students passed the test with a B, 42.8% got a C, 28.5% obtained a D and 14.2% got an F. The grade point average for seven female students in the experimental group is 2.57. Therefore, it can be concluded that gender plays a role in determining the potential impact of TPR, even though it is a study with a very limited sample. While boys, who engage more eagerly in physical activities tend to perform solidly under the influence of TPR and significantly better than the boys from the control group, female students in the control group easily outperformed their peers in the experimental group.

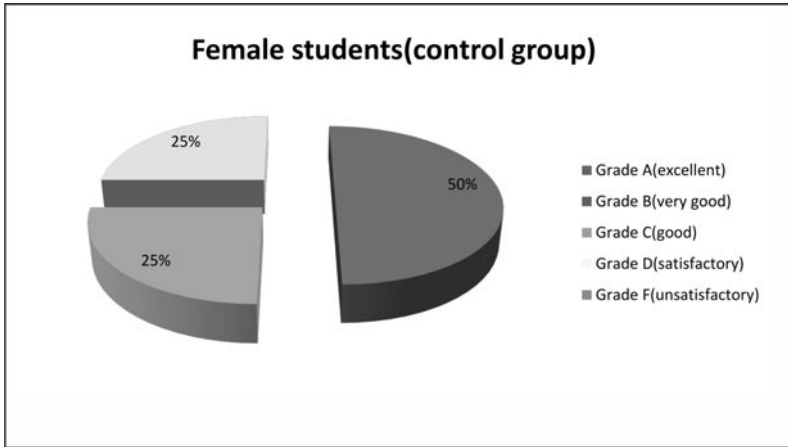

Chart 6: Female students (control group)

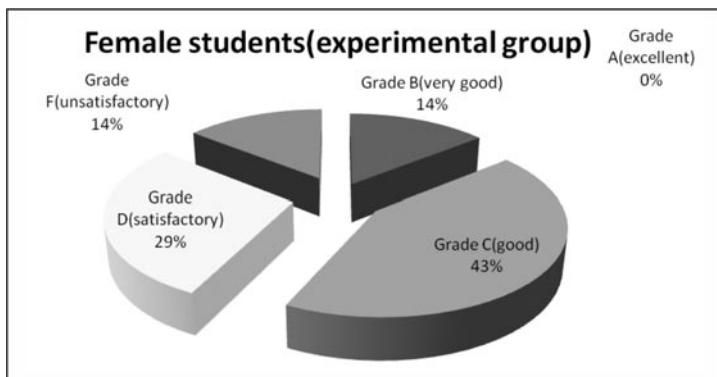

Chart 7: Female students (experimental group)

Student success, when it comes to English language learning, also proved to be an important variable when it comes to data analysis. In the control group, there are 20% of the students who got an A, 40% who obtained a B and 40% who got a C, among the students with an excellent grade point average. When it comes to students with a very good grade point average, 25% passed the test with a C, and 75% gained a D. There are 66.6% of the students who obtained a D and 33.3% who got an F among the students who have a good grade point average. When it comes to students with a satisfactory grade point average, there are 50% of the students who obtained a D and 50% of the students who gained an F.

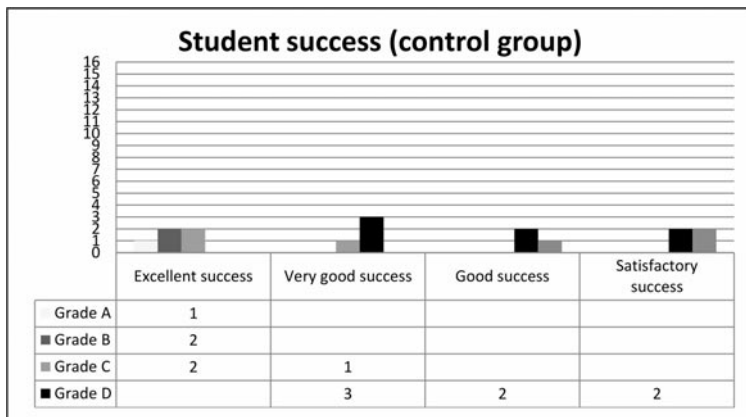

Chart 8: Control group (student success)

In the experimental group, there are 12.5% of the students who passed the test with an A, 25% who got a B, 50% who obtained a C, and 12.5% who passed the test with a D among the students with an excellent grade point average. When it comes to students with a very good grade point average, 50% gained a C, 37.5% obtained a D and 12.5% got an F. There are 60% of the students who passed the test with a C and 40% who gained a D among the students who have a good grade point average. When it comes to students with a satisfactory grade point average, all of them failed the post-test.

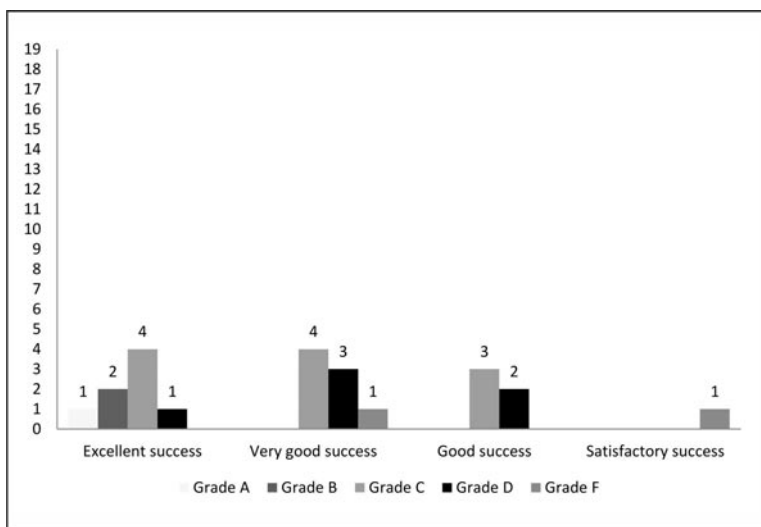

Chart 9: Experimental group (student success)

The obtained results show that, while there may not be significant difference among the students who have an excellent grade point average at school, students who have a very good and good grade point average at school tend to perform better under the influence of TPR method.

Student learning preferences are also a suitable factor for analysis. Considering the fact that the majority of the students in the control group (91%) prefer the auditory style of learning and that the majority of the students in the experimental group (63%) prefer the kinesthetic type of learning, this comparison will first be introduced. Among the control group students who prefer the auditory style of learning, there are 6.6% of the students who passed the test with an A, 13.3% who obtained a B, 20% who gained a C, 40% of students who passed the test with a D and 20% of the students who got an F. The grade point average for fifteen students who prefer the auditory style of learning is 2.46. Among the experimental group students who prefer the kinesthetic style of learning, there are 8.33% of students who passed the test with an A as well as 8.33% of students who gained a B. There are 50% of students who obtained a C, 25% of students who gained a D and 8.3% who got an F. The grade point average for twelve students who prefer the kinesthetic style of learning is 2.83.

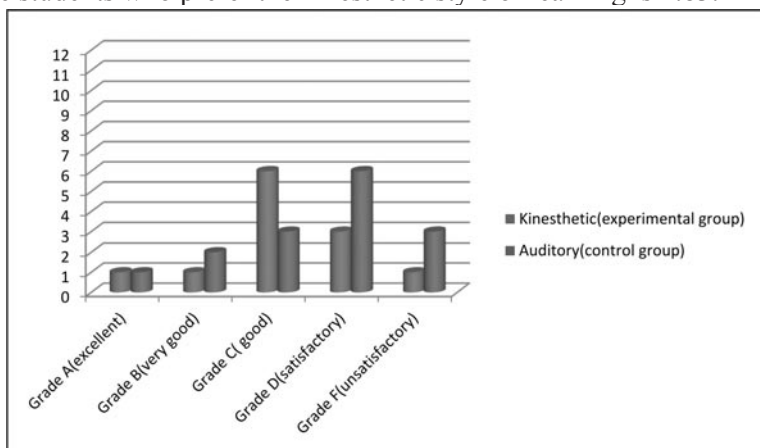

Chart 10: Learning styles

The results indicate that TPR method is suitable for kinesthetic type of learners, as the children who prefer kinesthetic learning in the experimental group performed better than the auditory learners in the control group. However, children who prefer the auditory type of learning in the experimental group did not perform as good as

the children who prefer kinesthetic learning. In comparison to their peers from the control group who prefer the auditory style of learning, their test scores were lower, as 40% of these students passed the test with a C, 40% got a D and 20% got an F. The results show that the impact of TPR is not as effective on the learners who prefer the auditory type of learning, as it is on the learners who prefer the kinesthetic type of learning.

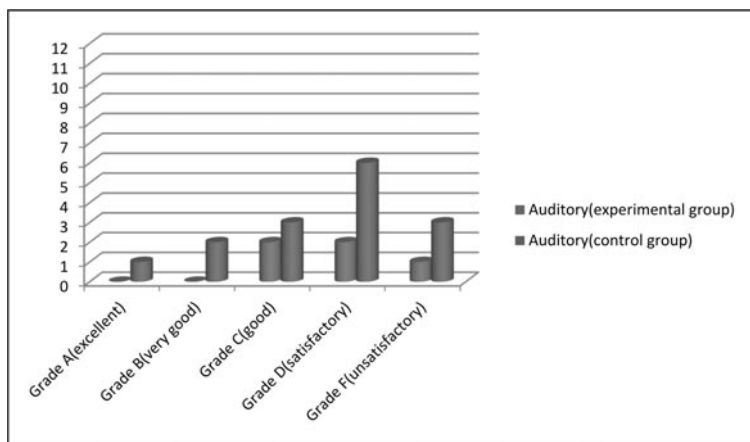

Chart 11: Learning styles (auditory)

When it comes to the overall student success, the experimental group gained a higher average grade in the test. In the experimental group, 5.2% of the students obtained an A, 10.5% passed the test with a B and 47.3% got a C. There are 26.3% of the students who gained a D and 10.5% of students who got an F. The grade point average for the nineteen students in the experimental group is 2.73. When it comes to the control group, 6.2% passed the test with an A, 12.5% gained a B and 18.7% of the students obtained a C. There are 43.7% of the students who got a D and 18.7% who got an F. The grade point average for the sixteen students in the control group is 2.43.

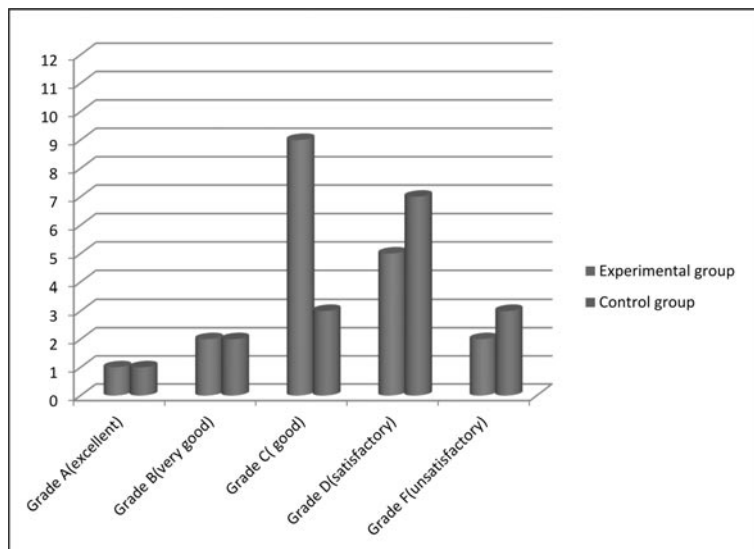

Chart 12: Overall student success

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

The paper set out to investigate whether pre-adolescent learners acquire vocabulary more naturally and effectively through the use of TPR than the learners who acquire vocabulary through a more traditional, FMU type of acquisition. Moreover, the researcher attempted to find out how well a larger set of vocabulary items (12) can be acquired within one 45 minute class and whether TPR is indeed effective in this process. The analysis of the data proves that TPR is an integral factor for teaching English vocabulary to young learners. When it comes to age, both ten-year-old and eleven-year-old children who were exposed to TPR performed better than their peers in the control group. When it comes to gender, male students in the experimental group performed better than the male students in the control group. TPR, however, did not have a particular impact on female students from the experimental group who were not as successful as female students from the control group. Additionally, while there may not be significant difference among the students who have excellent English learning success at school, students who have a very good and good English learning success at school performed better under the influence of TPR method. When it comes to learning styles, the results indicate that TPR method is suitable for kines-

thetic type of learners, as 63% of the children who prefer kinesthetic learning in the experimental group performed better than 91% of the auditory learners in the control group. The additional results, however, show that the impact of TPR is not as effective on the learners who prefer the auditory type of learning, as it is on the learners who prefer the kinesthetic type of learning, considering the fact that the auditory learners from the experimental group did not perform as well as the auditory learners from the control group. In conclusion, when it comes to overall student success in the post-test, children who were exposed to TPR performed better than the children who were not. The biggest impact of TPR, as seen in the post-test, is not with the students who received excellent and very good grades, as both control group and the experimental group displayed similar levels of success. It is with the students with unsatisfactory, satisfactory and good grades, where TPR enables students to make more significant progress in the attempt to successfully master English vocabulary. This study correlates with some of the afore-mentioned relevant studies in a way that it shows the true impact of TPR. It is proven to be useful (in a limited study) considering that its physical requirements are more easily understandable to the students, TPR offers more real communicative situations and it relates more to the aspect of real, everyday, language use than the traditional listening activities often found in English learning classrooms. However, further examination on a larger scale might be necessary in order to determine the true impact of TPR. It could be potentially beneficial to include all Grade 1 to Grade 5 students in future research, including a larger number of students in a more detailed examination of TPR's impact. This will, hopefully, give a more precise answer in the attempt to understand to which extent TPR is beneficial to pre-adolescent learners' vocabulary acquisition. One of the questions that the study addressed was the TPR's ability to help students memorize larger sets of new vocabulary items, and the results of the post test have shown that TPR seems to be efficient. Additionally, memory retention of these vocabulary items might be a potential research worth considering after a certain period of time, since the previous studies on this topic have not provided conclusive evidence in favor of TPR use.

REFERENCES

1. Al Harrasi, Kothar Talib Sulaiman (2013), "Using 'Total Physical Response' With Young Learners in Oman", *Childhood Education*, 90(1), 36–42.
2. Asher, James (2012), *Learning Another Language Through Actions: The Complete Teacher's Guide Book*, Sky Oaks Production, Los Gatos CA
3. Atkinson, Richard C., Michael R. Raugh (1975), "An application of the mnemonic keyword method to the acquisition of Russian vocabulary", *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 104, 126-133.
4. Fan-Ray, Kou, Hsu Chi-Chih, Fang Wei-Chieh, Chen Nian-Shing (2013), "The effects of Embodiment-based TPR approach on student English vocabulary learning achievement, retention and acceptance", *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences* 26, 63-70.
5. Harmer, Jeremy (2007), *The Practice of English Language Teaching*, Pearson, Harlow
6. Ice, Sariyati (2013), "The Effectiveness of TPR (Total Physical Response) Method in English Vocabulary Mastery of Elementary School Children", *Parole: Journal of Linguistics and Education*, 3(1), 50-64.
7. Krashen, Stephen D. (1982), *Principles & Practice in Second Language Acquisition*, Pergamon, Oxford
8. Richards, Jack C., Theodore S. Rodgers (2001), *Approaches and Methods in Language Teaching*, Cambridge University Press, Cambridge
9. Sagarra, Nuria, Mathew Alba (2006), "The Key in the keyword: L2 vocabulary learning methods with beginning learners of Spanish", *The Modern Language Journal*, 90(6), 228-243.
10. Sano, Masayuki (1986), "How to incorporate Total Physical Response into the English programme", *ELT Journal*, 40(4), 270–277.
11. Scott, Wendy, Lisbeth Ytreberg (1990), *Teaching English to Children*, Longman, London
12. Toghhyani Khorgasani, Amir, Mansour Khanegir (2017), "Teaching New Vocabulary to Iranian Young FL Learners: Using Two Methods: Total Physical Response and Keyword Method", *International Journal of Languages' Education and Training*, 5(1), 90-100.

TOTALNI FIZIČKI ODGOVOR KAO INTEGRALNI FAKTOR KOD PODUČAVANJA VOKABULARA ENGLESKOG JEZIKA UČENIKA PREADOLESCENTNOG UZRASTA

Sažetak

Rad se primarno usredotočio na usvajanje jedinica vokabulara kod učenika preadolescentnog perioda kroz upotrebu metode TPR (Totalni fizički odgovor). Pokušali smo istražiti da li učenici preadolescentnog uzrasta (šesnaest učenika koji su učestvovali kao dio kontrolne grupe i devetnaest učenika koji su učestvovali kao dio eksperimentalne grupe) usvajaju vokabular prirodnije i učinkovitije putem TPR metode, nego učenici koji usvajaju vokabular kroz tradicionalniju forma-značenje-upotreba vrstu usvajanja. Dodatno, istražili smo učeničke mogućnosti usvajanja većeg seta jedinica vokabulara (12) unutar jedne četrdesetpetominutne lekcije, i da li je TPR doista učinkovit u ovom procesu. Također, ispitali smo učinkovitost TPR metode na učenike sa kinestetičkim, auditivnim i vizuelnim preferencama učenja. Dob, spol, uspjeh u učenju engleskog jezika, preference učenja i ukupni učenički uspjeh su analizirani u nastojanju da se istraži učinkovitost TPR metode. Muški učenici su se iskazali znatno bolje pod uticajem TPR metode nego djevojčice. Iako nije bilo značajnih razlika među učenicima sa odličnim uspjehom iz engleskog jezika, učenici sa vrlo dobrim i dobrim uspjehom su reagovali bolje pod uticajem TPR metode. Najveći uticaj TPR metode, kada govorimo o ukupnom učeničkom uspjehu, bio je kod učenika sa nedovoljnim, dovoljnim i dobrim uspjehom. TPR metoda se pokazala učinkovitija kod učenika sa kinestetičkim preferencama učenja nego sa auditivnim. Jedno od pitanja na koje se studija fokusirala jeste mogućnost TPR metode da pomogne učenicima da upamte veće setove jedinica vokabulara, i rezultati su pokazali da je TPR metoda učinkovita.

Ključne riječi: usvajanje jezika; vokabular; učenici mlađeg uzrasta; totalni fizički odgovor (TPR)

Adresa autora

Author's address

Damir Husanović

samostalni istraživač

Tuzla

damirhusanovic1@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Rusmir Šadić

OBZORI ANDALUZIJSKE FILOZOFIJE / THE HORIZONS OF
ANDALUSIAN PHILOSOPHY 215

Lejla Osmanović

DRUGI SPOL ILI EGZISTENCIJALISTIČKA FILOZOFIJA IZ UGLA
SIMONE DE BEAUVOIR / THE SECOND SEX OR EXISTENTIALIST
PHILOSOPHY FROM THE PERSPECTIVE OF SIMONE DE
BEAUVOIR 239

UDK 28-1
1:28

Primljeno: 28. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Rusmir Šadić

OBZORI ANDALUZIJSKE FILOZOFIJE

Neovisno o tome da li u filozofiji vidjeli heideggerijansko-egzistencijalistički pokušaj uspostavljanja diferencijacije između bitka i bića, ili u duhu filozofije egzistencije jaspersovsko rasvjetljavanje čovjekova bitka u njegovoj vezanosti za transcendenciju, huserlijanski poduhvat jednog fenomenološkog povratka samoj biti stvari, ili nam se pak činilo kako je posrijedi deleuzeovski uvid o stvaranju pojmova, sve te elemente pronalazimo unutar onog što označavamo islamskom filozofijom. U dugoj i bogatoj povijesti muslimanske filozofske misli, andaluzijska filozofija će označiti vrhunac klasične islamske filozofije, čiji će najbolji intelektualni izdanci biti oličeni u djelima Ibn Bajje, Ibn Tufayla, Ibn Rušda, Ibn ‘Arabija, Mosesa Majmonidesa i brojnih drugih mislilaca. Rad koji slijedi, ima za cilj jasnije eksplicirati fenomen ‘andaluzijske filozofije’, uvažavajući rezultate recentnih istraživanja objavljenih u znanstvenim studijama na Zapadu

Ključne riječi: andaluzijska filozofija; Ibn Bajja; Ibn Tufayl; Ibn Rušd; Ibn ‘Arabi; Moses Maimonides; tradicija

Tradicija islamske filozofije u svom povijesnom razvoju iznjedrila je tri velike škole filozofskog mišljenja, koje su ponudile bogato intelektualno nasljeđe i uveliko doprinijele stvaranju islamske kulture i civilizacije. Prva takva je škola muslimanskih peripatetika (*mashshai*) koji će svoju filozofsku poziciju temeljiti na aristotelijanskoj tradiciji i konceptima izvedenim iz djela filozofa iz Atene. Slijedit će ih iluminacijska filozofska škola (*ishraqi*), koja će dominantno biti oslonjena na neoplatonističke ideje i principe drevnih perzijskih mudraca, što je najrazvidnije razaberivo iz djela Šihab

al-Dina Suhrawardija, koji se smatra osnivačem druge filozofske škole u islamu. I konačno, školi transcendentne filozofije (*hikma al-muta'aliyyah*), koja predstavlja istinsku sintezu filozofije (*falsafa*), teologije (*kalam*) i gnoze ('*irfan*), pripada treće mjesto i povijesna uloga održanja kontinuiteta unutar muslimanskog filozofskog mišljenja. Imajući u vidu takvu povijesnu sliku i strukturiranje filozofske scene unutar muslimanskog kulturnog konteksta, postavlja se pitanje povijesnog i filozofskog situiranja onog što označavamo andaluzijskom školom filozofije.

Andaluzijska filozofija ne tvori zasebnu ili jednu od tri navedene škole filozofije koje će razviti muslimanski intelektualni i duhovni genij. Glavnina filozofa koje ubrajamo među andaluzijske filozofe pripadat će muslimanskoj peripatetičkoj školi. Štaviše, ime Ibn Rušda će biti sinonim čuvara aristotelijanske tradicije i najznačajnijeg Aristotelovog komentatora u srednjovjekovnoj filozofskoj epizodi. Međutim, intencija ovog rada sadržana je u nastojanju da se ukupna filozofska gibanja, razvijana na području Andaluzije, sagledaju kao *cjelina unutar cjeline*, odnosno, s obzirom na mjesto nastanka, te uvažavajući činjenicu da je u značajnom broju slučajeva riječ o suvremenima, što znači da ih povezuje ne samo *prostor*, nego i *vrijeme*. Ali ponad svega, ono po čemu ih prepoznajemo u njihovoj „povezanosti“ jeste *mišljenje* kao takvo.

Na tom tragu je i Peter Adamson koji u knjizi *Philosophy in the Islamic World* tvrdi kako „andaluzijsku filozofiju moramo misliti u njenoj cjelovitosti, kao tradiciju unutar veće tradicije filozofije u islamskom svijetu“ (Adamson 2016: 157). Štaviše, on će uočiti nekoliko razloga za razlikovanje prirode andaluzijskog mišljenja u odnosu na druga: specifičnost konteksta kreiranog posredstvom almoravidske i almohadske kulture, geografsku udaljenost ovog regiona od središta islamskog svijeta, suživot (*convivencia*) kršćana, židova i muslimana (Vidjeti Adamson: 2016). Kao rezultat, Španija je postala glavni posrednik za transmisiju aristotelijanske filozofije i znanosti iz arapskog u latinski jezik. Za vrijeme i prostor muslimanske Španije vezuje se još jedan važan fenomen. Riječ je o organiziranom *prevođenju* filozofskih djela, što će doprinijeti da se filozofski problemi mogu misliti i unutar arapskog jezika ali i da se filozofsko pojmovlje kao i instrumenti filozofskog mišljenja mogu upotrijebiti pri hermeneutičkom pristupu tekstu Kur'ana.

Andalus će biti prepoznat kao *prostor komunikacije* i *kulturne razmjene*, što će omogućiti stvaranje *sinteze grčkog racionalizma* i *bliskoistočnog monoteizma*. Ta sinteza će u značajnoj mjeri utjecati na kasniji kulturni i intelektualni razvoj Evrope ali svakako i na konstituiranje same islamske kulture i civilizacije (Vidjeti Essa, Ali 2010). Paradigmatičan primjer sinteze grčkog razionalizma i semitskog monoteizma

– koju su prema riječima Majorova Arapi načinili prije samih Evropljana – ponuđen je u djelima Ibn Rušda (Averroes), najznačajnijeg predstavnika andaluzijske filozofije. Također, Andalus je bio zavičaj i Ibn Arebiju, najvećem muslimanskom teozofu, rođenom u Mursiji 1165. godine, čije je mišljenje nesumnjivo konstitutivni dio andaluzijske filozofske tradicije. Konačno, sufijska učenja muslimana – prije svih učenje Ibn Arabija – utjecat će na mističnu židovsku tradiciju poznatu kao Kabala, koja je kako primjećuje Adamson, prvo procvatila u Španiji i južnoj Francuskoj. Ista situacija je i unutar filozofije, što se najbolje može vidjeti u djelima Majmonidesa, trećeg velikog predstavnika andaluzijske filozofije, koji je istinski primjer andaluzijskog multikulturalizma, budući je riječ o filozofu koji je „mislio na grčkom, pisao na arapskom i molio se na hebrejskom“. Spomenutima pridodajemo i ličnosti koje će otvoriti poglavlje andaluzijske filozofije, premda snagom svojih djela nisu na njihovoj razini. Riječ je o Ibn Bajji, autoru poznatog spisa *Tadbir al-mutawahhid (Vladanje osamljenika)* i Ibn Tufaylu, poznatom po filozofskom romanu *Hayy ibn Yaqzan (Živi sin budnoga)*.

Iako ćemo se u ovom radu zadržati na kraćem prikazu intelektualnog ostvarenja pet spomenutih andaluzijskih filozofa, ne treba gubiti iz vida da tom nizu pripadaju i ličnosti poput Ibn Hazma, Ibn Sab'ina, Ibn Halduna i mnogi drugi, za što ipak nemamo prostora unutar već skicirane refleksije koja nastoji ispoštovati okvire i propozicije publikacije u kojoj ovaj rad stavljamo pred kritičku javnost.

IBN BAJJA

Počeci filozofskog mišljenja u islamu povijesno odgovaraju trenutku osnivanja Abasidskog halifata u osmom stoljeću. Suparnički halifat uspostavio je u Španiji jedini preživjeli princ iz emevijske dinastije nakon njihovog svrgavanja 749. godine. Vremenom je emevijska Španija uspjela ispisati jedno od najbriljantnijih kulturnih poglavlja u čitavoj povijesti islama i poslužiti kao most preko kojeg je u dvanaestom stoljeću grčko-arapsko učenje prešlo u zapadnu Europu.

Prvi u nizu značajnih predstavnika andaluzijske filozofije je Ibn Bajja, na Zapadu poznat kao Avempace. Njegova filozofska misao postulirana je na dva pojma, koji predstavljaju inokosni element njegovih poslanica a čija je interpretacija i fenomenološko razviđanje istovremeno označilo početak ispisivanja jednog od najvažnijih poglavlja u povijesti islamske filozofije. Riječ je o pojmovima *tawahhud* (osamljenost) i *ittisal* (spregnutost), od kojih prvi ima centralnu ulogu u spisu *Tadbir*

al-mutawahhid (*Vladanje osamljenika*), a drugi u poslanici *Ittisal al-'aql bi al-insan* (*O spregnutosti uma sa čovjekom*). Slijedeći ta dva pojma, a na način kako ih autor artikulira u svojim djelima, pokušat ćemo dati sažet uvid u temeljnu problematiku Ibn Bajjina filozofskog nauka.

Ibn Bajjin pristup glede filozofskog pitanja postizanja sreće postulirat će drugačiji put argumentacije u odnosu na ono što smo imali priliku vidjeti u *Idealnoj državi* Al-Farabija, koji se na tragu Platonove teorije tim pitanjem najtemeljitiije bavio unutar muslimanskog filozofskog mišljenja (Vidjeti Al-Farabi 2011: 486). Naime, dok će Farabi biti stava kako je idealna država i pravedan vladar preduvjet svake sreće, pa tako i one iskušavane na razini pojedinca, Ibn Bajja će tu teoriju u potpunosti izokrenuti, ističući kako je sreću moguće postići čak i unutar nesavršene države. Za predočavanje takve mogućnosti Ibn Bajja će se pozvati na Al-Farabijev termin *nawabit* kojim označava onu grupu ljudi koji su poput 'korova' i koji niti pripadaju niti su produkt idealne države. Ibn Bajja će negativno značenje tog pojma prometnuti u pozitivno, pokazavši kako je moguće da subjekt koji je dominantno viđen kao 'strano tijelo' postigne sreću u okviru nesavršene države. Takav pristup pokazuje se mnogo realističnijim u odnosu na idealni poredak i uvjete koje zahtijeva platonsko-farabijanska perspektiva, pokazujući se više nego legitimnim pokušajem realizacije ideje blaženstva unutar konkretnih povijesnih datosti. Ime subjekta koji je uvjeren u izvjesnost ishoda takvog nastojanja i koji ne želi sanjati utopijski san nikad dosegnute idealne države, Ibn Bajja je naznačio već u samom naslovu svoje nedovršene poslanice *Tadbir al-mutawahhid*. Njegovo ime je 'osamljenik'. Ali, on nije 'osamljenik' koji napušta društvo jer je odlučio živjeti sam. Naprotiv, on je 'osamljenik' jer odlučio posvetiti se mišljenju i spoznaji vlastite duše. Budući da je već od Aristotela naučio kako čovjek može „razmišljati sam sa sobom“, neovisno o prilikama u društvu, nužno je bilo još da se 'osami' kako bi se posvetio umskoj spoznaji i dosegnuo stepen sreće. Sreća je sadržana u onome što 'osamljenik' postiže snagom vlastitog duhovnog i umskog angažmana a što se pokazuje kao realizacija vlastite svrhe, koja nije drugo do li spoznaja osobne ali i biti drugih egzistenata (*mawjūdāt*).

Premda je u središtu njegovog filozofskog interesa pojedinac i pojam sreće, čini se kako, pored etičke dimenzije, spis u značajnoj mjeri uključuje i perspektive političke filozofije. S tim u vezi možemo zaključiti da Ibn Bajja problemski ostaje vezan za isto polje koje dominira Al-Farabijevim djelom, ali bira vlastiti metod koji vodi ka sasvim drugačijim rezultatima filozofskog istraživanja. Konačno, možemo zaključiti zajedno sa Danielom Bučanom kako upravo „originalnost u raspravi

Vladanje osamljenika skiciranog nauka omogućuje da se raspozna njegova univerzalna dimenzija“ (Bučan 2014: 206), pri čemu je univerzalnost njegova nauka sadržana u ‘realističnosti’.¹ Specifičnu vrijednost Ibn Bajjinog nauka treba tražiti i u činjenici, zaključit će naš prevodilac, da u njegovu nauku posljednju riječ ima moral a ne politika ili imutak (ibidem 212).

Drugo važno djelo iz Ibn Bajjina pera je *Risala Ittisal al-’aql bi al-insan* (*Poslanica o sjedinjenosti uma sa čovjekom*), koje je po svemu sudeći, a uprkos drugačijem naumu autora, ostalo nedovršeno.² Kako je već u samom naslovu naznačio, Ibn Bajja se u ovom spisu primarno odlučio pozabaviti pitanjem ‘spregnutosti’ uma s čovjekom, te problemom *spoznaje* samog uma. Propitujući ovaj fenomen, Ibn Bajja ističe kako je čovjek ‘jedan’ i uvijek ‘isti’, pri čemu ono što mu obezbjeđuje tu ‘istost’ ili ‘jednost’ jeste njegov ‘prvi pokretač’, što nije drugo do sama duša. Ona postaje prvim pokretačem čovjeka onda kada um (kao njezina moć) biva odjelovljen. Drugim riječima, čovjek biva pojedinačni čovjek upravo zahvaljujući *mišljenju*, a ono što označavamo razumnom moći čovjeka nije drugo do li odjelovljeni um ili um na djelu, kome i duša duguje svoju ulogu ‘prvog pokretača’.

Moć mišljenja je karakteristična za čovjeka tek onda kada je u stanju da spoznaje pojmove, pri čemu se, usljed zadobijene spoznaje, javlja težnja koja pokreće na mišljenje. Ibn Bajja govori o tri razine spoznaje. Prva razina je ona na kojoj su pojmovi povezani sa tvarnim oblicima, te masa u procesu spoznaje do pojmova dolazi tek posljedično, tragom osjetnina koje ih aficiraju. Nadalje, slijedi razina teorijske spoznaje na kojoj su spoznavaoi *a priori* usmjereni ka pojmovima, dok se tek sekundarno posvećuju tvarnim oblicima. I konačno, na trećoj razini nalazimo one koji neposredno motre predmet spoznaje i s njime se sjedinjunju. Posjednici takve spoznaje, koji su za Ibn Bajju istinski sretnici, budući da su dosegli ‘vrhunac života’, neodoljivo podsjećaju na one ‘odabranike’ koji će unutar koncepta transcendentne filozofije Sadr al-Dina Shirazija biti posjednici ‘usprisutnjenog znanja’ (*’ilm huduri*), koje također uvjetuje princip sjedinjenja između spoznavaoa i spoznatog (*ittihad*

¹ Predgovor prijevodu Ibn Bajjine poslanice *Vladanje osamljenika* potpisuje sam prevodilac – Daniel Bučan, naslovivši ga „Avempaceovo Vladanje osamljenika kao etička i politička rasprava“ (Bučan 2014: 205-212)

² Charles Genequand dovodi u pitanje i autentičnost naslova i njegovo razumijevanje, prevodeći pojam *ittisāl* ne kao ‘spregnutost’ nego kao ‘kontinuitet’ (što je jedno od značenja te arapske riječi). Međutim, Daniel Bučan napominje kako predmetni glagol *ittasala* – pored ostalih značenja – u kombinaciji s prilogom bi znači ‘saznati’, što bi u tom slučaju upućivalo da naslov *Ittisāl al-’aql bi-l-insān* treba razumjeti kao Čovjekova spoznaja uma, odnosno *Kako čovjek spoznaje um*. Sam sadržaj Ibn Bajjinog teksta pokazuje kako je upravo o tome riječ. Takav pristup se pokazuje iznimno važim u kontekstu mogućeg značenja izraza *al-ittisāl bi-l-’aql fa’ ’āl* kao izraza kojim se opisuje spoznaja ‘djelatnog uma’ (kao najviše funkcije čovjekova uma). Više o mogućim prijevodima i višestrukim načinima interpretacije vidjeti u: Genequand (2011), kao i predgovor hrvatskom izdanju ovoga teksta.

aqil wa ma'qul). Ali, vratimo se andaluzijskom filozofiju i njegovoj alegoriji. Naime, on će, uzimajući za primjer spoznaje Sunce, reći kako oni na prvoj razini spoznaju na način kao da gledaju *sliku* sunčevog odraza, dok posjednici teorijskog znanja motre izravni *odraz* Sunca (ne sliku izvan odraza). Ipak, i dalje je riječ o *odrazu* (primjerice u vodi), te je još uvijek posrijedi posredan oblik spoznaje pojmova. Konačno, oni sretni izravno motre sam predmet spoznaje i dokidaju svaki oblik posredovanja. Neposrednost spoznavanja je upravo ono što omogućava sjedinjenje, pri čemu ono što um spoznaje u konačnici nije drugo do on sam. Biti jedno (*tawahhada*) s predmetom spoznaje za Ibn Bajju je najviši oblik spoznaje, ono najuzvišenije čemu se teži. Čistina spoznaje je dosegnuta onda kada je raskirivena sama Ideja, koja nije drugo do li pojam lišen tvari, dosegnut razumom jednako kao što naša osjetila motre oblike osjetnina. Pojam tih oblika koje doseže um, jednostavniji je od samih oblika, te je i spoznaja viša. Um u svom koračanju 'spiralnim stepenicama' nastoji nadići osjetne pojmove i oblike, te doći u 'posjed' pojmova samih pojmova, odnosno Ideje. Na tom putu spoznaja se pokazuje kao samospoznaja, što nas vraća zaključku da Ibn Bajjina poslanicu treba čitati kao tekst koji ipak govori o čovjekovoj spoznaji uma a ne nečemu drugom.³ Štaviše, takvo čitanje uspostavlja organsku vezu između ovog traktata, te naprijed spominjanog *Vladanja osamljenika* i *Poslanice za oprostaj*.

IBN ṬUFAYL

Druga velika figura andaluzijske filozofije je Abu Bakr Muhammad ibn Ṭufayl (u. 1185.), rođen u selu Wadi Ash (Cadiz), sjeveroistočno od Granade. Pored brojnih rasprava i traktata iz područja medicine i astronomije, jedino njegovo sačuvano filozofsko djelo je *Hayy ibn Yaqzan* (*Živi sin budnoga*), u kojem autor razvija koncept *osamljenosti*, ranije postuliran u filozofiji njegovog prethodnika Ibn Bājja. Žanr i forma izraza koju Ibn Ṭufayl odabire za posredovanje svojih filozofskih nazora vrlo je neuobičajena za to doba. Ipak, pokazalo se da će upravo to biti jedan od glavnih razloga njegovog snažnog utjecaja i prisutnosti unutar kasnije filozofske tradicije.⁴ S

³ O mogućem drugačijem razumijevanju pojedinih problema Ibn Bajjine filozofije, pogledati radove spomenutog Charlesa Genequanda, profesora arapskog jezika i književnosti na Univerzitetu u Ženevi. Njegovo se istraživanje fokusira na filozofiju i klasičnu arapsku književnost. Između ostalih, autor je knjiga *Ibn Rushd's Metaphysics* (Leiden 1984), *Alexander of Aphrodisias On the Cosmos* (Leiden 2001) i *Ibn Bajja (Avempace), La Conduite de l'isolé et deux autres épîtres, (Vladanje osamljenika i dvije druge poslanice)*, uvodna riječ, kritika i prijevod na francuski (Pariz 2009)

⁴ O mogućem utjecaju na zapadnu filozofsku tradiciju, osobito na neke filozofe britanskog empirizma, vidjeti: Russel (1994).

druge strane, sam Ibn ʿUfayl je pod izrazito vidljivim utjecajem Ibn Sinaa, budući da od njega ne preuzima samo naslov za svoj filozofski roman i imena glavnih likova, nego i središnje ideje koncepta orijentalne filozofije (*hikma mašriqiyya*), kojoj će autor *Išārāta* biti posvećen u svojoj kasnoj fazi. Međutim, iako preuzima ideju i likove, uloga koju im daje je sasvim drugačija. Usporedbe radi, Ibn Sinaov Salaman simbolizira subjekta spoznaje a Absal dosegnutu razinu na njegovu mističnom putu, dok je u Ibn ʿUfaylovom slučaju Asal mistični putnik a Salaman njegov prijatelj, nepopustljivi sljedbenik vjerzakona i zaštitinik objavljene religijske prakse. Kod Ibn ʿUfayla glavna uloga zapravo pripada Hayy ibn Yaqzanu a ne Aktivnom Intelektu. Kao osamljenik na pustom ostrvu Hayy ibn Yaqzan započinje svoj spoznajni put, usmjeravajući se prvo prema fizičkom svijetu, a potom ka određenim nadosjetilnim kategorijama, te konačno ka Božanskom Principu i njegovim samoočitovanjima. Njemu se potom pridružuje Absal, pobožnjak koji je odan duhovnim vježbama i upućen u pitanja teologije. Tokom druženja postaje sasvim očito kako je Hayy ibn Yaqzan, sve što Absal prethodno spoznao, dosegnuo u najčišćoj spekulativnoj formi. Drugim riječima, Absal je imao priliku osvjedočiti se kako su ishodi filozofske spoznaje u potpunosti jednaki plodovima njegovog mističnog puta. Pokušaj da tom znanju poduče ljude sa obližnjeg ostrva završen je prilično razočaravajućim ishodom. Namjesnik Salaman, inače Absalov prijatelj, smatrao je kako je za ljude dovoljno da se pridržavaju izvanjskih principa objavljenog Teksta, te da put filozofije i misticizma nije nužan za sve. Štaviše, držao je kako princip *osame*, sa aspekta vjerzakona koji postulira ideju zajednice, ne može biti prihvatljiv (Vidjeti Ibn ʿUfayl 1985).

Čitanje Ibn ʿUfaylovog romana kao teksta koji promiče naturalizam na račun otkrivene religije i pripadajuće objavljene istine, kako ističe Seyyed Hossein Nasr, u suprotnosti je sa temeljnom intencijom samog autora. Prema njegovu mišljenju, *Hayy ibn Yaqzan* je djelo koje nastoji razotkriti značaj intelekta unutar čovjeka čije prosvjetljenje uma je poput unutarnjeg otkrovenja koje može samo potvrditi istine izvanjskog otkrovenja i objektivnog poslanstva. *Hayy ibn Yaqzan* naglašava jednu od temeljnih postavki islamske filozofije, a koja ističe da je istina dosegnuta posredstvom intelekta i snagom unutarnjeg prosvjetljenja u potpunom skladu za istinama objavljene religije.⁵ Riječ je o težnji koja karakterizira gotovo cijelu tradiciju andaluzijskog mišljenja, koja filozofiju hoće pokazati kao unutarnju dimenziju religijskih istina naznačenih unutar objavljenog Teksta. Odnos ezoterijskog i egzoterijskog znanja, izražen u filozofiji i religiji, nikada ne smije biti doveden u

⁵ Vidjeti: Nasr (2006/2018). O problemu naturalizma unutar Ibn ʿUfaylovog filozofskog mišljenja pogledati: Hawi (1974=).

pitanje, pri čemu je prvo izraženo u simbolima i čistim pojmovima, te kao takvo pridržano za samo mali broj onih „koji su upućeni u znanje“ (*al-rāsikhun fī al-'ilm*) – da upotrijebimo jedan kur'anski pojam za kojim često poseže sadrijanska filozofija – a to će značiti: u principe i karakter filozofskog mišljenja, dok je drugi vid znanja izrečen u slikama i jasno ekspliciranim primjerima, koji po svom karakteru mogu biti dostupni svim članovima religijske zajednice. „Hayy uviđa kako je religija organizirana tako da bude kompromis za sve ljude, i za prosvijećene i za puk“ (Kadić 2020: 219). Simbolični jezik kojem pribjegava autor *Hayy ibn Yaqzana* cilja na ezoterijski karakter zbiljske filozofije, čije istine i slojevitost semantičkog zaloga ne mogu biti iscrpljeni kroz površno nadnošenje nad tekst i njegovo zahvatanje pukim literarističkim pristupom.

Ibn Ṭufaylov *Hayy ibn Yaqzan* je vješta sinteza Ibn Bājjine metafizike osame, neoplatoniziranog aristotelizma Al-Farabija i Ibn Sinaa, te filozofskog misticizma Abu Hamida al-Ghazzalija. Iako je bio pod utjecajem ideja izrečenih u djelu *Tadbīr al-mutawahhid* (*Vladanje osamljenika*) od svoga prethodnika Ibn Bājje, Ibn Ṭufayl nije se mogao pomiriti sa krajnjim dosegom njegovih intelektualnih ambicija. Ideju čiste umske spoznaje on će osnažiti elementima mistične teorije Al-Ghazalija, koja bi mogla pomoći da se nadiđe problem antinomija i zadobije spoznaja o onom što je nemislivo.

Lenn Goodman smatra da je cijeli koncept *Hayy ibn Yaqzana* zasnovan na Aviceninom ideji „lebdećeg čovjeka“ (*al-rajul al-ta'ir*) posredstvom koje Ibn Sina dokazuje supstancijalnost ljudske duše/uma i njenu neovisnost (2001: 573-599). Poziv čitaocima da zamisle kako lebde u zraku, odvojeni od izvanjskog svijeta a potom i od vlastitog tijela, bit će Ibn Sinaova naznaka o odvojenosti duše/uma od izvanjskih kategorija, odnosno otvorena mogućnost za potvrdu razine samosvijesti. Riječju, mogućnost apstrahiranja od pretpostavke izvanjskih stvari, kako će zaključiti Descartes a čini se upravo na tragu rečene ideje, ali ne i od pretpostavke vlastite svijesti, vodit će kasnijem uobličanju stava s krajnjim stepenom izvjesnosti: *Cogito ergo sum*.

IBN RUŠD

Nesumnjivo, najznačajniji predstavnik andaluzijske filozofije je Ibn Rušd, rođen 1126. godine u Kordobi. Ibn Rušd ili Averroes – ime pod kojim je poznat na Zapadu – spada u red najznačajnijih mislilaca u povijesti filozofije općenito, a naročito unutar one tradicije mišljenja koju nazivamo klasična islamska filozofija. Svakako, riječ je

o osobi kojoj pripada naročita zasluga za otkrivanje autentičnog Aristotela i čije je mišljenje u značajnoj mjeri utjecalo na razvoj filozofije na Zapadu.

Prema mišljenju Majida Fakhrija, riječ je o najtemeljitijem tumaču Aristotelove filozofije, koji je nadmašio sve svoje prethodnike, te koji je na jedinstven i precizan način definirao odnos između filozofije i religije (2001: 15). Pri analizi ovih, kao i drugih pitanja, primjetan je utjecaj dvojice Ibn Rušdovih prethodnika, što sam Ibn Rušd i priznaje. Riječ je o Avempaceu (Ibn Bajja), koji je bio zaslužan za uvođenje izučavanja Aristotela u tadašnjoj Andaluziji, te o Ibn Tufaylu sa kojim je Ibn Rušd bio blizak prijatelj, ali se ipak sudržavao od njegove posvećenosti mističnoj filozofiji Gazalija i Ibn Sine. Međutim, Ibn Tufaylova preporuka mlađeg kolege kod halife bit će sudbonosna za daljnji razvoj i ugled Ibn Rušda.

Iako je riječ o misliocu koji predstavlja sami vrhunac klasične arapsko-islamske filozofije, sudbina prema njemu nimalo nije bila blagonaklona. Pored prezira tradicionalnih teologa, doživio je sumnjičenje za herezu (*kufir*), spaljivanje svojih knjiga, objavljivanje *Manifesta* kojim se zabranjuje čitanje njegovih djela, te progon iz rodnog mjesta. O dvostrukoj sudbini „najvećeg spekulativnog filozofa Magreba”, pisat će i Seyyed Hossein Nasr. Naime, na Zapadu je postao poznat kao komentator Aristotela u toj mjeri da su zapadni mislioci dugo Aristotelova učenja motrili kroz njegovu interpretaciju. Nepravda koju je na istom Zapadu doživio vezuje se za teoriju o „dvostrukoj istini” koja mu je greškom pripisana, kao i za isticanje njegovog racionalizma, koji se želio prikazati kao njegova suprotstavljenost religiji i vjerovanju. Takve interpretacije Averroesovih djela na Zapadu, dominantno na hebrejskom i latinskom jeziku, vodit će onome što je kasnije označeno kao „latinski averoizam”. S druge strane, sudbina muslimanskog Ibn Rušda sasvim je drugačija. Zapravo, njegovo viđenje i interpretacija unutar muslimanskog svijeta više su u saglasnosti sa „stvarnim” Ibn Rušdom, budući da uz nastojanje da očuva čistotu Aristotelovog učenja, ističu Ibn Rušdovo temeljno nastojanje usmjereno ka otkrivanju sklada između filozofije i religije, što je u konačnici trebalo voditi, ne samo ka legitimiranju filozofije, nego i ka nužnosti bavljenja njome. Drugim riječima, Ibn Rušd nikada nije govorio o „dviije istine”, nego o jednoj istini, koja se javlja pod različitim vidovima – bilo religije ili filozofije – koji jedan drugom ne proturiječe. Ovdje je ključan princip *ta'wila* koji Ibn Rušd uvodi kao princip sklada između filozofije i religije.

Ibn Rušdova posvećenost Aristotelovim metafizičkim učenjima vidljiva je i u njegovom najznačajnijem djelu *Tahafut al-tahafut* (*Nesuvislost nesuvislosti*) (vidjeti Van den Berg 1954; Averroes 1988), koje piše kao odgovor na Gazalijevu kritiku spram muslimanskih peripatetika, iskazanu pod naslovom *Tahafut al-falasifah*

(Nesuvislost filozofa)⁶. Sav sadržaj polemike između ova dva muslimanska mislioca može se svesti na tri temeljna problema: vječnost svijeta, Božije poznavanje partikularija i tjelesno uskrsnuće (Vidjeti Griffel 2002; Bučan 1991). Naime, za razliku od Gazalija koji kritizira filozofe i zagovara princip stvaranja iz ništa, Ibn Rušd, prihvatajući Aristotelovu tezu o vječnom kretanju i vremenu, zastupa ideju o vječnosti svijeta i prigovara Gazaliju na nedosljednosti doslovnog tumačenja.⁷ U drugom pitanju Ibn Rušd prigovara Gazalijevoj kritici neutemeljenost, budući da, prema njegovu mišljenju, nije ispravno razumio stavove Farabija i Ibn Sinaa.

Suština se sastoji u tome da, kako to vidi filozof iz Kordobe, rani muslimanski peripatetici nisu negirali Božije znanje partikularija, nego su istakli da ih Bog ne poznaje na isti način kao čovjek. Naime, čovjekovo znanje je uzrokovano partikularijama, dok je Božije znanje uzrok partikularija. Pitanju besmrtnosti duše i tjelesnog uskrsnuća Ibn Rušd poklanja svega nekoliko posljednjih stranica svog *Tahafuta*. I dok Gazali filozofe optužuje da su pod utjecajem grčke filozofije i simboličkim tumačenjem stavaka o proživljenju, pribjegli negiranju tjelesnog proživljenja, a time i tjelesnog iskušavanja užitaka u raj u paklu, Ibn Rušd zaključuje kako je duša besmrtna a da ono što se vraća u život nakon smrti jesu samo „slike“ ili „primjeri“ tijela što su postojala na ovom svijetu, a nikako ta ista tijela, jer „ono što je prestalo postojati ne vraća se u život u svojoj osobnosti, već se vraća (u život) biće samo nalik onome što je prestalo postojati“ (Averroes 1988: 469).

Averoesova filozofija, pored toga što je temeljno inspirirana najautentičnijim duhom aristotelizma, predstavlja i zaključak četverostoljetnog „filozofsko-teološkog sukoba“ u islamu. U globalnim kulturnim uvjetima, njegov doprinos aristotelijanskom učenju kritična je tačka u povijesti transmisije grčko-arapske filozofije u Zapadnu Evropu, u vrijeme kada su grčka filozofija općenito, a Aristotelova posebno, na Zapadu bile gotovo potpuno zaboravljene. Nakon što su početkom 13. stoljeća komentari Aristotelovih djela bili prevedeni na latinski, kako ističe Majid Fakhry, prouzrokovali su snažna intelektualna kretanja u filozofskim i teološkim krugovima, te postavili temelj za uspon latinskog skolasticizma, koji bi prije ponovnog otkrivanja Aristotela – uglavnom zahvaljujući Averoesovim komentarima – bio nezamisliv. Čak

⁶ Prvi prijevod *Tahafuta* na engleski jezik načinio je Sahib Ahmad Kamali, *Al-Ghazali's Tahafut al-falasifah (Incoherence of the philosophers)*, Lahore 1953), a nakon toga je uslijedio i prijevod Michaela Marmure (*The incoherence of the philosophers: Tahafut al-falasifah: a parallel English-Arabic Text*, Provo: Brigham Young University Press 1997). Također, doktorska teza prof. Marmure je bila posvećena ovome djelu, kao i Ibn Rušdovom odgovoru, a branjena je pod naslovom *The conflict over the world's pre-eternity in the Tahafut of Al-Ghazali and Ibn Rushd* (University of Michigan 1959)

⁷ O problemu vječnosti svijeta, kome su Gazali i Ibn Rušd posvetili najviše prostora u svojim radovima, vidjeti Bajraktarević (2001).

si i uspon renesansnog racionalizma i humanizma blisko povezani s Averoesovom opredijeljenošću za primat razuma u filozofskom i teološkom diskursu. „Racionalizam je rođen u Španiji u umu arapskog filozofa, kao svjesna reakcija protiv teologizma arapskih pobožnjaka” (1939: 37), piše Gilson, misleći pritom na aš’arijske *mutakallimune*. Gilson dodaje da kada je Averoes umro (1198), „svojim nasljednicima je ostavio ideal čiste racionalne filozofije, ideal čiji utjecaj je bio takav da je posredstvom njega čak i evolucija kršćanske filozofije bila snažno modificirana“ (1939: 38).

IBN ‘ARABI

Iz ukupne intelektualne tradicije koja se bavi filozofsko-teološkim mišljenja Ibn Arabija, izdvojit ćemo pet naslova koji su, svojim sadržajem i pristupom, ostavili najznačajniji trag na Zapadu. Od toga četiri pripadaju autorima koji su boravili na filozofskoj školi Imperial Iranian Academy u Teheranu, koju je utemeljio Seyyed Hossein Nasr.

Prvo djelo iz tog niza, objavljeno 1969. godine, je *Creative Imagination in the Sūfism of Ibn ‘Arabī* francuskog orijentaliste Henryja Corbina. Corbin je ponudio veoma ozbiljnu interpretaciju Ibn Arabijeva učenja koja osobito može biti korisna u kontekstu komparativne analize ali i doprinosu hermeneutičkim temama kontinentalne filozofije. Ipak, Chittick će primijetiti kako je, uprkos nesumnjivom značaju, Corbinov tekst zaokupljen vlastitom filozofskom nakanom, smještajući u prvi plan pojam ‘kreativne imaginacije’ (Corbin 1969). Također, problem se javlja i usljed činjenice što je teško razaberivo „gdje Ibn Arabi završava a gdje Corbin počinje“ (Chittick 1989: xix)

Slijedi Toshihiko Izutsu sa svojom komparativnom studijom *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts* (1971), a koji sa Corbinom dijeli primarnu oslonjenost na *Fusus al-hikam*, pri čemu će druga djela, osobito *Futuhat*, tek rubno biti uključena. To je vidljivo iz činjenice što Izutsu u središte svog filozofskog istraživanja stavlja ona metafizička pitanja koja su temeljno naznačena u tekstu *Fususa*. Također, jedna od karakteristika interpretacije koju slijedi japanski orijentalista, a kako primjećuje Chittick, jeste referiranje na komentare Kashanija, koji pripada trećoj generaciji tumača *Fususa*, fokusiranoj na duhovni lanac Sadr al-Dina Qunawija.⁸ Ipak, on je dao nemjerljiv doprinos u razumijevanju ekberijanske

⁸ Qunyawij je bio dobar poznavalac peripatetičke filozofije, te je uložio veliki napor da istu uskladi sa doktrinom

tradicije, raskrivajući bogatstvo filozofsko-lingvističkog naslijeđa teozofa iz Mursije, pozivajući kasnije generacije na kontinuirano promišljanje takvih sadržaja (Vidjeti Izutsu 1971; Mohaghegh and Izutsu 1977). Izutsu svoju interpretaciju Ibn Arebijeva mišljenja izvodi na način da ona funkcionira u kontekstu njegove mnogo šire filozofske intencije, sadržane u sintagmi „Ka metafizofiji orijentalnih filozofija“. Konačno, insistirajući na apstraktnim metafizičkim učenjima Ibn Arabija, Izutsu stavlja naglasak na Boga koji može biti shvaćen razumom, dok Corbin predočava Boga teofanije, koji je „pojmljiv“ snagom imaginacije. Ali ono što obojici promiče jeste praktična dimenzija Ibn Arebijeva učenja i njegovo neumorno insistiranje na principima vjerzakona, naznačenim u temeljnim vrelima islama.

U tom smislu, posebno mjesto pripada djelu Williama Chitticka *Sufi Path of Knowledge* (1989), na kome je radio dvadeset godina, a koje će svoj nastavak dobiti u još jednoj izvanrednoj studiji *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology* (1998). Njegovo ozbiljno bavljenje Ibn Arebijevim učenjem započinje 1983. godine, nedugo nakon objavljivanja knjige *Sufi Path of Love* (1983) – posvećene mističnoj poeziji Jalal al-Dina Rumija, a vođeno idejom da se misao Andaluzanina sagleda u cjelini i temeljno iz konteksta njegovog najopsežnijeg djela *Futuhat al-makiyyah*.

Konačno, petu studiju koju izdvajamo a posvećena je Ibn Arabijevom filozofsko-teozofskom mišljenju djelo je još jednog francuskog orijentaliste, Michela Chodkiewicza, naslovljeno *Seal of the Saints: Prophethood and Sainthood in the Doctrine of Ibn 'Arabi* (1993)⁹. Svoje istraživanje on temelji na analizi samog Ibn Arabijevog teksta, stavljajući u središte pojam *walayata*. Iznimno važna karakteristika

sufizma. Njemu pripada najveća zasluga glede sistematizacije Ibn Arabijeva učenja, kao i isticanja određenih pojmova – kao što je pojam *wujuda* – koji će se naći na vrhu metafizičke šeme. Štaviše, sav kasniji utjecaj koji će Ibn Arabijeva gnostička teorija imati u svijetu islama, uglavnom se ima zahvaliti Qunyawiju i njegovim učenicima koji su omogućili takav scenarij. Ne treba gubiti iz vida da se gotovo cijela tradicija tumačenja Fususa vezuje za Qunyawija. Prvi cjelovit komentar Fusūsa napisao je Jandī, koji je bio Qūnawījev duhovni učenik i koji je načinio ovo djelo po uputstvu svoga učitelja. Potom, Jandijev učenik 'Abd al-Razzāq Kāshānī (umro 730/1330) i Kāshānījev učenik Dāwūd Qaysarī (umro 751/1350) napisali su, možda, dva najutjecajnije komentara koja pripadaju ovoj tradiciji. Qūnawījev utjecaj je očit u svim ovim djelima.

⁹ Michel Chodkiewicz je francuski autor slavenskog porijekla i izvrstan poznavalac sufijske tradicije. Rođen je u 1929. godine u Parizu. Chodkiewicz je još kao mladić konvertirao u islam, što je bio rezultat osobne duhovne potrage. Sva Chodkiewiczzeva su vezana za sufijsku tradiciju, osobito za učenje Ibn 'Arabija i 'Abd al-Qadir Gaylanija, utemeljitelja kadirijskog sufijskog reda. Pisao je na francuskom, ali su neka djela prevedena i na engleski, kao što je slučaj sa *The Seal of the Saints*, kao i djelom *An Ocean Without Shore: Ibn 'Arabi, The Book, and The Law* (SUNY Press 1993). Pored toga, Chodkiewicz je preveo na francuski dva sveska *Futuhat al-makiyyah*, koji predstavljaju izbor različitih tekstova iz Ibn Arebijeva najopsežnijeg djela. I nažalost, dok smo pisanje ovog članka privodili kraju, dobili smo vijest da je zaljubljenik u ekberijansku tradiciju napustio ovaj svijet (31. 03. 2020.).

Chodkiewiczzeva teksta je posvećenost ne samo teorijskoj nego i praktičnoj dimenziji Ibn Arabijeva učenja.

Popis Ibn Arabijevih djela uključuje naslove koji se broje u stotinama, te integralan uvid, barem i načelno, ostaje izvan nakana i okvira ovoga rada. Ipak, treba naznačiti kako je glavninu svojih filozofskih, teoloških i gnostičkih ideja iznio u dva najznačajnija, već spomenuta djela *Fusus* i *Futuhāt*. *Futuhāt* je mnogo voluminozniji spis. Sadrži pet stotina i sedamdeset poglavlja, te je strukturirano u četiri opsežna sveska. U njemu se autor detaljno bavi različitim metafizičkim, ontološkim, epistemološkim i eshatološkim temama, smjerajući na pojedinosti kojima se nije posvećivao u *Fusus*. Također, važno je istaći da je djelo nastajalo tokom četiri decenije, budući da ga Ibn Arabi počinje pisati 1201. tokom hodočašća u Mekku, a završava 1237. godine. Andaluzanin ističe kako je sadržaj samog djela ‘stvar’ izravnog božanskog diktata, na što ukazuje i naslov – ‘otkrovenje’ ili nesvakidašnje ‘raskrivanje/otvaranje’ (*futuhāt*) koje autor iskušava u svetom gradu. S druge strane, *Fusus al-hikam* kao sinteza njegovih metafizičkih učenja neiscrpan je izvor sufijskog nadahnuća. Za razliku od *Futuhata*, *Fusus al-hikam* je napisan ‘u jednom dahu’ (1229.), te je podijeljen na dvadeset sedam poglavlja. Svako poglavlje je posvećeno jednom od Božijih poslanika. Oni u Ibn Arabijevoj interpretaciji predstavljaju specifičnu Riječ (*kalima*), koja u svojoj unutarnjoj dimenziji krije tajnu neponovljivog očitovanja nekog od beskonačnih odraza Božanskog Lica. Duhovni profil poslanika kao ‘slika’ savršene Riječi predstavlja paradigmatički odraz sasvim konkretne ezoterijske dimenzije u njenom povijesnom ruhu. S obzirom na to, ali i uz uvažavanje karaktera otkrivene spoznaje, kao i izrazito simboličkog i apstraktno ustrojenog jezika, ne iznenađuje što su mnogi znanstvenici kao i pripadnici sufijske tradicije ovo djelo označili terminom *Summa mistica*, aludirajući na njegovo nikad izbistrivo semantičko polje i snažno označen utjecaj na kasniju filozofsku i ezoterijsku tradiciju islama.

Ibn Arabijeva ontologija je utemeljena na pojmu *wujud* koji može biti preveden kao ‘nalaženje’ i kao ‘postojanje/bitak’. Isti pojam će Andaluzanin koristiti u dvostrukom smislu; da bi ukazao na ono što ‘pronalazimo’ (*wajada*) u svijetu i za što jednostavno možemo ustvrditi da pri sebi ima atribut postojanja/bivanja, dok s druge strane, pojam koristi i kada govori o supstanci ili prirodi samog Boga. Tako za Ibn Arabija Bog jeste *wujud* ili Bitak, čime ukazuje na Boga kakav On jeste po Sebi.

Za Ibn al-’Arabija Bitak niti u jednom smislu nije dvosmislen ili upitan, ali naše razumijevanje Bitka ima takav karakter. Bitak je ono što istinski jeste, dok sve drugo prebiva u magli. Prema tome, kada kažemo da nešto – bilo šta drugo doli Bog – ‘postoji’, moramo to činiti sa izvjesnom zadržkom, jer sve drugo (*ma siwallah*) je u

isto vrijeme i bitak i ne-bitak. To se može reći i na drugi način. Jedino Bog jeste istinski Bitak i samo On zbiljski *jeste*. Apsolutni bitak se očituje na beskonačan broj modusa, a koji se u osnovi mogu svesti na pet osnovnih razina. Tu je riječ o onome što Ibn Arabi označava pojmom *hadarāt* (*prisutnosti*), ciljajući na vertikalnu očitovanja Božijeg bitka na različitim egzistencijalnim poljima. Tako će prva dimenzija biti označena poljem Čiste Esencije i ‘apsolutne neočitovanosti’ (*al-ghayb al-mutlaq*), koja ukazuje na Boga kao Tajnu tajni (*sirr al-asrar*) u njegovoj ‘osamljenosti’ i krajnjoj nespoznatljivosti. Slijedi razina Božanstva (*uluhiyyah*), što je polje božanskih atributa i Imena, potom razina djelovanja, na kojoj se Apsolut očituje kao Gospodar (*rububiyah*), da bi četvrta dimenzija bila pridržana za ‘polje’ Likova/arhetipova (*amtal*) i imaginacije (*hayal*), a peta za osjetila i osjetilna iskustva (*mušahadah*), što je područje osjetilnog/kontingentnog svijeta. Konačno, ono što je od suštinskog značaja za Ibn Arabijevo učenje jeste da svaka od rečenih dimenzija ili tzv. ‘prisutnosti’ nije drugo do jedna razina očitovanja (*tajalli*) Apsoluta (Vidjeti Izutsu 1971). Međutim, *mnoštvo* (*kathrah*) je samo karakteristika očitovanja Bitka, ali ne i njegove zbiljnosti kao takve. Drugim riječima, unatoč neprekidnom i beskonačnom broju očitovanja, Bitak ostaje Jedan i Jedinstven. Upravo će to biti fundamentalna ontološka pozicija sa koje će ekberijanska tradicija graditi koncept *transcendentnog jedinstva bitka* (*wahdah al-wujud*) ili onoga što će Corbin sažeti u pojam *teomonizma*.

Naime, referirajući se na ontološki status stvari u fenomenalnom svijetu, muslimanski mislioci škole *wahdat al-wujuda* često koriste izraze poput *wujud* i *ṭibari* tj. „fiktivna ili umska egzistencija“ i *wujud majazi* tj. „metaforička egzistencija“. Ovi ali i drugi slični izrazi jednostavno znače da stvari empirijskog svijeta jesu čisto ništa ukoliko se motre izolovano od fundamentalnog jedinstva egzistencije koje je u samom temelju stvari, ali one jesu zbiljski egzistenti ukoliko se na njih gleda iz aspekta spomenutog jedinstva. U tom kontekstu, najznačajniji predstavnik kasne islamske filozofije Mulla Sadra Širazi, koji je u značajnoj mjeri anticipirao neke od osnovnih ontoloških i epistemoloških ideja Ibn Arabija, za stvari empirijskog svijeta koristi pojam „puki ili čisti odnosi“. ¹⁰ Mulla Sadra hoće reći da su stvari empirijskog svijeta uspostavljene kao odvojeni entiteti samo kroz iluminativni ili samoočitujući akt apsolutne Zbilje. Konačno, mogli bismo kazati da ono što nije nužno po sebi, a to je sve osim Apsoluta koji jeste Nužni Bitak, ima bitak koji mu je tek pridodat (*wujud idafi*), a što istovremeno označava ontološki status date ‘stvari’, koji se mjestimice

¹⁰ O utjecaju Ibn Arabijeva mišljenja na transcendentnu filozofiju Sadr al-Dina Shirazija, kao i općenito o konceptu znanja u kasnijoj islamskoj filozofiji, vidjeti: Kalin (2013), Sadra (2014).

izriče i posredstvom sintagme egzistencijalnog ili 'kontingentnog siromaštva' (*imkan fakhr*).

Učenje o transcendentnom jedinstvu bitka svjedoči da iako Bog transcendirira stvoreni svijet, on nije apsolutno odvojen od Boga. Zapravo, prihvatiti ideju da pored Apsolutne Zbilje postoji neka druga zbilja koja bi bila samostalna i neovisna, značilo bi stupanje u klasičnu zamku politeizma. Učenje o *wahdat al-wujudu* gradi svjeto-nazor koji na fenomenalni svijet i stvari u njemu gleda kao na ono različito od Boga, ali istovremeno drži da njihova zbiljnost nije ništa drugo do Božija Zbiljnost. U protivnom, svijet i stvari u njemu bi imale status samostalnih i neovisnih reliteta, koji u konačnici ne bi ovisili o egzistencijalnoj potpori ili održanju u postojanju od strane Apsolutne Zbilje koja jeste Bog. U svom traktatu *Risalah al-wujudiyah* andalužanski teozof piše:

„Kada bi imao neovisnu egzistenciju, tada ne bi bilo potrebe za tvojim utrućem (*fana*) i samospoznajom (*ma'rifah al-nafs*). Ti bi zapravo u tom slučaju bio poput nekog izdvojenog gospodara, a Allah je iznad toga da postoji neki gospodar osim Njega. Korist koju sebi možeš priskrbiti od samospoznaje sastoji se u tome da znaš i da shvatiš da tvoj *wujud* nije ni nešto postojeće niti nešto nepostojeće, te da niti si bio, niti jesi a niti ćeš biti na način egzistencijalne neovisnosti i samoopstojnosti.“ (1905: 7)

Svoje gledište o *wujudu* Ibn Arebi će izraziti i posredstvom teološkog koncepta *tanziha* i *tashbiha*. Prvi termin se obično prevodi kao „transcendencija“ a drugi kao „imanencija“. Ibn Arebi ističe kako je Bog po sebi neusporediv (transcendentan) sa bilo kojom stvari. Drugim riječima, *wujud* je iznad svega u kosmosu, on je apsolutno neočitovan (*batin*). Međutim, Kur'an govori da Bog nije samo neočitovan, nego i očitovan (*zahir*). Bog je sličan svim stvarima, posredstvom značenja Njegovih Imena, On pokazuje svojstva svojih atributa u kosmosu. Univerzum nije ništa drugo do izvanjska manifestacija unutarnjih karakteristika *wujuda*. Bog je istovremeno neusporediv ili transcendentan, jer je apsolutno nemanifestovan u Svojoj metafizičkoj osamljenosti, te sličan ili imanentan jer pokazuje Svoja Imena i Atribute posredstvom postojećih stvari. Stoga, možemo kazati da je *wujud* jedan *po sebi* na razini svoje neočitovanosti ili neusporedivosti; Bog je jedan u svojoj Biti (*dhat*) a mnoštvo kroz Svoja Imena. Zato se Ibn Arebi nekada referira na Boga kao na Jedno/Mnoštvo (*al-wāhid al-kathīr*). Savršeni čovjek je onaj ko zbilju posmatra sa dva oka, jednim okom vidi Boga kao neovisnog o svijetu u stanju neusporedivosti a drugim na kosmos kao mjesto očitovanja Božijih imena (Chittick 1994: 76-77).

Filozofija *wahdat al-wujuda* nije ništa drugo do teorijska ili racionalna rekonstrukcije izvorne metafizičke vizije, koja je zamišljena kao intuitivno zahvatanje zbilje

egzistencije (*wujud*). Ipak, učenje o „transcendentnom jedinstvu bitka“ ili *wahdah al-wujudu* nije rezultat logičkog zaključivanja nego intelekcije i unutarnjeg iskustva. Drugim riječima, pojam *bitka* koji se pojavljuje u terminu *wahdat al-wujud* podrazumijeva samu zbilju bitka koja nam se otkriva onda kada smo u stanju kontemplacije, posredstvom aktiviranja transcendentalnih funkcija našeg uma. S tim u vezi, Chittick upozorava da uprkos stotinama svezaka o ontologiji, koji su nadahnuti Ibn al-ʿArabijevim djelima, njegova glavna briga nije *umski* pojam bitka, već kušanje (*dhawq*) Bitka, odnosno ono ‘otkrivanje’ koje u isti mah jeste opažanje i bivanje onim što istinski jeste. Premda je Ibn Arabi nesumljivo jedan od najbriljantnijih filozofskih umova, filozofija nije bila njegova primarna zaokupljenost. Ono što ga je neprestano zaokupljalo jeste otkrivanje nebrojenih vidova Božijeg Bitka i njegova spoznaja.¹¹

Detaljnija analiza Ibn Arabijeva mišljenja zahtijevala bi uvid u probleme epistemologije, eshatologije, hermeneutike, teologije, kao i nekih drugih znanstvenih disciplina.¹² Drugim riječima, takav poduhvat zahtijeva mnogo više prostora nego što ga ovdje možemo priuštiti. Ipak, epistemološka staza koju je utabao, može biti podvedena pod jedno pravilo – kojim je obojen njegov ukupan filozofsko-teozofski angažman – a koje bismo sa Chittickom mogli sažeti na sljedeći način: ljudi se Bogu trebaju približavati posredstvom *taḥqiqa* (duhovno ozbiljenje) a ne *taqlida* (nekritičko slijeđenje).

MOSES MAIMONIDES

Moses Maimonides je rođen u Cordobi 1138. godine i nesumnjivo pripada krugu onih koji neformalno konstituiraju andaluzijsku školu filozofije. Iako će Maimonides glavninu svoga života provesti izvan Cordobe, njegova intelektualna ostavština svjedoči kako je ostao vezan za filozofiju, jezik i kulturu koji su njegovani u Andaluziji. Naime, Ibn Tumartovim osvajanjem Cordobe i uspostavljanjem vladavine almohadske dinastije, Maimonidesova porodica je odlučila napustiti Cordobu i potražiti mirnije mjesto za život. Kako je Maimonides pripadao židovskoj zajednici pokušavao je drugdje pronaći ono što je do tada u Cordobi živio. Nakon dvanaestogodišnjeg lutanja po Andaluziji, porodica odlazi u Fez (Maroko), gdje ostaju pet

¹¹ Konsekventno tome, spoznaja će za Ibn Arabija značiti i ulazak u stanje metafizičke smetenosti (*hayrah*), koja ne ukazuje na izgubljenost usljed nenalaženja puta, nego smetenost usljed otkrivanja i dosegnute spoznaje.

¹² Za detaljniji uvid u filozofsko-teološku misao Ibn Arabija vidjeti: Hafizović (1995); Hafizović (2013); Chodkiewicz (1993).a

godina, da bi se potom zaputili u Akru, Jerusalem, te nakon posjete Aleksandriji, konačno se skrasili u Egiptu, gdje će Maimonides ostati do kraja života 1204. godine. Maimonides će vrlo brzo postati vrlo autoritativan član židovske zajednice a potom i „predvodnik Židova“ (*rais al-yahud*) u Egiptu. I premda će u zemlji faraona imati i teških životnih iskustava¹³, upravo je tu napisao sve ono po čemu ga filozofska i duhovna tradicija zapamtiti. Maimonides će tokom boravka u Egiptu neuobičajeno brzo napredovati unutar šire društvene i intelektualne zajednice, te osobito glede „odnosa“ sa dvorom, koji će pokazati blagonaklonost i podršku njegovom znanstvenom angažmanu.¹⁴

Ako bismo htjeli predstaviti Maimonidesovu filozofsku odiseju – ostavljajući po strani ono što temeljno pripada polju teologije i drugim disciplinama – to bi značilo da pred sobom imamo fragmente iz nefilozofskih djela koja će poslužiti kao predložak Maimonidesu da ih misaono razvije kroz vlastiti filozofski pristup, potom slijede manji filozofski radovi koji mu se pripisuju i konačno njegovo najznačajnije djelo *Vodič za one što dvoje*. Kada je riječ o autentičnosti manjih filozofskih spisa, čini se kako istraživanja sve više ukazuju na mali stepen vjerovatnoće da ti tekstovi zaista i pripadaju filozofu iz Kordobe. Slijedi da je njegova filozofska stajališta moguće rekonstruirati iz njegovih nefilozofskih spisa i njegovog najznačajnijeg djela. Filozofski materijali u Maimonidesovim nefilozofskim tekstovima sastoje se od niti koje je Maimonides ispleo u svom *Komentararu na Mishnu*, a osobito njegov uvod poznat kao *Osam poglavlja*, u traktatu *Abot*, zatim traktat koji se obično naziva *Etika očeva*, odjeljci filozofskog karaktera u njegovoj *Mishna Tori*, filozofski materijal pronađen u pismu Samuel ibn Tibbonu i, konačno, odjeljak na kraju njegovih *Medicinskih aforizama*. Kada je riječ o manjim spisima filozofskog karaktera koji se

¹³ Dva slučaja su bila posebno izazovna za Maimonidesa tokom ranog perioda provedenog u Egiptu. Prvi je smrt njegovog brata Davida za koga je bio osobito vezan ali i zbog činjenice da su njegove trgovinske djelatnosti Maimonidesu omogućavale neometano bavljenje filozofijom i teologijom. Povijesničari bilježe kako je nakon toga godinu dana bio u snažnoj depresiji. Drugo neugodno iskustvo iz ranih kairskih dana vezano je za jednu optužbu protiv Maimonidesa za otpadništvo. Naime, prema nekim izvještajima on je tokom boravka u Andaluziji formalno bio prihvatio islam, budući da je vlast nakon dolaska almohadske dinastije pozivala na takav čin ukazujući na posljedice u slučaju odbijanja. To se svakako ima pripisati Ibn Tumartovu militantnom duhu i puritanskom tumačenju islama. Ukoliko bi se ovaj navod uvažio, a imajući u vidu Maimonidesovo vođstvo i sudjelovanje u obredima židovske zajednice, slijedilo bi da je on napustio islam, što je prema vjerozaku bilo oštro kažnjivo a dotični bi bivao označen kao otpadnik (murtad). Ipak, Salahudinov vezir Al-Fadil je stao u njegovu odbranu rekavši da se pristupanje određenoj religiji pod prisilom ne može uzeti kao „ozbiljan“ čin budući da je temeljno označen neslobodom, pa se po istoj osnovi ni posljedice ne mogu izvoditi u slučaju napuštanja onog što je prethodno „prihvaćeno“. Više vidjeti u: Harbetal (2014).

¹⁴ Za više biografskih pojedinosti vidjeti: Kraemer (2005).

pripisuju Maimonidesu, treba reći da su znanstvenici saglasni u odbacivanju Maimonidovog autorstva nad svim osim na *Traktatu o logici*.¹⁵

Ipak, svi Maimonidesovi filozofski spisi ili takovrsni nacrti pojedinih tema dati u nefilozofskim tekstovima, samo su nabačaji onoga što je detaljno analizirao u svom najznačajnijem filozofskom djelu *Vodič za one što dvoje*.¹⁶ Na primjer, u *Traktatu o proživljenju*, iz 1191. godine, na nekoliko mjesta čitatelja upućuje na ono što je „jasno iznio“ u *Vodiču za one što dvoje*, i pri tome se poziva na sva tri dijela *Vodiča*.

Upućujući na svrhu i cilj *Vodiča* Maimonides na samom početku piše:

“Prva svrha ove rasprave jest objašnjenje značenja naziva u proročkim knjigama. Među tim nazivima neki su višeznačni, a neznalice im pridaju [samo] neko od značenja koja se priruču tom višeznačnom nazivu. Ima među tim nazivima onih koji su preneseni... Ova rasprava ima i drugu svrhu, a to je objašnjavanje vrlo nejasnih prispodoba što ih ima u knjigama proroka gdje nije jasno rečeno da su to prispodobe. Naprotiv, nezalici i onome koji dvoji čini se da su one doslovne i da nemaju skrivena značenja... No ako mu razjasnimo tu prispodobu ili ga upozorimo na to daje to prispodoba, on će izaći na pravi put i riješit će se te dvojbe“ (2009: 5)

Naime, dvojba koja se pojavljuje i u samom naslovu zapravo je posljedica susreta *homoreligiosusa* sa filozofskim nasljeđem aristotelijanske tradicije mišljenja. Drugim riječima, objasniti „neugodnosti“ susreta religije i filozofije, odnosno revelacije i uma, ono je što leži u suštini Maimonidoesvog nauma u *Vodiču*. Intencija je ista ona koju susrećemo u Averroesovu *Fasl al-maqal* – osvjetliti harmoniju između filozofskog i religijskog nauka, te pokazati kako filozofija ima legitimitet religijske perspektive.

Vodič je napisan za religioznog čovjeka koji vjeruje u istinitost Svetoga Teksta ali i koji je izučavao filozofiju te se našao u dvojbi koja ga egzistencijalno razdire. Riječ je o trenutku kada pokušava odlučiti između Riječi i riječi (uma) – da li prihvatiti doslovnost Teksta i potisnuti glas uma ili pak ostaviti po strani Tekst objave a priglititi snagu vlastita mišljenja. Takvog koji neprestano zapada u dvojbe, Maimonides izvodi iz stanja zbunjenosti na „pravi put“, ukazujući mu kako riječi posjeduju višestruko značenje, te kada se ispravno razumiju nestaje sraz između njih i intelekta. Zapravo, zaključak je ponovo isti kao i kod Averroesa: sukob ili nesuglasnost je „prividnog karaktera“, što je znak da treba pronaći novu hermeneutičku stazu, kako bi se postiglo

¹⁵ Usp. Davidson (2005: 305-351; 2015; 1992).

¹⁶ Maimonides je svoje remek-djelo započeo 1185. godine, a dovršio ga je oko 1190. Riječ je o trećem i posljednjem svesku njegove trilogije, nakon komentara *Mishne* i *Mishna Tore*. *Vodič* je izvorno napisan na arapskom jeziku, da bi potom bio preveden na hebrejski i latinski.

„stapanje horizonata“ i poništila „ospjena“ kao rezultat doslovnog čitanja. Ipak, za realizaciju takvog angžmana osposobljeni su isključivo filozofi.

Maimonidesovu filozofiju, temeljno izraženu u tekstu *Vodiča*, a čini se jednako kao i u slučaju ostalih andaluzijskih filozofa, ne krakterizira samo intelektualna nego i transformacijska dimenzija. To upućuje na zaključak da andaluzijska filozofska misao nema za predmet samo emancipaciju uma, nego je snažno prožeta brigom o duši i unutarnjem prosvjetljenju čovjeka.

Kada je riječ o utjecaju muslimanskih filozofa na Maimonidesovu misao, istraživači navode kako je on zdušno preporučivao svojim učenicima Averoesov komentar Aristotela. Ipak, Alfred Ivry smatra kako je teško dati odgovor na pitanje da li i u kojoj mjeri je Averroes doista utjecao na Maimonidesa, budući da nije izvjesno je li Majmonid uistinu čitao Averroesa dok je pisao svoje remek djelo. Također, sumnju u takav utjecaj budi i činjenica da Averroes niti jednom nije spomenut u tekstu *Vodiča*.

Stvari su mnogo jasnije kada je riječ o Al-Farabiju, na kojeg se Maimonides izravno poziva, naglašavajući značaj njegovih logičkih spisa, koje će i sam koristiti pri izradi vlastitog priručnika. Štaviše, Maimonides će slijediti Al-Farabija i u klasifikaciji znanosti koje će prema toj šemi u konačnici sve biti uključene u filozofiju, skončavajući sa političkom filozofijom. Mišljenje da je „istinska sreća“ jedino ostvariva unutar javne sfere, odnosno u upravljanju gradom, edukaciji stanovništva i kreiranju zakona koji će imati u vidu njihovo blagostanje i sigurnost, pokazuje da je Maimonides usvojio ne samo lekcije i metodu Al-Farabijeve logike, nego i zaključke njegove političke filozofije (Ivry 2005). Stoga ne treba iznenaditi mjesto koje Al-Farabi zadobija unutar Maimonidesova *Vodiča*, na temelju čega su se pojedini istraživači ohrabрили ustvrditi kako je djelo potonjeg tek izlaganje Al-Farabijeva učenja, kao i da je autor *Savršene države* najznačajniji autoriteta za Maimonidesa nakon Aristotela, pa shodno tome i ključni autoriteta za razumijevanje Maimonidesove filozofije u cjelini. U tom kontekstu, posebno je ilustrativan pristup Leo Straussa koji će u svojoj analizi Maimonidesove filozofije vrlo ozbiljno naglasiti ovu vezu i Al-Farabijevu ulogu u nastanku Majmonidesova djela (Vidjeti Green 2013). Naime, Leo Straus će pokazati naročiti interes spram filozofske i ezoterijske dimenzije Maimonidesova mišljenja, čime će u značajnoj mjeri doprinijeti njegovoj modernoj reaktualizaciji. Štaviše, Berman Lawrence će otići korak dalje, nazivajući Maimonidesa Farabijevim učenikom, budući je od Al-Farabija preuzeo opću teoriju odnosa filozofije i religije i primijenio je na judaizam (Lawrence 1974: 154).

Posebno mjesto u Maimonidesovu *Vodiču* pripada Ibn Bajji, kojem je Majmonides bio zahvalan za oblikovanje svog stava o intelektu kao i u vezi sa prevladavanjem izazova prihvatanja aristotelijanske metafizike. Ibn Bajja će također biti spomenut i u tekstu pisma upućenom Samuelu (Vidjeti Stitskin 1982). Ipak, pored velikog broja antičkih i muslimanskih filozofa na koje se autor *Vodiča* referira, nakon neusporedive prve pozicije koja pripada Aristotelu, drugo mjesto odnose *mutakallimuni*, odnosno aš'aritski i mu'tazilitski teolozi. Te činjenice snažno odslikavaju duhovni i intelektualni kontekst u kojem je Maimonides narastao i stvarao djela koja će ostaviti snažan trag u povijesti ljudskog mišljenja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Andaluzijska filozofija u svojim brojnim i raznolikim izrazima, odslikanim u djelima filozofa od Ibn Bajja do Mosesa Maimonidesa, predstavlja neiscrpan izvor inspiracije za promišljanje najzagonetnijih metafizičkih, epistemoloških i teoloških pitanja. Također, andaluzijska filozofija kreirana u mišljenju cijele plejade mislilaca obistinjuje jedno od najslavnijih poglavlja islamske i općenito srednjovjekovne filozofije, te je umnogome doprinijela ukupnosti islamske kulture i civilizacije. Pored toga, imajući u vidu činjenicu da je Andaluz označen kao mjesto kulturne razmjene gdje se dogodila povijesna sinteza grčkog racionalizma i bliskoistočnog monoteizma, te u svojoj punini ispoljila ideja tolerancije i mediteranskog multikulturalizma, postaje sasvim razvidan povijesni značaj ove „epizode“ u kulturnom i intelektualnom konstituiranju Evrope. Ipak, ekstenzivnija eksplikacija rečenog fenomena bi zahtijevala drugu formu rada ili nastavak u nekom od narednih brojeva.

LITERATURA:

1. Adamson, Peter (2016), *Philosophy in the Islamic World*, Oxford
2. Addas, Claude (1993), *Quest for the Red Sulphur*, Islamic Texts Society, Cambridge
3. Al-Farabi (2011), *Uzorita država*, Demetra, Zagreb
4. Averroes (1988), *Nesuvislost nesuvislosti*, (prev. Daniel Bučan), Naprijed, Zagreb
5. Bajraktarević, Orhan (2001), "Ibn Rušd i pitanje vremenitosti svijeta kod al-Gazalija", *Zbornik radova*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
6. Bučan, Daniel (1991), *Al-Gazali i Ibn Rušd: mišljenje u svjetlosti vjere i razuma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
7. Bučan, Daniel (2014), "Avempaceovo *Vladanje osamljenika* kao etička i politička rasprava", *Logos – časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 2, br. 2., 205-212.
8. Chittick, William (1989), *Sufi Path of Knowledge: Ibn 'Arabi's Metaphysics of Imagination*, SUNY Press, New York
9. Chittick, William (1994), "Rumi and wahdat al-wujud", u: *Poetry and Mysticism in Islam: The Heritage of Rumi*, Harvard University, 70-111.
10. Chittick, William (1998), *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*, SUNY Press, New York
11. Chodkiewicz, Michel (1993), *The Seal of the Saints*, Islamic Texts Society, Cambridge
12. Corbin, Henry (1969), *Creative Imagination in the Sūfism of Ibn 'Arabī*, Princeton University Press
13. Davidson, Herbert A. (1992), *Alfarabi, Avicenna and Averroes, on Intellect: Their Cosmologies, Theories on Active Intellect and Theories of Human Intellect*, Oxford University Press
14. Davidson, Herbert A. (2005), *Moses Maimonides – The Man and His Works*, Oxford University Press
15. Davidson, Herbert A. (2015), *Maimonides the Rationalist*, Littman Library of Jewish Civilization
16. Essa, Ahmed, Othman Ali (eds.) (2010), *Studies in Islamic Civilization: The Muslim Contribution to the Renaissance*, The International Institute of Islamic Thought, USA
17. Fakhry, Majid (2001), *Averroes*, Oneworld, Oxford
18. Genequand, Charles (2011), "Avempace", u: Henrik Lagerlund (ed.), *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, Springer, 483-486.

19. Gilson, Etienne (1939), *Reason and Revelation in Middle Age*, C. Scribner's Sons., London
20. Goodman, Lenn E. (2001), "Ibn Tufayl", u: Seyyed Hossein Nasr, Oliver Leaman (ed.), *History of Islamic Philosophy*, Routledge, London & New York, 573-599.
21. Green, Kenneth Hart (ed.) (2013), *Leo Straus on Maimonides: The Complete Writings*, University of Chicago Press
22. Griffel, Frank (2002), "The Relationship between Averroes and al-Ghazali", u: John Inglis (ed.), *Medieval Philosophy and the Classical Tradition in Islam, Judaism, and Christianity*, Richmond, 51–63.
23. Hafizović, Rešid (1995), *Ibn Arabijevo filozofsko-teološko učenje o logosu*, Bemust, Zenica
24. Hafizović, Rešid (2013), *Suštinsko čitanje Ibn Arabijeva Fususa kroz komentar Abdullaha Bošnjaka*, Academic Research Institute & „Ibn Sina“, Sarajevo
25. Harbetal, Moshe (2014), *Maimonides – Life and Thought*, Princeton University Press, New Jersey
26. Hawi, Sami S. (1974), *Islamic Naturalism and Mysticism: A Philosophic Study of Ibn Tufayl's Hayy ibn Yaqzan*, E. J. Brill, Leiden
27. Ibn 'Arabi (1905), *Risala ahadiyya ili Risala fi ma'na man arafa nafsahu faqad 'arafa rabbahu*, u: Asin Palacios, *Acts of the 14th Oriental Congress*, Alžir
28. Ibn Bajja (2015), *Vladanje osamljenika; Poslanica za oproštaj; Poslanica o spregnutosti uma sa čovjekom*, (prijevod Daniel Bučan), Demetra, Zagreb
29. Ibn Tufayl (1985), *Živi sin Budnoga*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1985.
30. Ivry, Alfred L. (2005), "The Guide and Maimonides' Philosophical Sources", u; Kenneth Seeskin (ed.), *The Cambridge Companion to Maimonides*, Cambridge University Press, str. 58-81.
31. Izutsu, Toshihiko (1971), *The Concept and Reality of Existence*, The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokyo
32. Kadić, Samedin (2020), "Koncepti osamljivanja u klasičnom islamskom mišljenju", *Društvene i humanističke studije – DHS*, 2 (11), 211-226.
33. Kalin, Ibrahim (2013), *Knowledge in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra on Existence, Intellect and Intuition*, Oxford University Press
34. Kraemer, Joel L. (2005), "Moses Maimonides – An Intellectual Portrait", u: Kenneth Seeskin (ed.), *The Cambridge Companion to Maimonides*, Cambridge University Press, 11-57.

35. Lawrence, Berman (1974), "Maimonides, The Disciple of Alfarabi", *Israel Oriental Studies*, 4, 154-178.
36. Majmonid [Moses Maimonides] (2009), *Vodič za one što dvoje*, Demetra, Zagreb
37. Mohaghegh, Mahdi, Toshihiko Izutsu (1977), *The Metaphysics of Sabzavārī*, Delmar, Caravan Books, N. Y.
38. Nasr, Seyyed Hossein (2018), *Islamska filozofija od postanka do danas*, Centar za kulturu i edukaciju „Logos“, Tuzla
39. Russell, Gül A. (1994), "The Impact of the *Philosophus Autodidactus*: Pockockes, John Locke, and the Society of Friends", u: Russell, G. A. (ed.), *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*, Brill's Studies in Intellectual History, v. 47., Leiden, 224-265.
40. Sadra, Mulla (2014), *Kitab al-masha'ir (Metaphysical Penetrations)*, Brigham Young University
41. Seeskin, Kenneth (ed.) (2005), *The Cambridge Companion to Maimonides*, Cambridge University Press
42. Stitskin, Leon D. (1982), *Letters of Maimonides*, Yeshiva University Press
43. Sušić, Kerim (2017), "Prilog razumijevanju odnosa između al-Farabija i Majmonida", *Logos – časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 5, br. 1-2., 49-80.
44. Van den Bergh, Simon (1954), *Averroes' Tahafut al-tahafut (The Incoherence of the Incoherence)*, Oxford University Press

THE HORIZONS OF ANDALUSIAN PHILOSOPHY

Summary:

Whether we see in philosophy the Heideggerian-existentialist attempt to establish a difference between Being and being, or in the spirit of the philosophy of existence of the Jasper's illumination of man's existence in its bond to transcendence, the Husserlian endeavor of a phenomenological return to the very essence of things, or in the Deleuzean insight into the construction of concepts, we find all these elements within what we denote by Islamic philosophy. Within the long and rich history of Muslim philosophical thought, Andalusian philosophy represents the pinnacle of classical Islamic philosophy, whose best intellectual offshoots will be embodied in the works of Ibn Bajja, Ibn Tufayl, Ibn Rushd, Ibn 'Arabi, Moses Maimonides, and numerous other thinkers. The paper that follows aims to explain the phenomenon of 'Andalusian philosophy', taking into account the results of recent research published in scientific studies in the West.

Keywords: andalusian philosophy; Ibn Bajja; Ibn Tufayl; Ibn Rushd; Ibn 'Arabi; Moses Maimonides; tradition

Adresa autora
Authors' address

Rusmir Šadić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
rusmir.sadic@untz.ba

UDK 821.133.1.09:141.32

Primljeno: 16. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Lejla Osmanović

DRUGI SPOL ILI EGZISTENCIJALISTIČKA FILOZOFIJA IZ UGLA SIMONE DE BEAUVOIR

Na spomen imena filozofkinje, spisateljice i feminističke teoretičarke Simone de Beauvoir već odavno je prva, a možda i jedina asocijacija njen esej *Drugi spol*, jedan od temeljnih tekstova moderne feminističke misli, objavljen prije punih sedamdeset godina. Ipak, nastanak *Drugog spola* nije iniciran autoričinim prethodno jasno osviještenim niti eksplicitno iskazanim feminističkim uvjerenjima. Esaj je suštinski zasnovan na konceptima Sartreove egzistencijalističke filozofije koji su Simone de Beauvoir omogućili da fomuliše neke od najprogressivnijih stavova feminističke teorije. U ovom radu se prezentuju najvažniji filozofski koncepti iz kojih je proistekao *Drugi spol* s posebnim osvrtom na način na koji je autorica prevazilazila, prilagođavala i mijenjala granice nametnute postulatima jedne univerzalističke filozofije, fundamentalno neosjetljive za spolnu izdiferenciranost. Promjenama koje je za potrebe feminističke analize uzroka ženske inferiornosti u društvu bilo neophodno involvirati u egzistencijalističku filozofiju, Simone de Beauvoir se odmakla od Sartreovih stavova, a time pokazala originalnost vlastite filozofske misli.

Ključne riječi: *Drugi spol*; feminizam; egzistencijalistička filozofija; sloboda; situacija

1. UVOD

Zajedno sa *Odbranom prava žena* Mary Wollstonecraft (1792) i *Vlastitom sobom* (1929) Virginije Woolf, esaj *Drugi spol* (1949) Simone de Beauvoir čini korpus fundamentalnih tekstova koji su uticali na tok i razvoj feminističke misli 20. stoljeća.

Uzevši u obzir čitav spektar nauka (filozofiju, biologiju, sociologiju, antropologiju, psihoanalizu, historijski materijalizam...), Simone de Beauvoir je poduzela minucioznu analizu uzroka višestoljetne ženske inferiornosti te je revolucionarnim teorijama¹ koje je koncipirala, posebno onom da je žena konstrukt društva (Beauvoir 1976b: 644), postavila temelje na kojima će se razvijati potonja feministička misao. Bilo da se *Drugom spolu* pristupa kao neprikosnovenom tekstu iz kojeg je „proistekao cijeli savremeni feminizam“, kako ga vide Maïté Albistur i Daniel Armogathe (Rodgers 1998: 9), bilo kao „bibliji feminizma“, kako ga doživljava većina pristalica univerzalističke feminističke struje (Schwarzer 1984: 74), bilo da je žestoko kritikovan zbog iznesenih stavova u vezi sa konceptima žene i ženskog, spornih stavova o materinstvu ili mizoginijom opisa prirodnih procesa u ženskom tijelu (Suzanne Lilar, Antoinette Fouque i druge zastupnice diferencijalističke/poststrukturalističke feminističke struje u Francuskoj i izvan nje), ili da ga se, pak, kritikuje bez devalorizirajućih namjera (Chaperon 1997: 113), nikako mu se ne može, u historijskom kontekstu njegovog nastanka, osporiti pionirski karakter. *Drugi spol* je otvorio tabu-teme ženske seksualnosti i zadovoljstva, prava na raspolaganje vlastitim tijelom, odnosno „tretirao pitanja o kojima nikada do tad nije bilo govora“² (Perrot 1998: 272) i za generacije žena, s obje strane Atlantika³, koje su ga čitale pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog stoljeća odigrao izuzetno važnu ulogu, najviše u njihovim individualnim sudbinama, kao „knjiga koja [im] je omogućila da imenuju i misle vlastitu potlačenost“ (Rodgers 1998: 18), knjiga koja je postavila „polaznu osnovu da se osvijesti situacija koja je nametnuta svakoj [ženi]“, ponudila „jezik da se izrazi osjećaj nelagode, i da se ta nelagoda podijeli“ (Le Doeuff 2008: 67), i, najzad, knjiga koja je u krajnjoj konsekvenci „otkrivala vlastito postojanje“ (Friedan 1977: 325).

¹ Djelu Simone de Beauvoir, osim „društvene i političke“, Julia Kristeva, na primjer, pripisuje i „antropološku revoluciju“ (Kristeva, Fautrier, Fort, Strasser, ur. 2008: 11), a Françoise Rétif u njenoj misli nazire „jednu vrstu kopernikanske revolucije“ kojom je „odzvonilo ‘homocentričnom’ svijetu koji gravitira oko Jednog, Uvijek-Istog“. „(...) en quelque sorte une révolution copernicienne de la pensée contemporaine en sonnant le glas d’un monde ‘homocentrique’ gravitant autour de l’Un, du Toujours-Même“ (Rétif 1998: 16).

² „ce livre abordait des tas de problèmes qu’on n’avait jamais abordés“, (Perrot 1998: 272)

³ *Drugi spol* je u prvoj sedmici nakon objavljivanja u Francuskoj prodat u više od 20.000 primjeraka, dobrim dijelom zahvaljujući i skandalu do kojeg je došlo nakon što su se pojedina, za patrijarhalno društvo šokantna poglavlja, pojavila u časopisu *Les Temps modernes* nekoliko mjeseci prije izlaska iz štampe cjelovite knjige. U Americi je preveden već 1953. godine i uprkos činjenici da je prevod povjeren jednom zoologu, dr. Howardu Parshleyu, što je rezultiralo brojnim „korekcijama“ i pogrešno interpretiranim ili izostavljenim filozofskim konceptima – oko 10% originalnog teksta nije uopšte prevedeno (Daigle 2006: 71), knjiga je pobudila veliki interes i u kratkom periodu prodana u tiražu od 1.000.000 primjeraka (Kapidžić-Osmanagić 1986: 135). Prema podacima koje iznosi Catherine Rodgers, izdavačka kuća Gallimard je do 1997. godine u Francuskoj štampala preko 1.000.000 primjeraka (Rodgers 1998: 310). Ove brojke svjedoče da je esej postao nezaobilazna referenca bez obzira da li se čitalačka publika s njim slagala ili ga osporavala.

Uticaj *Drugog spola* u prvim godinama nakon objavljivanja i treba posmatrati prvenstveno na nivou efekata koje je polučio kod čitateljica na planu njihovog individualnog osvješćenja, a tek kasnije je mogao zauzeti mjesto „jedne od dviju najčitanijih knjiga o ženama u svijetu“ (Mitra 2001: 440). Njegova je zasluga što je bio „Pokret prije Pokreta“⁴, kako je izjavila Michèle Le Doeuff aludirajući na njegovu *prosvjetiteljsku* ulogu tokom dvije decenije prije masovnijeg i organizovanijeg okupljanja žena u organizacije koje su se izborile za konkretna ekonomska, socijalna i politička prava (Le Doeuff 2008: 66). Ipak, ključni razlog nastanka *Drugog spola* ne proističe iz jasno osviještenog feminističkog opredjeljenja njegove autorice⁵. Njen neposredni kontakt s feminizmom desiće se tek dvadesetak godina nakon objavljivanja eseja.

Ako, dakle, nije proistekao iz konkretnih feminističkih uvjerenja, da li onda da zaključimo da su egzistencijalistički⁶ filozofski postulati na kojima se esej zasniva, imali eksplicitan emancipatorski karakter za ženu? Na ovo pitanje nije moguće dati kategorički potvrđan odgovor stoga što, s jedne strane, koncepte Sartreove egzistencijalističke filozofije u izvornom obliku nije bilo moguće jednostavno primijeniti na *žensko* iskustvo kako bi se došlo do odgovora na pitanja o uzrocima inferiornog položaja žene u društvu, a s druge strane, stoga što se pod okriljem univerzalizma, u njima kriju u osnovi mačistički stavovi, kako je to jasno pokazala Michèle Le Doeuff u svojoj studiji *L'Étude et le rouet* (1989) koji su, samim tim, potpuno nekompatibilni s feminističkim diskursom.

⁴ Misli se na Pokret za oslobođenje žena (*Mouvement de libération des femmes*, MLF), osnovan 1970. godine.

⁵ Ovdje se, naravno, misli na činjenicu da Simone de Beauvoir svojevrijedno nije bila dio onovremenih feminističkih tokova, koliko zbog vlastitog (povlaštenog) položaja u društvu i tvrdnje da nikada nije doživjela iskustvo spolne diskriminacije (Beauvoir 1963a : 136-137), toliko i zbog činjenice da ni nekoliko udruženja, koja su formalno još opstajala nakon Drugog svjetskog rata, nisu činila dio organizovane strukture s jasno artikuliranim programom ili zahtjevima kojima bi se ona priklonila (Rodgers 1998: 17). Međutim, borba za bolji status žena u društvu ima dugu tradiciju u Francuskoj, počev od Srednjeg vijeka i brige za obrazovanje žena Eleonore Akvitanske, preko začetnice feminističkog diskursa Christine de Pisan, u 14. stoljeću, do djelovanja Louise Labé u doba renesanse. Dalje su bile aktivne Mme de Gournay u doba klasicizma, te Mme d'Épinay i Olympe de Gouges u 18. stoljeću, a sredinom 19. stoljeća nastaje sufražetski pokret. Borbeniji istupi počinju s *Deklaracijom o pravima žene i građanke* Olympe de Gouges iz perioda Francuske revolucije, a djelovanjem sufražetkinja kao što su: Eugénie Niboyet, Jeanne Deroin, Hubertine Auclert, Marguerite Durand, Flora Tristan i druge, u Francuskoj započinje moderni feminizam. Vidi više u: Ripa, Yannick (2010) i Bosio-Valici, Sabine, Michelle Zancarini-Fournel (2001 : 6-57).

⁶ Pod pojmom *egzistencijalizam* i odgovarajućim pridjevom *egzistencijalistički* mislimo isključivo na Sartreovu filozofiju egzistencije kako je Vanja Sutlić, u Pogovoru knjige *Egzistencijalizam je humanizam*, razgraničava u odnosu na druge filozofije egzistencije. Sutlić piše: „Od svijtu suvremenih filozofija egzistencije jedino Sartreova filozofija doista s punim pravom nosi naslov *egzistencijalizma*, i to zato što, prvo, u okviru tradicionalne ontologijske problematike esencije i egzistencije, ovoj posljednjoj daje primat i, drugo, što se za Sartrea, unatoč široko zamišljene ontologije, ipak čitava filozofijska problematika reducira na *pitanje položaja čovjeka unutar bića*.“ (Sartre 1964: 71).

Naš je cilj upravo da pokažemo na koji način je Simone de Beauvoir prevazišla ograničenja egzistencijalističkog pojmovnog aparata, onakvog kakvog ga je Sartre osmislio u *Biću i ništavilu* (1943), a ona, kako se dugo mislilo, jednostavno primijenila u svome radu. Pritom treba naglasiti da nije riječ o svjesnom, unaprijed zacrtanom oponiranju. Da bi uspjela zasnovati vlastitu feminističku teoriju, uvrštene je koncepte bila prinuđena prilagođavati, mijenjati, ponekad im se i „radikalno suprotstavljati“ (Rétif 1998: 25) kako bi joj mogli poslužiti u osmišljavanju pojmovnog aparata za analizu opresije žena, te za njeno prevazilaženje. Ovaj rad nastaje i na tragu razmišljanja koja nastoje iznijansirati dugo vremena okamenjenu sliku o intelektualnom paru Simone de Beauvoir – Jean-Paul Sartre, gdje se ona prikazuje (isključivo) kao Sartreova pratilja i sljedbenica filozofije koju je on osmislio i gdje se minimalizira ili potpuno zanemaruje njen doprinos.

2. MISLITI OPRESIJU

Drugi spol je proistekao iz upita o inferiornosti žene u društvu koji sugerije već sam naslov knjige: ako je žena *drugi* spol, što, naravno, odmah implicira da postoji i *prvi* pa samim tim pretpostavlja i hijerarhiju u odnosima, zašto je od pamtivijeka drugi isključivo *žena*? Zašto je oduvijek *ona* inferiorna u odnosu na muškarca i kako je moguće da nikada kroz historiju nije uspjela da preokrene odnose i da se nametne kao dominantna (Beauvoir 1976a: 20)? A ako je inferiornost činjenično stanje, da li ga je moguće prevazići? Postoje li načini i sredstva da žena izbjegne opresiju kojoj je stoljećima izložena i da konačno bude slobodna (Beauvoir 1976a: 34)? Za Simone de Beauvoir, filozofkinju po formaciji, od kapitalne je važnosti bilo da u uzroke ovog suštinskog problema čovječanstva pronikne najprije filozofskom analizom i da na tom nivou ponudi odgovore, ali nikako zadržavajući se na planu apstraktnih razmatranja kao što je to učinio Sartre u *Biću i ništavilu*, nego polazeći u svojim razmišljanjima od konkretne situacije, odnosno društvenog konteksta unutar kojeg ljudsko biće obitava.

Egzistencijalistička se filozofija po svojim osnovnim postavkama o slobodi ljudskog bića da bira formu vlastite egzistencije, o nepostojanju unaprijed zadate ljudske prirode, odnosno isključenosti svake predestiniranosti te postulirajući slobodu izbora u konkretnoj situaciji (Sartre 1943: 1946), činila podesnom za mišljenje opresivnih stanja. U Francuskoj je popularnost stekla upravo u Drugom svjetskom ratu kada se izuzetno podsticajnom činila ideja de čovjek i u ekstremnim okolnostima

Okupacije, u mjeri u kojoj je to konkretna situacija dopuštala, uvijek može birati. Stoga se čini samorazumljivim da je egzistencijalistička filozofija mogla poslužiti kao podesean temelj razmatranja opresivnog položaja žene. Ona je to u osnovi i bila, premda su koncepti nešto drugačije tumačeni.

Filozofski okvir od kojeg Simone de Beauvoir polazi u *Drugom spolu* jeste teorija svijesti. Međutim, za razliku od Sartrea koji, preuzimajući Hegelovu ideju subjekta, u *Biću i ništavilu* odnose svijesti razmatra na planu apstraktne analize spolno neizdiferenciranih svijesti (Sartre 1983: 21-23), Simone de Beauvoir te odnose tretira polazeći u prvom redu od svijesti koja je seksualizirana (Daigle 2008: 170). Sartreova filozofija o biću uspostavljena je kao *odnos* svijestí. Svijest je uvijek predmetna, ona je svijest *o nečemu* (Sartre *op.cit.*: 21). Da bi svijest sebe pojmla, konstituisala se kao *subjekt*, mora postojati druga svijest kao neophodni korelativni element (*Ibid.*: 23). Preduslov je, dakle, postojanje *drugog*. Ovaj primarni odnos uspostavljanja svijesti kao subjekta kod Sartrea je razmatran u parametrima pretpostavljene univerzalne svijesti. Nema nikakvih naznaka da se odnosi na spolno različite svijesti.

Simone de Beauvoir, pak, na ovom planu pravi zaokret i odnose svijestí promišlja u okvirima muško-ženskih odnosa te konstatuje kako je svijest koja se konstituiše kao *Subjekt* uvijek muškarac, a da je na poziciju *Drugog* svedena isključivo žena. „Drugí je neophodan posrednik između mene i mene sama (...). [I]mam potrebu za drugim da bih potpuno shvatio sve strukture svoga bića“ (*Ibid.*: 235-236) ili, kako kaže Hegel, „Drugí me prožima do srži (...), samosvijest je stvarna samo ukoliko prepoznaje svoj eho (i svoje reflektovanje) u drugoj samosvijesti“ (*ibid.*: 250). Drugim riječima, svijest postoji, odnosno postaje *subjekt*, samo kada je priznata kao svijest „moram da dobijem *priznanje* od drugog za svoje biće“ (*Ibid.*: 249). Međutim, paralelno s tim procesom, i druga svijest traži da bude priznata, da se nametne kao svijest – *subjekt*. U ovoj neraskidivoj, uzajamnoj povezanosti *subjekta* i *drugog*, kod obojice autora intersubjektivni odnosi ne počivaju na apsolutnoj recipročnosti, nego, naprotiv, na suprotstavljanju i konfliktu. „Zaista, svaki čovjek je apsolutno za sebe, samo ukoliko se suprotstavlja drugom; naspram drugog i protiv drugog svako potvrđuje svoje pravo da bude individua. (...) Da bih učinio da me drugi prizna, moram da riskiram svoj vlastiti život“ (*Ibid.*: 250). Ovaj sukob proističe iz činjenice da se „drugí pojavljuje, u izvjesnom smislu, kao radikalna negacija moga iskustva, jer je on onaj za koga ja nisam subjekt, već objekt“ (*Ibid.*: 242). Tako se ispostavlja da je Sartre u *Biću i ništavilu* usmjeren na negativne konotacije odnosa sa drugim. Odnos među svijestima uvijek je odnos neprijateljstva, jer je sukob neizbježan u nastojanju da se svijest uspostavi kao subjekt i drugog svede na poziciju objekta.

Simone de Beauvoir u *Dugom spolu* polazi od iste premise da svi odnosi svijesti počivaju na opoziciji. „Kategorija *Drugog* je“, kaže i Beauvoir, „suštinska kao i sama kategorija svijesti. U najprimitivnijim društvima, u najstarijim mitologijama, uvijek nailazimo na dualitet Istog i Drugog“ (Beauvoir 1976a: 18).

„[D]rugost je fundamentalna kategorija ljudskog mišljenja. Nijedan se kolektivitet nikada ne definiše kao *Jedan*, a da odmah ne postavi naspram sebe *Drugog*. Dovoljno je da se tri putnika slučajno nađu u istom kupeu i da ostali putnici postanu ‘drugi’, potencijalno opasni.“⁷ (*Ibid.*: 18)

Međutim, kada se govori o ženi i muškarcu specifičnost odnosa s *drugim* počiva na činjenici da se „[m]uškarac misli bez žene“ i da se uvijek konstituiše kao *Subjekt*, *Apsolut*, suštinsko, a kada je biće ženskog spola u pitanju, ispostavlja se da se ono nikada nije moglo konstituisati kao *Subjekt*, nego *uvijek* samo kao *Drugi*, *nesuštinski Drugi*. „Ona se ne misli bez njega. I ona je samo ono što on odluči da ona bude“⁸ (Beauvoir 1976a: 17). Ali zašto je žena prihvatila da se doživljava onako kako je muškarac vidi? Zbog čega nije osporila muški suverenitet? Zašto je prihvatila podređenu ulogu? Ispostavlja se da ženska drugost proističe iz specifične prirode odnosa između muškarca i žene:

„Način na koji je [žena] povezana sa svojim tlačiteljem ne može se porediti ni s jednim drugim. Podjela na spolove je biološka datost, a ne trenutak u ljudskoj historiji. (...) Par je temeljno jedinstvo čije su obje polovice međusobno neraskidivo vezane: nikakav razdor unutar društva nije moguć na osnovu spola. To suštinski određuje ženu: ona je Drugi unutar jednog jedinstva čije su polovice jedna drugoj neophodne.“⁹ (Beauvoir 1976a: 22)

Iz ovakvog stava proizilazi da Simone de Beauvoir ustvari predviđa mogućnost uspostave solidarnih odnosa između žene i muškarca. Štaviše, u zaključnom dijelu *Drugog spola* to će postaviti kao jedan od preduslova za ostvarenje njene slobode (Beauvoir 1976b: 652). Dakle, za razliku od Sartrea, njena je pretpostavka da je

⁷ „[L']altérité est une catégorie fondamentale de la pensée humaine. Aucune collectivité ne se définit jamais comme Une sans immédiatement poser l'Autre en face de soi. Il suffit de trois voyageurs réunis par hasard dans un même compartiment pour que tout le reste des voyageurs deviennent des 'autres' vaguement hostiles“.

⁸ „L'homme se pense sans la femme. Elle ne se pense pas sans l'homme. Et elle n'est rien d'autre que ce que l'homme en décide“.

⁹ „Le lien qui (...) unit [la femme] à ses oppresseurs n'est comparable à aucun autre. La division des sexes est en effet un donné biologique, non un moment de l'histoire humaine. (...) Le couple est une unité fondamentale dont les deux moitiés sont rivées l'une à l'autre : aucun clivage de la société par sexes n'est possible. C'est là ce qui caractérise fondamentalement la femme : elle est l'Autre au cœur d'une totalité dont les deux termes sont nécessaires l'un à l'autre“.

recipročnost odnosa moguća i da ne mora voditi ka devalorizaciji ni potčinjavanju drugog (Moser 2008: 240).

Pa ipak, pozicija *drugog* sama po sebi ne bi bila problematična da se i u jednom trenutku žena kroz historiju uspjela nametnuti kao *subjekt*. Međutim, njoj ta mogućnost u patrijarhalnom društvu nije data. Dok je za druge, marginalizirane ili potlačene kategorije moguće historijski situirati početak njihove *drugosti*, odnosno zaključiti kako je u određenom trenutku razvoja čovječanstva *došlo* do njihove inferiornosti, te da bi, samim tim, s promjenom društveno-historijske stvarnosti ona mogla i *nestati*, ili se tome barem mogu nadati, dotle je za ženu nemoguće utvrditi kada je *došlo* do njenog reduciranja na poziciju podređenog, nesuštinskog *Drugog* (Beauvoir, *op.cit.*: 20).

„Radnička klasa nije oduvijek postojala, ali žene jesu; one su po svojoj fiziološkoj strukturi žene; dokle god historija seže, one su oduvijek bile podređene muškarcu: njihova zavisnost nije posljedica nekog događaja ili nastanka, ona se nije desila. Dijelom stoga što drugosti ovdje nije moguće odrediti historijski trenutak nastanka, ona se čini apsolutnom.“¹⁰ (Beauvoir, *ibid.*: 20)

Ako njena inferiornost nije *nastala*, znači li to da ne može ni *nestati*? Činjenica je, ipak, da ona u svim društvima odvajkada postoji, jer „dokle god historija seže, one su oduvijek bile podređene muškarcu“ (*ibid.*). Ovom tvrdnjom Simone de Beauvoir se ozbiljno približila naturalističkoj tezi o *prirodnoj predodređenosti* žene za inferioran položaj, tezi koju je u suštini nastojala potpuno pobiti u *Drugom spolu*, i ovo je jedno od onih mjesta koja su joj kasnije spočitavana kao mjesta gdje je upadala u zamku esencijalističkih teorija (Chaperon 1997: 112-143). Međutim, iako na pojedinim mjestima u približno 1100 stranica teksta oscilira između gotovo eksplicitnog iznošenja zaključaka koji su vrlo blizu naturalističkog objašnjenja, ipak je izbjegla potpuno upadanje u takvu zamku neprestanim vraćanjem svog rezonovanja o ženi u okviru društvenog konteksta (Rétif 1998: 61). Osim toga, prema temeljnoj egzistencijalističkoj koncepciji kojoj ostaje dosljedna, ljudska priroda ne postoji.

Nema ničeg suštinski odredivog, unaprijed zadatog što bi čovjeka/ženu predodredilo, jer čovjek je slobodno biće i kao takav tvorac vlastite egzistencije. „Čovjek je ono što od sebe napravi“, kaže Sartre odnosno „egzistencija prethodi esenciji“ (Sartre 1964: 10-11). Međutim, i ova Sartreova tvrdnja, u kontekstu ženske pozicije zah-

¹⁰ „Il n'y a pas toujours eu des prolétaires : il y a toujours eu des femmes ; elles sont femmes par leur structure physiologique ; aussi loin que l'histoire remonte, elles ont toujours été subordonnées à l'homme : leur dépendance n'est pas la conséquence d'un événement ou d'un devenir, elle n'est pas arrivée. C'est en partie parce qu'elle échappe au caractère accidentel du fait historique que l'altérité apparaît ici comme un absolu“.

tijevala je neka preciziranja i ograničenja na kojima je Simone de Beauvoir morala insistirati. Naime, mogućnost slobodnog izbora za ženu nije apsolutna, žena kroz historiju društva nikada nije raspolagala „konkretnim sredstvima“ neophodnim za promjenu vlastite pozicije. Ispostavlja se da je za nju situacija odredbeni, ograničavajući faktor. Beauvoir je vrlo ratoborno zastupala stav da je situaciona uslovljenost za ženu od presudne važnosti (Beauvoir 1976a: 27). Kako kaže Toril Moi, ovim je obrazloženjem Simone de Beauvoir „iskoračila iz sartrovske ontologije ka sociologiji i politici“ i formulisala jedan od „najodvažnijih i najproduktivnijih“ postulata *Drugog spola* (Moi 1995: 243-244).

3. SLOBODA I SITUACIJA

Da bi se shvatila važnost ovako koncipirane postavke koja implicira da žena ne snosi odgovornost za nametnutu situaciju koju sama ne može promijeniti, ovdje se treba vratiti egzistencijalističkom pojmu *slobode* i, u korelaciji s njim, pojmovima *ljudske sudbine* i *samoobmane* (*mauvaise foi*) koje je Sartre, osim u *Biću i ništavilu*, dodatno eksplicirao na jednoj konferenciji i naknadno objavio u formi knjižice pod naslovom *Egzistencijalizam je humanizam* (1946). Budući da je čovjek potpuno slobodan, „[on] nije ništa drugo nego ono što od sebe čini“. Drugim riječima, ne postoji unaprijed određena *ljudska sudbina* i čovjek je potpuno slobodan da u granicama koje mu to omogućava njegova *situacija* i sloboda drugoga, samostalno i slobodno odabire formu svog postojanja. Ali je za taj svoj izbor odgovoran, „odgovoran za ono što jeste“ „Nikakav općeniti moral ne može vam naznačiti što valja činiti; nema tog znaka u svijetu“ (Sartre 1964: 10-11, 22). Čovjek, dakle, slobodno bira, ali taj izbor podrazumijeva obavezu da se izbori vrše *u svakoj* situaciji. Čak i „ako ne izabirem, također izabirem“ (Sartre, *ibid.*: 33). Shodno tome, sloboda sa sobom nosi i odgovornost za izbore koje čovjek u životu načini. Sartre će na tragu Hegelove dijalektike gospodara i roba reći da je i rob slobodan da bira i da odluči o onome *što jeste*. Osim odgovornosti, izbor za sobom povlači i zebnju (*angoisse*), jer birati nije jednostavno. Ako, pak, pred mogućnošću slobodnog izbora ustuknemo ili se, zbog nemogućnosti da podnesemo breme zebnje, sakrijemo iza bilo kakvog determinizma, zapadamo u samoobmanu, to jest, lažemo sami sebe (Sartre, *ibid.*: 37). Prema mjerilima egzistencijalističkog morala, to predstavlja najveći „griješ“ koji ljudsko biće može počinuti.

Da je Simone de Beauvoir ostala striktno u okvirima Sartreovih postavki, ženi bi morala pripisati samoobmanu. Osnovna ideja o slobodi izbora vodila bi ka zaključku

da se žena odriče svoje slobode, ne prihvata odgovornost i da svojevoljno bira da bude potčinjena. To bi dalje značilo da se odriče vlastitog životnog projekta, autentičnog postojanja, odnosno da odustaje od projiciranja u budućnost i da se zadovoljava imanencijom. Međutim, bitna razlika koju uvodi Simone de Beauvoir odnosi se na situacionu uslovljenost koja tu slobodu ograničava. Ženi je imanencija nametnuta što sugerise da je njena sloboda primarno uslovljena društvenim kontekstom pa je samim tim to stanje promjenjivo. Misao o društvenoj uslovljenosti proistekla je iz susreta Simone de Beauvoir sa iskustvima jedne druge marginalizirane skupine. Naime, između 1946. i 1947., u dva navrata je boravila u Americi i direktno se susrela s rasizmom. U zapisu s tog putovanja *Amerika iz dana u dan* (1947) donosi nekoliko važnih odlomaka iz izvještaja švedskog ekonomiste Gurnvala Myrdala, kojem je bio povjeren zadatak da nepristrasno analizira položaj Crnaca u Americi. Podaci iz tog izvještaja naveli su Simone de Beauvoir na ideju o društvenoj uslovljenosti opresije (Beauvoir 1954: 233-242). Jezgrovito će to izraziti formulacijom da se „ženom ne rađa, ženom se postaje“ (Beauvoir 1976b: 13).

Osim toga, specifičnost zbog koje žena nikada nije mogla preko okvira svoje vječite podređenosti je njeno tijelo koje se ispostavlja kao ograničavajući faktor. Tijelo jeste važan faktor u životu žene zbog nemogućnosti da prirodno kontroliše funkcionisanje svojih reproduktivnih organa, ali nije odredbeni, jer prirodna predodređenost ne postoji, kako biološka, tako ni psihološka, historijska, ekonomska ili bilo koja druga. „Vječno žensko“ ne postoji (Beauvoir 1976a: 16). Diane Lamoureux u načinu tretiranja ženskog tijela kod Simone de Beauvoir vidi paradoksalnu situaciju, jer se u konačnici tijelo ispostavlja i kao izvor opresije i polazišna osnova za oslobođenje žene (Lamoureux 2001: 56). U patrijarhalnom društvu žensko se tijelo u prvom redu povezuje s majčinstvom, „društvena sudbina im je da postanu majke“ (*ibid.*: 59). U tretiranju ove teme, Simone de Beauvoir je možda ostala najbliža Sartreovim (mizoginim) stanovištima. Naime, oštro su kritikovani vrlo odbojni i negativno konotirani opisi procesa u ženskom tijelu. Spočitavalo joj se upravo da se nije mogla otrgnuti od Sartreovog uticaja. Drugi kamen spoticanja između čitateljica koje su većinom prihvatale postulate *Drugog spola* predstavlja negativno predstavljanje majčinstva. Simone de Beauvoir ga doživljava kao sputavajuće za ženu. Prema njenom mišljenju, majčinski instinkt, za razliku od roditeljskog, ne postoji – on je društveni konstrukt. Samim tim je ono nametnuta slika koju su žene interiorizirale i s njom se poistovjetile tako da ne mogu osvijestiti da se pod krinkom prirodne datosti njima zapravo manipuliše. Elisabeth Badinter, također filozofkinja, tri decenije kasnije se detaljno bavila ovim pitanjem i takođe ustvrdila da je mit o majčinskom

instinktu nastao u 18. stoljeću usljed velike smrtnosti djece zbog roditeljskog zanemarivanja (Rodgers 1998: 52). Pogrešno se tumači da je Simone de Beauvoir ženama odašiljala poruku da ne trebaju biti majke. Ona je samo isticala da majčinstvo – da bi bilo sretno i uspješno – treba biti slobodno odabrano, a nikako nametnuto i prikazano kao jedini put ostvarenja ženskog bića. Roditeljstvo je mogućnost, kako za ženu tako i za muškarca, i treba biti slobodno odabrano. Međutim, ovdje treba imati u vidu i društveno-historijski trenutak nastanka *Drugog spola*. Četrdesetih godina 20. stoljeća žena nije imala nikakvu mogućnost kontrolisanja rađanja, kontracepcija nije bila dostupna, abortusi nelegalni i strogo kažnjivi, nisu postojale strukture (jaslice, vrtići) koje bi ženi olakšale majčinske obaveze, niti je država pružala finansijsku pomoć. U takvom kontekstu majčinstvo je za ženu moglo biti težak balast. Ono gdje se Simone de Beauvoir udaljila od Sartrea jeste njeno poimanje jedinstva duha i tijela. Time potire poimanje grešnog tijela i otvoreno proklamira žensko tjelesno zadovoljstvo.

4. BEAUVOIR / SARTRE

Dakle, iako je *Drugi spol* zasnovan na postulatima egzistencijalističke filozofije, Simone de Beauvoir se u pojedinim aspektima distancira od Sartreove teorije. Vlastite, originalne ideje utkala je u sadržaje određenih koncepata, odnosno postavljajući probleme u drugačije okvire u konačnici je formulisala vrlo progresivne feminističke stavove. Dugo vremena je vladalo mišljenje da je ona samo slijepo primjenjivala Sartreovu teoriju. Njih dvoje jesu činili ljubavni, a nadasve nerazdvojni intelektualni par koji je prkosio građanskom konformizmu (Beauvoir 1963b: 494). Dok je, s jedne strane, svojom slobodnom vezom patrijarhalnu javnost sablažnjavao, s druge strane je vlastitim izborima i vrijednostima koje je promovisao bio uzorom čitavoj jednoj generaciji mladih ljudi u Francuskoj nakon Drugog svjetskog rata. Njihovo je zajedništvo, koje neki smatraju i „konzumerističkim proizvodom za publiku“ (Ficher: 2001: 130), postalo povodom za fabrikovanje različitih mitova. Najduže se održao onaj o Sartreu – tvorcu egzistencijalističke filozofije i Simone de Beauvoir – njegovoj učenici i pukoj sljedbenici.¹¹ Takvo je mišljenje, istini za volju, uporište nalazilo i u njenim memoarima koji obiluju glorifikovanjem Sartreovih

¹¹ Ovakvu vrstu tumačenja odnosa unutar intelektualnih parova Michèle Le Doeuff će nazvati "Héloïseim kompleksom" aludirajući na sudbinu Héloïse, životne saputnice filozofa Abélarda (kasnije se zaredio) koja je, uprkos vlastitim intelektualnim sposobnostima, ostala u sjeni velikog filozofa i smatrana samo njegovom obožavateljicom, spremnom na sve žrtve kako bi ugled filozofa ostao netaknut. Le Doeuffova je uzima kao paradigmu ženske *à priori* podređene pozicije u paru gdje je muškarac filozof/intelektualac. (Le Doeuff 2008: 175.)

zasluga. Tako će i sama reći da je „Sartre ideološki tvorac, a ne [ona]“ i da su „na planu filozofije i politike, inicijative dolazile od njega“ (Beauvoir 1963b.: 495). Do podriivanja mita doći će krajem osamdesetih godina, nakon što su Sartre i Beauvoir već odavno okončali svoj životni put, i to pojavljivanjem knjige Michèle Le Doeuf *L'Étude et le rouet*, kojom autorica ukazuje na originalnost filozofskih koncepata Simone de Beauvoir. Dodatno urušavanje mita zbiva se nakon 1990. godine kada Sylvie Le Bon de Beauvoir, Simonenina posvojena kćerka, objavljuje njen dnevnik koji obuhvata i period prije poznanstva sa Sartreom (1926-1930) te pisma što ih je Simone pisala Sartreu od 1939. do 1963. godine. Nakon što su rukopisi postali dostupni javnosti, brojni autori i autorice, većinom sa anglofonog govornog područja¹²: Kate i Edward Fullbrook, Margaret A. Simons, Eva Lundgren-Gothlin, Karen Vintges, Debra Bergofen, Sonia Kruks (Simons u: 2001: 105), te iz Francuske: Christine Delphy, Sylvie Chaperon, Françoise d'Eubonne, Elizabeth Badinter, Françoise Rétif i drugi/e, počeli su s preispitivanjem slike o odnosima Simone de Beauvoir i Sartrea. Najdalje su otišli Kate i Edward Fullbrook te Margaret A. Simons tvrdeći vrlo uvjerljivo da je za stvaranje egzistencijalističkih filozofskih postulata zaslužna Simone de Beauvoir, a da ih je Sartre zatim preuzimao, dok su drugi/e autori/ce pažnju usmjeravali/e uglavnom ka istraživanju uticaja drugih filozofa na njen rad (Hegela, Heideggera, Jaspersa, Bergsona, Merleau-Pontyja) i njene originalnosti. Čak i pod uslovom da ostavimo po strani raspravu o tome čiji je doprinos značajniji u koncipiranju stavova onog drugog, s obzirom na prirodu njihovog odnosa evidentno je da su prožimanja bila neizbježna i obostrana (Gothlin 2001: 113), radovi ovih istraživača/ica na vidjelo iznose argumente zahvaljujući kojima se mogu jasno uočiti razlike u konceptualizaciji jednog broja filozofskih postavki kod Simone de Beauvoir i kod Sartrea. Već od prvih filozofskih eseja Simone de Beauvoir *Pir i Sinaj* (*Pyrrhus et Cinéas* 1944) i *Za moral dvosmislenosti* (*Pour une morale de l'ambiguïté* 1947) postoje naznake da nisu u svemu dosljedno dijelili identične koncepcije, posebno one o slobodi i da su njeni odmaci već tada vidljivi, ali su ta odstupanja i razlike postale najevidentnije u *Drugom spolu*. Možda ponajviše zbog prirode teme koju je odabrala, pojmove kao što su *Drugi, sloboda, autentično postojanje* koji kod Sartrea ostaju u domenu idealističke filozofije, morala je smjestiti u materijalističke okvire i iz te osnovne razlike u postavci problema, sve ostale razlike su se, u procesu razrade tema, naprosto nametale.

¹² O gubljenju interesa za proučavanje djela Simone de Beauvoir u Francuskoj između 1970-1990, vidi više u: Sylvie Chaperon, „Beauvoir à la croisée de l'histoire des femmes et des intellectuelles“ u: Racine, Trebisch 2004: 115-133.

*

Od objavljivanja *Drugog spola* prošlo je sedam decenija. Situacija se izmijenila, društva su evoluirala, dosegnuto je mnogo onoga što je 1949. bilo neostvarivo (kontracepcija, legalizacija abortusa, ekonomska nezavisnost, denunciranje porodičnog nasilja...). Danas kada više „ne govorimo tečno egzistencijalistički“, kako kaže Michèle Le Doeuff, i dalje su aktuelni brojni stavovi nastali na tim temeljima. U eri digitalizacije i sveprisutnih društvenih mreža gdje (ponovo) svjedočimo reifikaciji ženskog tijela, ostaje potreba da se iznova misle ista pitanja koja je na egzistencijalističkim zasnovima postavio *Drugi spol*, samo u izmijenjenim okolnostima.

IZVORI:

1. Beauvoir, Simone de (1976a [1949]), *Le Deuxième sexe*, vol. I, Gallimard, Pariz
2. Beauvoir, Simone de (1976b [1949]), *Le Deuxième sexe*, vol. II, Gallimard, Pariz

LITERATURA:

1. Bahovec, Eva (2011), "Egzistencijalistički feminizam", u: Milojević, Ivana, Slobodanka Markov (ur.), *Uvod u rodne teorije*, Mediterran Publishing, Novi Sad, str. 107-127.
2. Bahovec, Eva (2007), "Feminizam i ambivalentnost: Simon de Bovoar", *Genero*, elektronsko izdanje br. 1, 1-9. Dostupno na <http://zenskestudie.edu.rs/pdf/eva.pdf> ; pristupljeno 1. 2. 2020.
3. Beauvoir, Simone de (1954) [1947], *L'Amérique au jour le jour*, Gallimard, Pariz
4. Beauvoir, Simone de (1960), *La Force de l'âge*, Gallimard, Pariz
5. Beauvoir, Simone de (1963a), *La Force des choses*, vol. I, Gallimard, Pariz
6. Beauvoir, Simone de (1963b), *La Force des choses*, vol. II, Gallimard, Pariz
7. Bosio-Valici, Sabine, Michelle Zancarini-Fournel (2001), *Femmes et frères de l'être : un siècle d'émancipation féminine*, Larousse, Pariz

8. Chaperon, Sylvie (1997), "La deuxième Simone de Beauvoir", *Les Temps modernes*, br. 593, str. 112-143.
9. Chaperon, Sylvie (2004), "Beauvoir à la croisée de l'histoire des femmes et des intellectuelles", u: Racine, Trebisch, *Intellectuelles, Du genre en histoire des intellectuels*, Editions Complexe, Pariz, str. 115-133.
10. Daigle, Christine (2006), "Beauvoir : réception d'une philosophie", *Horizons philosophiques*, br. 16 (2), str. 61-77, dostupno na <https://www.erudit.org/fr/revues/hphi/2006-v16-n2-hp-hi3202/801319ar/> ; pristupljeno 27. 1. 2020.
11. Daigle, Christine (2008), "Beauvoir philosophe: pour une phénoménologie de l'ambiguïté", u Kristeva, Julia i dr., *(Re)découvrir l'oeuvre de Simone de Beauvoir: Du Deuxième sexe à la Cérémonie des adieux*, Le Bord de l'eau, Pariz
12. Delphy, Christine, Sylvie Chaperon (ur.) (2001), *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz
13. Doeuff, Michèle Le (2008) [1989], *L'Etude et le rouet*, Seuil, Pariz
14. Ficher, Linda (2001), "La phénoménologie féministe de Beauvoir", u: Delphy, Christine, Sylvie Chaperon, *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz, str. 130-138.
15. Francis, Claude, Fernande Gontier (1979), *Les écrits de Simone de Beauvoir*, Gallimard, Pariz
16. Friedan, Betty (1977) [1963], *Ma vie a changée*, prevod s engleskog Eve Des-sarre, Fayard, Pariz
17. Galster, Ingrid (ur.) (2004), *Simone de Beauvoir: Le Deuxième sexe, Le livre fondateur du féminisme moderne en situation*, Honoré Champion, Pariz
- Gothlin, Eva (2001), "Beauvoir et Sartre . deux philosophies en dialogue", u: Delphy, Christine, Sylvie Chaperon, *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz, str. 113-120.
18. Green, Karen, Nicholas Roffey (2008), "Reconnaissance et le drame hégélien de la femme dans le *Deuxième sexe*", u Stauder, Thomas, *Simone de Beauvoir cent ans après sa naissance, Contributions interdisciplinaires de cinq continents*, Gunter Narr Verlag Tübingen, Tübingen, str. 221-233.
19. Kapidžić-Osmanagić, Hanifa (1986), "Simone de Beauvoir", u: Džakula, Branko i dr., *Francuska književnost 3/II*, Nolit - Svjetlost, Beograd - Sarajevo, str. 131-137.
20. Kristeva, Julia (ur.) (2008), *(Re)découvrir l'oeuvre de Simone de Beauvoir: Du Deuxième sexe à la Cérémonie des adieux*, Le Bord de l'eau, Pariz

21. Lamoureux, Diane (2001), "Le paradoxe du corps chez Simone de Beauvoir", u: Delphy, Christine, Sylvie Chaperon, *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz, str. 56-63.
22. Leeuwen, Bart van, Karen Vintges (2008), "L'existentialisme français d'un point de vue multiculturel: Une politique de la différence dans les philosophies de Simone de Beauvoir et de Jean-Paul Sartre", u: Stauder, Thomas, *Simone de Beauvoir cent ans après sa naissance, Contributions interdisciplinaires de cinq continents*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, str. 435-454.
23. Lilar, Suzanne (1970), *Le Malentendu du Deuxième sexe*, P.U.F., Pariz
24. Mitra, Rupa (2001), "Simone de Beauvoir et Betty Friedan: écho transatlantique", u: Delphy, Christine, Sylvie Chaperon, *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz, str. 440-446.
25. Moi, Toril (1995), *Simone de Beauvoir; Conflits d'une intellectuelle*, prevod s engleskog Guillemette Belleteste, Diderot Éditeur - Arts et Sciences, Pariz
26. Moser, Suzanne (2008), "Entre l'altérité absolue et la reconnaissance des différences: Aspects de l'autre chez Simone de Beauvoir", u: Stauder, Thomas, *Simone de Beauvoir cent ans après sa naissance, Contributions interdisciplinaires de cinq continents*, Gunter Narr Verlag Tübingen, Tübingen, str. 235-241.
27. Rétif, Françoise (1998), *Simone de Beauvoir: L'autre en miroir*, Harmattan, Pariz
28. Ripa, Yannick (2010), *Les femmes, actrices de l'histoire. France, de 1789 à nos jours*, Armand Colin, Pariz
29. Rodgers, Catherine (1998), *Le Deuxième sexe de Simone de Beauvoir, un héritage admiré et contesté*, L'Harmattan, Pariz
30. Sartre, Jean-Paul (1964) [1946], *Egzistencijalizam je humanizam*, s francuskog preveo Vanja Sutlić, Veselin Masleša, Sarajevo
31. Sartr, Žan-Pol (1983) [1943], *Biće i ništavilo I i II*, s francuskog preveo Mirko Zurovac, Nolit, Beograd
32. Simons, Margaret (2001), "Sartre est-il vraiment à l'origine de la philosophie du Deuxième sexe?", u: Delphy, Christine, Sylvie Chaperon, *Cinquantenaire du Deuxième sexe*, Syllepse, Pariz, str. 105-112.
33. Stauder, Thomas (ur.) (2008), *Simone de Beauvoir cent ans après sa naissance, Contributions interdisciplinaires de cinq continents*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
34. Schwarzer, Alice (1984), *Simone de Beauvoir aujourd'hui. Entretiens*, Mercure de France, Pariz

***THE SECOND SEX* OR EXISTENTIALIST PHILOSOPHY FROM THE PERSPECTIVE OF SIMONE DE BEAUVOIR**

Summary:

For a long time, the first and perhaps the only association coming to a mind at the mention of the philosopher, writer and feminist theorist Simone de Beauvoir has been her essay *The Second Sex*, one of the foundational texts of modern feminist thought, published seventy years ago. However, the author's previously articulated feminist beliefs did not influence the emergence of *The Second Sex*. Essentially, her essay is based on the concepts of Sartre's existentialist philosophy that have allowed Simone de Beauvoir to formulate some of the most progressive views of feminist theory. This paper presents the most important philosophical concepts from which originated the *Second Sex* with a special reference to a method in which the author overcame, adapted and changed the limits imposed by the postulates of the universalist philosophy, profoundly insensitive to any gender differentiation / issues/ to the question of gender. Through the changes that needed to be included in her philosophy for purpose of analyzing the causes of female inferiority in society, Simone de Beauvoir stepped away from Sartre's views, showing, without a conscious intention, the originality of her own philosophy.

Key words: *The Second Sex*; feminism; existentialism; freedom; situation

Adresa autorice

Authors' address

Lejla Osmanović

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

lejla_osmanovic@yahoo.fr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

- Melisa Husarić, Alija Selimović, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić**
DOPRINOSE LI DIMENZIJE RODITELJSKOG PONAŠANJA ODSUPAJUĆIM
OBRASCIMA HRANJENJA KOD ADOLESCENATA? / DO DIMENSIONS OF
PARENTAL BEHAVIOUR CONTRIBUT TO DISORDERED EATING
PATTERNS OF ADOLESCENTS? 255
- Đenita Tuće, Jadranka Kolenović-Đapo, Indira Fako**
OSOBINE LIČNOSTI, KVALITETA OBITELJSKIH ODNOSA I KVALITETA
VRŠNJAČKIH ODNOSA KAO ODREDNICE SAMOPOŠTOVANJA KOD
ADOLESCENATA / PERSONALITY TRAITS, QUALITY OF FAMILY
INTERACTIONS AND QUALITY OF PEERS INTERACTIONS AS
DETERMINANTS OF SELF-ESTEEM IN ADOLESCENTS 279
- Nermin Mulaosmanović**
SAMOPOŠTOVANJE I SAMOEFIKASNOST KAO DETERMINANTE
STRAHA OD NAGATIVNE EVALUACIJE KOD ADOLESCENATA / SELF-
ESTEEM AND SELF-EFFICACY AS DETERMINANTS OF THE FEAR OF
NEGATIVE EVALUATION IN ADOLESCENTS 309

Valentina Pavlović Vinogradac, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović

VALUE SUSTEM AS A FACTOR OF YUONG PEOPLE'S TRUST IN
EDUCATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN THREE

COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE / VRIJEDNOSNI SUSTAV
KAO ČIMBENIK POVJERENJA MLADIH LJUDI U ŠKOLSTVO ZA
VRIJEME PANDEMIJE COVID-19 U TRI DRŽAVE JUGOISTOČNE

EUROPE 331

UDK 159.922.8:613.24/.25

Primljeno: 22. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Melisa Husarić, Alija Selimović, Ljubica Tomić, Erna Emić

DOPRINOSE LI DIMENZIJE RODITELJSKOG PONAŠANJA ODSTUPAJUĆIM OBRASCIMA HRANJENJA KOD ADOLESCENATA?

Cilj studije je ispitati doprinos percipiranog roditeljskog ponašanja (emocionalnosti i kontrole) u objašnjenju odstupajućih navika hranjenja kod adolescenata (dijeta, bulimija i preokupacija hranom i oralna kontrola). Istraživanje je provedeno na uzorku od 898 srednjoškolaca (54% ženskih ispitanika), prosječne dobi 18 godina ($M = 17.76$; $\sigma = 0.94$). Odstupajuće navike hranjenja evidentirane su *Upitnikom navika hranjenja - EAT-26*, a procjena percepcije osnovnih dimenzija roditeljskog ponašanja izvršena je *Skalom percepcije roditeljskog ponašanja (SPRP)*. Registrovana je povezanost između adolescentske percepcije roditeljskog ponašanja i odstupajućih obrazaca hranjenja, odabranim prediktorima objašnjeno je oko 45% ($R = .67$) varijanse odstupajućih navika hranjenja. Pojedinačno najefikasnija predikcija bila je u slučaju modaliteta *održavanje dijeta*, gdje je objašnjeno 41% ($R = .64$) varijanse, a statistički značajna predikcija utvrđena je i kod modaliteta *bulimična ponašanja i preokupiranost hranom*, gdje je objašnjeno 34% ($R = .55$) varijanse, kao i kod modaliteta *oralna kontrola*, gdje je objašnjeno 30% ($R = .55$) varijanse. Parcijalno najefikasniji prediktor bila je varijabla percepcija majčinog ponašanja: *kontrola majke* ($\beta = .49$) i *emocionalnost majke* ($\beta = -.30$), dok je doprinos varijable percepcija očevog ponašanja bio značajno skromniji; kontrola oca ($\beta = .10$). Kod adolescenata koji su percipirali roditelje kao manje emocionalne (manje prihvaćajućeg ponašanja), kao i u slučaju percepcije da roditelji prakticiraju pretjeranu kontrolu nad djetetovim ponašanjem (naročito u slučaju majke), efikasnija je procjena pojave odstupajućih navika hranjenja.

Ključne riječi: odstupajuće navike hranjenja; percepcija roditeljskog ponašanja; adolescenti

UVOD

Uloga roditeljskog ponašanja u objašnjenju problema i poremećaja hranjenja bila je predmetom proučavanja brojnih istraživača. U fokusu istraživanja su bila različita porodična obilježja; interakcije od najranijih faza djetetovog života do istraživanja trenutnih dijadnih odnosa u adolescenciji ili ranoj odrasloj dobi, kada se najčešće ova patologija i manifestira. Kao mogući faktori koji doprinose nastanku i razvoju problema i poremećaja hranjenja razmatrani su: ponašanja majki za vrijeme prenatalnog perioda života, njen odnos prema hrani i način regulacije vlastitih emocija (Cardona Cano 2017; Gaskill i Sanders 2000), kvalitet rane interakcije koju uspostavlja sa djetetom po njegovom rođenju (Astrachan-Fletcher i sur. 2008; Easter i sur. 2013; Evans i le Grande 1995; Hoffman i sur. 2012; Park, Senior i Stein 2003; Stein i sur. 1996; prema Kalinowski 2015; Micali i sur. 2009), uloga roditeljskih negativnih komentara djetetove tjelesne težine/oblika i izravnog ograničavanja unosa hrane djetetu u nastanku i razvoju dječije patologije hranjenja (Field i sur. 2008; Pike i Rodin 1991; prema Kalinowski 2015; Rodgers i Chabrol 2009; prema Vázquez-Velázquez i sur. 2017), utjecaj roditeljskih odstupajućih navika hranjenja na pojavu istih kod potomaka (Ogden i Stewart 2000; prema Franko i sur. 2008; Strong, Huan 1998; Wertheim, Martin, Prior, Sanson, Smart, u štampi; prema Gaskill i Sanders 2000; Micali i sur. 2014; Steiger i sur. 1996; García de Amusquibar i De Simone 2003; Benninghoven i sur. 2007; prema Vázquez-Velázquez i sur. 2017). Drugi istraživači, svjesni činjenice da su poremećaji hranjenja samo jedan od vidova manifestiranja brojnih psiholoških problema, usmjerili su se ka objašnjenju šireg skupa psiholoških predispozicija vezanih za razvoj patologije hranjenja, kao što su: nisko samopoštovanje, nezadovoljstvo tijelom, teškoće emocionalne regulacije, perfekcionizam, anksioznost i sl., a preko njih i problema odnosno poremećaja hranjenja. Njihov primarni interes bila je analiza kvalitete roditeljske brige i relacijā djeteta i roditelja proisteklih iz tog odnosa, kao važnih odrednica djetetovog ukupnog razvoja, pa i njegovih razvojnih skretanja (Eggert i sur. 2007; Micali 2005; Münch i sur. 2016; Sternheim i sur. 2017; Zachrisson i Skårderud 2010; prema Kroplewski i sur. 2019; Byely, Archibald, Graber, Brooks-Gunn 2000; May i sur. 2006; prema Mousoulidou i sur. 2019).

Temeljne dimenzije roditeljskog ponašanja u svim razvojnim razdobljima, prema većini istraživača su: emocionalnost i kontrola (Cummings i sur. 2000; Martin i Colbert 1997; prema Macuka 2012). *Emocionalnost* roditelja je dimenzija koja se odnosi na emocije prisutne u interakciji sa djetetom. Na jednom kraju ove dimenzije se na-

lazi: prihvatanje, ljubav, privrženost, briga, podrška, nježnost, zainteresiranost koju roditelj pokazuje djetetu, a na drugom kraju emocionalna hladnoća, odbacivanje, nezainteresiranost i neprijateljstvo roditelja prema djetetu (Macuka 2007).

Dimenzija kontrole se odnosi na postupke koje roditelji koriste u cilju modifikacije ponašanja i doživljavanja djeteta. Na jednom kraju se nalaze roditelji sa čvrstom kontrolom djetetovog ponašanja, a na drugom kraju su oni koji daju djetetu puno slobode i slabo kontrolišu njegovo ponašanje (Macuka 2007). Istraživanja upućuju na potrebu razlikovanja biheviornalne i psihološke kontrole. Za razliku od biheviornalne kontrole kao zdravog oblika roditeljskog vođenja djeteta u procesu socijalizacije, usmjerenog u pravcu usvajanja normi i standarda prihvatljivog ponašanja i postavljanje granica, psihološka kontrola ima za cilj kontrolisanje djetetovog unutrašnjeg psihološkog svijeta. Ona predstavlja roditeljsko ponašanje štetno po dječiji razvoj, a očituje se manipuliranjem djetetovim ponašanjem, prisilom, kritiziranjem, stvaranjem osjećaja krivnje i omalovažavanjem djetetovih osjećaja (Macuka i Smojver-Ažić 2012).

Rezultati brojnih istraživanja (Barber 1996; Cummings i sur 2000; prema Macuka, Burić, Smojver-Ažić 2012; Chen, Rubin, Li 1997; Dumka, Roosa, Jackson 1997; Fattah 1996; Richter 1994; Rohner, Britner 2002; prema Rohner, Khaleque 2012; Laible i Carlo 2004; prema Tuce i Fako 2013) pokazuju da dimenzije roditeljskog ponašanja (emocionalnosti i kontrole) imaju važan utjecaj na dječiju psihološku prilagobu. Roditeljsko prihvatanje djeteta povezano je sa pozitivnim ishodima kod djeteta, suprotno tome, neprihvatanje i hladan emocionalni odnos povezani su sa negativnim razvojnim ishodima. Djeca koja su odbacivana ili emotivno zlostavljana, sklona su da budu neprijateljski raspoložena, agresivna, anksiozna, da budu zavisna ili odbrambeno nezavisna, da imaju oslabljeno osjećanje samopoštovanja i samoadekvatnosti, da su emotivno nestabilna, ravnodušna i da imaju negativan pogled na svijet (Rohner i Nielsen 1978; prema Kuburić 2001). Psihološka kontrola od strane roditelja je u nizu istraživanja potvrđen konzistentni prediktor dječijih internaliziranih problema (depresije, poremećaja hranjenja, usamljenosti), eksternaliziranih problema (delikvencije), lošijeg školskog postignuća, zloupotrebe droga i somatskih simptoma (Barber i sur. 1994; Barber 1996; Caron i sur. 2006; Herman i sur. 1997; Macuka 2007b; Pettit i sur. 2001; Stolz i sur. 2005; prema Macuka i Smojver-Ažić 2012).

Nadalje, niža emocionalnost i viša kontrola roditelja su nizom istraživanja potvrđene determinatne i subkliničkih i kliničkih formi poremećaja hranjenja. Tako je, na primjer, anoreksija od strane nekih psihoanalitičkih modela objašnjena upravo kao izraz odbrane djeteta (posebno kćerki) od suviše kontrolirajućih roditelja (češće majke) i kao sredstvo za postizanje self identiteta (Bruch 1962; prema Young 2000).

Brojne su studije u kojima se navodi da osobe oboljele od anoreksije restriktivnog tipa ograničavaju unos hrane da bi dobile osjećaj osobne kontrole (King 1989; Režek i Leary 1991; Roth i Armstrong 1990; Waller i Hodgson 1996; Williams, Chamove i Millar 1990; prema Young 2000). Istraživanja porodične interakcije osoba sa patologijom hranjenja potvrđuju da one u velikom broju potječu iz restriktivnih okruženja, izmiješanih, nametljivih i kontrolirajućih porodica (Garner i Garfinkel 1995; Hardin i Lachemeyer 1986; Waller i Hodgson 1996; prema Young 2000), koje ne ostavljaju prostor za razvoj dječije autonomije.

Rezultati više studija upućuju da postoje razlike u načinu percepcije roditeljskog ponašanja među osobama s različitim oblicima poremećaja hranjenja. Za razliku od pretjerano kontrolirajućih majki anoreksičnih osoba, majke bulimičnih osoba opisane su kao pasivne, nedovoljno emocionalno angažirane sa nesvjesnim odbijanjem djeteta, te nisu u stanju da adekvatno prepoznaju potrebe djeteta, već na svaki njegov signal reaguju hranjenjem (Tadić 2000). Palmer i sur. (1988; prema Pilecki i Józefik 2013) su pronašli da su žene sa bulimijom doživljavale i svoje očeve kao manje brižne i osjetljive, u poređenju sa zdravom, kontrolnom grupom. U dva istraživanja koja su sproveli Esparon i Yelowless (1992; prema Rojo-Moreno, Livianos-Aldana, Conesa-Burquet i Cava 2006) i Józefik, Iniewicz i Ulańska (2010) na kliničkom uzorku osoba oboljelih od anoreksije i bulimije, utvrđeno je da su obje skupine izvještavale o višim nivoima majčine pretjerane zaštite i nižim nivoima emocionalne topline (višim nivoima odbacivanja) od strane oba roditelja, u poređenju sa kontrolnom skupinom.

Unatoč mnoštvu provedenih studija s ciljem utvrđivanja uloge roditeljskog ponašanja u objašnjenju problema i poremećaja hranjenja, još uvijek ne postoje konzistentni podaci o povezanosti pojedinačnih dimenzija roditeljskog ponašanja sa različitim tipovima poremećaja hranjenja, niti u slučaju istih sa odstupajućim navikama hranjenja. Generalno je manje istraživanja usmjerenih na odnos između različitih porodičnih karakteristika i parcijalnih i subkliničkih oblika poremećaja – odstupajućih navika hranjenja. Jedan od razloga sigurno su i teškoće u preciznom određivanju samog ovog pojma. No, bez obzira na neslaganja različitih autora, kao posebno rizična/odstupajuća ponašanja hranjenja provođena u cilju kontrole tjelesne težine proglašena su: jedenje u malim količinama, korištenje zamjena za obrok, preskakanje obroka, konzumiranje više cigareta u cilju smanjenja unosa hrane, upotreba dijetalnih tableta, laksativa, diuretika ili samoizazvano povraćanje i prejedanje (Zubatsky, Berge i Neumark-Sztainer 2015; prema Johnson 2018) te pretjerano vježbanje (Matthews 2009). Odstupajuće navike hranjenja mladih posebno su rijetko bile predmetom istraživanja u našoj zemlji. Tek iz nekoliko nesistematskih studija dostupni

su podaci o rasprostranjenosti problema hranjenja. Nadalje, s obzirom da su ranija istraživanja bila usmjerena uglavnom na analizu doprinosa ponašanja majki u razvoju patologije hranjenja, potrebno je više istraživanja o ulozi očevog ponašanja u razvoju teškoća hranjenja.

Uzevši u obzir spomenuta razmatranja, ova studija vođena je pitanjima: Da li se u određenom obliku odnosa roditelj-adolescent i njihovoj uzajamnoj interakciji mogu naći osnove razvoja odstupajućih navika hranjenja kod adolescenata? Doprinose li percipirane dimenzije roditeljskog ponašanja emocionalnosti i kontrole odstupajućim navikama hranjenja adolescenata? Da li postoje razlike u magnitudi doprinosa muškog i ženskog roditelja u objašnjenju navika hranjenja adolescenata? Odgovorom na ova pitanja formira se osnova za bolje razumijevanje specifičnosti porodične interakcije i odstupajućih navika hranjenja kod adolescenata.

METODA

Ispitanici

Istraživanje je obavljeno na uzorku srednjoškolaca Tuzlanskog kantona. Uzorkom je obuhvaćeno od 898 ispitanika – od čega je uzorkom 488 (54.3 %) adolescentkinja. Prosječna dob ispitanika bila je 18 godina ($M = 17.76$; $\sigma = 0.94$; $Mdn = 18$).

Instrumenti

Za mjerenje odstupajućih navika hranjenja korišten je **Upitnik navika hranjenja** (EAT- 26, Garner, Olmsted, Bohr, Garfinkel 1982). Upitnik od 26 tvrdnji mjeri stavove, vjerovanja i ponašanje u vezi sa hranom, oblikom tijela i težinom. Tvrdnje su raspoređene u tri subskale: *Dijeta*, *Bulimija i preokupacija hranom* i *Oralna kontrola*. Subskala Dijeta sadrži 13 čestica koje se odnose na patološko izbjegavanje visokokalorične hrane, provođenje dijete i želju za mršavošću. Subskala Bulimija i preokupacija hranom sadrži 6 ajtema koji opisuju okupiranost mislima o hrani i bulimična ponašanja (prejedaње, samoindicirano povraćanje, vježbanje...). Subskala Oralne kontrole sadrži 7 ajtema koji mjere samokontrolu prilikom unosa hrane i percipirani socijalni pritisak u vezi sa unosom hrane.

Ispitanici odgovaraju na 26 čestica uz pomoć skale Likertova tipa od 6 stupnjeva. Rezultati se mogu interpretirati na osnovu ukupnog skora na upitniku, kao i na osnovu rezultata na subskalama. Ukupan rezultat na upitniku računa se zbrajanjem bodova

na svim česticama, pri čemu najviše bodova dobija onaj odgovor koji ide u smjeru patološkog doživljavanja ili ponašanja. Odgovor koji upućuje na veću izraženost simptoma poremećaja hranjenja dobija 3 boda, sljedeći 2, a potom 1 bod. Odgovori *ponekad, rijetko i nikad* se ne boduju. Teorijski raspon rezultata kreće se od 0 do 78. Rezultat iznad 20 smatra se kritičnim u smjeru odstupajućih navika hranjenja. Bodovi podskala se procjenjuju sumiranjem svih ajtema dodijeljenih toj partikularnoj skali.

U dosadašnjim istraživanjima EAT- 26 verzija je pokazala visoku pouzdanost i validnost ($\alpha=0,85$; Hasić 2010; Pokrajac-Bulian, Stubbs, Ambrosi-Randić 2004). Prema podacima iz ove studije pouzdanost interne konzistentnosti skale je zadovoljavajuća ($\alpha= 0,81$).

Za evaluaciju *percepcije roditeljskog ponašanja* korištena je **Skala percepcije roditeljskog ponašanja** (SPRP, Macuka 2004). Skala je namijenjena za ispitivanje percepcije ponašanja od roditelja od strane djece i adolescenata na dimenziji emocionalnosti (pokazivanje osjećaja, prihvatanje, pružanje sigurnosti, te poticanje iskrenog i otvorenog odnosa) i kontrole (kritiziranje, ispitivanje, kažnjavanje, prijetnje i usporedbe koje roditelji mogu koristiti da bi utjecali na ponašanje i doživljavanje svoje djece) (Macuka 2007). SPRP je skraćena verzija Skale percepcije obiteljskih odnosa (Macuka 2004) i sastoji se od 25 tvrdnji; 15 čestica se odnosi na procjenu emocionalnosti (7 tvrdnji - prihvatanje i 8 tvrdnji - odbacivanje) i 10 tvrdnji na procjenu kontrole ponašanja (prije svega psihološke), posebno od strane majke i od strane oca. Zadatak ispitanika je da na trostepenoj skali (1-netačno, 2-djelimično tačno, 3- tačno) za svaku česticu označi odgovor koji najbolje opisuje način na koji se njegova majka ili otac odnose prema njemu. Svaki ispitanik ispunjava dva ista oblika upitnika, jedan je za procjenu majčinog, a drugi je za procjenu očevog ponašanja prema njemu.

Ukupan rezultat se formira za svaku subskalu, pri čemu veći rezultat na subskali *Emocionalnost* ukazuje na veću međusobnu bliskost i prihvatanje, a veći rezultat na subskali *Kontrola* na veće kontroliranje postupaka djeteta i povećano kritiziranje. Prema podacima autora skale instrument ima zadovoljavajuću pouzdanost: *Emocionalnost* (muški roditelj) $\alpha= .85$, *Emocionalnost* (ženski roditelj) $\alpha= .84$, *Kontrola* muški roditelj $\alpha= .78$, ženski roditelj $\alpha= .75$ (Macuka, 2004). Podaci ove studije potvrdili su dobru pouzdanost skale (*Emocionalnost* muški roditelj $\alpha= .95$, ženski roditelj $\alpha= .89$, subskala *Kontrola* na uzorku muških roditelja $\alpha= .89$, na uzorku ženskih roditelja $\alpha= .81$).

Postupak

Postupak ispitivanja proveden je u skladu sa dopuštenjem Ministarstva obrazovanja kao i rukovodstava srednjih škola. Ispitivanje je bilo kompletirano u školskim odje-

ljenjima, a svi ispitanici su bili informisani o njihovim pravima vezano za učestvovanje u ispitivanju. Ispunjavanje samoopisnih upitnika nije bilo vremenski ograničeno, a u prosjeku je trajalo jedan školski sat.

REZULTATI

Verifikacija doprinosa percepcije roditeljskog ponašanja u tumačenju razlika u navikama hranjenja adolescenata provjerena je procedurom standardne regresione analize. U analizi su korišteni sumativni skorovi na skalama percepcije roditeljskog ponašanja (SPRP), skali emocionalnosti i kontrole zasebno za oca i majku, a kao indikatori odstupajućih navika hranjenja korišteni su: ukupni skor na Upitniku navika hranjenja (EAT-26), kao i skorovi na njegovim subskalama: Dijete, Bulimije i preokupacije hranom i subskali Oralne kontrole. U tabeli 1. prikazani su deskriptivni parametri izdvojenih varijabli.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji za skorove na skalama Upitnika navika hranjenja i Skala percepcije roditeljskog ponašanja

Naziv skale	Min	Maks	M	SD	Sk	K	S _k *	K*
Upitnik navika hranjenja (EAT 26)	0	57	9.59	8.38	1.77	4.37	-0.15	0.06
Skala Dijete	0	33	5.05	5.47	1.80	3.74	-0.15	0.22
Skala Bulimije i preokupiranosti hranom	0	15	1.19	2.11	2.18	5.29	0.00	-0.04
Skala Oralne kontrole	0	18	3.35	3.45	1.29	1.61	-0.05	-0.14
Kontrola otac	0	30	14.38	5.15	-0.79	2.08	-0.08	-0.19
Kontrola majka	0	30	15.94	3.94	0.28	2.44	0.05	-0.18
Emocionalnost otac	0	45	34.97	10.54	-2.34	5.20	-0.10	0.06
Emocionalnost majka	0	45	38.95	6.04	-3.02	14.52	0.05	0.05

Napomena: Min – minimalna vrijednost; Maks – maksimalna vrijednost; M – aritmetička sredina; σ – standardna devijacija; S_k – zakrivljenost (Skewness); K – zaravnjenost (kurtosis)* vrijednosti koeficijentata zaobljenosti i zakrivljenosti nakon transformacije

Kritični skor 20 i više bodova na upitniku navika hranjenja postiže oko 9.7% ispitanika, što ih svrstava u grupu kritičnih za razvoj poremećaja hranjenja. Među njima najviše je onih koji provode dijete, a najmanje sa bulimičnim obrascima hranjenja. Ovaj nalaz je konzistentan rezultatima drugih istraživača u okruženju i svijetu. U susjednoj Hrvatskoj u istraživanju Ambrosi-Randić, Pokrajac-Bulian (2005) na istoj skali navika hranjenja kritični skor postiglo je 7.6% srednjoškolki i 11.3% studentica, kao i u istraživanju Pokrajac-Bulian, Mohorić, Đurović (2007) gdje je na uzorku od 1033 srednjoškolaca, utvrđeno takođe da 7,7% djevojaka ima odstupajuće navike hranjenja, rizične za razvoj poremećaja hranjenja i tek 0.5% mladića. Noviji podaci svjedoče o porastu ovih oblika ponašanja i među mladićima. U jednoj njemačkoj studiji utvrđeno je da je 7.7% muškaraca i 11,9% žena praktikovalo ekstremna kalorijska ograničenja barem jednom u posljednjih mjesec dana (Hilbert, De Zwaan, Braehler 2012; prema Mitchison i Mond 2015), a u turskoj studiji koju su proveli Bas i sur. (2004; prema Waseem, Rizwan, Nida 2019) pronađeno je da odstupajuće navike hranjenja ima oko 9.2% mladića i 13.1% djevojaka.

Zbog prirode skala kojima se ispituju „odstupajuća“ ponašanja, distribucija podataka je bila izraženo pozitivno asimetrična, pa je distribucija skala normalizirana. Vrijednosti koeficijenata zakrivljenosti (od -0.15 do 0.05) i koeficijenata zaravlnosti (od -0.19 do 0.22) ukazuju na visoko fitovanje transformisanih podataka sa normalnom raspodjelom, te su se daljnje analize provodile na tako transformisanim podacima. Interkorelacije među varijablama percipirane dimenzije roditeljskog ponašanja i odstupajuće navike hranjenja prikazane su u tabeli 2.

Tabela 2. Interkorelacije varijabli iz prostora odstupajuće navike hranjenja i percipiranih dimenzija roditeljskog ponašanja

	Kont. Otac	Kont. Majka	Emoc. otac	Emoc. Majka	EAT 26	Dijeta	Bulimija	Oral. Kontrola
Kont. Otac	-							
Kont. Majka	.44	-						
Emoc. Otac	.36	-.17	-					
Emoc. Majka	-.27	-.10	.26	-				
EAT-26	.38	.58	-.17	-.40	-			
Dijeta	.40	.47	-.18	-.46	.87	-		
Bulimija	.19	.38	.18	.37	.37	.23	-	
Oral. Kontrola	.25	.39	.13	.30	.43	.20	.46	-

*sve korelacije su statistički značajne $p < .01$

Vrijednosti koeficijenta korelacije (prikazane u Tabeli 2) ukazuju na postojanje povezanosti odstupajućih navika hranjenja adolescenata sa njihovom percepcijom roditeljskog ponašanja na dimenzijama emocionalnosti i kontrole, u rasponu od niske do umjerene povezanosti (najniža $r = .13$, a najviša $r = .58$). Od svih dimenzija roditeljskog ponašanja, najveća povezanost je utvrđena između percipirane majčine kontrole i adolescentskog odstupanja u navikama hranjenja ($r = .58$). Isti smjer, ali nešto niži stupanj povezanosti je utvrđen i za percepciju očeve kontrole i odstupajućih navika hranjenja među adolescentima. Primijetan je trend o postojanju povezanosti percepcija roditeljske kontrole općenito, sa odstupajućim obrascima hranjenja mladih.

Percepcija emocionalnosti (prihvatanja i odbijanja) oba roditelja iskazuje negativnu vezu sa odstupanjima u hranjenju adolescenata, gdje je korelacija između percepcije majčine emocionalnosti i odstupajućih obrazaca hranjenja ($r = -.40$) viša u odnosu na očevu emocionalnost ($r = -.17$). Dobijeni podaci sugerišu da je percepcija majčinog ponašanja (njene emocionalnosti i kontrole) više u vezi sa odstupanjima u hranjenju u odnosu na percepciju očevog ponašanja.

Analizom interkorelacija subskala sa ukupnim skorom na upitniku navika hranjenja i međusobno iz tabele je vidljivo da je najviša utvrđena povezanost između ukupnog skora i skora na subskali Dijeta ($r = .87$), a najmanja na subskali Bulimija i preokupacija hranom ($r = .37$). Dobijene vrijednosti stupnja povezanosti između subskala u rasponu od niske do umjerene povezanosti (od .20 do .46) ne iznenađuju mnogo s obzirom na različitost obilježja različitih odstupajućih navika hranjenja – restriktivnih nasuprot nekontrolirajućim i prejedajućim ponašanjima.

Sve varijable iz domena percepcija roditeljskog ponašanja statistički značajno koreliraju sa varijablama odstupajućih navika hranjenja adolescenata, a redundantnost varijanse među prediktorskim varijablama ne prelazi 32%. U regresionu analizu uključene su sve varijable između kojih je detektovana statistički značajna povezanost.

Standardnom simultanom regresionom analizom uz korišćenje četiri prediktorske varijable nastojalo se utvrditi koliki je doprinos percepcije roditeljskog ponašanja u tumačenju razlika u navikama hranjenja adolescenata. Podaci o regresionim modelima za svaki od vrsta odstupajućih navika hranjenja su dati u tabeli 3.

Tabela 3. Koeficijenti multiple korelacije, koeficijenti determinacije za modele procjene odstupajućih navika hranjenja i procjena značajnosti regresionih modela

Kriterij	<i>R</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2	Standardna greška	<i>F</i>	<i>p</i>
EAT-26	.67	.45	.45	6.84	182.98	.0001
Subskala Dijete	.64	.41	.41	4.64	157.94	.0001
Subskala Bulimija	.58	.34	.34	1.94	116.01	.0001
Subskala Oralna kontrola	.55	.30	.30	3.39	96.18	.0001

Napomena: *R* – koeficijent multiple korelacije; *R*² – koeficijent determinacije; ΔR^2 – korigovani koeficijent determinacije.

Na osnovu podataka o percepciji roditeljskog ponašanja koji su uključeni u regresioni model za procjenu odstupajućih obrazaca hranjenja, izdvojena je su četiri statistički značajne regresione funkcije. Posredstvom različitih modeliteta u percepciji roditeljskog ponašanja moguće je predvidjeti oko 45% (*R*²= .45, *CI* za *R*² od .40 do .49) varijanse odstupajućih navika u hranjenju. Aspekt odstupajućeg ponašanja koji se manifestuje preko dijete dijeli najveći dio varijanse sa cjelokupnom skalom *EAT-26* (oko 75%). Percepcijom roditeljskog ponašanja emocionalnosti i kontrole moguće je objasniti oko 41% (*R*²= .41, *CI* za *R*² od .36 do .45) varijanse dijetetskog ponašanja, oko 34% (*R*²= .34, *CI* za *R*² od .29 do .38) varijanse bulimičnih obrazaca hranjenja i preokupiranosti hranom te oko 30% (*R*²= .30, *CI* za *R*² od .25 do .34) varijanse modaliteta oralne kontrole mladih. Procjena značajnosti regresionih modela izvršena je putem *F* omjera. Dobijene regresione funkcije statistički značajno doprinose u objašnjavanju regresionih modela u sva četiri slučaja (*F*_{4,893}= 182.98, *p*<.01; *F*_{4,893}= 157.94, *p*<.01; *F*_{4,893}= 116.01, *p*<.01; *F*_{4,893}= 96.18, *p*<.01). Parcijalni doprinosi prediktora iz prostora percepcija roditeljskog ponašanja sa koeficijentima multikolinearnosti za sve regresione modele prikazani su u Tabeli 4.

Tabela 4. Parcijalni doprinosi modaliteta percepcije roditeljskog ponašanja u objašnjenju odstupajućih navika hranjenja adolescenata

Kriterij	Prediktori	B	B _{se}	β	T	p
	Kontrola otac	.16	.06	.10	2.85	.004
	Kontrola majka	1.07	.06	.49	15.99	.001
	Emocionalnost otac	-0.04	.02	-.05	-1.51	.130
	Emocionalnost majka	-0.37	.03	-.30	-10.43	.000
	Kontrola otac	.20	.04	.19	5.10	.000
	Kontrola majka	.48	.04	.34	10.64	.000
	Emocionalnost otac	-.05	.01	-.10	-2.96	.003
	Emocionalnost majka	-.28	.02	-.35	-11.79	.000
	Kontrola otac	.03	.01	.08	2.07	.038
	Kontrola majka	.23	.02	.40	12.00	.000
	Emocionalnost otac	.02	.00	.11	3.17	.002
	Emocionalnost majka	.13	.01	.41	13.00	.000
	Kontrola otac	.14	.03	.20	4.88	.000
	Kontrola majka	.33	.03	.34	9.99	.000
	Emocionalnost otac	.00	.01	.01	.36	.717
	Emocionalnost majka	.21	.01	.38	11.81	.000

Napomena. B – nestandardizovani regresioni ponder ; B_{se} – standardna greška B; β – standardni regresioni ponder ; t – t omjer.

Parcijalno najefikasniji prediktori su kontrola majke (β= .49) i emocionalnost majke (β= -.30). U prognozi pojedinih tipova odstupajućih navika hranjenja percepcija majčinog ponašanja se takođe pokazala prediktivnijom, ali su dimenzije emocionalnosti i kontrole imale približno jednake vrijednosti. Regresionim modelima parcijalno ne doprinose samo tri varijable: Emocionalnost kod oca kod modela procjene za EAT-26 i subskalu Oralne kontrole, te Kontrola kod oca kod regresionog modela Bulimija i preokupiranost hranom.

Sumirajući rezultate konstatujemo da je provedena analiza potvrdila da se posredstvom percipiranih dimenzija roditeljskog ponašanja može predvidjeti oko 45% varijanse odstupajućih navika hranjenja (dijetetsko ponašanje, bulimično ponašanje i

oralna kontrola), a pojedinačno najviše dijetetskog ponašanja. Najjaču predikciju pokazala je visoka kontrola i niska emocionalnost ženskog roditelja.

RASPRAVA

Na središnju ulogu roditeljskog ponašanja (roditeljske brige) u razvoju psihopatologije hranjenja upozoravali su najprije stručnjaci iz kliničke prakse, a ove nalaze su potvrdila i empirijska istraživanja. U fokusu istraživača je prevashodno bilo majčino ponašanje, koje se smatralo skoro sinonimom za roditeljsko ponašanje, pa ne čudi činjenica da imamo mnogo više podataka o važnosti dimenzija majčinog ponašanja u odnosu na očevo. Razlozi za to su različiti; s jedne strane, to je uvjetovano tradicionalno nametnutom ulogom majke kao primarnog skrbnika djeteta, što je čini odgovornijom za sve njegove dobre i manje dobre razvojne ishode. Uloga oca u prošlosti je bila dosta marginalnija i time „nezanimljivija“ za istraživače. S druge strane, donedavno za poremećaje hranjenja je vrijedilo da su prije svega „ženski“ problem, pa su istraživači bili usmjereni na objašnjenje te činjenice. Svi putevi su vodili ka majci: bilo da je riječ o objašnjenju u okviru teškoća tokom rane interakcije, o problemima identifikacije i izgradnje spolnog identiteta tokom rane adolescencije ili prostog modeliranja majčinih odstupajućih obrazaca hranjenja i opsesivne preokupiranosti tjelesnim izgledom. Kasnije će sve značajnija uloga oca u odgoju usloviti potrebu istraživanja doprinosa očevog ponašanja u razvoju patoloških obrazaca hranjenja.

Novija istraživanja usmjerena na utvrđivanje pojedinačnog doprinosa oba roditelja razvoju odstupajućih obrazaca u hranjenju, pružaju nekonzistentne podatke; od potvrde ključne uloge percepcije majčinog (ne i očevog) odbijanja i kontrole (Meesters, Muris, Hoefnagels and van Gemert 2007; Rojo-Moreno, Livianos-Aldana, Conesa-Burquet i Cava 2006; prema Gerlsma, Nynke, Groenewold, Harwing, Lagerwey i Van Belkum 2011), isticanja skoro podjednake važnosti oba roditelja (Canetti, Kanyas, Lerer, Latzer, Bachar 2008), do nalaza potpuno suprotnih tradicionalnim spoznajama, o većoj važnosti percepcije očevog odbijanja i kontrole u razvoju patologije hranjenja adolescenata (Meyer i Gillings 2004; prema Fox 2009). Očinske osobine prekomjerne zaštite povezane su sa nižim zadovoljstvom tijelom i željom za mršavošću (Jones, Leung i Harris 2006; prema Pilecki i Józefik 2013), kao i restriktivnom ishranom i većim rizikom za razvoj depresije (Horesh, Sommerfeld, Wolf, Zubery, Zalsman 2015; prema Szalai 2019). Slični nalazi o većoj važnosti dimenzija očevog ponašanja ustanovljeni su i u predviđanju simptoma poremećaja prejedanja (Dominy

i sur. 2000; prema Smith 2006), kao i bulimičnih simptoma (Meyer i Gillings 2004; prema Fox 2009). Ovakva različitost u nalazima utvrđena u različitim dijelovima svijeta, nameće potrebu analize u svjetlu sociokulturnih faktora (analize tradicionalnih i kulturalnih aspekata porodice) u zemlji u kojoj se provodi istraživanje.

Istraživanja usmjerena na ispitivanje razlika u percepciji emocionalnosti roditelja ispitanika sa odstupajućim navikama hranjenja i osoba sa klinički razvijenim poremećajima hranjenja pokazuju da je majčino odbijanje, odnosno nedostatak majčine emocionalne topline važan prediktor patologije hranjenja uopće, te da ne postoje razlike u doprinosu majčine emocionalne topline parcijalnim i subkliničkim formama poremećaja hranjenja (odstupajućih navika hranjenja) u odnosu na pune sindrome, za razliku od kontrolne skupine bez simptoma poremećaja hranjenja (Rojo-Moreno, Livianos-Aldana, Conesa-Burquet i Cava 2006). Na kliničkim uzorcima anoreksičnih i bulimičnih pacijenata (Canetti, Kanyas, Lerer, Latzer, Bachar 2008; Esparon i Yellowless 1992; prema Rojo-Moreno, Livianos-Aldana, Conesa-Burquet, Cava 2006) zabilježena je niža emocionalnost i odbijanje od strane oba roditelja u odnosu na kontrolne skupine. I u istraživanju koje su sproveli Meesters, Muris, Hoefnagels and van Gemert (2007; prema Gerlisma, Nynke, Groenewold, Harwing, Lagerwey i Van Belkum 2011) na nekliničkom uzorku su također našli povezanost majčinog (ali ne i očevog) odbijanja sa preokupiranošću hranom i dijetom među adolescentima oba spola. Rjeđa su istraživanja poput onoga koje su sproveli Jones i sur., (2006; prema Gerlisma, Nynke, Groenewold, Harwing, Lagerwey i Van Belkum 2011) koja ukazuju na povezanost očevog (ali ne i majčinog) odbijanja i odstupajućih navika hranjenja, posredovano temeljnim uvjerenjem o napuštenosti, manjoj vrijednosti i sramom. Emocionalna podrška roditelja se pokazala protektivnom za razvoj odstupajućih navika hranjenja, dok je odbijanje rizični faktor (Berge, Wall, Loth, Neumark-Sztainer 2010; Carvalho, Marques, Silva, Santos, Conceição, Cunha, Espírito Santo 2013).

I u ovom istraživanju potvrđena je povezanost dimenzija emocionalnosti i kontrole oba roditelja sa odstupajućim navikama hranjenja adolescenata. Od svih dimenzija roditeljskog ponašanja, najveća povezanost utvrđena je između percipirane majčine jače kontrole i adolescentskog odstupanja u navikama hranjenja. Percepcija emocionalnosti (prihvatanja) oba roditelja iskazuje negativnu vezu sa odstupanjima u hranjenju adolescenata, s tim da je povezanost između percepcije majčine emocionalnosti i odstupajućih obrazaca hranjenja viša u odnosu na očevu emocionalnost. Općenito percepcija majčinog ponašanja (njene emocionalnosti i kontrole) više korelira sa odstupanjima u hranjenju adolescenata u odnosu na percepciju očevog ponašanja. Dobijeni rezultati su konzistentni sa rezultatima ranijih istraživanja (Meesters, Muris,

Hoefnagels and van Gemert 2007; prema Gerlsma, Nynke, Groenewold, Fonseca i sur. 2002; Harwing, Lagerwey i Van Belkum 2011; prema Mcewen i Flouri 2008). Ovaj nalaz bi se mogao djelimično interpretirati u duhu nalaza ranijih istraživanja koja svjedoče da su majke općenito sklonije većem prihvatanju djece, ali i čvršćoj kontroli, posebno psihološkoj u odnosu na očeve (Keresteš 2001). Psihološka kontrola, po definiciji, ometa razvoj djetetove autonomije i samousmjerenja držeći dijete emocionalno ovisnim o roditelju (Petit i sur. 2001; prema Blodgett Salafia, Gondoli, Corning, Bucchianeri, Godinez 2009). Ona podrazumijeva roditeljsku manipulaciju djetetovim mislima, osjećajima i ponašanjem izazivanjem osjećaja tjeskobe ili krivnje (Garner 2010; prema Scheinfeld 2012). Za razliku od psihološke, postoje i zdravi oblici kontroliranja djetetovog ponašanja, oblici tzv. bihevioralne kontrole koji uključuju roditeljska ponašanja kao što su upravljanje i vođenje ponašanja djeteta, a koja se ostvaruju u obliku jasnih pravila, propisa i praćenja aktivnosti djeteta (Barber 1996; prema Scheinfeld 2012) i posebno su poželjna u slučaju kontrole neprikladnog ponašanja (Hasebe i sur. 2004; prema Scheinfeld 2012). Izvjesna kontrola djetetovog ponašanja je potrebna i poželjna; izostanak dovoljnog angažmana u odgoju djeteta (indiferentni stil) ima skoro iste negativne posljedice po razvoj djetetovog samopojmanja, kao i previše psihološke kontrole i malo emocionalnosti (autoritarni stil roditeljskog ponašanja). Međutim, ukoliko roditeljska kontrola preraste u manipulaciju djetetovim psihološkim svijetom, ona postaje uzrokom njegovih brojnih razvojnih problema, između ostalih i pojave patologije hranjenja.

U ovome istraživanju ispitivanje pojedinačnog doprinosa dimenzija roditeljskog ponašanja objašnjenju tipova odstupajućih navika hranjenja pokazalo je najveću prediktivnu vrijednost u ukupnoj percepciji roditeljskog ponašanja u objašnjenju dijetskog ponašanja mladih. Ovaj nalaz mogao bi se objasniti i činjenicom da je na ispitanom uzorku najveći broj ispitanika samoizvijestio o dijetskom ponašanju kao obliku odstupajućeg ponašanja u ishrani. Utvrđeni nalaz je konzistentan sa rezultatima drugih istraživača. Prosječna dob ispitanika iznosi $M = 17.76$; $\sigma = 0.94$, a iz niza rezultata istraživanja je poznato da je upravo u toj dobi provođenje dijeta najrašireniji oblik ponašanja među mladima (Attie i Brooks-Gunn 1989, 1992; Levine i Smolak 1992; prema Ambrosi-Randić 2004). Njegova raširenost i prihvaćenost među adolescentima, posebno među djevojkama, je toliko velika da se prema nekim autorima može smatrati normativnom (Abraham 2003; Patton i sur. 1999; Samuelsson 2000; Waaddegaard, Petersen 2002; Wardle, Haase, Steptoe 2006; a prema Isoma i sur. 2010; McHale, Corneal, Crouter i Birch 2001; prema Pokrajac-Bulian, Mohorić, Đurović 2007). Ovaj oblik ponašanja je posebno problematičan, jer se smatra potenci-

jalnom rizikom za razvoj kliničke patologije bilo kojeg tipa poremećaja. Samo provođenje dijeta restriktivno je ponašanje i ekstremni oblici karakteristika su anoreksije. Međutim, iskustva provođenja dijeta se nalaze i u modelima geneze bulimije ili prejedanja. Naravno da nisu svi oblici provođenja dijeta maligni i neki nikada ne dovedu do potpune patologije, ali kada su motivi provođenja djetete povezani sa negativnom samoprocjenom i negativnim afektom, postaju visokorizična ponašanja za mogući razvoj poremećaja hranjenja (Isomaa i sur. 2010).

Objašnjenju *dijetetskog ponašanja* mladih statistički značajno doprinose percepcija niske emocionalnosti i visoke kontrole ispoljene od strane oba roditelja. Do sličnih rezultata se došlo i u drugim istraživanjima (Carvalho i sur. 2013; Berge i sur. 2014; Krug i sur. 2016; prema Savander 2018). Strong i Huon (1998; prema Gaskill i Sanders 2000) su ustanovili povezanost između opaženog roditeljskog poticanja autonomije i samopovjerenja sa nižim stepenom držanja dijeta adolescentica, dok su Jones i sur., (2006; prema Pilecki i Józefik 2013) utvrdili povezanost između percepcije očevog (ne i majčinog) odbacivanja i prekomjerne zaštite sa nezadovoljstvom tijelom i željom za mršavošću. Hubbs-Tait, Kennedy, Page, Topham i Haris (2008; prema Scheinfeld 2012) navode da roditeljska kontrola koja zadire u autonomiju djeteta, a posebno kada se očituje u stalnom pritisku, rezultira kod djece uključenjem u nezdrava prehrambena ponašanja, zaokupljenošću hranom i slikom tijela te ekstremnim dijetama (Archibald, Linver, Graber, Brooks-Gunn 2002; prema Scheinfeld 2012). Ove nezdrave prehrambene navike mogu biti posljedica lošeg samorazvoja i/ili pokušaj da se dobije samostalnost i neovisnost od roditeljske figure (Hubbs-Tait i sur. 2008; Sira, White 2010; prema Scheinfeld 2012). I longitudinalne studije potvrđuju da su roditeljsko praćenje i povezanost sa djecom protektivni, a roditeljska psihološka kontrola rizični faktori za razvoj odstupajućih navika hranjenja, poput provođenja dijeta, kod adolescenata u dobi od 11 do 19 godina (Berge i sur. 2014; prema Savander 2018). Neskrivene, kontrolirajuće strategije od strane roditelja, osobito korištenje nametljive, krivnjom izazvane kontrole vjerovatno će utjecati na adolescentovu potrebu za autonomijom i razvoj vlastitog inokosnog identiteta (Barber 1996; prema Mcewen i Flouri 2008), a to se može izraziti u pokušajima kontrole njihovih navika hranjenja (Mikulincer i sur. 2003; prema Blodgett Salafia, Gondoli, Corning, Bucchianeri, Godinez 2009; Mcewen, Flouri 2008). I Bowlby je u teoriji privrženosti (1982, 1969; prema Blodgett Salafia, Gondoli, Corning, Bucchianeri, Godinez 2009) tvrdio da je roditeljska podrška adolescentove autonomije esencijalna u njegovom vježbanju koregulacije na distres, tako da sve više bude u stanju pouzdano se suočiti sa životnim zadacima ili traumatskim iskustvima. Koristeći Bowlbyev okvir,

Mikulincer i sur., (2003; prema Blodgett Salafia, Gondoli, Corning, Bucchianeri, Godinez 2009) polaze od toga da kada je adolescent lišen autonomno-podržavajućeg odgajateljskog sistema, on pokazuje deficite u razvoju selfa i samoregulacije, povećava se njegov osjećaj bespomoćnosti, što doprinosi aktivaciji hiperaktivacijskih strategija. Niska kompetentnost povećava vjerovatnost da osoba podlegne socijalnom pritisku mršavosti, povećava njegovu vulnerabilnost na socijalni pritisak da bude mršav, pa su time i povećani rizici od sprovođenja odstupajućih navika (Fairburn, Wilson 1993; Stice 1994; Striegel-Moore, McAvay, Rodin 1986a; prema Blodgett Salafia, Gondoli, Corning, Bucchianeri, Godinez 2009). Neprilagođene sheme osoba sa psihopatologijom hranjenja razvijaju se kao rezultat interpretacije sadašnje situacije, evociranja iskustva ili uvjerenja o razvoju događaja u budućnosti (Jones i sur. 2007; prema Kroplewski i sur. 2019), rezultirajući manje konstruktivnim ponašanjima, lošijom percepcijom sebe i drugih. Među glavnim područjima disfunkcionalnih spoznaja osoba sa dijagnosticiranim poremećajima hranjenja istraživači navode negativne misli o svome tijelu i nisko samopoštovanje (Amianto i sur. 2016; Legenbauer i sur. 2018; prema Kroplewski i sur. 2019). S obzirom da ovo istraživanje nije uključilo ispitivanje medijatorske uloge nekih od pretpostavljenih psiholoških rizičnih faktora u objašnjenju veze između roditeljskog ponašanja i odstupajućih navika hranjenja, u budućem istraživanju bilo bi poželjno istražiti i te veze i dati preciznija objašnjenja šta stoji u dubljoj osnovi ove utvrđene povezanosti.

Doprinosi ove studije ogledaju se prije svega u utvrđivanju specifičnih obilježja odnosa između dimenzija roditeljskog ponašanja i odstupajućih navika hranjenja u bosanskohercegovačkom kontekstu, kao i u analizi pojedinačnih doprinosa oba roditelja objašnjenju patologije hranjenja mladih. Međutim, u cilju povećanja generalizacije rezultata bilo bi dobro u daljim istraživanjima obuhvatiti uzorak adolescenata i iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine. Uzimajući u obzir činjenicu da su istraživanja usmjerena na utvrđivanje odnosa između porodične interakcije i patologije hranjenja (posebno početne simptomatologije) rijetka na našim prostorima, još rjeđa na bosanskohercegovačkom uzorku, ova studija je, nadamo se, jedan od značajnih koraka na putu razumijevanja patologije hranjenja unutar ovoga sociokulturnog konteksta. Praktične implikacije rezultata ukazuju na važnost djelovanja unutar porodice, bilo kroz primarnu prevenciju organizacijom raznih vidova edukacija za roditelje, radom na pripremi mladih za zdravo roditeljstvo ili kroz sekundarnu prevenciju, primjenom stečenih znanja u unapređenju psihoterapijskog tretmana.

LITERATURA:

1. Ambrosi-Randić, Neala (2004), *Razvoj poremećaja hranjenja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
2. Ambrosi-Randić, Neala, Alessandra Pokrajac-Bulian (2005), "Psychometric properties of the eating attitudes test and children's eating attitudes test in Croatia". *Eating and weight disorders*, Vol. 10, 76-82.
3. Blodgett Salafia, Elizabeth H., Down Gondoli, Alexandra Filia Corning, Michaela M. Bucchianeri, N. M. Godinez (2009), "A longitudinal examination of the roles of maternal psychological control and adolescent self-competence as predictors of bulimic symptoms among boys and girls". *International Journal of Eating Disorders*, 42, 422-428.
3. Canetti, Laura, Kyra Kanyas, Bernard Lerer, Yael Latzer, Eytan Bachar (2008), "Anorexia Nervosa and Parental Bonding: The contribution of Parent-Grandparent Relationships to Eating Disorder Psychopathology", *Journal of Clinical Psychology*, 64(6), 703-715.
4. Cardona Cano, Sebastian (2017), *Trajectories of Picky Eating: From normal rite of passage to a developmental problem*, Erasmus University Rotterdam, Preuzeto sa: <http://hdl.handle.net/1765/99999>. Pristupljeno 17. 1. 2020.
5. Carvalho, Sónia Catarina, Mariana Marques, Maria Fatima G. F. da Silva, J. Santos, L. Conceição, Marina Antunes da Cunha, Helena Amaral Espírito Santo (2013), "Parental rearing styles, eating habits/behaviours and eating disorders symptoms in a sample of adolescents", *European Psychiatry*, Vol.28, Suppl.1.
6. Fox, Andrew Paul (2009), *Eating Disorders*, Clin. Psy. D. Thesis, University of Birmingham.
7. Franko, Debra L., Douglas Thompson, Robert Bauserman, Sandra G. Affenito, Ruth H. Striegel-Moore (2008), "What 's Love Got to Do with It? Family Cohesion and Healthy Eating Behaviors in Adolescent Girls", *International Journal of Eating disorders*, 41:4, 360-367.
8. Garner, David M., Marion P. Olmsted, Yvonne Bohr, Paul E. Garfinkel (1982), "The eating attitudes test: Psychometric features and clinical correlates", *Psychological Medicine*, 12 (4), 871-878.
9. Gaskill, Deanne, Fran Sanders (2000), *The encultured body: Policy Implications for Healthy Body Image and Disordered Eating Behaviours*, Queensland University of Technology, School of Nursing, Brisbane

10. Gerlsma, Coby, Nynke A. Groenewold, Lotte J. Harwing, Niki Lagerwey, Afke van Belkum (2011), "Parental Rearing Styles Maladaptive Core Beliefs and Disordered Eating: The role of Parental Rejection", In: Kourkoutas, Elias, Fatoş Erkman (Ed.), *Interpersonal Acceptance and Rejection: Social, Emotional and Educational Contexts*, Brown Walker Press, Boca raton, Florida, 39-51.
11. Hasić, Melisa (2010), *Prisutnost simptoma poremećaja hranjenja i depresivnosti kod adolescenata*, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
12. Isomaa, Rasmus, Anna-Lisa Isomaa, Marttunen Mauri, Kaltiala-Heino Riitakerttu, Björkqvist Kaj (2010), "Psychological Distress and Risk for Eating Disorders in Subgroups of Dieters", *Eur. Eat. Disorders Rev.* 18, 296-303.
13. Johnson, Rebekah (2018), *Parenting Practices and Disordered Eating Behaviors in Adolescents*, Master of Science, College of Nursing, Brigham Young University
14. Józefik, Barbara, Grzegorz Iniewicz, Romualda Ułasińska (2010), "Attachment patterns, self-esteem, gender schema in anorexia and bulimia nervosa", *Psychiatr. Pol.* 5, 665-676.
15. Kalinowski, Katherine (2015), *Eating disorders: between people*, Unpublished Doctoral thesis, City University London.
16. Keresteš, Gordana (2001), Spol roditelja te dob i spol djeteta kao odrednice roditeljskog ponašanja", *Savremena psihologija*, 4, 1-2, 7-24.
17. Kroplewski, Zdzislaw, Małgorzata Szcześniak, Joanna Furmańska, Anita Gójska (2019), "Assessment of Family Functioning and Eating Disorders – The Mediating Role of Self-Esteem", *Frontiers in Psychology*, Vol.10, str.1-13.
18. Kuburić, Zorica (2001), *Porodica i psihičko zdravlje dece. Odnos između prihvaćenosti dece u porodici i psihičkih smetnji u adolescenciji* (III izdanje), Čigoja, Beograd
19. Macuka, Ivana (2004), "Skala percepcije obiteljskih odnosa", u: Proroković A. i sur. (ur.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II.*, Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru, 33-37.
20. Macuka, Ivana (2007), "Uloga dječije percepcije roditeljskog ponašanja u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema", *Društvena istraživanja*, god. 17, br. 6 (98), 1179-1202.
21. Macuka, Ivana (2012), "Osobne i obiteljske odrednice emocionalne regulacije mlađih adolescenata", *Psihologijske teme* 21, 1, 61-82.

22. Macuka, Ivana, Sanja Smojver-Ažić (2012), "Osobni i obiteljski čimbenici prilagodbe mladih adolescenata", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol 48, br. 1, 27-43.
23. Matthews, Molly Ruth (2009), *An analysis of specific life satisfaction domains and disordered eating among college students*, Master of Science thesis, Miami University, Oxford, Ohio
24. Mcewen, Ciara, Eirini Flouri (2008), "Fathers' parenting, adverse life events, and adolescents' emotional and eating disorder symptoms: The role of emotion regulation", *European Child and Adolescent Psychiatry*, 18(4), 206-216.
25. Micali, Nadia, Daniel Stahl, Janet Treasure, Emily Simonoff (2014), "Childhood psychopathology in children of women with eating disorders: understanding risk mechanisms", *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55 (2), 124-134.
26. Mitchison, Deborah, Jonathan Mond (2015), "Epidemiology of eating disorders, eating disordered behaviour, and body image disturbance in males: a narrative review", *Journal of Eating Disorders*, 3(20), 1-9.
27. Mousoulidou, Marilena, Marios Argyridesa, Maria Ioannoua (2019), "Effects of Family Dynamics on Disordered Eating Patterns and Behaviors: Evidence from Cyprus", *The European Journal of Counselling Psychology*, Vol. 8 (1), 64-77.
28. Pilecki, Maciej Wojciech, Barbara Józefik (2013), "Perception of transgenerational family relationships: Comparison of eating-disordered patients and their parents", *Medical Science Monitor*, 19, 1114-1124.
29. Pokrajac- Bulian, Alessandra, Tamara Mohorić, Dušanka Đurović (2007), "Odstupajuće navike hranjenja, nezadovoljstvo tijelom i učestalost provođenja dijete kod hrvatskih srednjoškolaca", *Psihološki teme*, 16, 1, str. 27-46.
30. Rohner, Ronald Preston, Abdul Khaleque (2008), "Parental acceptance-rejection theory, methods, evidence, and implications", *Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 33 (3), 299-334.
31. Rojo-Moreno, Luis, Lorenzo Livianos-Aldana, Lianos Conesa-Burquet, Gloria Cava (2006), "Disfunctional Rearing in Community and Clinic Based Populations with Eating Problems: Prevalence and Mediating Role of Psychiatric Morbidity". *European Eating Disorders Review*, 14, 32-42.
32. Savander, Viviána Iida Margit (2018), *Parenting behavior and parenting sense of competence in childhood as predictors for problematic eating behavior in adolescence*, Master's Thesis Psychology, Faculty of Medicine, University of Helsinki

33. Scheinfeld, Emily Nicole (2012), *Healthy Eating Behaviors of College Students in Early Adulthood: Understanding through Childhood Parental Influences and the Integrative Model of Behavior*, A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of The University of Georgia in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts, Athens, Georgia
34. Smith, Melissa H. (2006), *Perceptions of Parents, Self, and God as predictive of symptom severity among women beginning inpatient treatment for eating disorders*, A dissertation submitted to the faculty of Brigham Young University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Counseling Psychology and Special Education Brigham Young University
35. Tadić, Nevenka (2000), *Psihijatrija detinjstva i mladosti*, Naučna knjiga, Beograd
36. Tuće, Đenita, Indira Fako (2014), "Odrednice zadovoljstva životom kod adolescenata", *Psihologijske teme*, 23, 3, 407-433.
37. Vázquez-Velázquez, Verónica, Martha Kaufer-Horwitz, Juan Pablo Méndez, Eduardo García-García, Lucy María Reidl-Martínez (2017), "Eating behavior and psychological profile: associations between daughters with distinct eating disorders and their mothers", *BMC Women's Health*, 17:74, 1-10.
38. Waseem, Fatima, Rizwan Fatima, Nida Suhail Anwar (2019), "Disordered Eating Attitude and Body Dissatisfaction among Adolescents of Arab Countries: A Review", *Asian Journal of Biological Sciences*, 12 (3), 373-379.
39. Young, Stacey M. (2000), *The relationship Between Locus of Control and Dietary Patterns Consistent with Eating Disorders in Female Adolescents*, Master thesis, Mount Saint Vincent University

DO DIMENSIONS OF PARENTAL BEHAVIOUR CONTRIBUTE TO DISORDERED EATING PATTERNS OF ADOLESCENTS?

Summary:

The aim of the study was to examine the contribution of perceived parental behaviour (emotionality and control) in explaining disordered eating patterns of adolescents (diet, bulimia and food preoccupation, and oral control). The survey was conducted on a sample of 898 high school students (54-% female respondents), of an average age of 18 years ($M = 17.76$; $\sigma = 0.94$). Information on disordered eating patterns was collected through *Eating Attitudes Test, EAT, 26*, and the assessment of the perception of the basic dimensions of parental behaviour was performed through *The Scale of perception of parental behaviour*. The link between the adolescent perception of parental behaviour and disordered eating patterns has been registered approximately 45-% ($R=.67$) of the variances of disordered eating patterns have been explained by the chosen predictors. Individually, the most efficient predictor was *following a diet* modality, where 41-% ($R=.64$) of the variances were explained. *Bulimic behaviour and preoccupation with food* was also found to be a very significant predictor, with 34-% ($R=.55$) of the variances explained as is the case with *oral control*, which accounted for 30% ($R=.55$) of the variances. Looking at the variables individually, the most efficient predictor was the perception of the mother's behaviour: namely the *mother's control* ($\beta=.49$) and the *mother's emotionality* ($\beta= -.30$), while the perception of the father's behaviour was not as significant; (*father's control* - $\beta=.10$). The estimation of occurrence of disordered eating habits is more efficient in adolescents who perceived their parents as less emotional. The same is the case when parents are perceived as exerting excessive control over their child's behaviour (especially in the case of the mother).

Key words: disordered eating patterns; perception of the parental behaviour; adolescents

Adresa autora

Author's address

Melisa Husarić, Alija Selimović, Ljubica Tomić Selimović, Erna Emić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet

melisa.husaric@untz.ba

alija.selimovic@untz.ba

ljubica.tomic@untz.ba

erna.emic@untz.ba

UDK: 159.922.8

Primljeno: 29. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Đenita Tuće, Jadranka Kolenović-Đapo, Indira Fako

OSOBI NE LIČNOSTI, KVALITETA OBITELJSKIH ODNOSA I KVALITETA VRŠNJAČKIH ODNOSA KAO ODREDNICE SAMOPOŠTOVANJA KOD ADOLESCENATA

Cilj istraživanja je ispitati doprinos ličnih karakteristika adolescenta, varijabli obiteljskog konteksta i varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja tokom rane, srednje i kasne adolescencije. U istraživanju je sudjelovalo 344 učenika sedmih i osmih razreda šest osnovnih škola, 370 učenika drugog i trećeg razreda pet srednjih škola, te 357 studenata druge i treće godine sa pet visokoškolskih ustanova. Prosječna dob sudionika u skupini osnovnoškolaca iznosi $M=12.6$ ($SD=.63$), u skupini srednjoškolaca $M=16.5$ ($SD=.57$), a u skupini studenata $M=20.6$ ($SD=1.17$). Primijenjeni su sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik sociodemografskih karakteristika, Petofaktorski upitnik ličnosti, Petofaktorski upitnik ličnosti za djecu, Upitnik roditeljskog prihvatanja-odbacivanja, Skala obiteljske prilagodljivosti i kohezivnosti, Upitnik kvalitete prijateljstva, Upitnik privrženosti vršnjacima – Revidirana verzija i Skala za mjerenje samopoštovanja. Rezultati provedenih hijerarhijskih regresijskih analiza ukazuju da opisani set prediktorskih varijabli objašnjava 48% ukupne varijance samopoštovanja kod mlađih adolescenata, 41% ukupne varijance samopoštovanja kod srednjih adolescenata i 46% ukupne varijance samopoštovanja kod starijih adolescenata. Od varijabli ličnosti, kao značajni prediktori samopoštovanja u sve tri grupe adolescenata izdvajaju se emocionalna stabilnost / emocionalna nestabilnost i energija, a od varijabli vršnjačkog konteksta kvaliteta privrženosti vršnjacima. Kada su u pitanju obiteljske varijable, u skupini mlađih adolescenata značajan prediktor samopoštovanja je varijabla obiteljska prilagodljivost i kohezivnost, kod srednjih adolescenata varijabla roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke, a kod starijih adolescenata

varijable roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i oca. Rezultati ovog istraživanja jasno upućuju da je pri razmatranju osobnih i okolinskih odrednica samopoštovanja kod adolescenata, nužno uzeti u obzir različite oblike obiteljskih i vršnjačkih interakcija, ali i uvažavati razvojne specifičnosti pojedinih razdoblja adolescencije.

Ključne riječi: samopoštovanje; adolescenti; obitelj; vršnjaci; osobine ličnosti

1. UVOD

Samopoštovanje se stiče i razvija tokom života, a njegove značajne odrednice su kognitivni i afektivni procesi, te stvarne i/ili zamišljene interakcije sa značajnim drugima (Harter 1986; Piaget i Inhelder 1969). Značajni drugi važan su izvor informacija za izgradnju našeg samopojmanja, budući da se pri stvaranju slike o sebi oslanjamo na informacije sadržane u iskazima drugih ljudi o nama, odnosno, u njihovu ophođenju i ponašanju prema nama (Lacković-Grgin 1994). Pri tome, posebna važnost se pridaje roditeljima i vršnjacima (Hearthon i Wyland 2003).

Važnost odnosa sa roditeljima za razvoj pozitivne slike o sebi kod djece i adolescenata istaknuta je u brojnim teorijskim razmatranjima u različitim područjima psihologije. Tako Coopersmith (1967) ističe da je najvažniji period za razvoj samopoštovanja rano djetinjstvo, a kao ključne izvore socijalizacije samopoštovanja navodi upravo kvalitetu odnosa sa roditeljima i najbližom socijalnom sredinom. Pri tome, kao najznačajnije faktore koji doprinose razvoju pozitivne slike o sebi navodi brigu, emocionalnu toplinu i interes za dijete i njegove potrebe. U prilog ovome idu i razmatranja Harterove (1999), koja naglašava da ključnu ulogu u razvoju samopoštovanja ima obiteljska atmosfera, odnosno, brižan, topao i podržavajući roditeljski odnos prema djetetu. Prema Harterovoj (1999), djeca u najranijoj dobi prihvataju i internaliziraju mišljenja koja o njima imaju značajni odrasli, te na taj način formiraju sliku o sebi. Slično tome, Rohner, Khaleque i Cournoyer (2008) navode da je potreba za prihvatanjem od strane roditelja ili skrbnika univerzalna potreba pojedinca, a kada izostaje od strane značajnih figura, djeca su disponirana da emocionalno i bihevioralno reaguju na određeni način, uključujući razne vidove problema u ponašanju, lošu sliku o sebi i nesigurnost. Ova razmatranja u skladu su i sa osnovnim postavkama teorije samodeterminacije (Deci i Ryan 1985), prema kojoj roditelji, kao značajni drugi, mogu pozitivno djelovati na samopoštovanje svoje djece osiguravajući im okolinu koja će poticati osjećaje autonomije, kompetencije i povezanosti. U prilog

ovim teorijskim razmatranjima idu i brojni empirijski nalazi, koji konzistentno potvrđuju važnost uloge pozitivnih interakcija sa roditeljima u objašnjenju samopoštovanja kod djece i adolescenata (Bean, Bush, McKenry i Wilson 2003; Burić i sar. 2008; Deković i Meeus 1997; Furnham i Cheng 2000; Gorbett i Kruczek 2008; Hunter, Barber i Stolz 2015; Laible i sar. 2004; Peterson 2005; Tuce 2012).

Tokom adolescencije posebno važnu ulogu u razvoju samopoštovanja imaju i skupine vršnjaka s kojima mladi provode značajan dio svog vremena. Kako ističe Lacković-Grgin (2006), u ovom razdoblju života posebno je izražena potreba mladih za formiranjem vlastitog identiteta, a vršnjaci su ti na osnovu čijih se komentara, mišljenja i ponašanja formira slika o sebi. Odnosi sa vršnjacima mogu se podijeliti na odnose u grupi i odnose u dijadi, a važnost razlikovanja ove dvije vrste odnosa proizilazi iz njihove funkcionalne distinkcije (Bukowski, Hoza i Boivin 1993; Harter 1999). U grupi, adolescent zadovoljava potrebu za pripadanjem, dok u dijadi zadovoljava potrebu za bliskošću. Zadovoljenje obje ove potrebe važno je za razvoj samopoštovanja, međutim, kako ističe Harterova (1999), njihov utjecaj nije ekvivalentan. Kada je riječ o odnosu u dijadi, istraživači se u najvećoj mjeri oslanjaju na Sullivanovu interpersonalnu teoriju u kojoj je kvaliteta interakcija sa bliskim prijateljem osnova za razvoj slike o sebi (Bagwell, Newcomb i Bukowski 1998). Prema Sullivanu (1953), dijete u odnosu sa prijateljem uči o sebi, doživljava sebe važnim, kompetentnim i atraktivnim, što se posljedično reflektira i na njegovo vrednovanje sebe. Vršnjački odnosi na razini grupe najčešće se procjenjuju preko kvalitete odnosa sa vršnjacima, s fokusom na odnos privrženosti. Interes za pitanje kvalitete privrženosti vršnjacima i samopoštovanja u ovom specifičnom razvojnom razdoblju, potaknut je prvenstveno proširenjem Bowlbyeve teorije privrženosti na kasnija razdoblja djetetova života, odnosno, uvrštavanjem vršnjaka u listu značajnih figura privrženosti (Smetana, Campione-Barr i Metzger 2006). Potporu ovim teorijskim razmatranjima daju i brojni empirijski nalazi, koji upućuju da su i kvaliteta prijateljskog odnosa (Klarin, Šimić-Šašić i Proroković 2012; Pittman i Richmond 2008; Raboteg-Šarić i Šakić 2014) i kvaliteta privrženosti vršnjacima (Laible i sur. 2004; Laible, Carlo i Raffaelli 2000; Sánchez-Queija, Oliva i Parra 2016; Wilkinson 2004) značajni prediktori samopoštovanja kod adolescenata.

Na temelju prethodno navedenog, evidentno je da i tradicionalna i savremena shvaćanja o odrednicama samopoštovanja respektiraju važnost i obitelji i vršnjaka. Ipak, pitanje jedinstvenih doprinosa obiteljskih i vršnjačkih varijabli u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata još uvijek je otvoreno. Jedan od razloga za to leži u činjenici da su se u većini dosadašnjih istraživanja ova dva faktora proučavala

odvojeno, pri čemu se jedna grupa istraživača primarno fokusirala na ulogu roditelja, a druga na ulogu vršnjaka (Bester 2007). U nastojanju da dođu do pouzdanijeg odgovora na ovo složeno pitanje, istraživači su se počeli usmjeravati na integraciju modela roditeljskog i modela vršnjačkog utjecaja, međutim, empirijski nalazi do kojih su došli prilično su nekonzistentni. Neki istraživački nalazi upućuju na značajniju ulogu vršnjačkih varijabli (Bester 2007; Laible i sur. 2000; Meeus i Deković 1999), a neki na značajniju ulogu obiteljskih varijabli (Klarin i sur. 2012; Noom, Deković i Meeus 1999; Paterson, Prior i Field 1995; Raja, McGee i Stanton 1992). Jedno od mogućih objašnjenja nekonzistentnosti ovih empirijskih nalaza svakako bi mogli biti heterogeni uzorci sudionika, ali i različite operacionalizacije varijabli obiteljskog i vršnjačkog konteksta, koje otežavaju usporedbu dobijenih nalaza i onemogućavaju donošenje jednoznačnih zaključaka. Drugi razlog leži u složenoj prirodi odnosa između obiteljskih i vršnjačkih varijabli. Naime, veza između navedena dva okolinska faktora nije strukturno jednostavna, tako da je pri razmatranju njihovih specifičnih efekata na samopoštovanje, potrebno uzeti u obzir i neke druge varijable koje bi mogle utjecati na ovaj odnos. Jedna od varijabli koju svakako treba uzeti u obzir je dob adolescenta, budući da se u teorijskim razmatranjima naglašava da uloga i značaj roditelja i vršnjaka mogu varirati u različitim periodima adolescencije (Collins i Laursen 2004; Steinberg i Morris 2001). Premda se još uvijek ne zna tačno kada se ova prevaga dešava, dosadašnja teorijska razmatranja sugeriraju da bi se, u poređenju sa ranom i kasnom adolescencijom, srednja adolescencija općenito mogla smatrati razdobljem kada je vršnjački utjecaj najizraženiji (Berndt 1979; Brown 2004; Steinberg i Silverberg 1986; Steinberg i Monahan 2007).

U cilju eksplicitne spoznaje o odrednicama samopoštovanja kod adolescenata, osim integracije modela obiteljskog i modela vršnjačkog utjecaja, nužno je razjasniti i ulogu bioloških i okolinskih faktora u razvoju samopoštovanja. Naime, prema savremenom shvaćanju procesa socijalizacije, pojedinac se ne oblikuje pasivno pod utjecajem roditelja i vršnjaka, već je aktivan sudionik u svom razvoju (Patterson i Fisher 2002). Prema tome, uzimanje u obzir i osobnih dispozicija adolescenata pri razmatranju doprinosa varijabli obiteljskog i vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata, ne samo da je opravdano, nego je i neophodno za detaljnije rasvjetljavanje ovih odnosa. Kada je u pitanju uloga osobina ličnosti u objašnjenju samopoštovanja, u dosadašnjim istraživanjima fokus istraživača je uglavnom bio na osobinama ličnosti iz petofaktorskog modela, a dobijeni nalazi konzistentno potvrđuju da između temeljnih osobina ličnosti i samopoštovanja postoji značajna relacija. Robins i saradnici (2001a) su u istraživanju provedenom na uzorku

sudionika dobi od 9 do 90 godina, utvrdili da temeljne osobine ličnosti objašnjavaju 34% varijance samopoštovanja, a kao najznačajniji prediktori izdvojile su se emocionalna stabilnost i ekstraverzija, zatim savjesnost, otvorenost za iskustvo i ugodnost. Ovi rezultati u skladu su sa nalazima istraživanja provedenih na uzorku starijih adolescenata, u kojima je također utvrđena visoka negativna povezanost samopoštovanja sa neuroticizmom, umjerena pozitivna povezanost sa ekstraverzijom i savjesnošću, te slaba pozitivna povezanost sa otvorenošću za iskustvo i ugodnošću (Jackson i Gerard 1996; Keller 1999; Pullmann i Allik 2000; Robins, Hendin i Trzesniewski 2001b; Zeigler-Hill i sar. 2015). Graziano, Jensen-Campbell i Finch (1997), međutim, dobili su nešto drugačije nalaze na uzorku djece u dobi od 10 do 14 godina. Naime, rezultati ovog istraživanja ukazuju na relativno ujednačene korelacije svih pet temeljnih osobina ličnosti sa samopoštovanjem, što bi moglo ukazivati na to da se obrasci ovih odnosa donekle razlikuju s obzirom na razvojni period.

S obzirom na teorijske postavke i dosadašnji stepen spoznaja, proveli smo istraživanje s ciljem da ispitamo ulogu osobina ličnosti adolescenta, varijabli obiteljskog, te varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata različite dobi (mlađi, srednji i stariji adolescenti). Prema dosadašnjim empirijskim nalazima, očekujemo značajan udio kako osobina ličnosti adolescenta, tako i varijabli obiteljskog i vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata u sve tri dobne skupine. Kada su u pitanju jedinstveni doprinosi varijabli obiteljskog i vršnjačkog konteksta, sukladno dosadašnjim teorijskim spoznajama, očekujemo veću prediktivnu snagu varijabli obiteljskog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod mlađih i starijih adolescenata, te veću prediktivnu snagu varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod srednjih adolescenata.

U ovom istraživanju, samopoštovanje smo konceptualizirali kao globalnu vrijednosnu orijentaciju prema sebi, a osobine ličnosti adolescenta su operacionalizirane u okviru petofaktorskog modela ličnosti. Kvaliteta obiteljskog i vršnjačkog konteksta operacionalizirane su kroz dijadne i grupne odnose. Kvaliteta obiteljskog konteksta procijenjena je preko percipiranog majčinog i očevog roditeljskog prihvatanja-odbacivanja (dijadni odnosi), te preko percipirane obiteljske prilagodljivosti i kohezivnosti (opća obiteljska klima). Kvaliteta vršnjačkog konteksta procijenjena je kvalitetom odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom (dijadni odnos), te kvalitetom privrženosti vršnjacima (odnos u grupi). Operacionalizacija ispitivanih konstrukata zasnovana je na integraciji dosadašnjih teorijskih spoznaja i empirijskih potvrda iz ovog područja istraživanja.

2. METODA

2.1. Sudionici

Uzorak se sastoji od ukupno 1071 sudionika (621 ženskih i 450 muških), a čine ga učenici sedmih i osmih razreda šest osnovnih škola (N=344), učenici drugog i trećeg razreda pet srednjih škola (N=370), te studenti druge i treće godine sa pet visokoškolskih ustanova na području Kantona Sarajevo (N=357). Starosni raspon sudionika u grupi mlađih adolescenata kreće se od 12 do 14 godina, prosječne dobi $M=12.6$ ($SD=.63$). U grupi srednjih adolescenata, starosni raspon se kreće od 15 do 18 godina, a prosječna dob sudionika iznosi $M=16.5$ ($SD=.57$), dok se u grupi starijih adolescenata starost sudionika kreće u rasponu od 19 do 24 godine, prosječne dobi $M=20.6$ ($SD=1.17$).

2.2. Mjerni instrumenti

Upitnik sociodemografskih karakteristika. Upitnik je ciljno konstruiran za potrebe ovog istraživanja, a sastoji se od devet čestica, kojima su prikupljeni podaci o spolu, dobi, školi/fakultetu i odsjeku, te razredu/godini studija. Također, od sudionika se tražilo da navedu s kim žive, dob i stručnu spremu roditelja, koliko imaju braće/sestara, te svoj redosljed rođenja u obitelji.

Petofaktorski upitnik ličnosti. Osobine ličnosti kod srednjih i starijih adolescenata mjerene su Petofaktorskim upitnikom ličnosti (*Big Five Questionnaire, BFQ*), namijenjenom za uzrast od 16 godina i nadalje (Caprara, Barbaranelli, Borgogni i Perugini 1993). Upitnik se sastoji od 132 čestice, a mjeri pet dimenzija ličnosti: *emocionalnu stabilnost, energiju (ekstraverziju), ugodnost, savjesnost i mentalnu otvorenost*. Svaka dimenzija sastoji se od dvije poddimenzije. Zadatak sudionika je da procijeni svoj stepen slaganja s pojedinom tvrdnjom u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (u potpunosti netačno za mene) do 5 (u potpunosti tačno za mene). Autori izvještavaju o zadovoljavajućoj unutrašnjoj pouzdanosti dimenzija upitnika, koja iznosi .90 za emocionalnu stabilnost, .81 za energiju i savjesnost, .75 za mentalnu otvorenost i .73 za ugodnost (Caprara i sar. 1993). Unutrašnje pouzdanosti dimenzija upitnika dobijene u ovom istraživanju su zadovoljavajuće i iznose redom: .87 (emocionalna stabilnost), .77 (savjesnost), .75 (energija), .74 (mentalna otvorenost) i .73 (ugodnost).

Petofaktorski upitnik ličnosti za djecu. Osobine ličnosti kod mladih adolescenata procijenjene su Petofaktorskim upitnikom ličnosti za djecu (*Big Five Questionnaire for Children, BFQ-C*), koji je namijenjen za uzrast od 8 do 14 godina (Barbaranelli, Caprara, Rabasca i Pastorelli 2003). Upitnik se sastoji od 65 čestica, a mjeri pet dimenzija ličnosti: *emocionalnu nestabilnost, energiju (ekstraverziju), ugodnost, savjesnost i mentalnu otvorenost*. Zadatak sudionika je da procijeni stepen slaganja sa pojedinom tvrdnjom u upitniku, na skali Likertovog tipa od 1 (gotovo nikada) do 5 (gotovo uvijek). Prema nalazima autora, unutrašnja pouzdanost pojedinih dimenzija u upitniku je zadovoljavajuća i iznosi .87 za savjesnost, .82 za mentalnu otvorenost, .77 za energiju i emocionalnu nestabilnost i .71 za ugodnost (Barbaranelli i sar. 2003). Zadovoljavajuće unutrašnje pouzdanosti subskala dobijene su i u ovom istraživanju i to: .83 (savjesnost), .82 (ugodnost), .81 (emocionalna nestabilnost) i .72 (energija). Nešto niža pouzdanost (.65) dobijena je za dimenziju mentalna otvorenost. Analizom korelacija čestica sa ukupnim rezultatom na ovoj subskali, uočeno je da čestica 49. (*Sposoban/a sam osmisliti nove igre i aktivnosti*) ima nižu item-total korelaciju ($r < .30$). Slijedeći preporuke u literaturi (Field 2009), navedenu česticu smo eliminisali, nakon čega je dobijena zadovoljavajuća unutrašnja pouzdanost i na ovoj dimenziji ($\alpha = .71$).

Upitnik roditeljskog prihvaćanja-odbacivanja. Individualna percepcija roditeljskog ponašanja procijenjena je Upitnikom roditeljskog prihvaćanja-odbacivanja (*Parental Acceptance-Rejection Questionnaire, PARQ*, Rohner, 1984). Upitnik se sastoji od 24 čestice, a mjeri četiri dimenzije roditeljskog ponašanja: *roditeljsku toplinu (prihvaćanje), roditeljsku agresivnost (neprijateljstvo), roditeljsko zanemarivanje (indiferentnost) i roditeljsko nediferencirano odbacivanje*. Zadatak sudionika je da na skali od četiri stepena (1 – gotovo nikada do 4 – gotovo uvijek) procijeni ponašanje svojih roditelja prema njemu. Sudionik ispunjava dvije identične forme upitnika, jedan za procjenu majčinog, a jedan za procjenu očevog ponašanja. Ukupan rezultat predstavlja zbroj rezultata na svim dimenzijama, podijeljen sa brojem dimenzija (uz prethodnu inverziju rezultata na dimenziji toplina/prihvaćanje). Viši ukupni rezultat ukazuje na veće percipirano roditeljsko odbacivanje. U dosadašnjim istraživanjima, upitnik je pokazao zadovoljavajuću unutrašnju pouzdanost, koja se kreće u rasponu od .83 do .95 (Rohner i Khaleque 2002). Unutrašnja pouzdanost upitnika dobijena u ovom istraživanju iznosi $\alpha = .90$ (forma upitnika za majku) i $\alpha = .92$ (forma upitnika za oca).

Skala obiteljske prilagodljivosti i kohezivnosti. Za procjenu kvalitete obiteljskog funkcioniranja korištena je Skala obiteljske prilagodljivosti i kohezivnosti, (*Family*

Adaptability and Cohesion Evaluation Scale, FACES II, Olson, Portner i Bell 1982), koju je na hrvatski prevela i prilagodila Martinac-Dorčić (2007). Instrument je kreiran u svrhu mjerenja dimenzija *prilagodljivosti* i *kohezivnosti*, predloženih u kružnom modelu bračnih i obiteljskih sistema (Olson, Sprenkle i Russell 1979). Skala se sastoji od 30 čestica, a zadatak sudionika je da procijeni u kojoj mjeri opisi navedeni u tvrdnjama vrijede za njegovu obitelj. Procjena se vrši na skali od pet stepeni (1 – gotovo nikada, do 5 – gotovo uvijek). U dosadašnjim istraživanjima, instrument je pokazao jednofaktorsku strukturu i zadovoljavajuću unutrašnju pouzdanost, koja se kreće u rasponu od .78 do .91 (Larkin, Frazer i Semenchuk 1996; Martinac-Dorčić i Ljubešić 2008; Tuce i Fako 2014). Jednofaktorska struktura skale potvrđena je i u ovom istraživanju, a ukupni rezultat formiran je kao linearna kombinacija procjena na svim tvrdnjama podijeljena sa brojem tvrdnji. Pri tome, viši rezultat odražava veći stepen bliskosti među članovima obitelji i međusobnog uvažavanja. Koeficijent unutrašnje pouzdanosti skale u cjelini je zadovoljavajući i iznosi $\alpha = .93$.

Upitnik kvalitete prijateljstva. Kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom procijenjena je Upitnikom kvalitete prijateljstva (*Friendship Quality Questionnaire, FQQ*, Parker i Asher 1993), koji se sastoji od 40 tvrdnji. Procjena se vrši na skali od pet stepeni, od 1 (uopće se ne odnosi na mog prijatelja/prijateljicu) do 5 (u potpunosti se odnosi na mog prijatelja/prijateljicu). Upitnik mjeri šest dimenzija kvalitete prijateljstva: *vrednovanje i briga, rješavanje problema, konflikt i izdaja, pomaganje i vođenje, druženje i rekreacija, intimnost i samootkrivanje*. Prema nalazima autora, koeficijenti unutrašnje pouzdanosti subskala su zadovoljavajući, a dimenzije su međusobno umjereno do visoko povezane (Parker i Asher 1993). Premda je originalna šestofaktorska struktura potvrđena i u našem istraživanju, zbog umjerenih do visokih korelacija među dimenzijama, proveli smo faktorsku analizu drugog reda na dimenzijama upitnika, a dobijeni nalazi upućuju na postojanje jednog zajedničkog faktora višeg reda. Sukladno dobijenim nalazima, ukupni rezultat formiran je kao zbroj rezultata na pripadajućim dimenzijama, podijeljen sa brojem dimenzija. Viši rezultat odnosi se na veću ukupnu kvalitetu prijateljstva. Na opravdanost korištenja kompozitnog rezultata upućuje i dobijeni koeficijent unutrašnje pouzdanosti ($\alpha = .94$). Do sličnih nalaza došla je i Klarin (2004) na uzorku hrvatskih adolescenata.

Upitnik privrženosti vršnjacima - Revidirana verzija. Kvaliteta odnosa sa vršnjacima procijenjena je Upitnikom privrženosti vršnjacima - Revidirana verzija (*Inventory of Peer Attachment - Revised, IPA-R*, Armsden i Greenberg 1987). Upitnik se sastoji od 25 čestica, koje mjere tri dimenzije privrženosti vršnjacima: *kvalitetu*

komunikacije sa bliskim prijateljima, stepen međusobnog povjerenja i osjećaj otuđenosti od drugih. Procjena se vrši na skali od četiri stepena, od 1 (gotovo nikada) do 4 (gotovo uvijek). Ukupan rezultat se formira kao zbroj rezultata na pripadajućim dimenzijama, podijeljen brojem dimenzija (uz prethodnu inverziju rezultata na dimenziji osjećaj otuđenosti od drugih). Viši rezultat ukazuje na veći stepen privrženosti vršnjacima. Prema nalazima autora, koeficijent unutrašnje pouzdanosti upitnika je zadovoljavajući i iznosi .92 (Armsden i Greenberg, 1987). Koeficijent unutrašnje pouzdanosti dobijen u ovom istraživanju je također visok ($\alpha = .91$).

Skala za mjerenje samopoštovanja. Za procjenu općeg samopoštovanja korištena je Rosenbergova Skala za mjerenje samopoštovanja (*Rosenberg Self-Esteem Scale, RSES*, Rosenberg 1965). Skala sadrži deset čestica koje se odnose na samopoštovanje i mjeri globalnu vrijednosnu orijentaciju prema sebi. Procjena se vrši na skali od četiri stepena, od 1 (uopće se ne slažem) do 4 (u potpunosti se slažem). Ukupan rezultat formira se kao linearna kombinacija zaokruženih vrijednosti. Viši rezultat odražava više samopoštovanje. Koeficijent unutrašnje pouzdanosti skale u mnogim istraživanjima je zadovoljavajući i kreće se od .74 do .90 (Lacković-Grgin 1994). Unutrašnja pouzdanost skale dobijena u ovom istraživanju je također zadovoljavajuća i iznosi $\alpha = .82$.

2.3. Postupak

Ispitivanje je obavljeno u vrijeme redovnog odvijanja nastave u grupama do 25 učenika/studenata, a trajalo je u prosjeku oko 40 minuta. Tokom prikupljanja podataka zadovoljeni su etički principi i standardi koji se odnose na psihologijska istraživanja. Sudjelovanje u istraživanju je bilo dobrovoljno, a istraživanje je bilo anonimno. Za maloljetne sudionike, tražila se prethodna pismena suglasnost roditelja/staratelja.

3. REZULTATI

Prije glavnih analiza provedene su odgovarajuće provjere preduslova za korištenje adekvatnih statističkih postupaka. U tu svrhu izračunati su osnovni deskriptivni statistički parametri korištenih mjera, a dobijeni rezultati prikazani su u Tablici 1. Analiza osnovnih deskriptivnih podataka, kao i sve glavne analize, provedene su na uzorku sudionika koji su popunili kompletan instrumentarij (Field 2009).

Tablica 1. Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli korištenih u istraživanju

	N	M	SD	Indeks simetričnosti	Indeks spljoštenosti	K-S z ^a
Samopoštovanje	910	3.28	.48	-.81	.84	2.74**
Emocionalna nestabilnost (BFQ-C)	305	2.86	.65	.11	-.03	.95
Energija (BFQ-C)	305	3.99	.44	-.48	-.04	1.43*
Ugodnost (BFQ-C)	305	3.89	.54	-.83	1.61	1.13
Savjesnost (BFQ-C)	305	3.80	.61	-.39	-.34	1.43*
Mentalna otvorenost (BFQ-C)	305	3.71	.55	-.44	.12	1.36
Emocionalna stabilnost (BFQ)	605	2.85	.59	-.17	-.12	1.17
Energija (BFQ)	605	3.38	.43	-.10	.53	.75
Ugodnost (BFQ)	605	3.15	.38	-.18	.59	1.32
Savjesnost (BFQ)	605	3.48	.44	.12	-.28	1.03
Mentalna otvorenost (BFQ)	605	3.44	.43	-.04	-.01	.91
Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (majka)	910	1.33	.37	2.38	7.66	5.55**
Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (otac)	910	1.37	.42	2.05	5.14	5.69**
Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost	910	3.99	.59	-1.14	1.78	2.79**
Kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom	910	4.23	.51	-.99	1.36	2.52**
Kvaliteta privrženosti vršnjacima	910	4.13	.51	-.71	.16	2.61**

Napomena: *a*Kolmogorov-Smirnov test; * $p < .05$; ** $p < .01$; BFQ-C (forma upitnika za adolescente od 12-15 godina); BFQ (forma upitnika za starije od 16 godina)

Kao što možemo vidjeti iz tabelarnog prikaza, kriterij normalnosti zadovoljavaju distribucije rezultata na varijablama emocionalna nestabilnost (BFQ-C), ugodnost (BFQ-C), mentalna otvorenost (BFQ-C), emocionalna stabilnost (BFQ), energija (BFQ), ugodnost (BFQ), savjesnost (BFQ) i mentalna otvorenost (BFQ). Vrijednosti na ovim varijablama su uvedene u daljne analize u obliku originalnih, prosječnih rezultata. Distribucije rezultata na ostalim varijablama značajno su odstupale od kriterija normalnosti, ali i kriterija simetričnosti. Ipak, s obzirom da su deskriptivni statistički parametri svih korištenih mjera testirani na velikom uzorku sudionika, prema preporukama u literaturi provedena je vizuelna inspekcija oblika distribucije i vrijednosti indeksa simetričnosti i spljoštenosti, umjesto testiranja njihove značajnosti (Field 2009). Analizom grafičkih prikaza QQ-plot utvrđeno je da odstupanja od normalnosti za varijable energija (BFQ-C) i savjesnost (BFQ-C) ipak nisu tako velika, te su i ove varijable uvedene u daljne analize u obliku originalnih, prosječnih rezultata. Značajnija odstupanja od normalnosti utvrđena su za varijable samopoštovanje, roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (majka i otac), obiteljska prilagodljivost i kohezivnost, kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom, te kvaliteta privrženosti vršnjacima. Sukladno tome, dobijene vrijednosti smo na ovim

varijablama podvrgli transformacijama. Prema preporukama u literaturi (Field 2009; Tabachnick i Fidell 2013) rezultate na varijablama samopoštovanje, obiteljska prilagodljivost i kohezivnost, kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom i kvaliteta privrženosti vršnjacima transformirali smo postupkom refleksije i logaritmom, dok smo rezultate na varijablama roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (majka i otac) transformirali postupkom inverzije. U svrhu jednostavnije interpretacije, sve transformirane varijable su nakon postupka transformacije ponovo reflektirane. Vizuelnom inspekcijom oblika distribucije varijabli nakon provedenih transformacija uočene su zadovoljavajuće distribucije rezultata na svim transformiranim varijablama, te su tako uvedene u daljne analize.

S ciljem utvrđivanja povezanosti između varijabli uključenih u istraživanje, proveli smo korelacijske analize, zasebno za tri skupine adolescenata, a dobijeni rezultati prikazani su u tablicama 2., 3. i 4.

Tablica 2. Interkorelacije između prediktorskih varijabli i njihove korelacije sa kriterijem u skupini mlađih adolescenata

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1. Samopoštovanje	-	-.32**	.42**	.20**	.27**	.26**	-.48**	-.41**	.53**	.40**	.51**
2. Emocionalna nestabilnost		-	-.07	-.18**	-.20**	-.08	.25**	.18**	-.22**	-.06	-.23**
3. Energija			-	.45**	.40**	.43**	-.27**	-.23**	.36**	.36**	.33**
4. Ugodnost				-	.60**	.47**	-.30**	-.34**	.40**	.50**	.39**
5. Savjesnost					-	.57**	-.35**	-.26**	.37**	.38**	.27**
6. Mentalna otvorenost						-	-.23**	-.16**	.26**	.30**	.24**
7. Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (majka)							-	.59**	-.62**	-.40**	-.49**
8. Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (otac)								-	-.59**	-.40**	-.47**
9. Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost									-	.46**	.48**
10. Kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom										-	.64**
11. Kvaliteta privrženosti vršnjacima											-

Napomena: n=305; * p<.05; ** p<.01

Kao što možemo vidjeti iz tabelarnih prikaza, u sve tri skupine adolescenata utvrđene su statistički značajne korelacije svih prediktorskih varijabli sa kriterijem, osim varijable ugodnost, koja se u skupini starijih adolescenata nije pokazala značajno povezanom sa samopoštovanjem. Prema visini koeficijenta, korelacije se kreću od niskih do umjerenih. Pri tome je utvrđeno da su energija, savjesnost, mentalna otvorenost, obiteljska prilagodljivost i kohezivnosti, kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/ prijateljicom, te kvaliteta privrženosti vršnjacima pozitivno povezane sa samopoštovanjem u sve tri dobne skupine. Pozitivna povezanost utvrđena je i za varijablu ugodnost u skupini mlađih i srednjih adolescenata, te varijablu emocionalna

Tablica 3. Interkorelacije između prediktorskih varijabli i njihove korelacije sa kriterijem u skupini srednjih adolescenata

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1. Samopoštovanje	-	.43**	.31**	.12*	.19**	.18**	-.36**	-.30**	.39**	.12*	.31**
2. Emocionalna stabilnost		-	-.03	.22**	-.04	.07	-.12*	-.16**	.17**	-.12*	.04
3. Energija			-	.05	.33**	.34**	-.06	-.06	.15**	.16**	.23**
4. Ugodnost				-	.14**	.22**	-.17**	-.24**	.27**	.26**	.36**
5. Savjesnost					-	.37**	-.27**	-.20**	.26**	.22**	.21**
6. Mentalna otvorenost						-	-.10*	-.07	.20**	.21**	.22**
7. Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (majka)							-	.54**	-.62**	-.12*	-.26**
8. Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (otac)								-	-.65**	-.21**	-.34**
9. Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost									-	.29**	.41**
10. Kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom										-	.66**
11. Kvaliteta privrženosti vršnjacima											-

Napomena: n=324; * p<.05; ** p<.01

Tablica 4. Interkorelacije između prediktorskih varijabli i njihove korelacije sa kriterijem u skupini starijih adolescenata

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
1. Samopoštovanje	-	.26**	.50**	.08	.32**	.18**	-.44**	-.42**	.38**	.32**	.36**
2. Emocionalna stabilnost		-	.09	.17**	.05	.13*	-.15**	-.20**	.12*	.01	.05
3. Energija			-	.15**	.52**	.41**	-.22**	-.23**	.31**	.27**	.30**
4. Ugodnost				-	.05	.23**	-.19**	-.26**	.26**	.25**	.30**
5. Savjesnost					-	.48**	-.24**	-.24**	.27**	.23**	.24**
6. Mentalna otvorenost						-	-.27**	-.21**	.30**	.23**	.29**
7. Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (majka)							-	.55**	-.63**	-.28**	-.32**
8. Roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (otac)								-	-.65**	-.34**	-.39**
9. Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost									-	.34**	.38**
10. Kvaliteta odnosa sa najboljim prijateljem/prijateljicom										-	.67**
11. Kvaliteta privrženosti vršnjacima											-

Napomena: n=281; * p<.05; ** p<.01

stabilnost u skupini srednjih i starijih adolescenata. S obzirom da se kod mlađih adolescenata, umjesto emocionalne stabilnosti ispituje suprotan pol ove dimenzije (emocionalna nestabilnost), u ovoj grupi adolescenata utvrđena je negativna korelacija između ove osobine ličnosti i samopoštovanja. Varijable roditeljsko prihvatanje-odbacivanje (majka i otac) su, također, značajno, ali negativno povezane sa samopoštovanjem u sve tri dobne skupine, što je i očekivano, budući da viši rezultat na ovim varijablama ukazuje na veće percipirano roditeljsko odbacivanje.

Značajne korelacije utvrđene su između nekih varijabli unutar, ali i između prediktorskih skupova u sve tri skupine adolescenata, a prema visini koeficijenta kreću se od niskih do umjerenih. U skladu s tim, testirana je kolinearnost. U sve tri

skupine adolescenata, utvrđene su prihvatljive vrijednosti VIF testa ($VIF \leq 2$). Uzimajući u obzir navedeno, zaključujemo da podaci ne upućuju na visoku multikolinearnost niti u jednoj skupini adolescenata, te da su prikladni za provedbu regresijskih analiza (Field 2009).

S ciljem ispitivanja ukupnih i zasebnih doprinosa osobina ličnosti adolescenata te varijabli obiteljskog i varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata, provedene su hijerarhijske regresijske analize zasebno za tri skupine adolescenata. Prvi blok varijabli čine osobine ličnosti, drugi blok varijable obiteljskog konteksta, a treći varijable vršnjačkog konteksta. Redoslijed uvođenja blokova prediktorskih varijabli definiran je prema principu pretpostavljenog smjera uzročnosti varijabli iz pojedinačnih blokova (Tabachnick i Fidell 2013), a zasnovan je na integraciji dosadašnjih teorijskih spoznaja i empirijskih nalaza iz ovog područja istraživanja. Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza provedenih u tri skupine adolescenata prikazani su u Tablici 5.

3.1. Doprinos osobina ličnosti, varijabli obiteljskog i varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod mlađih adolescenata

U skupini mlađih adolescenata, opisani set prediktorskih varijabli objašnjava 48% ukupne varijance samopoštovanja ($R^2 = .48$). U prvom koraku utvrđeno je da osobine ličnosti adolescenta objašnjavaju 28% ukupne varijance kriterija ($R^2 = .28$), a kao značajni prediktori izdvajaju se dimenzije emocionalna nestabilnost i energija. Uvođenjem varijabli obiteljskog konteksta u drugom koraku ukupna objašnjena varijanca samopoštovanja povećava se značajno za dodatnih 16% ($\Delta R^2 = .16$, $p < .01$), a kao značajni prediktori izdvajaju se emocionalna nestabilnost, energija i ugodnost, te roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i obiteljska prilagodljivost i kohezivnost, dok je za varijablu roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane oca utvrđena vrijednost beta-pondera na granici statističke značajnosti. Uvođenje varijabli vršnjačkog konteksta u trećem koraku, rezultiralo je manjim, ali statistički značajnim povećanjem ukupne objašnjene varijance samopoštovanja, koje iznosi dodatnih 5% ($\Delta R^2 = .05$, $p < .01$). Kao značajni prediktori u trećem koraku izdvajaju se emocionalna nestabilnost, energija, ugodnost, obiteljska prilagodljivost i kohezivnost te kvaliteta privrženosti vršnjacima. Pri tome, rezultati pokazuju da u skupini mlađih adolescenata više samopoštovanje općenito imaju energičniji (ekstravertiraniji) i manje emocio-

Tablica 5. Rezultati hijerarhijskih regresijskih analiza sa samopoštovanjem kao kriterijskom varijablom u tri skupine adolescenata

Prediktori	Mlađi adolescenti			Srednji adolescenti			Stariji adolescenti		
	β	r	sr	β	r	sr	β	r	sr
1. korak									
Emocionalna (ne)stabilnost	-.29**	-.32**	-.28	.44**	.43**	.43	.23**	.26**	.22
Energija	.38**	.42**	.33	.28**	.31**	.26	.46**	.50**	.38
Ugodnost	-.11	.20**	-.08	-.01	.12*	-.01	-.02	.08	-.02
Savjesnost	.08	.27**	.06	.11*	.19**	.10	.12*	.32**	.09
Mentalna otvorenost	.08	.26**	.06	.02	.18**	.02	-.09	.18**	-.07
Sa□etak modela:	R ²	.28		.30			.31		
	F	22.65** (df=5,299)		26.68** (df=5,318)			24.68** (df=5,275)		
2. korak									
Emocionalna (ne)stabilnost	-.21**	-.32**	-.20	.39**	.43**	.38	.18**	.26**	.17
Energija	.29**	.42**	.25	.27**	.31**	.25	.42**	.50**	.35
Ugodnost	-.21**	.20**	-.15	-.07	.12*	-.07	-.09	.08	-.08
Savjesnost	.01	.27**	.01	.02	.19**	.02	.06	.32**	.04
Mentalna otvorenost	.09	.26**	.07	.02	.18**	.02	-.13*	.18**	-.11
Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (majka)	-.15*	-.48**	-.11	-.20**	-.36**	-.15	-.26**	-.44**	-.20
Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (otac)	-.11*	-.41**	-.08	-.03	-.30**	-.02	-.19**	-.42**	-.14
Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost	.28**	.53**	.19	.15*	.39**	.10	-.01	.38**	-.01
	R ²	.44		.39			.43		
Sa□etak modela:	ΔR^2	.16		.09			.13		
	F	28.40** (df=3,296)		16.08** (df=3,315)			20.35** (df=3,272)		
3. korak									
Emocionalna (ne)stabilnost	-.20**	-.32**	-.18	.40**	.43**	.38	.19**	.26**	.18
Energija	.26**	.42**	.22	.25**	.31**	.22	.40**	.50**	.33
Ugodnost	-.28**	.20**	-.20	-.11*	.12*	-.10	-.12*	.08	-.11
Savjesnost	.02	.27**	.02	.02	.19**	.02	.05	.32**	.04
Mentalna otvorenost	.08	.26**	.07	.01	.18**	.01	-.15**	.18**	-.12
Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (majka)	-.09	-.48**	-.06	-.20**	-.36**	-.15	-.25**	-.44**	-.19
Roditeljsko prihvaćanje-odbacivanje (otac)	-.07	-.41**	-.05	-.01	-.30**	-.01	-.15*	-.42**	-.11
Obiteljska prilagodljivost i kohezivnost	.24**	.53**	.16	.11	.39**	.07	-.03	.38**	-.02
Kvaliteta prijateljskog odnosa	.08	.40**	.06	-.03	.12*	-.02	.08	.32**	.06
Kvaliteta privr□enosti vr□njacima	.23**	.51**	.16	.19**	.31**	.13	.12*	.36**	.08
	R ²	.48		.41			.46		
Sa□etak modela:	ΔR^2	.05		.02			.02		
	F	13.57** (df=2,294)		5.62** (df=2,313)			5.70** (df=2,270)		

*Napomena: n=305 (mlađi); n=324 (srednji); n=281 (stariji); *p<.05; **p<.01; sr–semi-parcijalna korelacija; ΔR^2 –promjena koef. determinacije; F– značajnost promjene koef. determinacije; emocionalna nestabilnost (mlađi)/emocionalna stabilnost (srednji i stariji)*

nalno nestabilni adolescenti, kao i adolescenti koji percipiraju veći stepen prilagodljivosti i kohezivnosti među članovima svoje obitelji i koji percipiraju veću bliskost u odnosu sa vršnjacima.

Analizom supresorskih efekata utvrđena je značajna promjena u visini regresijskog koeficijenta za varijablu ugodnost, koja se u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize ne izdvaja kao značajan prediktor, ali se u drugom i trećem koraku pokazuje kao značajna, uz promjenu predznaka beta-pondera i semi-parcijalne korelacije u odnosu na bivarijatnu korelaciju. Ovo implicira da je riječ o supresorskom efektu, a dodatnim analizama efekata supresije utvrđeno je da se radi o klasičnom supresorskom efektu ili tzv. net supresiji (Tabachnick i Fidell 2013). Značajnije promjene u visini regresijskih koeficijenata utvrđene su i za varijable roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i oca, koje su se izdvojile kao značajni prediktori samopoštovanja u drugom koraku, međutim, uvođenje varijabli vršnjačkog konteksta u trećem koraku rezultiralo je gubitkom značajnosti beta-pondera obje varijable. Ovi nalazi ukazuju na potencijalni medijacijski efekat neke od varijabli iz trećeg bloka na odnos između ovih prediktora i kriterija (Preacher i Hayes 2004).

Iz semi-parcijalnih korelacija vidljivo je kako svaka prediktorska varijabla pokazuje nižu povezanost sa samopoštovanjem kada su kontrolirani efekti drugih varijabli. Ipak, takvi rezultati ne iznenađuju, budući da su prediktorske varijable uključene u regresijsku analizu i međusobno značajno povezane. Kada su u pitanju samostalni doprinosi značajnih prediktora, analizom kvadriranih koeficijenata semi-parcijalnih korelacija utvrđeno je da najveći samostalni doprinos u objašnjenju samopoštovanja kod mlađih adolescenata ima energija (4.84%), zatim emocionalna nestabilnost (3.24%), te obiteljska prilagodljivost i kohezivnost i kvaliteta privrženosti vršnjacima (2.56%).

3.2. Doprinos osobina ličnosti, varijabli obiteljskog i varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod srednjih adolescenata

U skupini srednjih adolescenata, opisani set prediktorskih varijabli objašnjava 41% ukupne varijance samopoštovanja ($R^2 = .41$). U prvom koraku utvrđeno je da osobine ličnosti adolescenta objašnjavaju 30% ukupne varijance kriterija ($R^2 = .30$), a kao značajni prediktori izdvajaju se dimenzije emocionalna stabilnost, energija i savjesnost. Uvođenjem varijabli obiteljskog konteksta u drugom koraku ukupna objašnjena varijanca samopoštovanja povećala se značajno za dodatnih 9% ($\Delta R^2 =$

.09, $p < .01$). U drugom koraku najznačajniji prediktor u objašnjenju kriterijske varijable je emocionalna stabilnost, zatim energija, roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i obiteljska prilagodljivost i kohezivnost. Uvođenje varijabli vršnjačkog konteksta u trećem koraku, rezultiralo je statistički značajnim povećanjem ukupne objašnjene varijance samopoštovanja za dodatnih 2% ($\Delta R^2 = .02$, $p < .01$). Kao značajni prediktori u trećem koraku izdvajaju se emocionalna stabilnost, energija, ugodnost, roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke, te kvaliteta privrženosti vršnjacima. Pri tome, rezultati pokazuju da u skupini srednjih adolescenata, više samopoštovanje općenito imaju emocionalno stabilniji i energičniji (ekstravertiraniji) adolescenti, te oni koji percipiraju manji stepen roditeljskog odbacivanja od strane majke i koji percipiraju veću bliskost u odnosu sa vršnjacima.

Analizom supresorskih efekata utvrđena je značajna promjena u visini regresijskog koeficijenta za varijablu ugodnost, koja se u prvom i drugom koraku hijerarhijske regresijske analize nije izdvojila kao značajan prediktor, a u trećem koraku jeste, dok su predznak beta-pondera i semi-parcijalne korelacije promijenjene u odnosu na bivarijatnu korelaciju. Ovaj nalaz implicira da se radi o klasičnom supresorskom efektu, koji vrši neka od varijabli iz vršnjačkog konteksta, što je dodatnim analizama i potvrđeno. Značajne promjene u visini regresijskog koeficijenta utvrđene su i za varijablu obiteljska prilagodljivost i kohezivnost, koja se izdvaja kao značajan prediktor samopoštovanja u drugom koraku. Uvođenjem varijabli vršnjačkog konteksta u trećem koraku, međutim, njena značajnost se gubi, što ukazuje na potencijalni medijacijski efekat neke od vršnjačkih varijabli na odnos između ovog prediktora i kriterija.

Iz semi-parcijalnih korelacija možemo vidjeti da svaka prediktorska varijabla pokazuje nižu povezanost sa samopoštovanjem kada su kontrolirani efekti drugih varijabli, međutim, kako smo prethodno naveli, takvi rezultati su donekle i očekivani. Kada su u pitanju samostalni doprinosi značajnih prediktora, analizom kvadriranih koeficijenata semi-parcijalnih korelacija utvrđeno je da najveći samostalni doprinos u objašnjenju samopoštovanja kod srednjih adolescenata ima emocionalna stabilnost (14.44%), zatim energija (4.84%) i roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke (2.25%), dok za varijablu kvaliteta privrženosti vršnjacima samostalni doprinos iznosi 1.69%.

3.3. Doprinos osobina ličnosti, varijabli obiteljskog i varijabli vršnjačkog konteksta u objašnjenju samopoštovanja kod starijih adolescenata

U skupini starijih adolescenata opisani set prediktorskih varijabli objašnjava 46% ukupne varijance samopoštovanja ($R^2 = .46$). U prvom koraku utvrđeno je da osobine ličnosti adolescenta objašnjavaju 31% ukupne varijance kriterija ($R^2 = .31$), a kao značajni prediktori izdvajaju se dimenzije emocionalna stabilnost i energija, dok je za dimenziju savjesnost utvrđena vrijednost beta-pondera na granici statističke značajnosti. Uvođenjem varijabli obiteljskog konteksta u drugom koraku ukupna objašnjena varijanca samopoštovanja povećala se značajno za dodatnih 13% ($\Delta R^2 = .13$, $p < .01$). Kao značajni prediktori izdvajaju se emocionalna stabilnost, energija i mentalna otvorenost, te roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i oca. Uvođenje varijabli vršnjačkog konteksta u trećem koraku, rezultiralo je statistički značajnim povećanjem ukupne objašnjene varijance samopoštovanja za dodatnih 2% ($\Delta R^2 = .02$, $p < .01$), a kao značajni prediktori u trećem koraku izdvajaju se emocionalna stabilnost, energija, ugodnost, mentalna otvorenost, te roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke i oca. Za varijablu kvaliteta privrženosti vršnjacima utvrđena vrijednost beta-pondera je na granici statističke značajnosti. Pri tome, dobijeni rezultati pokazuju da u skupini starijih adolescenata više samopoštovanje općenito imaju emocionalno stabilniji i energičniji (ekstravertiraniji) adolescenti, kao i adolescenti koji percipiraju manji stepen roditeljskog odbacivanja od strane majke i oca i koji percipiraju veću bliskost u odnosu sa vršnjacima.

Analizom supresorskih efekata utvrđena je značajna promjena u visini regresijskog koeficijenta za varijablu ugodnost, koja se u prvom i drugom koraku hijerarhijske regresijske analize ne izdvaja kao značajan prediktor samopoštovanja, a u trećem koraku izdvaja, ali se predznak beta-pondera i semi-parcijalne korelacije mijenja u odnosu na bivarijatnu korelaciju. Ovo upućuje na zaključak da se radi o klasičnom supresorskom efektu, koji vrši neka od varijabli iz vršnjačkog konteksta, što je dodatnim analizama i potvrđeno. Sličan nalaz utvrđen je i za varijablu mentalna otvorenost, koja se izdvaja kao značajan prediktor samopoštovanja tek u drugom koraku hijerarhijske regresijske analize, nakon što su u model uvedene varijable obiteljskog konteksta, a koja zadržava značajnost i u trećem koraku. Ipak, kao i u slučaju dimenzije ugodnost, analizom supresorskih efekata potvrđeno je da se radi o klasičnom supresorskom efektu. Kao značajan prediktor samopoštovanja kod starijih adolescenata u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize izdvojila se i dimenzija savjesnost, međutim, uvođenjem varijabli obiteljskog konteksta u drugom koraku

beta-ponder ove varijable gubi statističku značajnost. Ovakav nalaz sugerira da savjesnost u skupini starijih adolescenata djeluje na samopoštovanje indirektno, preko neke obiteljske varijable.

Iz semi-parcijalnih korelacija vidljivo je kako svaka prediktorska varijabla pokazuje nižu povezanost sa samopoštovanjem kada su kontrolirani efekti drugih varijabli. Kada su u pitanju samostalni doprinosi značajnih prediktora, analizom kvadriranih koeficijenata semi-parcijalnih korelacija utvrđeno je da najveći samostalni doprinos u objašnjenju samopoštovanja kod starijih adolescenata ima energija (10.89%), zatim roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane majke (3.61%) i emocionalna stabilnost (3.24%), te roditeljsko prihvatanje-odbacivanje od strane oca (1.21%), dok je za varijablu kvaliteta privrženosti vršnjacima samostalni doprinos znatno manji i iznosi .64%.

4. RASPRAVA

Iz prikazanih rezultata općenito možemo zaključiti da i osobine ličnosti adolescenata i varijable obiteljskog i vršnjačkog konteksta značajno doprinose objašnjenju ukupne varijance samopoštovanja kod sve tri dobne skupine. Dobijeni nalazi o prediktivnoj snazi temeljnih osobina ličnosti (energija i emocionalna stabilnost / emocionalna nestabilnost) u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata konzistentni su rezultatima do kojih su došli i neki drugi autori (Robins i sar. 2001a; Amirazodi i Amirazodi 2011). Važnost navedenih dimenzija ličnosti u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata povezana je sa činjenicom da ove karakteristike ličnosti imaju značajnu ulogu u postizanju i stvaranju pozitivnih socijalnih mreža (Robins i sar. 2001a), što može biti naročito važno za sliku o sebi u periodu adolescencije. Drugim riječima, vjerovatno je da su emocionalno stabilnije i ekstravertiranije osobe češće izložene situacijama primanja pozitivnih informacija o sebi od strane drugih, imaju širu socijalnu mrežu i uključuju se u različite aktivnosti što doprinosi njihovoj globalnoj slici o sebi i specifično pozitivnoj evaluaciji vlastitih vrijednosti. Važnost navedenih dimenzija ličnosti za globalno samopoštovanje kod adolescenata mogla bi se objasniti i činjenicom da ekstravertizija i neuroticizam predstavljaju opće tendencije za doživljavanje pozitivnih, odnosno, negativnih afekata (McCrae i Costa 1992). Naime, u istraživanju koje su proveli Robins i saradnici (2001b) samopoštovanje se pokazalo značajno povezanom i sa pozitivnim i sa negativnim afektom, a autori izvještavaju da veće samopoštovanje općenito imaju pojedinci koji doživljavaju više pozitivnih, a manje negativnih afekata.

Što se tiče ostale tri dimenzije ličnosti iz petofaktorskog modela u ovom istraživanju niti jedna od njih nije prediktivna u objašnjenju samopoštovanja. Dimenzija savjesnost se izdvojila kao značajan prediktor samopoštovanja kod srednjih i starijih adolescenata, ali samo u prvom koraku hijerarhijske regresijske analize. Uvođenjem varijabli obiteljskog konteksta u drugom koraku beta-ponder navedene dimenzije ličnosti gubi značajnost. Također, iako se dimenzija ugodnost izdvojila kao značajan prediktor samopoštovanja kod adolescenata iz sve tri dobne skupine, kao i mentalna otvorenost u skupini starijih adolescenata, dodatnim analizama je potvrđeno da su ovi nalazi primarno rezultat efekata supresije. Sukladno navedenom, možemo zaključiti da se o ulozi savjesnosti, ugodnosti i mentalne otvorenosti u objašnjenju samopoštovanja u različitim razdobljima adolescencije još uvijek općenito malo zna. Premda rezultati bivarijantnih korelacijskih nacrtu konzistentno ukazuju na značajnu povezanost između ovih osobina ličnosti i samopoštovanja kod adolescenta različitog uzrasta (Jackson i Gerard 1996; Keller 1999; Pullmann i Allik 2000; Robins i sar. 2001b; Tuce 2012), kada je u pitanju prediktivna snaga navedenih osobina ličnosti tokom različitih razdoblja adolescencije, u psihološkoj literaturi generalno nedostaje empirijskih podataka. Važno je, međutim, naglasiti da rezultati dobijeni u našem istraživanju ne upućuju na zaključak da navedene osobine ličnosti nemaju nikakav značaj kada je u pitanju samopoštovanje kod adolescenata, nego da je njihova uloga, u odnosu na druge dvije dimenzije ličnosti, naprosto manje značajna. Osim toga, rezultati dobijeni u ovom istraživanju upućuju i na pretpostavku da neke osobine ličnosti djeluju na samopoštovanje putem indirektnih mehanizama, što pri donošenju zaključaka svakako treba uzeti u obzir.

Kada je u pitanju uloga obiteljskih varijabli u objašnjenju samopoštovanja, možemo reći da dobijeni rezultati generalno potvrđuju dosadašnje empirijske spoznaje o važnosti kvalitetnih obiteljskih interakcija za razvoj pozitivne slike o sebi kod adolescenata (Bean i sar. 2003; Laible i sar. 2004; Noom i sar. 1999; Tuce 2012; Wilkinson 2004). Ipak, analize provedene zasebno za tri skupine adolescenata pokazale su da se obrasci ovih odnosa donekle razlikuju kod mlađih, srednjih i starijih adolescenata, što upućuje na pretpostavku da se istaknutost i važnost pojedinih obiteljskih faktora u objašnjenju samopoštovanja mijenja tokom različitih razdoblja adolescencije. Ovi nalazi se mogu interpretirati istaknutošću razvojnih zadataka iz kojih proizilaze različite potrebe adolescenata, te transformacijom odnosa sa roditeljima u periodu adolescencije. Naime, kako ističe Lacković-Grgin (2006), adolescencija predstavlja period transformacije u relacijama sa roditeljima, pri čemu se interakcije roditelj-dijete od asimetričnih, sve više pomjeraju u pravcu simetričnih.

Također, budući da je najvažniji razvojni zadatak postati samostalna odrasla osoba, period adolescencije obilježava i potreba za aktivnostima koje će na adekvatan način promovirati adolescentovu nezavisnost, prvenstveno spram roditelja (Steinberg i Silk 2002). Tokom procesa sticanja nezavisnosti, kako navodi Brković (2011), adolescenti prolaze kroz nekoliko faza redefiniranja odnosa sa roditeljima. Od kasnog djetinjstva do početka adolescencije (prva faza), potreba za nezavisnošću se manifestira kroz oštru diferencijaciju od roditelja, a ispoljava se uglavnom kroz negativizam i kritički stav. U ranoj adolescenciji adolescent ulazi u drugu fazu redefiniranja odnosa sa roditeljima, u kojoj „uvježbava“ svoju nezavisnu poziciju prakticirajući je svakodnevno. Međutim, kada se formira osjećaj autonomije, javlja se strah od potpunog udaljavanja od roditelja i tada počinje treća faza (u srednjoj adolescenciji), koju obilježava ponovno zbližavanje sa roditeljima. Tokom kasne adolescencije (četvrta faza), ovi odnosi se stabiliziraju i kvalitativno preoblikuju, tako da adolescent dobija srazmjerno ravnopravan položaj u odnosu sa roditeljima. Uzimajući u obzir navedeno, ne iznenađuje podatak da je kvaliteta općeg obiteljskog funkcioniranja važna za samopoštovanje tokom rane adolescencije, kada je potreba za samostalnošću i nezavisnošću spram roditelja naročito izražena. Naime, viši rezultat na ovoj varijabli upućuje na obiteljsku klimu u kojoj se roditelji ponašaju toplo i prihvaćajuće prema djeci, ali im dozvoljavaju i određenu autonomiju, uključujući ih u obiteljske rasprave i procese donošenja obiteljskih odluka (Martinac-Dorčić i Ljubešić 2008). Nadalje, kako navodi Brković (2011), transformacija odnosa sa roditeljima tokom adolescencije brže se odvija u odnosu sa majkom. Drugim riječima, u većini slučajeva upravo je majka roditelj koji preuzima veću brigu o djeci, dok otac i dalje važi kao autoritet koji postavlja određena pravila i očekivanja (Brković 2011). U skladu s tim, opravdano je pretpostaviti da se i proces ponovnog zbližavanja sa roditeljima, karakterističan za razdoblje srednje adolescencije, prvo redefinira u odnosu sa majkom. S tim u vezi su i razmatranja Steinberga i Silka (2002), koji navode da adolescenti općenito osjećaju veću bliskost u odnosu sa majkom nego sa ocem, te da u majčinoj prisutnosti osjećaju veću sigurnost i radije joj se povjeravaju. Sukladno ovim razmatranjima ne iznenađuje podatak da značajan dio varijance samopoštovanja i kod srednjih i kod starijih adolescenata objašnjava percepcija kvalitete odnosa sa majkom. Isto tako, s obzirom na rastuću ravnopravnost u odnosu sa roditeljima u kasnoj adolescenciji, nije neočekivano da se udio kvalitete odnosa sa ocem pokazao značajnim u objašnjenju samopoštovanja upravo u ovoj dobnoj skupini.

Premda rezultati dobijeni u ovom istraživanju pružaju realnu osnovnu za očekivanje da uloga i značaj grupnih i dijadnih odnosa u obitelji variraju u funkciji

dobi, za donošenje konkretnijih zaključaka svakako su potrebna dodatna istraživanja, prvenstveno longitudinalna. Osim toga, činjenica da su neki značajni obiteljski prediktori iz drugog bloka varijabli, nakon kontrole vršnjačkih varijabli u trećem koraku izgubili statističku značajnost, sugerira da neke obiteljske varijable svoj efekat na samopoštovanje kod adolescenata ostvaruju indirektno, preko neke vršnjačke varijable, što bi također bilo korisno detaljnije ispitati. Konačno, budući da smo obiteljske varijable ispitivali zajedno sa osobinama ličnosti i drugim obiteljskim varijablama, odsustvo značajnosti beta-pondera nekih obiteljskih varijabli ne znači nužno da njihova uloga u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata nije važna, nego da je jednostavno od manjeg značaja u odnosu na druge značajne prediktore u modelu.

Kada je u pitanju uloga vršnjačkih varijabli u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata, ovim istraživanjem je utvrđen značajan doprinos kvalitete privrženosti vršnjacima, a isti nalaz dobijen je u sve tri grupe adolescenata. Ovi rezultati u skladu su sa teorijskim razmatranjima o važnosti vršnjačkih grupa za razvoj pozitivne slike o sebi tokom adolescencije (Harter 1999; Parker i sar. 2006; Steinberg i Morris 2001), ali i sa rezultatima empirijskih istraživanja provedenim na različitim uzorcima adolescenata (Fass i Tubman 2002; Laible i sar. 2004; Mota i Matos 2013; Sánchez-Queija i sar. 2016; Wilkinson 2004). Ovaj nalaz bi se mogao objasniti činjenicom da vršnjačke grupe osiguravaju okolinu koja adolescentu omogućava zadovoljenje različitih potreba, uključujući potrebu za pripadanjem, podrškom, emocionalnom sigurnošću i prihvatanjem, a što je posebno važno za razvoj pozitivne slike o sebi (Harter 1999; Parker i sar. 2006). Kako navode Hazan i Zeifman (1999), vršnjaci postaju važan izvor emocionalne podrške i utjehe u periodu adolescencije, te predstavljaju sigurnu bazu, koja olakšava psihološko odvajanje od primarne obitelji i potiče razvoj nezavisnosti. Također, kako ističu Sánchez-Queija i saradnici (2016), biti voljen od strane vršnjaka može rezultirati time da više volimo sebe. Drugim riječima, postoji mogućnost da adolescenti koji percipiraju veću bliskost u odnosu sa vršnjacima, percipiraju da su generalno dopadljivi drugima, a što se onda pozitivno reflektira i na njihov opći stav koji imaju o sebi.

Kada su u pitanju vršnjačke interakcije na razini dijade, ovim istraživanjem nije potvrđen značajan doprinos kvalitete prijateljstva niti u jednoj grupi adolescenata, što je suprotno nalazima do kojih su došli neki drugi autori (Keefe i Berndt 1996; Klarin i sar. 2012; Pittman i Richmond 2008). Jedno od mogućih objašnjenja ovakvih nalaza svakako bi mogla biti činjenica da smo doprinos kvalitete prijateljstva ispitivali zajedno sa osobinama ličnosti adolescenata, varijablama obiteljskog konteksta, te

kvalitetom privrženosti vršnjacima, tako da postoji mogućnost da su drugi značajni prediktori u modelu naprosto potisnuli ovu varijablu.

U pogledu razmatranja specifičnih doprinosa obiteljskih i vršnjačkih varijabli u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata, rezultati koje smo dobili u skupini starijih adolescenata potvrdili naša očekivanja, ali i rezultate nekih ranijih istraživanja provedenih na uzorku studenata (Klarin i sar. 2012). Kada su u pitanju druge dvije skupine adolescenata, međutim, rezultati nisu u potpunosti sukladni očekivanjima. Jedno od mogućih objašnjenja ovih nalaza moglo bi biti pomjeranje dobnih granica kojima se obilježava početak adolescencije. Naime, posljednjih nekoliko godina evidentan je trend sve učestalijeg javljanja ranog puberteta, koji počinje oko desete, pa čak i devete godine života (Brković 2011). U skladu s tim, postoji mogućnost da su i dobne granice ispunjavanja specifičnih razvojnih zadataka tokom adolescencije pomjerene. Drugim riječima, moguće je da, sukladno ranijem fizičkom sazrijevanju, proces psihološkog udaljavanja od roditelja i približavanje vršnjacima počinju ranije, a što se moglo reflektirati na udio kvalitete obiteljskih i vršnjačkih interakcija u objašnjenju samopoštovanja kod mlađih adolescenata. Također, iako se u nekim teorijskim razmatranjima srednja adolescencija općenito smatra periodom kada je vršnjački utjecaj najizraženiji (Brown 2004; Steinberg i Monahan 2006), postoji mogućnost da se i ova dobná granica pomjera, odnosno, da amplituda vršnjačkog utjecaja najvišu tačku dostiže ranije, a što se moglo odraziti na rezultate koje smo dobili u skupini srednjih adolescenata. U prilog ovome idu i navodi Berndta (1979), koji ističe da bi se dob od 14 godina mogla smatrati periodom kada vršnjački utjecaj dostiže vrhunac. Ove pretpostavke bi svakako bilo značajno ispitati u budućim istraživanjima.

Na kraju, važno se osvrnuti i na metodološka ograničenja provedenog istraživanja. Kao prvo, korelacijska priroda istraživanja ne omogućava zaključivanje o uzročno-posljedičnim vezama između ispitivanih varijabli. Provedene analize, dakle, korištene su u svrhu ispitivanja usklađenosti podataka sa teorijski postavljenim kauzalnim procesima, ali ne i za demonstriranje kauzalne veze. Dodatna poteškoća odnosi se na transverzalnu prirodu nacрта. Naime, premda su analize provedene u tri dobne skupine doprinijele razumijevanju specifične uloge osobnih i okolinskih faktora u objašnjenju samopoštovanja tokom različitih razdoblja adolescencije, odgovor na pitanje da li se udio pojedinih prediktorskih varijabli u objašnjenju samopoštovanja zaista mijenja u funkciji dobi adolescenta, mogu nam dati jedino longitudinalna istraživanja. Važno metodološko ograničenje je i pitanje generaliziranja dobijenih rezultata na opću po-

pulaciju osnovnoškolaca, srednjoškolaca i studenata. Premda smo generabilnost dobijenih rezultata nastojali povećati prikupljajući podatke u više različitih osnovnih i srednjih škola, kao i fakulteta, ipak se radi o prigodnom uzorku sudionika. U pogledu razmatranja ograničenja provedenog istraživanja, važno je ukazati i na činjenicu da su korelacije između većine prediktorskih varijabli bile statistički značajne, što je u nekim slučajevima proizvelo efekat supresije. Na koncu, važno je uzeti u obzir i činjenicu da ispitivane skupine prediktora objašnjavaju nešto više od 40% ukupne varijance samopoštovanja kod srednjih adolescenata, te nešto manje od 50% ukupne varijance samopoštovanja kod mlađih i starijih adolescenata, što ukazuje da je značajan dio varijance kriterija ipak ostao neobjašnjen. To s jedne strane upućuje na potrebu daljnjih istraživanja ovih odrednica, uz određena metodološka poboljšanja, a s druge, pokazuje kako je neophodno uključiti i druge varijable koje su također povezane sa ovim konstruktom. Sukladno tome, u budućim bi istraživanjima bilo značajno uključiti varijable poput samoefikasnosti, atribucijskih stilova, optimizma i postignuća adolescenta. Pored ovih varijabli, značajno bi bilo uzeti u obzir i socioekonomski status obitelji, obilježja kulture kojoj pojedinac pripada, te informacije o socijalnoj podršci obitelji, ali i kvaliteti odnosa sa drugim značajnim figurama u životu adolescenta, poput braće/sestara i nastavnika.

Dobijeni rezultati upućuju da je pri razmatranju osobnih i okolinskih odrednica samopoštovanja, nužno uzeti u obzir različite oblike obiteljskih i vršnjačkih interakcija, ali i respektirati razvojne specifičnosti pojedinih razdoblja adolescencije. Naime, rezultati ovog istraživanja jasno ukazuju da udio kvalitete dijadnih i grupnih obiteljskih i vršnjačkih interakcija u objašnjenju samopoštovanja nije isti tokom različitih razdoblja adolescencije. Također, činjenica da se određene prediktorske varijable nisu pokazale značajnim u objašnjenju samopoštovanja kod adolescenata u potpunom regresijskom modelu, ukazuje da je njihova relativna važnost u objašnjenju kriterija različita, a što nije moguće uočiti kada se doprinosi pojedinih osobnih i okolinskih varijabli ispituju izolovano jedni od drugih.

5. LITERATURA

1. Amirazodi, Fatemah, Maryam Amirazodi (2011), "Personality traits and self-esteem", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 29, 713-716.
2. Armsden, Gay C., Mark T. Greenberg (1987), "The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence", *Journal of Youth and Adolescence*, 16 (5), 427-454.
3. Bagwell, Catherine L., Andrew F. Newcomb, Villiam M. Bukowski (1998), "Preadolescent friendship and peer rejection as predictors of adult adjustment", *Child Development*, 69(1), 140-153.
4. Barbaranelli, Claudio, Gian Vittorio Caprara, Annarita Rabasca, Concetta Pastorelli (2003), "A questionnaire for measuring the big five in late childhood", *Personality and Individual Differences*, 34(4), 645-664.
5. Bean, Roy A., Kevin R. Bush, Patrick McKenry, Stephan M. Wilson (2003), "The impact of parental support, behavioral control, and psychological control on the academic achievement and self-esteem of African American and European American adolescents", *Journal of Adolescent Research*, 18(5), 523-541.
6. Berndt, Thomas J. (1979), "Developmental changes in conformity to peers and parents", *Developmental Psychology*, 15, 608-616.
7. Bester, Garfield (2007), "Personality development of the adolescent: Peer group versus parents", *South African Journal of Education*, 27(2), 177-190.
8. Brković, Aleksa D. (2011), *Razvojna psihologija*, Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju, Čačak
9. Brown, Bradford B. (2004), "Adolescents' relationships with peers", In: R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology*, 2nd ed., John Wiley & Sons, Inc, Hoboken, New Jersey, 363-394
10. Bukowski, William M., Betsy Hoza, Michael Boivin (1993), "Popularity, friendship, and emotional adjustment", *New Directions for Child and Adolescent Development*, 60, 23-37.
11. Burić, Irena, Ivana Macuka, Izabela Sorić, Anita Vulić-Prtorić (2008), "Samopoštovanje u ranoj adolescenciji: Važnost uloge roditeljskog ponašanja i školskog postignuća". *Društvena istraživanja*, 4-5, 887-906.
12. Caprara, Gian Vittorio, Claudio Barbaranelli, Laura Borgogni, Marco Perugini (1993), "The "Big Five Questionnaire": A new questionnaire to assess the five factor model", *Personality and Individual Differences*, 15(3), 281-288.

13. Collins, W. Andrew, Brett Laursen (2004), "Parent-adolescent relationships and influences". In: R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology*, 2nd ed., John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 331-362.
14. Coopersmith, Stanley (1967), *The antecedents of self-esteem*, W. H. Freeman & Co., San Francisco
15. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (1985), "The general causality orientations scale: Self-determination in personality", *Journal of Research in Personality*, 19(2), 109-134.
16. Deković, Maja, Wim H. Meeus (1997), "Peer relations in adolescence: Effects of parenting and adolescents' self-concept", *Journal of Adolescence*, 20(2), 163-176.
17. Fass, Michael E., Johnatan G. Tubman (2002), "The influence of parental and peer attachment on college students' academic achievement", *Psychology in the Schools*, 39(5), 561-573.
18. Field, Andy (2009), *Discovering statistics using SPSS: Introducing statistical methods* (2nd ed.), Sage Publications Inc., Thousand Oaks, California
19. Furnham, Adrian, Helen Cheng (2000), "Lay theories of happiness", *Journal of Happiness Studies*, 1(2), 227-246.
20. Gorbett, Kelly, Theresa Kruczek (2008), "Family factors predicting social self-esteem in young adults", *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 16, 58-65.
21. Graziano, William G., Lauri A. Jensen-Campbell, John F. Finch (1997), "The self as a mediator between personality and adjustment", *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(2), 392-404.
22. Harter, Susan (1999), *The construction of the self: A developmental perspective*, The Guilford Press, New York
23. Harter, Susan (1986), "Processes underlying the construction, maintenance, and anachment of the self-concept in children", In: J. Suits & A.G. Greenwald (Eds.), *Psychological perspectives on self, Vol. 3*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 137-181.
24. Hazan, Cindy, Debra Zeifman (1999), "Pair bonds as attachments: Evaluating the evidence", In: J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, The Guilford Press, New York, 336-354.
25. Hearthon, Todd F., Carrie L. Wyland (2003), "Assessing self-esteem", In: S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.), *Positive psychological assessment: A handbook*

- of models and measures*, American Psychological Association, Washington DC, 219-233.
26. Hunter, Sally B., Brian K. Barber, Heidi E. Stolz (2015), "Extending knowledge of parents' role in adolescent development: The mediating effect of self-esteem", *Journal of Child and Family Studies*, 24(8), 2474-2484.
 27. Jackson, Linda A., Donna A. Gerard (1996), "Diurnal types, the big five personality factors and other personal characteristics", *Journal of Social Behavior and Personality*, 11, 273-283.
 28. Keefe, Keunho, Thomas J. Berndt (1996), "Relations of friendship quality to self-esteem in early adolescence", *The Journal of Early Adolescence*, 16(1), 110-129.
 29. Keller, Tiffany (1999), "Images of the familiar: Individual differences and implicit leadership theories", *The Leadership Quarterly*, 10, 589-607.
 30. Klarin, Mira, Slavica Šimić-Šašić, Ana Proroković (2012), "The contribution of family and peer interaction to the understanding of self-esteem in adolescents: Gender and cultural similarities and differences", *International Journal of Humanities and Social Science*, 2(21), 1-12.
 31. Klarin, Mira (2004), "Uloga socijalne podrške vršnjaka i vršnjačkih odnosa u usamljenosti predadolescenata i adolescenata", *Društvena istraživanja*, 13(6), 1081-1097.
 32. Lacković-Grgin, Katica (2006), *Psihologija adolescencije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
 33. Lacković-Grgin, Katica (1994), *Samopojmanje mladih*, Naklada Slap, Jastrebarsko
 34. Laible, Deborah J., Gustavo Carlo, Scott C. Roesch (2004), "Pathways to self-esteem in late adolescence: The role of parent and peer attachment, empathy, and social behaviors", *Journal of Adolescence*, 27(6), 703-716.
 35. Laible, Deborah J., Gustavo Carlo, Marcela Raffaelli (2000), "The differential relations of parent and peer attachment to adolescent adjustment", *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 45-59.
 36. Larkin, Kevin T., Nicole L. Frazer, Elizabeth Semenchuk (1996), "Physiological, affective, and behavioral responses to interpersonal conflict among males from families with different levels of cohesion, and adaptability", *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 18(3), 239-254.
 37. Martinac-Dorčić, Tamara, Marta Ljubešić (2008), "Psihološka prilagodba roditelja na dijete s kroničnom bolesti", *Društvena istraživanja*, 6, 1107-1129.

38. Martinac-Dorčić, Tamara (2007), *Prilagodba roditelja djece oboljele od cerebralne paralize*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
39. McCrae, Robert R., Paul. T. Costa (1992), "An introduction to five factor model and its applications", *Journal of Personality*, 60(2), 175-215.
40. Meeus, Wim H., Maja Deković (1999), "Identity development, parental and peer support in adolescence: Results of a national Dutch survey", *Adolescence*, 30, 931-944.
41. Mota, Catarina Pinheiro, Oaula Mena Matos (2013), "Peer attachment, coping, and self-esteem in institutionalized adolescents: The mediating role of social skills", *European Journal of Psychology of Education*, 28(1), 87-100.
42. Noom, Marc J., Maja Deković, Wim H. Meeus (1999), "Autonomy, attachment, and psychosocial adjustment during adolescence: A double-edged sword?", *Journal of Adolescence*, 22(6), 771-783.
43. Olson, David H., Joyce Portner, Richard Bell (1982), *FACES II: Family adaptability and cohesion evaluations scales*, Family Social Science, University of Minnesota, St. Paul, MN
44. Olson, David H., Douglas Sprenkle, Candyce Russell (1979), "Circumplex model of marital and family systems: Cohesion, and adaptability dimensions, family types, and clinical applications", *Family Process*, 18, 3-28.
45. Parker, Jeffrey G., Kenneth H. Rubin, Dstephen A. Erath, Julie C. Wojslawowicz, Allison A. Buskirk (2006), "Peer relationships, child development, and adjustment: A developmental psychopathology perspective", In: D. Cicchetti & D.J. Cohen (Eds.), *Developmental psychopathology, Vol 1: Theory and method* (2nd ed.), John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey, 419-493.
46. Parker, Jeffrey G., Steven R. Asher (1993), "Friendship and friendship quality in middle childhood: Links with peer group acceptance, and feelings of loneliness, and social dissatisfaction", *Developmental Psychology*, 29(4), 611-621.
47. Paterson, Janis E., Jan Prior, Jeff Field (1995), "Adolescent attachment to parents and friends in relation to aspects of self-esteem", *Journal of Youth and Adolescence*, 24, 365-376.
48. Patterson, Gerald R., Phillip A. Fisher (2002), "Recent developments in our understanding of parenting: Bidirectional effects, causal models and the search for parsimony", In: M.H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting, Vol 5: Practical issues in parenting* (2nd ed.), Lawrence Erlbaum Associates Inc., Hillsdale, New Jersey, 59-89

49. Peterson, Gary W. (2005), "Family influences on adolescent development", In: T. P. Gullota & G. R. Adams (Eds.), *Handbook of adolescent behavioral problems: Evidence-based approaches to prevention and treatment*, Springer Science & Business Media, Inc., New York: 27-57.
50. Piaget, Jean, Bärbel Inhelder (1969), *The psychology of the child*, Basic Books, New York
51. Pittman, Laura, Adeya Richmond (2008), "University belonging, friendship quality, and psychological adjustment during the transition to college", *The Journal of Experimental Education*, 76(4), 343-362.
52. Preacher, Kristopher J., Andrew F. Hayes (2004), "SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models", *Behavior Research Methods, Instruments and Computers*, 36(4), 717-731.
53. Pullmann, Helle, Jüri Allik (2000), "The Rosenberg self-esteem scale: Its dimensionality, stability and personality correlates in Estonian", *Personality and Individual Differences*, 28(4), 701-715.
54. Raboteg-Šarić, Zora, Marija Šakić (2014), "Relations of parenting styles and friendship quality to self-esteem, life satisfaction, and happiness in adolescents", *Applied Research in Quality of Life*, 9(3), 749-765.
55. Raja, Shyamala Nada, Rob McGee, Warren R. Stanton (1992), "Perceived attachment to parents, and peers, and psychological well-being in adolescence", *Journal of Youth and Adolescence*, 21, 471-485.
56. Robins, Richard W., Jessica L. Tracy, Kali H. Trzesniewski, Jeff Potter, Samuel D. Gosling (2001a), "Personality correlates of self-esteem", *Journal of Research in Personality*, 35, 463-482.
57. Robins, Richard W., Holly M. Hendin, Kali H. Trzesniewski (2001b), "Measuring global self-esteem: Construct validation of a single item measure and the Rosenberg self-esteem scale", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 151-161.
58. Rohner, Ronald Preston, Abdul Khaleque, David E. Cournoyer (2008), "Parental acceptance-rejection theory, methods, evidence and implications", In: R. P. Rohner & A. Khaleque (Eds.). *Handbook for the study of parental acceptance and rejection* (4th ed.), Rohner Research Publications, Storrs, CT, 1-37.
59. Rohner, Ronald Preston, Abdul Khaleque (2002), "Parental acceptance-rejection and life-span development: A universalist perspective", *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(1), 1-10.

60. Rohner, Ronald Preston (1984), *Handbook of the study of parental acceptance and rejection* (rev. ed.), University of Connecticut, Center for the Study of Parental Acceptance and Rejection, Storrs
61. Rosenberg, Morris (1965), *Society, and the adolescent self-image*, Princeton University Press, Princeton, NJ
62. Sánchez-Queija, Inmaculada, Alfredo Oliva, Agueda Parra Jiménez (2016), "Stability, change, and determinants of self-esteem during adolescence and emerging adulthood", *Journal of Social and Personal Relationships*, 34 (8), 1-18.
63. Smetana, Judith G., Nicole Campione-Barr, Aaron Metzger (2006), "Adolescent development in interpersonal and societal contexts", *Annual Review of Psychology*, 57, 255-284.
64. Steinberg, Laurence, Kathryn C. Monahan (2007), "Age differences in resistance to peer influence", *Developmental Psychology*, 43(6), 1531-1543.
65. Steinberg, Laurence, Jennifer S. Silk (2002), "Parenting adolescents", In: M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting, Vol 1: Children and parenting* (2nd ed.), Lawrence Erlbaum Associates Inc., Hillsdale, New Jersey, 103-135.
66. Steinberg, Laurence, Amanda Sheffield Morris (2001), "Adolescent development", *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 2(1), 55-87.
67. Steinberg, Laurence, Susan B. Silverberg (1986), "The vicissitudes of autonomy in early adolescence", *Child Development*, 57(4), 841-851.
68. Sullivan, Harry Stack (1953), *The interpersonal theory of psychiatry*, Norton, New York
69. Tabachnick, Barbara G., Linda S. Fidell (2013), *Using multivariate statistics* (6th ed.). Pearson, Boston
70. Tuce, Đenita, Indira Fako (2014), "Odrednice zadovoljstva životom kod adolescenata", *Psiholgijske teme*, 23(3), 407-434.
71. Tuce, Đenita (2012), *Percepcija roditeljskog ponašanja i obiteljsko funkcioniranje kao odrednice prilagodbe kod adolescenata*, Neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
72. Wilkinson, Ross B. (2004), "The role of parental and peer attachment in the psychological health and self-esteem of adolescents", *Journal of Youth and Adolescence*, 33(6), 479-493.
73. Zeigler-Hill, Virgil, Christopher J. Holden, Brian Enjaian, Ashton C. Southard, Avi, Haijinag Li, Qinglin Zhang, (2015), "Self-esteem instability and personality: The connections between feelings of self-worth and the big five dimensions of personality", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(2) 183-198.

PERSONALITY TRAITS, QUALITY OF FAMILY INTERACTIONS AND QUALITY OF PEERS INTERACTIONS AS DETERMINANTS OF SELF-ESTEEM IN ADOLESCENTS

Summary:

The aim of this paper was to examine the contribution of adolescents' personal characteristics, family context variables and peer context variables in explaining the variance of self-esteem during early, middle and late adolescence. The research sample consisted of 344 students (7th and 8th graders) from six elementary schools, 370 students (2nd and 3rd graders) from five high schools and 357 college students (2nd and 3rd graders) from five higher education institutions. The average age of participants was $M=12.6$ ($SD=.63$) for elementary school students, $M=16.5$ ($SD=.57$) for high school students and $M=20.6$ ($SD=1.17$) for college students. The following instruments were applied: Socio-demographic Features Questionnaire, Big Five Questionnaire, Big Five Questionnaire for Children, Parental Acceptance-Rejection Questionnaire, Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale, Friendship Quality Questionnaire, Inventory of Peer Attachment-Revised and Self-esteem Scale. The results of hierarchical analyses indicate that described set of predictor variables account for 48% of total variance of self-esteem in young adolescents, 41% of total variance of self-esteem in middle adolescents and 46% of total variance of self-esteem in older adolescents. Considering personality and peer context variables, in all three adolescent groups, the self-esteem was significantly predicted by emotional stability/emotional instability and energy, and by perceived quality of attachment with peers, respectively. With respect to family context variables, the self-esteem was significantly predicted by perceived family cohesion and adaptability in young adolescents, by perceived parental acceptance-rejection of mothers in middle adolescents and by perceived parental acceptance-rejection of both (mothers and fathers) in older adolescents. The results of this study clearly indicate the necessity of taking into account the different forms of family and peer interactions, as well as the developmental specificities of particular period of adolescence, when considering personal and environmental determinants of self-esteem in adolescents.

Key words: self-esteem; adolescents; family; peers; personality traits

Adresa autorica

Authors' address

Đenita Tuće, Jadranka Kolenović-Đapo, Indira Fako

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

djenita.tuce@gmail.com, jadranka_djapo@yahoo.com, fakoindira@gmail.com

UDK: 316.61

Primljeno: 02. 06. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nermin Mulaosmanović

SAMOPŠTOVANJE I SAMOEFIKASNOST KAO DETERMINANTE STRAHA OD NEGATIVNE EVALUACIJE KOD ADOLESCENATA

Strah od negativne evaluacije ima snažan uticaj na funkcioniranje mladih osoba, od socijalnih odnosa preko školskog uspjeha, pa sve do zaposlenja. Kod mladih se javlja zabrinutost za ishode različitih socijalnih situacija, odnosno mogućnosti da se bude negativno evaluirano od strane drugih. Faktori koji mogu uticati na pojavu straha od negativne evaluacije su i samopoštovanje odnosno samoeфикаsnost. Ako osoba ima dobro mišljenje o sebi i svojim sposobnostima, mogla bi biti opuštenija u socijalnim situacijama koje uvijek podrazumijevaju određeno izlaganje vlastitih osobina drugima. Da bi čovjek uspješno funkcionirao, pored određenih sposobnosti potrebno mu je i uvjerenje da će ih moći efikasno upotrijebiti. Važnu ulogu u formiranju ponašanja i ciljeva općeg ljudskog djelovanja imaju i očekivanja vezana za ishod aktivnosti koje mogu biti socijalno evaluirane. Cilj ovog rada je ispitati ulogu samopoštovanja i samoeфикаsnosti u objašnjenju straha od negativne evaluacije kod adolescenata. Populaciju u istraživanju su činili adolescenti uzrasta od 16 do 19 godina, čiji je uzorak brojao 1172 ispitanika. U istraživanju su korišteni sociodemografski upitnik, skala straha od negativne evaluacije koju je adaptirao Leary (1983), skala samopoštovanja (Rosenberg 1965), skala opće samoeфикаsnosti Schwarzer i sar. (1997) koju su adaptirali Ivanov i Penezić (1998). Upitnici su u ovom istraživanju pokazali dobre metrijske karakteristike.

Dobijeni rezultati pokazuju da je samopoštovanje značajan prediktor straha od negativne evaluacije, dok se samoeфикаsnost nije pokazala kao značajan prediktor, međutim zajedno objašnjavaju 8,8 % varijance straha od negativne evaluacije. Nije pronađena značajna razlika u strahu od negativne evaluacije s obzirom na školski uspjeh. Utvrđene su spolne razlike s obzirom na strah od negativne evaluacije. Postoji značajna razlika u strahu od negativne evaluacije s

obzirom na dob adolescenata. Navedeni rezultati upućuju da je za smanjenje stepena straha od negativne evaluacije koji može negativno uticati na ponašanje adolescenata, potrebno, pored samopoštovanja i samoeфикаsnosti, uključiti i razmatrati dodatne aspekte samopoimanja adolescenata.

Ključne riječi: strah od negativne evaluacije; samopoštovanje; samoeфикаsnost; adolescenti

UVOD

Iskustva mladih kao aktera najrazličitijih zbivanja uveliko su uslovljena slikom koju drugi imaju o njima. Kod te populacije javlja se sve veća zabrinutost za ishode socijalnih situacija. Brige počinju u ranom djetinstvu i ne jenjavaju cijelog života. Jedan od važnih socijalnih motiva je svakako da se sačuva pozitivna slika o sebi. Većina ljudi ima jaku potrebu da sebe vidi kao dobre, sposobne i časne. Negativna evaluacija ličnosti, naročito kada se odnosi na neki važan domen ličnosti, može imati nepoželjne implikacije za sliku koju osoba ima o sebi. Stoga su ljudi izrazito motivisani da izbjegnu ili umanje njen značaj ili reinterpetiraju njeno značenje na način koji će omogućiti da povrate osjećaj lične vrijednosti. Danas je jasno da konstrukt socijalne evaluacije ima veoma važno mjesto u cjelovitom objašnjenju ljudskog ponašanja. Strah od negativne socijalne evaluacije jedan od važnijih aspekata socijalne anksioznosti. Zbog toga se socijalna anksioznost nekada naziva i evaluativna anksioznost, jer joj je osnova strah od negativne ili nepovoljne evaluacije (vrednovanja) od strane drugih.

1. TEORIJSKI DIO RADA

Mnogobrojne su životne situacije u koje su uključeni drugi ljudi, kao što su: različiti vrste javni nastupi, razne vrste testiranja, društvena okupljanja i posjete javnim mjestima. Zajednička baza ovih situacija često je strah od procjene drugih ljudi, odnosno potencijalne mogućnosti da će doći do negativnog vrednovanja od strane drugih ili ostavljanja nepovoljnog utiska. Ponekad je to strah da će se na neki način ispasti neadekvatan. Prema Schlenker and Leary (1982), oblik anksioznosti koji nastaje iz stvarne prisutnosti ili očekivanja socijalne evaluacije u stvarnim ili zamišljenim socijalnim situacijama naziva se socijalna anksioznost. Socijalno

anksiozna osoba ima snažnu želju ostaviti dobar dojam na druge ljude, ali istovremeno je zabrinuta hoće li u tome uspjeti (Komadina, Juretić, Živčić i Bećirević 2013). Smatra se da u neposrednim socijalnim interakcijama percepcija tuđih reakcija utiče na osjećaje vezane za sebe. Kada se govori o strahu od negativne evaluacije onda se najčešće ukazuje na stepen u kojem pojedinci doživljavaju bojazan pri mogućnosti da ih drugi negativno evaluiraju (Radovanović i Glavak 2003). Javljanje straha je primjetno kako pri aktivnoj evaluaciji tako i prema zamišljenoj evaluaciji. Strah od negativne evaluacije kao koncept u određenoj mjeri obuhvata tradiciju temeljne podjele svih ponašanja na ona koja su usmjerena na postizanje odobravanja i ponašanja usmjerenih na izbjegavanje neodobravanja (Burušić 2007). U ovoj podjeli strah od negativne evaluacije odražava dugotrajnu zaokupljenost pojedinca izbjegavanjem neodobravanja, što neizravno uključuje veću zaokupljenost mišljenjima i procjenom drugih te veću usmjerenost na dojmove koji se stvaraju vlastitim ponašanjem.

Konstrukt socijalne evaluacije u psihologiji se počeo intenzivno spominjati od šesdesetih godina prošlog vijeka u okviru različitih istraživačkih problema naročito u području socijalne psihologije i psihologije ličnosti (Burušić, Milas i Rimac 2003). Smatra se da su osobe koje ispoljavaju strah od negativne evaluacije sklone da razvijaju iskrivljene zaključke i pretpostavke u vezi sa socijalnim situacijama. Neke od njih su: (1) sklonost da se nejasni, neodređeni ili neutralni socijalni stimuli tumače kao negativni (najčešće kao kritika, neprihvatanje i odbacivanje), (2) sklonost da se negativni socijalni stimuli tumače kao mnogo opasniji, štetniji ili više ugrožavajući nego što se kasnije ispostavi da su bili i (3) sklonost da se precijeni vjerovatnoća javljanja negativnog socijalnog događaja. Navode se dva tipa socijalnog straha karakteristična za socijalnu anksioznost: strah od procjene drugih ljudi i anksioznost u socijalnim interakcijama (Komadina i sar. 2013). Ističe se da su oni koji misle loše o samima sebi skloniji vjerovati da i drugi imaju isto mišljenje. Stoga i govorimo o samopoštovanju i samoefikasnosti adolescenata kao važnim faktorima za pojavu straha od negativne evaluacije. Danas je na osnovu ispitivanja prilično jasno da je s konstruktom socijalne evaluacije bitno povezano samopoimanje (Lacković-Grgin 1994; Radovanović i Glavak 2003). Ključnu ulogu u razvoju niza poremećaja mogu imati nestabilan pojam o sebi i nisko samopoštovanje (Mirjanić i Milas 2009). Samopoštovanje kao važan aspekt samopoimanja se smatra unutarnjom mjerom za blagostanje u socijalnim odnosima, i posebno je povezan sa anksioznosti koja narušava samopoštovanje (Kordić i Pajević 2007). Rosenberg (1965) definira samopoštovanje kao pozitivan ili negativan stav o sebi. Prema Radovanović i Glavak

(2003) to je evaluativni aspekt samopoimanja i stupanj u kojem osoba ima opći osjećaj vrijednosti i valjanosti.

Za razliku od samopoštovanja, Bezinović (1988) definira samoeфикаsnost kao uvjerenje pojedinca da može uspješno ostvariti ponašanje koje je potrebno da bi se postigao određeni ishod. Riječju, to su uvjerenja koja ljudi imaju o vlastitim sposobnostima. Prema Opačić (1995), samoeфикаsnost se koristi da bi se označila specifična uvjerenja pojedinca o tome kakve su njegove sposobnosti da izvrši neku aktivnost i očekivanja pojedinca vezana uz ishod te aktivnosti. Osobe niskog samopoštovanja su više osjetljive na uticaje sa strane. Mnogi sposobni ljudi zbog uvjerenja u svoju nekompetentnost ne pokušavaju aktualizirati sebe, potrebne su im intervencije podizanja uvjerenja u vlastite sposobnosti (Lacković–Grgin 1994). Osobe s izraženim strahom od negativne evaluacije izvještavaju o većoj sumnji u vlastitu sposobnost da na druge ostave poželjan dojam. Navodi se da je anksioznost posljedica moguće ili postojeće evaluacije od strane druge osobe – bilo u realnim, bilo u zamišljenim socijalnim situacijama. U neposrednim socijalnim interakcijama percepcija tuđih reakcija utiče na osjećaje vezane za sebe a na duže staze kumulativno iskustvo s tuđim evaluacijama utiče na samopoimanje i samopoštovanje (Lacković–Grgin 1994). Ističe se da su više anksiozne osobe okupirane razmišljanjem o tome šta će reći, utiskom koji ostavljaju i kako izgledaju, općenito sebe više vrednuju, stoga i ispitivanja pokazuju da je socijalna anksioznost negativno povezana sa općim samopoštovanjem (Radovanović i Glavak 2003). Visoko anksiozne osobe u socijalnim situacijama sklone su sebe negativno vrednovati (Schlenker i Leary 1982.). Previše su okupirane razmišljanjem o tome što će reći, dojmom koji ostavljaju i kako izgledaju, općenito sebe lošije vrednuju, pa istraživanja pokazuju da je socijalna anksioznost negativno povezana s općim samopoštovanjem (Kocovski i Endler 2000).

Samoeфикаsnost se navodi kao izvor motivacije da se održi pozitivna slika o sebi. Jedna od kognitivnih distorzija socijalne anksioznosti je uvjerenje osobe da nije efikasna u socijalnim interakcijama. S tim u vezi postoje dva tipa očekivanja: prvi tip se odnosi na lične sposobnosti za postizanje željenog ishoda, dok se drugi tip očekivanja o ishodu odnosi na mogućnost konačnog postizanja željenog ishoda. Prema Banduri (1997), očekivanja o samoeфикаsnosti su sudovi o tome kako se osoba treba ponašati u određenoj situaciji kako bi postigla određeni cilj ili se učinkovitije nosila sa stresnim situacijama i važnija su od očekivanja o ishodu. Smatra se da kumulativno iskustvo sa tuđim evaluacijama na duže periode utiče na samopoimanje i samopoštovanje. Koliko se pojedinac trudi i koliko pokazuje upornost dok se

suočava s preprekama u neprilagođenim situacijama može ukazivati na to koliko vjeruje u svoje sposobnosti. Niska razina samoefikasnosti praćena je visokim nivoom anksioznosti uključujući socijalno anksiozne probleme (Muris 2002). Tarkhan, Esmaeilpour i Tizdast (2013) ukazuju na vezu samoefikasnosti i socijalne anksioznosti. Navedeni autori ističu da osobe koje ne vjeruju u svoje sposobnosti često oklijevaju, neodlučne su, postaju sumnjičave u svoju izvedbu, što može voditi većem nivou straha od negativne evaluacije.

Veoma značajno je ispitivanje povezanosti straha od negativne evaluacije i školskog uspjeha. Djeca koja osjetljivo reagiraju na negativne procjene suočavaju se s poteškoćama u prilagođavanju društvenim situacijama (npr. školi) (Kim and Choi 2020). Učenici u školama dobijaju ocjene putem pismenog i usmenog ispitivanja tokom školske godine. Usmena ispitivanja su posebno stresna za osobe kod kojih je izražena socijalna anksioznosti, a moguće je da pritom postoji više distraktivnih faktora (Puklek-Levpušček i Videc 2008). Obično se događa da se socijalno anksiozne osobe u situacijama procjenjivanja povlače, što može da utiče na njihov uspjeh. Njihova zabrinutost da postoji mogućnost za negativnu evaluaciju vodi češće slabijoj izvedbi ili izbjegavanju situacije gdje bi takva evaluacija mogla nastupiti. Ako bi postajala mogućnost da se izmakne iz takve situacije oni je iskoriste. Kim i Choi (2013) ukazuju da strah od negativne evaluacije utiče na toleranciju prema akademskom neuspjehu, što je u vezi sa akademskom motivacijom. Međutim, prema Burušiću (2007) socijalna anksioznost se pokazala pozitivnim prediktorom uspjeha na ispitu, a kao objašnjenje za to navodi se da socijalno anksiozne osobe ulažu više truda u učenje i polaganje ispita (Burušić 2007). La Greca i Lopez (1998) ističu da oni koji doživljavaju više socijalne anksioznosti ne pokazuju nužno manje akademske uspjehe u odnosu na svoje socijalno manje anksiozne kolege. Također se navodi da je motivacija važan faktor socijalne anksioznosti. Ističe se da nema uvijek motivacije za ostvarenje određenog dojma, međutim, što je veća motivacija za postizanje određenog dojma, veća je i vjerovatnost da će se pojaviti socijalna anksioznost. Prema Leary i Kowalska (1990) osobe sa većim strahom od negativne evaluacije u većoj mjeri su ovisne o drugima i više se trude da dobiju odobravanje drugih. Ovakve osobe se lošije osjećaju kada su negativno evaluirane i osjetljive su na kritiku.

Studije ukazuju da su žene ranjivije kada je u pitanju socijalna evaluacija (Puklek-Levpušček i Videc 2008). U istraživanju Janjetovića (1996) se pokazalo da djevojke imaju veći stepen straha od socijalne evaluacije. Govori se o njihovoj većoj potrebi za socijalnim odobravanjem i fidbeku o njihovom fizičkom izgledu. Takav rezultat ide u prilog tvrdnji da su djevojčice već u ranom i srednjem djetinjstvu, a napose u

adolescentskoj dobi, usmjerenije na socijalne odnose i efikasnije u samopromatranju u odnosu na dječake, što posljedično kod njih izaziva veću samokritičnost i sukladno tome pojačan intenzitet anksioznih reakcija. Neke strategije su pokazale da su žene više podložne stresu i da izbjegavaju nove socijalne situacije. Istraživanja potvrđuju spolne razlike u socijalnoj anksioznosti (Inderbitzen-Nolan i Walters 2000; La Greca i Lopez 1998, Puklek i Vidmar 2000).

Tjeskoba i strahovi nastaju u složenom odnosu učenika i njegove okoline, formiraju se stvarnim ili potencijalnim vanjskim pritiscima, opasnostima i prijetnjama i/ili unutarnjim zamišljenim prosudbama i asocijacijama. Prema Pahić (2008), postoji trend rasta anksioznosti što je viši razred. Općenito je utvrđeno da se sadržaj strahova i anksioznosti vremenom mijenja kao rezultat razvojnih iskustava i povećanih kognitivnih sposobnosti, s fokusom koji se premješta od konkretnih, vanjskih strahova prema sve više internaliziranoj, apstraktnoj anksioznosti (Vulić-Prtorić 2002). Jedan dio autora izvještava o većem intenzitetu briga, straha od negativne evaluacije u ranoj adolescenciji (Inderbitzen-Nolan i Walters 2000; La Greca i Lopez 1998; Puklek i Vidmar 2000).

Kao što je navedeno izraženost straha od negativne evaluacije kod adolescenata može predstavljati značajan problem u njihovom funkcionisanju. Stoga je važno rano prepoznati ovaj problem i adekvatno ga tretirati. Razvijen je niz kognitivnih i bihevioralnih tehnika. Osobe koje ispoljavaju socijalnu anksioznost sklone su da razviju iskrivljene zaključke i pretpostavke u vezi sa svojim socijalnim situacijama (Krnetić 2006). Tretmani izlaganja su kreirani radi gašenja kondicionirane reakcije straha na socijalne znakove, ostvaruju se ponovljenim izlaganjem u mašti ili uživo. Najčeće se u radu sa osobama traži da sastave hijerarhiju zasašujućih socijalnih situacija, od najmanje do najveće, koje izazivaju socijalnu anksioznost. Primjena relaksacije ima za cilj da zamijeni stari kondicionirani odgovor (strah) novim kondicioniranim odgovorom (relaksacija). Također se preporučuje trening socijalnih vještina. Kognitivnim restrukturiranjem teži se promjeni disfunkcionalnih vjerovanja o socijalnim situacijama. Značajni pristupi su racionalno-emocionalna terapija, trening samouputa, kognitivna terapija (Leahy, Holland i Mc Ginn 2014). Ciljevi racionalno-emocionalno-bihevioralnog tretmana su pomoći klijentu da: odustane od iracionalnih uvjerenja, promijeni pogrešne procjene i predviđanja, odustane od izbjegavajućeg ponašanja, nauči nedostajuće socijalne vještine (Marić 2000).

Prema Leahy, Holland i Mc Ginn (2014), meditacija usredotočene svjesnosti je jedan od tretmana koji se predlaže. Navodi se i kombinacija već spomenutih tehnika: socijalne vještine uz kognitivnu modifikaciju, izlaganje uz trening upravljanja

anksioznosću, izlaganje uz kognitivno restrukturiranje i izlaganje, kognitivno restrukturiranje i trening vještina. Predlaže se testiranje negativnih vjerovanja kroz domaće zadaće. Disfunkcionalne bazične pretpostavke utvrđuju se i mijenjaju putem biheioralnih eksperimenata i kognitivnog restrukturiranja. Navedene tehnike su se pokazale efektivnim (Leahy, Holland and Mc Ginn 2014; Bardak-Ćurko 2020).

2. METODOLOŠKI DIO RADA

2.1. Problem i cilj

Osnovni problem istraživanja je bio ispitati odnos samopoštovanja i samoeфикаsnosti sa strahom od negativne evaluacije kod adolescenata. Cilj je bio ispitati ulogu samoeфикаsnosti i samopoštovanja u objašnjenju straha od negativne evaluacije, te njenu izraženost u odnosu na spol, dob, školski uspjeha u funkciji adekvatnijeg pristupa ovom aspektu socijalne anksioznosti kod adolescenata.

2.2. Zadaci i hipoteze

S obzirom na to da su istraživanja straha od negativne evaluacije kod mladih rijetka, a imajući u vidu neke dosadašnje rezultate, postavljeni su sljedeći zadaci:

1. istražiti da li su samopoštovanje i samoeфикаsnost značajni prediktori straha od negativne evaluacije;
2. ispitati da li postoje značajne razlike u strahu od negativne evaluacije u odnosu na školski uspjeh;
3. utvrditi da li postoje značajne razlike u strahu od negativne evaluacije s obzirom na spol adolescenata;
4. ispitati da li postoje značajne razlike u strahu od negativne evaluacije u odnosu na dob adolescenata.

2.3. Hipoteze:

1. Očekuje se da su samopoštovanje i samoeфикаsnost značajni prediktori straha od negativne evaluacije (hipoteza postavljena u skladu sa prethodnim istraživanjima Baron i Kenny 1986; Bezinović 1990; Leary i Kowalski 1995; Kocovski i Endler 2000; Radovanović i Glavak 2003; Jane-Frances and Ebele 2014).

2. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u strahu od negativne evaluacije u odnosu na školski uspjeh, pri čemu će učenici sa nižim školskim uspjehom imati veći strah od negativne evaluacije (hipoteza postavljena u skladu sa istraživanjima Živčić-Bećirević i Rački 2006; Kim and Choi 2013).
3. Očekuje se da postoji statistički značajna razlika na skali straha od negativne evaluacije s obzirom na spol, pri čemu će djevojke imati izraženiji strah od negativne evaluacije (u skladu sa istraživanjima La Greca i Lopez 1988; Endler i sar. 2002; Knezić 2007; Iqbal and Ajmal. 2018).
4. Pretpostavlja se da postoji statistički značajna razlika u strahu od negativne evaluacije u odnosu na dob adolescenata, gdje će stariji imati manji strah od negativne evaluacije (prema istraživanjima Lacković-Grgin 2000; Pahić 2008; Iqbal i Ajmal, 2018).

2.4. Uzorak

U istraživanje su bili uključeni adolescenti prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda srednjih škola sa prostora Tuzlanskog kantona. Uzorak je formiran po principu prigodnog odabira. U istraživanje su uključeni adolescenti iz stručnih - trogodišnjih, tehničkih i općih zanimanja četverogodišnjeg trajanja. Škole u kojima je urađeno istraživanje su iz različitih sredina kako gradskih tako i prigradskih, iz većih i manjih općina kantona. Ovo istraživanje je obuhvatilo 1172 ispitanika. Uzrast istraživanjem obuhvaćenih ispitanika kretao se između 16 i 19 godina. S obzirom na to da je istraživanje ciljano usmjereno na adolescente, te da su sudionici učenici srednjih škola (trogodišnjeg i četvorogodišnjeg stepena obrazovanja), prosječna starosna dob svih ispitanika bila je $M = 17,02$ ($SD = 0,988$).

2.5. Instrumentarij

Korišten je upitnik o sociodemografskim podacima ispitanika prilagođen za ovo istraživanje, a na osnovu kojeg su dobijeni podaci o spolu, dobi i školskom uspjehu. U istraživanju je korištena skala straha od negativne evaluacije koju je adaptirao Leary (1983). Ova skala sastoji se od 12 čestica. Faktorska struktura ukazuje na dva faktora. Čestice koje se grupišu unutar prvog faktora odnose se na prisustvo straha od negativne socijalne evaluacije, dok se tvrdnje grupisane oko drugog faktora odnose na odsustvo ovog straha. Pouzdanost skale dobijena u ovom istraživanju iznosi ($\alpha = 0,819$). Korištena je i Rosenbergova skala samopoštovanja. Skala se sastoji od 10

čestica. Faktorsku strukturu skale čine dva faktora. Ajtemi koji se grupišu unutar prvog faktora se odnose na pozitivnu procjenu samopoštovanja, dok se tvrdnje grupisane oko drugog faktora odnose na procjenu niskog samopoštovanja. Unutarnja pouzdanost je zadovoljavajuća ($\alpha=0,796$). U istraživanju je korištena skala opće samoeфикаsnosti Schwarzera i sar. (1997) koju su adaptirali Ivanov-Penezić (1998). Skala samoeфикаsnosti se sastoji od 10 ajtema, i svaka se stavka skoruje od 1, što označava minimalno slaganje sa tvrdnjom, do 5, što označava maksimalno slaganje sa tvrdnjom. Faktorsku strukturu čini jedan faktor, koji govori o jednodimenzionalnosti skale, a sve tvrdnje koje se grupišu unutar tog faktora odnose se na samoeфикаsnost. Unutarnja pouzdanost skale iznosi ($\alpha=0,882$). Kao mjera školskog postignuća bio je korišten opći uspjeh učenika (prosječna ocjena) na kraju godine.

2.6. Postupak

Istraživanje je provedeno u srednjim školama Tuzlanskog kantona na populaciji adolescenata, koju su činili učenici prvih, drugih, trećih i četvrtih razreda. Na početku je pribavljena saglasnost od škola i roditelja, te obavljen razgovor sa razrednicima tih odjeljenja, u kojem je također naglašen značaj istraživanja. Tokom prikupljanja podataka zadovoljeni su etički principi i standardi koji se odnose na psihološka istraživanja. Prosječno trajanje popunjavanja upitnika bilo je 45 minuta, odnosno jedan školski čas. Istraživanje je provedeno za vrijeme redovne nastave u srednjim školama na časovima odjeljenskih zajednica. Ispitanici su učestvovali dobrovoljno i imali su mogućnost odustajanja. Samo jedan manji broj nepravilno popunjenih upitnika nije ušao u obradu podataka.

3. REZULTATI

Prvi zadatak se odnosio na utvrđivanje značajnosti samopoštovanja i samoeфикаsnosti kao prediktora u objašnjenju straha od negativne socijalne evaluacije mladih. Zbog preglednosti rezultata u Tabeli 1 su prvo prikazani deskriptivni podaci za varijable uključene u regresionu analizu. Prosječan nivo straha od negativne evaluacije u ovom istraživanju iznosi ($M=23.51$; $SD=6.571$), dobijena vrijednost aritmetičke sredine na skali samopoštovanja je ($M=27.87$; $SD=6.579$) a prosječna vrijednost na skali samoeфикаsnosti iznosi ($M=38.31$; $SD=7.295$). Podaci ukazuju na negativnu asimetričnost na skalama samopoštovanja, straha od negativne evaluacije i samoeфикаsnosti.

Tabela 1: Deskriptivni statistički pokazatelji za varijable straha od negativne evaluacije, samoeфикаsnost i samopoštovanje

	N	Min	Max	M	SD	Skjunis	Kurtosis
Strah negativna evaluacija	1172	4	44	23.51	6.571	-.020	-.067
Samopoštovanje	1172	3	40	27.87	6.579	-.371	-.265
Samoeфикаsnost	1172	10	50	38.31	7.295	-.708	1.065

U Tabeli 2 su prikazane korelacije prediktora (samopoštovanja i samoeфикаsnosti) sa kriterijskom varijablom (strah od negativne evaluacije), gdje je uočljivo da postoji niska ali značajna negativna korelacija samopoštovanja i straha od negativne evaluacije ($r=-.294$, $p=.01$), također je pronađena veoma niska ali značajna korelacija između samoeфикаsnosti i straha od negativne evaluacije ($r=-.074$, $p=.05$).

Tabela 2: Povezanost straha od negativne evaluacije sa samopoštovanjem i samoeфикаsnosti

	Samoeфикаsnost	Samopoštovanje
Strah od negativne evaluacije	-.074	-.294
Sig	.005	.000
N	1172	1172

Iz Tablice 3 je vidljivo da koeficijent multiple korelacije između prediktorskih varijabli (samopoštovanja i samoeфикаsnosti) i kriterija (straha od negativne evaluacije) iznosi ($R=-.297$), ($F(2, 1169)=56.539$, $p<0,01$). Može se uočiti da samoeфикаsnost ne doprinosi značajno kriteriju (straha od negativne evaluacije) dok je prediktorska varijabla samopoštovanje značajna i ostvaruje negativan doprinos kriterijskoj mjeri

Tabela 3: Multipla regresiona analiza sa beta opterećenjima i nivoima značajnosti pojedinačnih doprinosa za kriterijsku varijablu strah od negativne evaluacija

Prediktori	β	t	p
		-10.297	
	-.310		.000
Samopoštovanje	.042	1.394	.164
Samoeфикаsnost			
	$R = .297$	$R^2 = .088$	$F = 56.539$ ($df=2, 1169$)
			$p=.000$

($\beta = -.310$, $p < .01$). Samopoštovanje i samoefikasnost zajedno objašnjavaju 8,8 % kriterijske varijable (straha od negativne evaluacije).

Drugi zadatak se odnosio na ispitivanje straha od negativne socijalne evaluacije i školskog uspjeha. Utvrđeno je da školski uspjeh nije statistički značajno povezan sa strahom od negativne evaluacije ($r = .348$, $p > .05$). Na osnovu rezultata je vidljivo da nije potvrđena druga hipoteza. Povezanost između straha od negativne evaluacije i školskog uspjeha prikazana je u Tabeli 4.

Tabela 4: Povezanost straha od negativne evaluacije i školskog uspjeha

	Školski uspjeh
Strah od negativne evaluacije	0.031
Sig	.348

Na skali straha od negativne evaluacije najveći skor su postigli učenici sa nedovoljnim i dovoljnim uspjehom ($M = 23.86$, $SD = 6.13$), a dobijene razlike nisu se pokazale statistički značajnim ($F(3, 1169) = .304$, $p > .005$), što je prikazano u Tabeli 5. Stoga se smatra da su prikazane razlike produkt slučajnosti, a da stvarnih razlika u nivou straha od negativne evaluacije među učenicima različitog školskog uspjeha zapravo nema.

Tabela 5: Razlike u strahu od negativne evaluacije s obzirom na školski uspjeh

	N	M	SD	F	p
Nedovoljan/dovoljan	230	23.86	6.136	6.573	.875
Dobar	326	23.37	6.517		
Vrlodobar	409	23.43	6.405		
Odličan	207	23.82	7.076		
Ukupno	1172	23.51	.304		

Rezultati ovog istraživanja ukazuju da veći strah od negativne evaluacije imaju djevojke u odnosu na mladiće ($M\check{z} = 23.92$, $Mm = 23.05$), što potvrđuje vrijednost t-testa ($t(1170) = -2.289$, $p < .05$). Rezultati su prikazani u tabeli 6.

Tabela 6: Spolne razlike u strahu od negativne evaluacije

Skala	Spol	N	M	SD	t-test	P
Strah od negativne evaluacije (NS)	muški	552	23,05	6,2	-2,289*	0,05
	ženski	620	23,92	6,86		

U četvrtom zadatku bilo je potrebno ispitati razlike u strahu od negativne evaluacije u odnosu na dob kod mladih. Na skali straha od negativne evaluacije najveći skor su postigli šesnaestogodišnjaci ($M=24.37$; $SD=6.50$). Najmanji stepen straha od negativne evaluacije na osnovu samoprocjene imaju adolescenti od 18 i 19 godina ($M=22.92$; $SD=6.93$), (tabela 7). O statističkoj značajnosti razlika govori F-test, čija je vrijednost $F(2 (1170)=6.517 (p<.01)$, što ukazuje na potvrdu četvrte hipoteze.

Tabela 7: Razlike u strahu od negativne evaluacije s obzirom na dob

16 godina	473	24.37	6.509	6.517	.000
17 godina	286	23.45	6.419		
18 godina/19 godina	413		6.933		
Ukupno	1172	22.92			

4. DISKUSIJA

U ovom istraživanju su ispitanici pokazali nešto izraženiji strah od negativne evaluacije u odnosu na druga slična istraživanja, što bi moglo ukazivati da učenici, u težnji da se što bolje predstave u socijalnim situacijama, pokazuju određen nivo straha od negativne evaluacije. Vrijednosti na skali straha od negativne evaluacije u ovom istraživanju su nešto veće od drugih istraživanja (Radovanović i Glavak 2002; Bezinović 1988). Dosadašnja istraživanja o strahu od negativne evaluacije učenika (Bezinović 1988; La Greca i Lopez 1988; Tomljenović i Nikčević-Milković 2005; Pahić 2008) nisu dala dosljedne rezultate. Ovaj konstrukt često je posmatran u sklopu mjerenja socijalne anksioznosti. Međutim, potrebno je imati na umu da socijalna anksioznost kod pojedinaca oscilira tokom vremena i ovisno o situaciji, ali postoje relativno trajne individualne razlike u intenzitetu i učestalosti njezina doživljavanja, koje su posljedica iskustva i bioloških faktora (Schlenker i Leary 1982).

Mnogo je faktora koji utiču na strah od negativne evaluacije. Samopoštovanje i samoeфикаsnost čine samo jednu grupu, pri čemu se samopoštovanje pokazalo značajnim u objašnjenju straha od negativne evaluacije. Naši rezultati istraživanja su saglasni sa istraživanjima koja ukazuju na povezanost samopoštovanja i straha od negativne evaluacije (Leary i Kowalski 1995; Baumeister i sur. 1989; Kocovski i Endler 2000; Jane-Frances i Ebele 2014; Stopa, Brown, Luke i Hirsch 2010; Baron i Kenny 1986). Navodi se i da je nisko samopoštovanje rizični faktor za pojavu

socijalne anksioznosti (Ritter, Ertel, Beil, Steffens i Stangier 2013). Može se reći da su tehnike samopredstavljanja nešto izraženije kod adolescenata u cilju očuvanja samopoštovanja. Veći stepen pozitivnog samovrednovanja moguće je da smanjuje situacionu procjenu koja može dovesti do negativne evaluacije. Prema Schlenker i Leary (1982) osobe s izraženim strahom izvještavaju o većoj sumnji u vlastitu sposobnost da na druge ostave poželjan dojam, strah od negativne evaluacije negativno je povezan sa samopoštovanjem, a pozitivno sa situacijskom anksioznosti i sramežljivosti. Osobe koje osjećaju veći strah od negativne evaluacije motiviranije su za postizanje socijalnog odobravanja i više se boje reakcije neodobravanja od osoba s manje izraženim strahom (Leary i sar. 1998.). Visoko anksiozne osobe u socijalnim situacijama sklone su sebe negativno vrednovati (Schlenker i Leary 1982). Preokupirane su razmišljanjem o tome šta će reći, dojmovima koje ostavljaju i kako izgledaju, općenito sebe lošije vrednuju. Loše mišljenje o samom sebi ukazuje na vjerovanje da i drugi imaju isto mišljenje. Navedeno se može objasniti i na način da ljudi koji imaju viši nivo straha od negativne evaluacije su često usmjereni na prepoznavanje negativnih socijalnih znakova koji mogu negativno djelovati na njihovo samovrednovanje. Međutim nisu svi nalazi jednoznačni, budući da je u nekim studijama zabilježeno da kod socijalno anksioznih studenata može biti prisutno i visoko samopoštovanje (Nordstorma i sar. 2014).

Beidel i Morris (1995) su utvrdili da socijalno anksiozna djeca imaju manje povjerenje u svoje kognitivne sposobnosti. Radovanović i Glavak (2003) su pronašli da se percipirana nekompetentnost pokazala umjereno pozitivno i statistički najznačajnije povezana sa socijalnom anksioznošću. Percepcije vlastitih socijalnih vještina je u vezi sa socijalnom anksioznošću i strahom od negativne evaluacije (Leary i Kowalski 1995.). Velika je vjerovatnost da osobe koje pokazuju visok nivo socijalne anksioznosti imaju i iskrivljenu percepciju svojih sposobnosti, vještina i kompetencija. Istraživanja provedena u području socijalnih vještina pokazuju da socijalno anksiozne osobe potcjenjuju svoje socijalne vještine (Clark i Wells 1995) kada se usporede sa objektivnim procjenama posmatrača (Rapee i Lim 1992). Sve navedeno uzazuje da naši rezultati istraživanja, kada su u pitanju samoefikasnost i strah od negativne evaluacije, nisu konzistentni sa drugim istraživanjima koja ukazuju da socijalno anksiozne osobe umanjuju svoju izvedbu u socijalnim interakcijama (Kashdan 2004). Dalje se smatra da je niska samoefikasnost povezana sa simptomima anksioznosti (Faure i Loxton 2003; Kashdan i Roberts 2004; Shnek, Irvine, Stewart i Abbey 2001). Rezultati istraživanja (Bezinović 1990) pokazuju da percepcija vlastite kompetentnosti i socijalna anksioznost dijele najmanje 25% zajedničkih faktora.

Moguće objašnjenje rezultata našeg istraživanja je u tome što se samoeфикаsnost zasniva na vjerovanju da možemo nešto ostvariti, što ne podrazumijeva stvarne sposobnosti ili vještine u određenoj situaciji. Postoji mogućnost da osobe sa izraženim strahom od negativne evaluacije imaju i niža očekivanja za postizanje ciljeva i to može poslužiti kao metoda suočavanja s tjeskobom mehanizmom suzbijanja odbrambenog pesimizma. Moguće je da bi samoeфикаsnost imala veći efekat sa drugim facetama samopoimanja. Od značaja je i njena medijska uloga u zavisnosti od modela za objašnjenje straha od negativne evaluacije. Davanje lažnih odgovora kao i namjerno iskrivljavanje istine moglo je biti jedan od razloga dobijenih rezultata. Moguće je da osoba ima loše mišljenje o vlastitim važnim osobinama, ali da smatra da se unatoč tome može u dobrom svjetlu predstavljati drugima u socijalnim interakcijama.

Rezultati našeg istraživanja nisu pokazali statistički značajnu povezanost između straha od negativne evaluacije i školskog uspjeha, što je u skladu sa rezultatima Pahić (2008) i Puklek-Levpušček i Videc (2008), gdje također nije pronađena veza između školskog uspjeha i socijalne anksioznosti. Prema Kodžopeljić (2013) dobijeni rezultati sugeriraju da strah od negativne evaluacije i negativna slika o sebi objašnjavaju zanemarljiv procenat varijanse akademskog uspjeha, ali da strah od negativne evaluacije ostvaruje značajnu i to pozitivnu korelaciju sa uspjehom. Za razliku od navedenih istraživanja Živčić-Bećirević i Rački (2006) ukazuju na značajnu povezanost između socijalne anksioznosti i akademskog neuspjeha. Kim i Choi (2013) također pokazuju da je strah od negativne evaluacije povezan sa tolerisanjem akademskog neuspjeha, što utiče na akademsku motivaciju. Prema Kim i Choi (2020), veliki strah od negativne evaluacije slabi akademsku motivaciju. Russell i Topham (2012) smatraju da se studenti koji imaju socijalnu anksioznost slabije prilagođavaju na studij, te su skloniji odustajanju od fakulteta.

Međutim, postoje i oprečni rezultati. Socijalna anksioznost se u nekim slučajevima pokazala pozitivnim prediktorom uspjeha (Radovanović i Glavak 2003). Opravdanje bi se moglo tražiti i u tome što osobe koje imaju osjećaj straha od negativne evaluacije se u većini slučajeva povlače i postaju pasivne izbjegavajući situacije gdje bi ta evaluacija mogla nastupiti. A moguće je i da ulažu više truda i bolje se pripremaju, više uče, kao što sugerira Burušić (2007). Potrebno je imati na umu da se socijalna anksioznost može mijenjati kod osobe protokom vremena i ovisno o situaciji (Radovanović i Glavak 2003). Hughes i suradnici (2006) navode da treba razlikovati najmanje dva tipa socijalne anksioznosti: anksioznost vezanu uz socijalne interakcije i anksioznost vezanu uz izvedbu neke radnje. Moguće da adolescenti ne pokazuju

socijalnu anksioznost samo na domeni izvedbe, a da drugu domenu treba dodatno ispitivati. U objašnjenju ovih veza može se dotaći i načina provjeravanja znanja pismenim i umenim putem i izazivanja straha od negativne evaluacije. U istraživanjima Clark i Wells (1995) pismeno rješavanje zadataka nije bilo dovoljno da se aktivira perspektiva o procjeni drugih jer postoji mogućnost da se više usmjerilo na sami zadatak.

Nisu pronađene statistički značajne razlike u strahu od negativne evaluacije s obzirom na školsko postignuće. Neke od razloga možemo potražiti u tome da su svi učenici, bez obzira na školski uspjeh, tokom školovanja često podvrgnuti evaluaciji i ocjenjivanju. Moguće da strah od negativne evaluacije kod učenika nije izražen upravo iz razloga što su vrlo često pod lupom. U adolescentnom periodu traži se, i veoma je bitna, procjena vršnjaka, a sama otvorenost i ekperimentiranje učenika koje društvo podržava je svakako jedan vid izlaganja socijalnim situacijama. Moguće je da na taj način se smanjuje izraženost straha od negativne evaluacije, što bi moglo pomoći u objašnjenju rezultata. Ako se učenici vide kompetentnim na akademskom i socijalnom planu, oni sebe doživljavaju pozitivno, zadovoljni su, što utiče pozitivno na razvitak njihovog samopoštovanja a smanjuje nivo straha od negativne evaluacije. S druge strane, negativna percepcija sebe na jednom ili drugom planu izazvat će negativne osjećaje, veću socijalnu anksioznost a time i strah od evaluacije.

Kada su u pitanju spolne razlike u strahu od negativne evaluacije više rezultate su pokazale djevojke, što je u skladu sa istraživanjima La Greca i Lopez (1988) koji su pronašli da je kod adolescentica viši nivo straha od negativne evaluacije. Tu su i rezultati Poulton i sar. (1997) kao i Endler i sar. (2002). Leary i Kowalski takve nalaze objašnjavaju u okviru samoprezentacijske perspektive. Prema ovom objašnjenju, muškarci i žene u toku socijalizacije stiču različite socijalne kompetencije.

U istraživanju Janjetovića (1996) se pokazalo da djevojke imaju veći stepen straha od socijalne evaluacije. U tom pogledu uz važnost fizičkog izgleda može se govoriti i o njihovoj većoj potrebi za socijalnim odobravanjem. Takav rezultat ide u prilog tvrdnji da su djevojčice već u ranom i srednjem djetinjstvu, a napose u adolescentskoj dobi, usmjerene na socijalne odnose i efikasnije u samopromatranju u odnosu na dječake, što posljedično kod njih izaziva veću samokritičnost i sukladno tome pojačan intenzitet anksioznih reakcija. Bezinović (1988) nije našao spolne razlike kod straha od negativne socijalne evaluacije. Slični rezultati su nađeni i u istraživanjima Kozjak (2005), Jane-Frances and Ebele (2014), Van den Bergh (2019). Mnoga stanja se razlikuju u njihovom intenzitetu s vremenom, kao i pojava okidača kao što su društveni događaji (Cash 2008). Opravdanje za ovakve rezultate mogli bismo

potražiti u tome što su djevojke još usmjerene na mišljenje i veći uticaj sredine, manje neovisne u odnosu na dječake. Smatra se da do razlika dolazi u zavisnosti koji aspekt socijalne anksioznosti se mjeri. Većina nalaza se objašnjava samoprezentacijom, jer muškarci i žene u toku socijalizacije stiču različite socijalne kompetencije. Razina evaluativne anksioznosti obično ovisi o tome koju vrstu socijalne kompetencije situacija zahtijeva. Same razlike u očekivanjima ponašanja su kod muškog i ženskog spola mogle dovesti do razlike.

Očekivali smo da stariji učenici imaju manji stepen straha od negativne evaluacije zbog veće zrelosti, strategija koje su usvojili i adaptacije na školske i druge uslove, što je i potvrđeno. Iako se ukazuje da zbog većih očekivanja, veće odgovornosti i složenosti nastavnih sadržaja stariji učenici bi mogli imati veći stepen anksioznosti, a samim tim i veći strah od negativne evaluacije, ovo istraživanje to nije pokazalo. Rezultati našeg istraživanja su u skladu sa rezultatima istraživanja Iqbal i Ajmal (2018), Pahić (2008). Ističe se da se intenzitet socijalne anksioznosti stabilizira do osamnaeste godine (Lacković-Grgin 2000). Neka istraživanja ukazuju na veću socijalnu anksioznost sa dobi (Knezić 2007). Vulić-Prtorić (2003) u istraživanju strahova u djetinjstvu i adolescenciji ukazuju na postojanje dobnih razlika u intenzitetu anksioznosti. Dobne razlike nisu nađene u istraživanjima (Jane-Frances i Ebele 2014; Tomljenović i Nikčević-Milković 2005). Mogući razlozi manjeg straha od negativne evaluacije u našem istraživanju kod starijih učenika leže u tome što dolaze u fazu kada ne smatraju da je njavažnije mjerilo za njihovo ponašanje mišljenje drugih, nego da oni imaju svoj referentni okvir i da osnovu čini njihova samoevaluacija. Međutim, kod mladih učenika osjećaj straha od negativne evaluacije je za nas bio očekivan, jer su oni još u fazi dokazivanja i predstavljanja drugima.

Socijalna poželjnost odgovora na skalama samoprocjene bi mogla biti ograničavajući faktor, naročito jer se radi o stavovima prema sebi i načinu samopredstavljanja. Ograničavajući faktor je i mali broj istraživanja straha od negativne evaluacije sa kojim bi se usporedili podaci ovog istraživanja. Uglavnom je strah od negativne evaluacije proučavan u okviru socijalne anksioznosti.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje je predstavilo značaj samopoštovanja i samoeфикаsnosti za objašnjenje straha od negativne evaluacije, te ukazalo na značaj prepoznavanja ovog problema i potrebu primjene ranih intervencija kako bi se umanjio strah od negativne evaluacije. Rezultati su pokazali da je samopoštovanje značajan prediktor straha od

negativne evaluacije i da zajedno sa samoefikasnosti objašnjavaju značajan dio varijance. Kada je u pitanju samoefikasnost, ona se nije pokazala značajnim prediktorom, što upućuje na potrebu daljeg istraživanja njenog efekta. Nisu pronađene značajne razlike u strahu od negativne evaluacije kod adolescenata u odnosu na školski uspjeh. Utvrđene su spolne razlike, gdje djevojke pokazuju veći strah od negativne evaluacije a stariji adolescenti izvještavaju o manjem stepenu straha od negativne evaluacije. Sve navedeno ukazuje da je potrebno pristupiti ranim intervencijama, te da je pored treninga socijalnih vještina važno jačati samopoštovanje kako bi adolescenti lakše prevazilazi strah od negativne evaluacije i ostvarivali svoje ciljeve. Također bi škole trebale prepoznati poteškoće adolescenata prilikom socijalnog izlaganja u školskim situacijama, te omogućiti prijatnu atmosferu, kako bi se adolescenti osjećali samopouzdana. Naročito je važno kroz treninge razvijati vještine upravljanja svojim emocijama i vještine prezentacije prilikom socijalnog izlaganja u cilju postizanja boljih akademskih rezultata.

LITERATURA

1. Beidel, Deborah C., Samuel M. Turner (1998), *Shy children, phobic adults: Nature and treatment of social phobia*, American Psychological Association, Washington, DC
2. Beidel, Deborah C., Tracy L. Morris (1995), "Social phobia", In: J. S. March (Ed.), *Anxiety disorders in children and adolescents*, Guilford Press, New York, NY, 181-211.
3. Bardak-Ćurko, Nataša (2020), "Prikaz slučaja racionalno-emozivne bihevioralne terapije anksiozno-depresivnog stanja", *Društvene i humanističke studije*, 2 (11), 229-248.
4. Bezinović, Petar (1988). "Prikaz skala za mjerenje nekih aspekata samopojmanja", u: Anić, N. (ur.), *Praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije*, Društvo psihologa Hrvatske, Zagreb
5. Bodroža, Bojana (2011), "Samoafirmacija u službi održanja o sebi nakon pozitivne i negativne evaluacije ličnosti", *Primenjena psihologija*, 2, 93-110.
6. Bojinović, Jelena, Jasmina Kodžopeljić, Jasmina Pekić (2013), "Motivacija za učenje i prokrastinacija kao prediktori podbacivanja učenika u školi", *Nastava i vaspitanje*, LXII (1), 5-25.
7. Brown, Rupert (2000), *Group processes within and between groups*, Blackwell, Publishers, Malden, MA

8. Burušić, Josip (2007), *Samopredstavljanje: taktike i stilovi*, Naklada Slap, Jastrebarsko
9. Burušić, Josip, Goran Milas, Ivan Rimac (2003), "Utvrdjivanje povezanosti i temeljne strukture nekoliko aspekata socijalne evaluacije", *Psihologijske teme*, 12, 33-42.
10. Cash, Thomas F. (2008), *The body image workbook: An 8 step programme for learning to like your looks*, New Harbinger, Oakland, C.A.
11. Clark, David M., Adrian Wells (1995), "A Cognitive Model of Social Phobia", u: R. G. Heimberg, M. R. Liebowitz, D. A. Hope i F. R. Schneier (Ur.), *Social Phobia: Diagnosis, Assessment, and Treatment*, The Guilford Press, New York, 69-93.
12. Crowne, Douglas P., David Marlowe (1960), "A new scale of social desirability independent of psychopathology", *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349-354.
13. Heimberg, Richard G., Robert E. Becker (2000), *Cognitive-behavioral group therapy for social phobia*, The Guilford Press, New York - London
14. Hughes, Diane, James Rodriguez, Emilie P. Smith, Deborah J. Johnson, Howard C. Stevenson, Paul Spicer (2006) "Parents' ethnic-racial socialization practices: A review of research and directions for future study", *Developmental Psychology*, 42(5), 747-770.
15. Iqbal, Amna, Amna Ajmal (2018), "Fear of Negative Evaluation and Social Anxiety in Young Adults", *Peshawar Journal of Psychology and Behavioral Sciences*, 4(1), 49-57.
16. Jane-Frances, Agbuz, Ibida Ebele (2014), "Assessment of Negative Self-Image and Fear of Negative Evaluation Among Adolescents and Young Adults", *Psychology Research*, 4 (11) 905-914.
17. Janjetović, Dragan (1996), "Polne razlike u osloncu generalnog koncepta o sebi adolescenata", *Psihologija*, 4, 478-498.
18. Janjetović, Dragan (1996a), "Školski uspeh i koncept o sebi adolescenata", *Nastava i vaspitanje*, 3, 498-516.
19. Juretić, Jasminka (2008), "Socijalna i ispitna anksioznost te percepcija samoeфикаsnosti kao prediktori ishoda ispitne situacije", *Psihologijske teme* 17 (1), 15-36.
20. Kashdan, Todd B., John E. Roberts (2004), "Social anxiety's impact on affect, curiosity and social self-efficacy during a high self-focus social threat situation", *Cognitive Therapy and Research*, 28(1), 119-141.
21. Kessler, Ronald C., Katherine A. McGonagle, Shanyang Zhao, Christopher

- B. Nelson, Michael Hughes, Suzann Eshleman, Hans-Ulrich Wittchen, Kenneth S. Kendler (1994), "Lifetime and 12-month prevalence of DSM-III-R psychiatric disorders in the United States", *Archives of General Psychiatry*, 51, 8-19.
22. Kim, Seyoung, Naya Choi (2020), "The Relationships between Children's Ego Function and Fear of Negative Evaluation Affecting Academic Failure Tolerance in Early School Age: Analysis by Grade Level Considering Sustainability of Academic Motivation", *Sustainability*, 12, 1888, 1-12.
23. Kim, Seyoung, Naya Choi (2013), "The effects of ego strength, stress coping styles and fear of negative evaluation on children's peer relationships", *Korean Journal of Child Studies*, 34(4), 37-52.
24. Kocovski, Nancy L., Norman S. Endler (2000), "Social anxiety, self-regulation, and fear of negative evaluation", *European Journal of Personality*, 14(4), 347-358.
25. Kordić, Boris, Desimir Pajević (2007), *Opšta psihologija sa socijalnom psihologijom*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
26. Komadina, Tamara, Jasminka Juretić, Ivanka Živčić-Bećirević (2013), "Uloga socijalne anksioznosti, samootvaranja i doživljavanja pozitivnih emocija u objašnjenju kvalitete prijateljskih odnosa kod studenata", *Psihologijske teme*, 22(1), 51-68.
27. Krnetić, Igor (2006), "Evaluacija racionalno emotivno bihevioralne terapije socijalne anksioznosti: istraživanje na pojedincu", u: V. Nešić i sar. (ur.), *Primenjena psihologija. Zbornik radova naučnog skupa Dani primenjene psihologije*, Filozofski fakultet u Nišu, 107-125.
28. Lacković-Grgin, Katica (2006), *Psihologija adolescencije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
29. Lacković-Grgin, Katica (1994), *Samopoimanje mladih*, Naklada Slap, Jastrebarsko
30. La Greca, Aannette, Nadia Lopez (1998), "Social anxiety among adolescents: Linkages with peer relations and friendships", *Journal of abnormal child psychology*, 26 (2), 83-94.
31. Leary, Mark R., Robin M. Kowalski (1995), *Social Anxiety*, Guilford Press, New York
32. Leahy, Robert L., Stephen J. Holland, Lata K. MC Ginn (2014), *Planovi tretmana i intervencija za depresiju i anksiozne poremećaje*, Naklada Slap, Jastrebarsko:

33. Marić Zorica (2000), *Racionalno emotivno bihevioralna terapija*, u: Stojnov, D. (ur.), *Psihoterapije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
34. Mladenović, Uroš, Jasna Knebl (1999). "Religioznost, aspekti self-koncepta i anksioznost adolescenata", *Psihologija*, 1-2, 83-96.
35. Muris, Peter (2002), "Relationships between self-efficacy and symptoms of anxiety disorders and depression in a normal adolescent sample", *Personality and Individual Differences*, 32(2), 337-348.
36. Nordstrom, Alicia H., Lisa M. Swenson Goguen, Marnie Hiester (2014), "The Effect of Social Anxiety and Self-Esteem on College Adjustment, Academics, and Retention", *Journal of College Counseling*, 17(1), 48-63.
37. Opačić, Goran (1995), *Ličnost u socijalnom ogledalu*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
38. Pahić, Tea (2008), "Povezanost situacijske anksioznosti s brojem opravdanih izostanaka i školskim uspjehom u osnovnoj školi", *Napredak*, 149 (3), 312-325.
39. Poulton, Richie, Philip Trainor, Warren Stanton, Rob McGee, Simon Davies, Phil Silva (1997), "The (in)stability of adolescent fears", *Behavior Research and Therapy*, 35, 2, 159-163.
40. Reiss, Steven (1991), "Expectancy theory of fear, anxiety and panic", *Clinical Psychology Review*, 11 (2), 141-153.
41. Puklek Levpušček, Melita, Mojca Videc (2008), "Psychometric Properties of the Social Anxiety Scale for Adolescents and Its relation to Positive Imaginary Audience and Academic Performance in Slovene Adolescents", *Studia Psychologica*, 50, 1, 49-65.
42. Radovanović, Nataša, Renata Glavak (2003), "Povezanost straha od negativne evaluacije sa samopoimanjem i socijalnom percepcijom kod adolescenata", *Društvena istraživanja*, 12 (6), 1123-1139.
43. Rapee, Ronald M., Lina Lim (1992), "Discrepancy between self and observer ratings of performance in social phobics", *Journal of Abnormal Psychology*, 101(4), 728-731.
44. Ritter, Viktoria, Christine Ertel, Katja Beil, Melanie C. Steffens, Ulrich Stangier (2013), "In the presence of social threat: Implicit and explicit self-esteem in social anxiety disorder", *Cognitive Therapy and Research*, 37 (6), 1101-1109.
45. Russell, Graham, Phil Topham (2012), "The impact of social anxiety on student learning and well being in higher education", *Journal of Mental Health*, 21 (4), 375-385.

46. Schlenker, Barry R., Mark R. Leary (1982), "Social anxiety and self-presentation. A conceptualization and model", *Psychological Bulletin*, 92 (3), 641-669.
47. Stopa, Lusija, Mike A. Brown, Michelle A. Luke, Colette R. Hirsch (2010), "Constructing a self: the role of self-structure and self-certainty in social anxiety", *Behaviour Research and Therapy*, 48 (10), 955-965.
48. Tarkhan, Morteza, Mina Esmaeilpour, Taher Tizdast (2013), "A study of the relationship between social anxiety, social self-efficacy and body image in the girl students of the Islamic Azad University at Tonekabon Branch", *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 2 (4), 510-515.
49. Tomljenović, Željko, Anela Nikčević-Milković (2005), "Samopoštovanje, anksioznost u ispitnim situacijama i školski uspjeh kod djece osnovnoškolske dobi", *Suvremena psihologija*, 8(1), 51-62.
50. Tovilović, Snežana (2004), "Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije socijalne anksioznosti", *Psihologija*, 37 (1), 63-88.
51. Turk Cynthia L., Richard G. Heimberg, Susan M. Orsillo, Craig S. Holt, Andrea Gitow, Linda L. Street, Franklin R. Schneier, Michael R. Liebowitz (1998) "An investigation of gender differences in social phobia", *Journal of Anxiety Disorders*, 12 (3), 209-223.
52. Van den Bergh, Saoirse (2019), *Leaving Certificate Graduates Quality of School Life and Fear of Negative Evaluation: A Comparative Study*, Dublin Business School, Department of Psychology.
53. Vulić-Prtorić, Anita (2006), "Anksiozna osjetljivost: fenomenologija i teorije", *Suvremena psihologija*, 9 (2), 171-193
54. Vulić-Prtorić, Anita (2002), "Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji", *Suvremena psihologija*, 5 (2), 271-293.
55. Zubić, Darija, Josip Burušić (2009), "Fizička atraktivnost kao odrednica sociometrijskog statusa: moderirajući uticaj samopoštovanja i socijalne anksioznosti", *Suvremena psihologija*, 12(1), 63-80.
56. Živčić-Bećirević, Ivanka, Željko Rački (2006), "Uloga automatskih misli, navika učenja i ispitne anksioznosti u objašnjenju školskog uspjeha i zadovoljstva učenika", *Društvena istraživanja*, 15, 6 (86), 987-1004.

SELF-ESTEEM AND SELF-EFFICACY AS DETERMINANTS OF THE FEAR OF NEGATIVE EVALUATION IN ADOLESCENTS

Summary:

The functioning of young people is greatly affected by the fear of negative evaluation, from social relations through school success all the way to later employment. There are concerns about the outcomes of different social situations, which often leads to the fear of negative evaluation or the fear of the possibility of being negatively evaluated by others. The appearance of the fear of negative evaluation is influenced by some of the possible factors which include: self-esteem and self-efficacy. If a person has a good opinion about themselves and their abilities, they could be more relaxed in social situations that always involve a certain exposure of their own features to others. In order for a person to function successfully, in addition to certain abilities, the person also needs the belief that those abilities will be used effectively. Expectations play an important role in the behavior formation, goals, and general human action. The aim of this paper is to examine the role of these psychological factors in the instance of the fear of negative evaluation in adolescents. The study consisted of 1172 adolescents which included young people ages 16 to 19.

According to the results, self-esteem is a significant predictor of the fear of negative evaluation, while self-efficacy did not prove to be a significant predictor, but together they indicate 8.8 % of criterion variance. In the fear of negative evaluation with regard to school achievement, no significant difference was found. Gender differences were found with regard to fear of negative evaluation. With regard to adolescent age, there is a significant difference in the fear of negative evaluation. The stated results suggest that in order to reduce the degree of fear of negative evaluation that may negatively affect adolescent behavior, it is necessary to include and consider additional aspects of adolescent self-concept, in addition to self-esteem, self-efficacy

Key words: fear of negative evaluation; self-esteem; self-efficacy; adolescents

Adresa autora

Authors' address

Nermin Mulaosmanović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

nerminmulaosmanovic81@gmail.com

UDK 371.214:316.647

Primljeno: 30. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Valentina Pavlović Vinogradac, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović

VALUE SYSTEM AS A FACTOR OF YOUNG PEOPLE'S TRUST IN EDUCATION DURING THE COVID-19 PANDEMIC IN THREE COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE

Trust in institutions is important in the functioning of an individual society, especially in emergency situations such as the COVID-19 pandemic. The aim of this paper is to investigate the trust of young people in education during the COVID-19 pandemic in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia and to investigate the connection between trust in education and their value system. The research was conducted on 1024 students from Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia using an online survey. The PVQ-RR questionnaire on 10 basic human values (Schwartz 2017) was used in the research – self-direction, benevolence, stimulation, achievement, tradition, security, conformity, power, universalism and hedonism. The results of the multiple regression indicate that the value of *conformity* is a significant predictor of trust in education in Bosnia and Herzegovina and Serbia, while the values of *tradition*, *conformity*, *stimulation* and *universalism* are important predictors of trust in education in Croatia. These differences in results are very likely related to the specific situation in Croatia, which suffered a devastating earthquake in addition to the pandemic in its capital, which should be taken into account in the future when creating and implementing psycho-social support and assistance programs.

Key words: COVID-19; trust in education; values; Bosnia and Herzegovina; Croatia; Serbia

1. INTRODUCTION

On March 11, 2020, the World Health Organization (WHO 2020) declared a pandemic of the COVID-19 virus. Restrictive measures to prevent the spread of the coronavirus soon closed educational institutions as high-frequency gathering places where physical distance and uncontrolled transmission of the virus cannot be guaranteed despite strict rules of hygiene (Motiejūnaitė-Schulmeister, Crosier 2020). According to data from the official UNESCO website (UNESCO 2020), school closures covered 68% of the world's total school population, or 1.19 billion children who do not currently attend school in 150 countries. It was also pointed out that closing schools and organizing distance learning deepens inequality in education and unequally affects precisely children and young people in various forms of risk, so in the future we need to build an education system that will be more resistant to challenges yet unknown. However, a number of authors also recognize the current situation as a challenge to design new approaches to public education that, with its general accessibility and individual approach to each student with the help of distance learning and digital content exchange platforms, will change the current education system after physical return to school (Capurso, Dennis, Pagano Salmi, Parrino, Mazzeschi 2020; Noorani, Crosier 2020; Volpe, Crosier 2020; Zhou, Li, Wu and Zhou 2020). But remote teaching and learning in the post COVID-19 educational environment is only part of the professional and scientific interest. Children are more physically resistant to the virus, but are therefore mentally vulnerable and exposed to anxiety, behavioural disorders and fear as a result of stressors of isolation, quarantine and physical distancing, and with the return to school, following occurrences can be expected to appear: difficulty concentrating, boredom, irritability, restlessness, loneliness, discomfort, and the expression of worries (Capurso et al. 2020: 65).

The countries in which we conducted a survey of the value system in the student population in correlation with citizens' trust in education are not severely affected by the pandemic, as shown by the following statistics from 30 May 2020: in the Republic of Croatia with a population of 4.07 million, a total of 2,246 people became ill and 103 died (Ministry of the Interior of the Republic of Croatia 2020); in the Republic of Serbia with a population of 6.98 million, 11,381 people became ill and 242 people died (Government of the Republic of Serbia 2020), in Bosnia and Herzegovina with a population of 3.32 million, 2,494 people became ill and 153 people died (Ministry of Civil Affairs of Bosnia and Herzegovina 2020). We should also point out that in Croatia and Serbia schools were closed on March 16, and in Bosnia and Herzegovina

on March 11, but also that primary schools for students from the first to the fourth grade in Croatia are open from May 11, 2020.

Given that the level of trust in public institutions is an important parameter of social capital, the quality of society and significantly affects the well-being of citizens, and low levels of trust often result in a lack of citizen participation in public activities (Kaliterna Lipovčan, Brajša-Žganec 2017), at the time of the COVID-19 pandemic, it was interesting to explore young people's trust in institutions, especially in education, because schools have closed their doors globally, but at the same time turned to other methods of teaching and learning.

The target population of this research is young people because they have recently left the school system, but are still in the education system, only at the higher or university level, and the issue of education has thus remained close to them. But by their age, they are close enough to adults and therefore form a link between the "child's" and "adult" world. In addition, young people make up a population whose views are particularly important, especially those related to trust in the system, because it is they who will form that system in the future.

The aim of this paper is to compare the connection of individual value types from the Schwartz model as a predictor of the level of trust in education in the observed countries of Southeast Europe at the time of the COVID-19 pandemic. Thus, this research brings a new look at the value system and trust in institutions in an unusual situation. The research focuses on the countries of Southeast Europe that are not severely affected by the COVID-19 pandemic like some other European countries, but on the other hand are geographically very close to those that were severely affected, such as Italy. At that time, Croatia, i.e. its capital Zagreb and its surroundings, was hit by a devastating earthquake (March 22, 2020) of magnitude 5.5 according to the Richter scale, which as an additional disaster to the pandemic could affect attitudes about institutions.

1.1. Trust in education

Fortsyth, Adams and Hay (2010), discussing the achievement of collective trust in the school as an institution, point out that trust depends on the quality of cooperation and partnership between teachers, students, parents, administration and other social groups and individuals, and this partnership is achieved simultaneously by the operation of control and trust mechanisms. In doing so, they define trust as "a belief or attitude about a partner's goodwill and reliability in high-risk situations" (Fortsyth,

Adams, Hay 2010: 102). However, it is also important to point out that trust in the school as an institution of society depends on the respondent's personal experiences related to school climate, academic success, management characteristics, tolerance, inclusiveness, democratic relations and student involvement in decision-making processes and many other factors. Authors Balog-Way and McComas (2020) point out that trust, trade-offs, and preparedness are key in crisis communication during a pandemic and that transparency of communication is key in building trust in institutions, which can be applied to communication within the education system in relation to all its stakeholders.

In the Republic of Croatia, citizens' trust in institutions is regularly surveyed. In the 2016 survey (Pilar's Barometer of Croatian Society 2016), on a scale of 0 to 10, education took second place after the Croatian Army (5.67) in terms of citizens' trust with an average score of 5.59. They are followed by: health (5.21), Church (4.94), President of the Republic of Croatia (4.67), police (4.42), European Parliament (3.82), judiciary (3.14), Government of the Republic of Croatia (3.12), the Croatian Parliament (2.86) and political parties (2.49) at the back. We also have data from the fifth research wave of the European Values Survey - EVS from 2017/2018 (Baloban, Črpić 2019) where the army also enjoys the greatest trust (61% of citizens), followed by the educational system (51%), police (46%), Church (38%), the Parliament (8%), political parties (4%). The authors (Baloban, Črpić 2019) also point out that in relation to the previous research waves from 1999 and 2008, the support of citizens towards the educational system dropped from 64% to 51%. The European Union also systematically surveys citizens' trust in local, national and European institutions in large comparative and cross-national surveys (Eurobarometer 2015), which shows that citizens' trust in institutions in Croatia is significantly lower than the EU average. Croatia participates in these surveys as a member state of the European Union, but not the other countries in which we conducted the survey.

1.2. Value system

Values have been dealt with by many authors in the social sciences. Values are, in addition to norms, the basic concept of studying the sociology of culture (Giddens 2007: 20). According to Parsons, values are components of culture and a factor that regulates actors and objects in social processes (Matić 1990). Durkheim, on the other hand, believes that values are not the same and equally functional in all societies, and that they are expressed through symbols, metaphors, myths, etc. (Boudon 2001: 5-

6). Formalist Ferdinand Tönnies characterizes values as a fundamental concept of sociology and divides them into three types: economic, political and spiritual-moral values of which the last category of values is divided into institutions - political and religious, persons - heroic and loving, things - gods, temples and etc., memories and signs (Lukić 1987: 39). Croatian sociologist Josip Županov studies the values of Slavic societies and divides them into: (1) the individual level, (2) the national level, (3) the societal level (Županov 1995). At the individual level, the value of individual utilitarianism prevails, which means “the acquisition of material and other social goods” (Županov 1995: 174), at the national level, the value of heroism prevails, which is activated in times of crisis while in times of peace it is muted, and after the war it can be turned into the value of authoritarianism. At the societal level, the values that dominate in Slavic societies, according to Županov (1995) are radical egalitarianism, solidarity and authoritarianism.

When we talk about research efforts related to values, the most prominent is Shalom Schwartz, whose theory of basic human values (1992) is the most researched, especially in international research.

Values, according to Schwartz and Cieciuch (2016: 107) “(1) are beliefs linked to emotions, (2) refer to desirable goals that motivate action, (3) transcend specific actions and situations, (4) serve as standards for evaluating actions, policies, people, and events, and (5) form a relativity enduring hierarchical system ordered by importance”, also “(6) the impact of values on everyday decisions is rarely conscious, and (7) it is the relative importance of multiple, competing values that guides any action or attitude, that is, the trade-offs among relevant values” (Schwartz, Cieciuch 2016: 107).

The research of the value system in this project was conducted with Schwartz's PVQ-RR questionnaire, the current version of the instrument already used by researchers from the observed countries, such as Ferić (2009) in Croatia, Visković and Škutor (2019) in Bosnia and Herzegovina, Marušić and Oikonomon in Serbia and (2013) and Marušić-Jablanović (2018). Schwartz is the author of the theory of universal content and the structure of human values, within which he defines values as desirable goals of different importance that go beyond specific situations, and act as guiding principles in human life (Ferić 2009) and therefore distinguishes ten motivational types of values: universalism, self-direction, benevolence, security, conformity, hedonism, stimulation, achievement, tradition and power (Schwartz 1992, 2006, 2012).

Schwartz displays the values in a circle in such a way that the opposite values are negatively correlated. The ten basic values make up the four categories of higher order values. The higher order value of openness to change is made up of values of

self-direction, stimulation and part hedonism. On the other side, the higher order value of *conservation* consists of the values of tradition, conformity and security. Universalism and benevolence constitute the higher order value of *self-transcendence*, and the values of power, achievement, and in part hedonism constitute the higher order value of *self-enhancement*. As shown in Figure 1, the values of *openness to change* and conservation are mutually on opposite sides of the circular representation and are negatively correlated, that is, as the value of one value increases, the value of another decreases (Schwartz 1992, 2006, 2012).

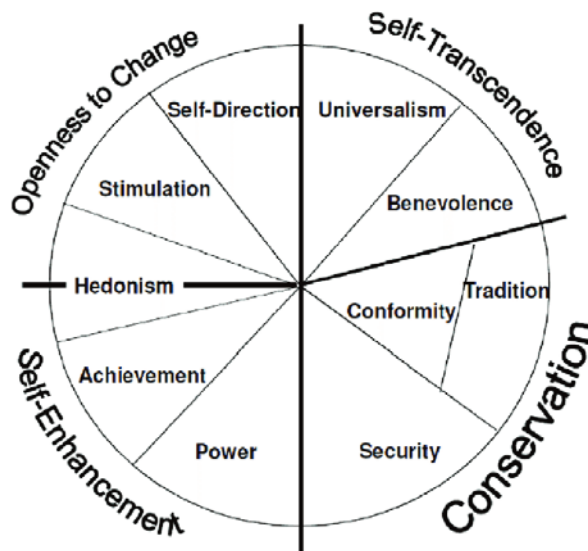

Figure 1 – Schwartz value model (1992)

According to the research on the relationship between value and trust in institutions, the research has shown that values that make up the higher order value of conservation are positively correlated with trust in institutions, while values that are negatively correlated with trust in institutions make up the higher order value of openness to change (Davide, Spini, Devos 2015; Devos, Spini, Schwartz 2002; Spini, Devos 2012; Pavlović 2019).

2. THE AIM OF THE PAPER

The aim of this paper is to investigate which of the ten basic values (universalism, self-direction, benevolence, security, conformity, hedonism, stimulation, achievement,

tradition and power) are related to young people's trust in the school system related to COVID-19 pandemic i.e. which of the ten basic values are significant predictors of trust in education in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia in such specific circumstances.

3. METHODOLOGY

The survey was conducted from March 29 to April 12, 2020 using the survey method. Data were collected through an online questionnaire distributed through social networks through student Facebook groups, given that the target population in this study were young people from Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia. Students voluntarily accessed the questionnaire on the link and filled it out. The survey was voluntary and anonymous, and the completed questionnaire also meant the informed consent of the participants. The research was conducted on a convenient sample of students.

3.1. Research instrument

The data collection instrument was an online questionnaire. The questionnaire contained questions about trust in the school system in general and trust in the school system related to COVID-19 pandemic (Likert scale from 1 to 5; 1- I do not trust at all, 2 - I do not trust, 3 - I neither do nor do not trust, 4 - I trust, 5- I have full confidence). The questionnaire also included a PVQ-RR scale on basic human values by Shalom Schwartz (2017). The PVQ-RR consists of 57 statements describing different persons. The research participants were asked to mark on a scale from 1 to 6 to which extent each described person is similar or not similar to them. The 57 items ultimately make up 10 linear combinations, or 10 basic values - universalism, self-direction, benevolence, security, conformity, hedonism, stimulation, achievement, tradition and power. Table 1 provides definitions for each value and Cronbach alpha for each variable. In addition to PVQ-RR, the instrument also contained questions related to socio-demographic characteristics (age, gender, field of study, socio-economic status, place of birth).

Table 1 – Ten basic human values (Schwartz 1992)

Higher order value	Value	Definition	Cronbach alpha
Self-transcendence	Benevolence	Preservation and enhancement of the welfare of people with whom one is in frequent personal contact	0.917
	Universalism	Understanding, appreciation, tolerance, and protection for the welfare of all people and of nature	0.897
Conservation	Conformity	Restraint of actions, inclinations, and impulses that are likely to upset or harm others and violate social expectations or norms	0.842
	Tradition	Respect, commitment, and acceptance of the customs and ideas that traditional culture or religion provides	0.795
	Security	Safety, harmony, and stability of society, relationships, and self	0.850
Self-Enhancement	Power	Social status and prestige, control, or dominance over people and resources	0.818
	Achievement	Personal success through demonstrating competence according to social standards	0.729
	Hedonism	Pleasure and sensuous gratification for oneself	0.765
Openness to change	Stimulation	Excitement, novelty, and challenge in life	0.740
	Self-Direction	Independent thought and action, choosing, creating, and exploring	0.878

3.2. Research participants

The research was conducted on a sample of 1024 students from Croatia (n = 513), Serbia (n = 295) and Bosnia and Herzegovina (n = 216). In the total sample, there are relatively significantly more female (82.9%) than male (17.1%) students. The situation is similar in individual countries, so that in the sample of respondents from Bosnia and Herzegovina 85.3% of respondents are female, in the sample from Croatia there are 82.4% of female respondents, while in the sample from Serbia there are 82.3% females. The average age of the research participants is 22.124 (SD=2.819; 18-30).

Socio-demographic characteristics of the research participants (field of study, place of birth, financial status and degree of religiosity) can be seen in Tables 2-5.

Table 2 - State

	Frequency	Valid percentage (%)
Bosnia and Herzegovina	216	50.1
Croatia	513	21.1
Serbia	295	28.8
Total	1024	100

Table 3 – Financial status

	Frequency	Valid percentage(%)
Very poor	13	1.3
Poor	201	19.8
Good	652	64.3
Very good	148	14.6
Missing	10	
Total	1014	100

Table 4 – Place of birth

	Frequency	Valid percentage(%)
Capital city (Beograd, Sarajevo, Zagreb)	144	14.2
Larger city	220	21.6
Medium-sized city	246	24.2
Smaller city	244	24
Rural	163	16
Missing	7	
Total	1024	100

Table 5 – Field of Study

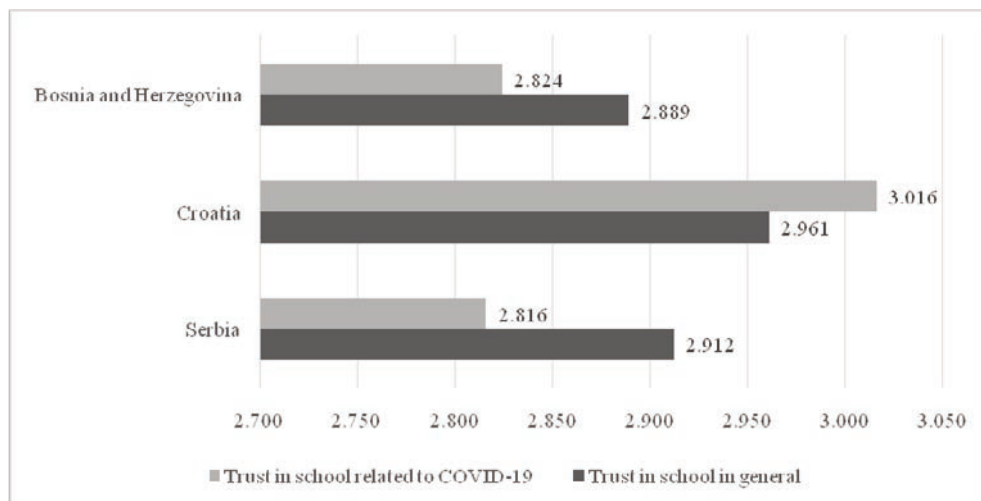
	Frequency	Valid percentage(%)
Biomedicine and healthcare	108	10.7
Biotechnical sciences	31	3.1
Social sciences	392	38.7
Humanities	126	12.4
Interdisciplinary field	32	3.2
Natural sciences	80	7.9
Technical sciences	189	18.7
Art	55	5.4
Missing	11	
Total	1024	100

4. RESULTS

Descriptive and multivariate statistical data analysis were used for data analysis in this paper.

4.1. Descriptive analysis

Graph 1 shows descriptive data related to trust in the school system in the surveyed countries. The graph shows the arithmetic means for *trust in the school system in general and for trust in the school system related to COVID-19 pandemic*.

Graph 1 - Trust in education in general and related to COVID-19 pandemic
Scale from 1 (the least trust) to 5 (the most trust)

According to the descriptive data presented, it can be seen that students from Croatia have the greatest trust in education in general and related to pandemic COVID-19. On the other hand, according to the presented data, descriptively, students from Serbia have the least trust in the school system in general. What can also be read from the presented data is that in Croatia, descriptively, trust in the school system is higher related to pandemic than in general, while in Bosnia and Herzegovina and Serbia the opposite is true.

Graph 2 shows the results of a descriptive analysis of trust in individual institutions related to COVID-19 pandemic (health, president, universities, political parties, police, parliament, courts, school system, government, army) by country (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia). According to descriptive indicators, it is evident that, descriptively, there is a difference between the surveyed countries in trust in institutions. Furthermore, according to the results, the research participants from Croatia show slightly higher trust in all institutions except universities, where the

participants from Croatia have almost the same trust as the participants from Serbia. When we descriptively compare Bosnia and Herzegovina and Serbia, students from Serbia show somewhat greater trust in all institutions except political parties and the police, where there is greater trust in Bosnia and Herzegovina. When we talk about trust in the school system related to COVID-19 pandemic, trust in the school system (Mean: B & H = 2.82; CRO = 3.02; SERB = 2.82) is greater than trust in the courts (Mean: B & H = 2.08; CRO = 2.53; SERB = 2.23), parliament (Mean: B & H = 1.99; CRO = 2.48; SERB = 2.03) and political parties (Mean: B & H = 1.53; CRO = 2.04; SERB = 1.45) in all three of the surveyed countries. Trust in education is even higher than trust in the police (Mean: B & H = 2.81; CRO = 3.64; SERB = 2.66) and the government (Mean: B & H = 2.08, CRO = 3.1, SERB = 2.15) in Bosnia and Herzegovina and Serbia, while in Croatia related to COVID-19 pandemic, students have more confidence in the police and government than in the school system. Trust in education is also higher than trust in the institution of the president (Mean: B & H = 1.9; CRO = 3.04; SERB = 1.99) in Bosnia and Herzegovina and Serbia, while in Croatia trust in the president and trust in school system are equal. Trust in the school system is, descriptively, lesser than trust in the military (Mean: B & H = 2.96; CRO = 4.01; SERB = 3.11), health (Mean: B & H = 3.01; CRO = 4.17; SERB = 3.24) and universities (Mean: B & H = 2.91; CRO = 3.27; SERB = 3.2) in all three countries.

4.2. Regression analysis

In order to answer the aim of the work, the statistical method of multiple regression was used. The form of the model is:

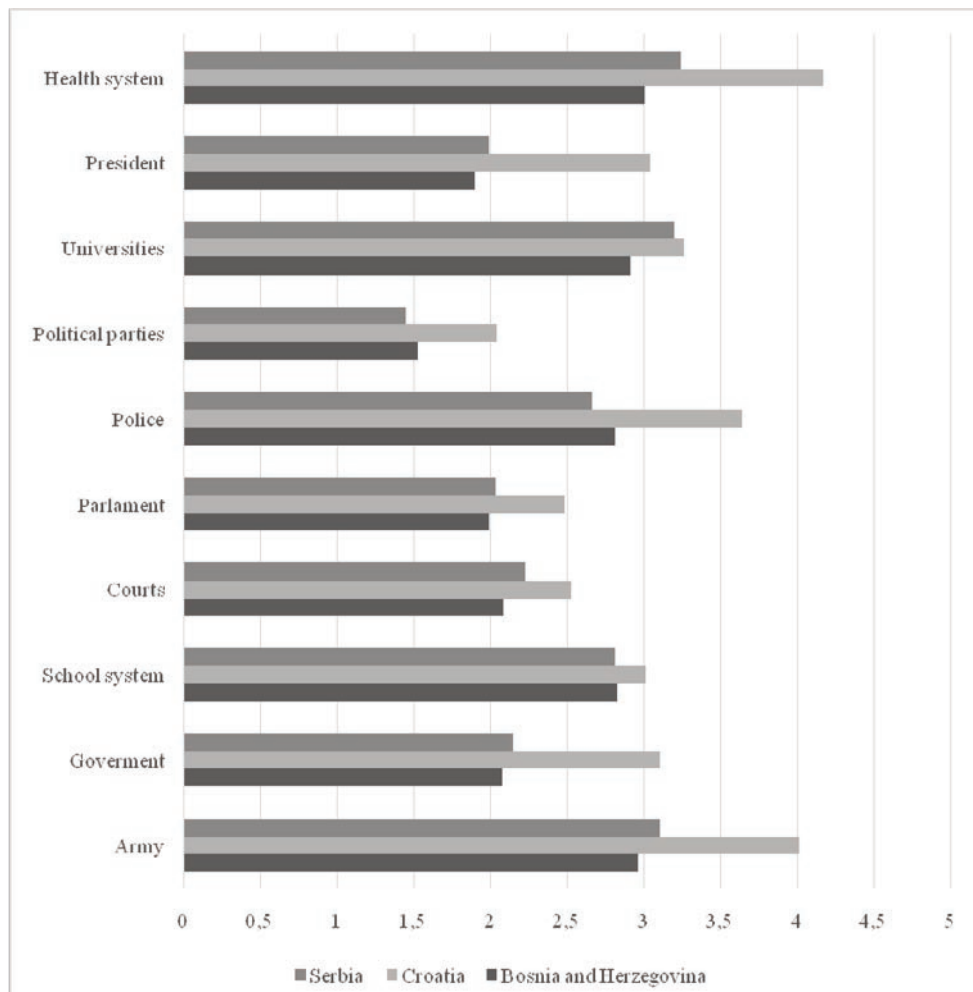
$$Y_i = (b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + \dots + b_nX_n) + \epsilon_i$$

“In the model, the outcome is denoted as Y, and each predictor as X. Each predictor has a regression coefficient b_i associated with it and b_0 which indicates the value of the outcome when all predictors are equal to zero” (Field 2009: 790).

The dependent variable in the equation is trust in the school system, and the examined predictors are ten basic human values: self-direction, stimulation, hedonism, achievement, power, security, tradition, conformity, universalism and benevolence.

The stepwise method was used to include the predictors, which selects the variables that will enter the model based on mathematical criteria (Field 2009: 212).

For all three states, the conditions of normality, homogeneity and multicollinearity are met.

Graph 2 – Descriptive analysis of trust in institutions
 Scale from 1 (the least trust) to 5 (the most trust)

4.2.1. Trust in education and values in Bosnia and Herzegovina

Table 6 shows the variables added to the model by the stepwise method. According to the mathematical criterion, all variables with significance less than or equal to 0.05 were included in the model, while all variables with significance greater than or equal to 0.1 were removed from the model. Using the stepwise method, the variable conformity was included in the model.

Table 6 - Stepwise method for B&H

Model	Insertedmethods	Method
1	Conformity	<i>Stepwise</i> (Criteria: Probability-of-F-to-enter <=0.05, Probability-of-F-to-remove >=0.1)

From the summary of the regression model (Table 7), it can be seen that the predictor or variable *conformity* explains a total of 10.8% of the variability in the dependent variable *trust in education* (R^2). According to the data, it can be seen that the difference between R^2 and Adjusted R^2 is 0.004 which is 0.4%, i.e. there is a possibility of 0.4% offset when the model is generalized from the sample to the population. The *Durbin-Waston* test indicates that the assumption of independent errors in the model is sustainable (1.92).

Table 7 – Summary of the regression model (B&H)

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics					
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	Durbin-Watson
1	0,329 _b	0,108	0,104	1,22389	0,108	24,93	1	205	,000	1,921

Predictors: (constant), conformity

According to the data in Table 8, we can construct the equation of the regression model which is:

$$Y_i = 1,359 + 0,373X$$

In the equation shown, Y_i denotes the variable of *trust in the school system*. The constant b_0 is 1.359.

We interpret the obtained equation as follows: if the value of *conformity* increases by one unit of measure, *trust in education* will increase by 0.373 on average.

Table 8 – Regression model parameters

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		t	Sig.	Correlations		
	B	Std. Error	Beta				Zero-order	Partial	Part
1	(Constant)	1,359	0,308		4,415	0,000			
	Conformity	0,373	0,075	0,329	4,993	0,000	0,329	0,329	0,329

4.2.2. Trust in education and values in Croatia

The stepwise method (Table 9) included the variables *conformity*, *universalism*, *tradition* and *stimulation* in the model.

Table 9 - Stepwise method (Croatia)

Model	Inserted methods	Method
1	Conformity	<i>Stepwise</i>
2	Universalism	(Criteria: Probability-of-F-to-enter
3	Tradition	<=0.05,
4	Stimulation	Probability-of-F-to-remove >=0.1)

The summary of the regression model (Table 10) shows that in the first model, when only one variable was included - *conformity* - 8.4% of variability in the dependent variable was explained, in model 2 (variables *conformity* and *universalism*) 10.4% of the dependent variable was explained, in model 3 (variables *conformity*, *universalism* and *tradition*) 11.3% of the dependent variable is explained and in model 4 (in addition to the existing ones, the variable stimulation is added) 12.1% of the variability in the dependent variable *trust in education* is explained (R^2). According to the data, it can be seen that the difference between R^2 and Adjusted R^2 is 0.007, which is 0.7%, i.e. there is a possibility of 0.7% offset when the model is generalized from the sample to the population. The Durbin-Waston test indicates that the assumption of independent errors in the model is sustainable (2.017).

According to the data in Table 11, we can construct the equation of the regression model which reads:

$$Y_i = 1.052 + 0.174X_1 + 0.307X_2 + 0.083X_3 - 0.123X_4$$

In the equation shown, Y_i denotes the variable trust in the school system. The constant b_0 is 1.051.

Table 10 – Summary of the regression model (Croatia)

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics					Durbin-Watson
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	
1	0.291 ^b	0.084	0.083	1.11943	0.084	46.463	1	504	0.000	
2	0.323 ^c	0.104	0.101	1.10844	0.020	11.048	1	503	0.001	
3	0.336 ^d	0.113	0.107	1.10423	0.009	4.838	1	502	0.028	
4	0.348 ^e	0.121	0.114	1.10018	0.008	4.705	1	501	0.031	2.017

Predictors: (constant), conformity, universalism, tradition, stimulation

Table 11 – Regression model parameters

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		Correlations			
		B	Std. Error	Beta	t	Sig.	Zero-order	Partial	Part
4	(Constant)	1.052	0.308		3.419	.001			
	Conformity	0.174	0.059	0.155	2.968	.003	0.291	0.131	0.124
	Universalism	0.307	0.078	0.221	3.920	.000	0.274	0.172	0.164
	Tradition	0.083	0.035	0.110	2.412	.016	0.198	0.107	0.101
	Stimulation	-0.123	0.057	-0.107	-2.169	.031	0.061	-0.096	-0.091

We interpret the obtained equation as follows:

1. If the value of *conformity* increases by one unit of measure, *trust in education* will increase by an average of 0.174, provided that the other variables remain unchanged.
2. If the value of *universalism* increases by one unit of measure, *trust in education* will increase by an average of 0.307, provided that the other variables remain unchanged.
3. If the value of *tradition* increases by one unit of measure, *trust in education* will increase by an average of 0.083, provided that the other variables remain unchanged.
4. If the value of *stimulation* is increased by one unit of measure, *trust in education* will decrease by an average of 0.123, provided that the other variables remain unchanged.

4.2.3. Trust in education and values in Serbia

Using the stepwise method, the variable *conformity* was included in the model, which is shown in Table 12.

Table 12 – Stepwise method (Serbia)

Model	Inserted methods	Method
1	Conformity	Stepwise (Criteria: Probability-of-F-to-enter ≤0.05, Probability-of-F-to-remove ≥0.1)

From the summary of the regression model (Table 13), it can be seen that the predictor i.e. variable *conformity* explains a total of 8.5% of the variability in the dependent variable *trust in education* (R^2). According to the data, it can be seen that the difference between R^2 and Adjusted R^2 is 0.003 which is 0.3%, i.e. there is a possibility of 0.3% offset when the model is generalized from the sample to the population. The *Durbin-Watson* test indicates that the assumption of independent errors in the model is sustainable (2.081).

Table 13 – Summary of the regression model

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics					
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change	Durbin-Watson
1	0.292 ^b	0.085	0.082	1.17301	0.085	26.069	1	280	0.000	2.081

Predictors: (constant), conformity

According to the data in Table 14, we can construct the equation of the regression model which is:

$$Y_i = 1.507 + 0.333X$$

In the equation shown, Y_i denotes the variable of *trust in the school system*. The constant b_0 is 1.507.

Table 14 – Regression model parameters

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		Sig.	Correlations		
	B	Std. Error	Beta	t		Zero-order	Partial	Part
1 (Constant)	1,507	0,267		5,646	0,000			
Conformity	0,333	0,065	0,292	5,106	0,000	0,292	0,292	0,292

We interpret the obtained equation as follows: if the value of *conformity* increases by one unit of measure, *trust in education* will increase by 0.333 on average.

5. DISCUSSION

The results of the multiple regression indicate that there is a possibility that the value system of students in a particular country was a factor in trust in education related to COVID-19 pandemic. Thus, in Croatia, the values of conformity, universalism, tradition and stimulation have proven to be significant predictors of trust in education. In Bosnia and Herzegovina and Serbia, only the value of conformity proved to be a significant predictor. Conformity is not only compliance with rules, regulations and formal obligations, but also avoidance of harm to other people (Schwartz, 1992, 2012, 2017), and it was precisely the online teaching, otherwise students would be harmed because they would not have any teaching.

The value of conformity belongs to the higher order value of *conservation* which aims to maintain traditional relations. The value of *tradition* belongs to the same higher order value. It is precisely the higher order value of *conservation* that has been shown in previous research to be positively correlated with trust in institutions, so this result is expected (Davide, Spini, Devos 2015; Spini, Devos 2012; Pavlović 2019).

In addition, in Croatia, the values of *stimulation* and *tradition* proved to be significant predictors, which is also expected because *tradition* belongs to the value of *conservation*, which according to research is positively correlated with trust in institutions. On the other hand, the value of *stimulation* is a significant predictor of the higher order value of *openness to change*, which is negatively correlated with trust in institutions, so this result is expected given previous research (Devos, Spini, Schwartz 2002; Pavlović 2019).

What is new in this research is the value of *universalism*, which belongs to the higher order value of *self-transcendence*, which appeared as a predictor of trust in

education only in Croatia. Universalism is defined as “*understanding, appreciation, tolerance, and protection for the welfare of all people and nature*” according to Schwartz’s model (1992), so there is a possibility that students due to the situation related to the pandemic felt empathy for students and teachers who had to get used to a new way of teaching - via the Internet. Furthermore, Croatia had an earthquake, and then there is a concern for nature, but also a commitment to the protection of all people. It is possible that the situation emphasized these values and people had the impression that education cared for both nature and people by online schooling. Or those who otherwise care about nature and a commitment to protecting all people have now recognized it in online teaching.

Limitations

The conducted research has several shortcomings. First of all, since this is a convenient sample, there is a possibility that it is not representative. This is best reflected in the fact that as many as 82.9% of females participated in the survey voluntarily. Furthermore, since participants voluntarily accessed the questionnaire that was published on social networks, there is a possibility that the questionnaire was completed by people who, on the one hand, prefer to participate in research more than others and therefore have different views, and on the other hand, people who are willing to participate may have a specific value system which is then more pronounced in this study than that in the general population. Likewise, there is a possibility that the sample is unrepresentative taking into consideration whether someone is active on social media or not. An attempt was made to overcome this shortcoming by choosing a population of students who are young and use social networks more often, and which, according to research, has proven to be good for online research (Vehovar, Lozar Mafreda, Callegaro 2015: 25-26). What is also important to note is that this research was conducted from March 29 to April 12, 2020 when the pandemic began. There is therefore a possibility that the results of trust now differ in terms of trust in education now that measures have eased so the results should be read considering the period when the COVID-19 pandemic took hold in these areas. It would be useful for future researchers to compare trust in institutions before, during (as is the case in this paper) and after the COVID-19 pandemic, as there is a possibility that trust may differ.

6. CONCLUSION

Value system research is far rarer in the countries of Southeast Europe than in the countries of Western and Northern Europe, which is a shortcoming in terms of scientific knowledge, but also in practical terms, because these are countries that have undergone major social, political and economic transformations over the past three decades, which certainly leaves a mark on the value system (Ferić 2010). It can certainly be assumed that extraordinary circumstances such as natural disasters and catastrophes in such states will potentially be a more serious challenge than in states with stable democracies.

The results of the research indicate that the value of conformity is a significant predictor of trust in education in Bosnia and Herzegovina and Serbia, while the values of tradition, conformity, stimulation and universalism are important predictors of trust in education in Croatia. In other words, the described difficult extraordinary circumstances in young people in the observed three countries of Southeast Europe have may led to changes in the deep levels of their personalities: beliefs and value system form the basis that generates attitudes and behaviours, and these personality levels, along with identity, are the most difficult to change (Abercrombie, Hill, Turner 2008). Therefore, it can be assumed that the COVID-19 pandemic (and additionally, earthquake in Croatia) has left a deep mark on young people and that this should be taken into account in the future, especially in the event of a new wave of pandemics. The results of this research may suggest that every effort that state institutions, local communities and non-governmental organizations now invest in empowering young people and maintaining their mental health is very valuable and actually necessary. However, further research in this area is encouraged.

In future, it would be scientifically valuable and practically relevant to investigate what generated changes in young people's trust in various institutions related to COVID-19 pandemic. For example, it would be useful to examine which practices in primary and secondary education in Croatia have led to an increase in young people's trust in education, so that these examples of good practice can be transferred to those countries where trust in education has declined related to COVID-19 pandemic. Education is a key component of the sustainable development of every country, and given the possibility of a new wave of the pandemic in the next school year, it would be extremely useful to raise awareness of what works well in school and what does not, and thus provide young generations with quality education, and states with future and progress.

REFERENCES

1. Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, Bryan S. Turner (2008), *Rječnik sociologije*, Jesenski i Turk, Zagreb
2. Baloban, Josip, Gordan Črpić (2019), *Vrednote u Hrvatskoj od 1999. do 2018.*, Kršćanska sadašnjost – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb
3. Balog-Way, Dominic, Katherine A. McComas (2020), "COVID-19: Reflections on trust, tradeoffs, and preparedness", *Journal of Risk Research*, 1-11. Retrieved on 22 May 2020 from: <https://doi.org/10.1080/13669877.2020.1758192>
4. Boudon, Raymond (2001), *The Origin of Values*, Transaction Publishers, New Jersey:
5. Capurso, Michele, John L. Dennis, Luciana Pagano Salmi, Cristina Parrino, Claudia Mazzeschi (2020), "Empowering Children through School Re-Entry Activities After the COVID-19 Pandemic", *Continuity in Education*, 1(1), 64–82.
6. Morselli, Davide, Dario Spini, Thierry Devos (2015), "Trust in institutions and human values in the European context: A comparison between the World Value Survey and the European Social Survey", *Psicologia Sociale*, 3, settembre-dicembre 2015, 209-222.
7. Devos, Thierry, Dario Spini, Shalom H. Schwartz (2002), "Conflict Among Human Values and Trust in Institutions", *British Journal of Social Psychology*, 41, 481-494.
8. Eurobarometer (2015), *Standard Eurobarometer 83 / Spring 2015: Public Opinion in the European Union*, European Commission, Directorate-General for Communication; Brussels: Retrieved on 22 May 2020 from: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf
9. Ferić, Ivana (2009), *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*, Alinea, Zagreb
10. Field, Andy (2009), *Discovering Statistics Using SPSS*, SAGE Publication, London
11. Forsyth, Patrick B., Curt M. Adams, Wayne K. Hoy (2010), "Collective Trust, Control, Leadership in Schools", in: *Collective Trust: Why School Can't Improve Without It*, Columbia University, Teachers College Press, New York, 101-118.
12. Giddens, Anthony (2007), *Sociologija*, Globus, Zagreb

13. Kaliterna Lipovčan, Ljiljana, Andreja Brajša-Žganec (2017), "Kvaliteta življenja, sreća i životno zadovoljstvo u Hrvatskoj i zemljama EU, te usporedbe sjeverozapadne i ostalih dijelova Hrvatske", *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, (28), 139-153.
14. Lukić, Radomir (1987), *Formalizam u sociologiji*, Naprijed, Zagreb
15. Marušić, Milica, Andreas Oikonomou (2013). "Value Hierarchy of Future Subject Teachers in Serbia in the Context of Schwartz Theory", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45(2), 241-259.
16. Marušić-Jablanović, Milica (2018), "Value Priorities of Future Preschool and Class Teacher in Serbia in terms of the Schwartz Refined Value Theory", *Psihologija*, 51(2), 143-161.
17. Matić, Davorka (1990), "Vrijednosti kao predmet sociološke znanosti", *Revija za sociologiju*, 21:3, 517-525.
18. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine (2020), Retrieved on 30 May 2020 from: <http://mcp.gov.ba/publication/read/sluzbene-informacije-okoronavirusu-covid-19>
19. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske (2020), Retrieved on 30 May 2020 from: <https://civilna-zastita.gov.hr/vijesti/vijesti/priopcenje-zamedije-stozera-civilne-zastite-republike-hrvatske-od-30-svibnja-2020/2598>
20. Motiejūnaitė-Schulmeister, Akvile, David Crosier (2020), "How is Covid-19 affecting schools in Europe?", European Commission, *Eurydice*. Retrieved on 30 May 2020 from: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/how-covid-19-affecting-schools-europe_en
21. Noorani, Sogol, David Crosier (2020), "Focus on: Can the coronavirus pandemic improve our schools?", European Commission, *Eurydice*. Retrieved on 30 May 2020 from: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/focus-can-coronavirus-pandemic-improve-our-schools_en
22. Pavlović, Valentina (2019). *Vrijednosti i povjerenje u policiju kod studenata post-socijalističke jugoistočne Europe*, Diplomski rad, Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za sociologiju, Zagreb
23. Pilarov barometar hrvatskoga društva (2016), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb. Retrieved on 30 May 2020 from: <http://barometar.pilar.hr/rezultati-2016/povjerenje-u-institucije.html#prosjeci>
24. Schwartz, Shalom H. (1992), "Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries", *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.

25. Schwartz, Shalom H. (2006), "Basic human values: Theory, methods and applications", *Revue française de sociologie*, 47(4), 929-968.
26. Schwartz, Shalom H. (2012), "An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values", *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), Retrieved on 13 May 2018 from: <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>
27. Schwartz, Shalom H., Jan Cieciuch (2016), "Values", in: D. Bartram, F. Cheung, K. Geisinger, J. Hattie, D. Illiescu, F. Leong, *International Test Commission Handbook of Testing and Assessment*, Oxford University Press, 106-119.
28. Spini, Dario, Thierry Devos (2012), "Human Values and Trust in Institutions across Countries: A Multilevel Test of Schwartz's Hypothesis of Structural Equivalence", *Survey Research Methods*, 6:1, 49-60.
29. UNESCO (2020), *Global Education Coalition for COVID-19 Response*, Retrieved on 30 May 2020 from: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition>
30. Visković, Ivana, Marijana Škutor (2019), "Spol kao prediktor vrijednosti mladih u Hercegovini", *Nova prisutnost*, 17(3), 565-578.
31. Vehovar, Vasja, Katja Lozar Manfreda, Mario Callegaro (2015), *Web survey Methodology*, SAGE Publications Ltd., London – Ljubljana
32. Vlada Republike Srbije (2020), Retrieved on 30 May 2020 from: <https://covid19.rs/>
33. Volpe, Anna Maria, David Crosier (2020), "Focus on: What has the covid-19 crisis taught us about online teaching?", European Commission, *Eurydice*. Retrieved on 30 May 2020 from: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/focus-what-has-covid-19-crisis-taught-us-about-online-teaching_en
34. WHO (2020), *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*, Retrieved on 30 May 2020 from: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
35. Zhou, Longjun, Fangmei Li, Sanshan Wu, Ming Zhou (2020), "School's Out, But Class's On", The Largest Online Education in the World Today: Taking China's Practical Exploration During The COVID-19 Epidemic Prevention and Control as An Example", *Best Evidence of Chinese Education*, 4(2), 501-519.
36. Županov, Josip (1995), *Poslije potopa*, Globus, Zagreb

VRIJEDNOSNI SUSTAV KAO ČIMBENIK POVJERENJA MLADIH LJUDI U ŠKOLSTVO ZA VRIJEME PANDEMIJE COVID-19 U TRI DRŽAVE JUGOISTOČNE EUROPE

Sažetak

Povjerenje u institucije važno je u funkcioniranju pojedinog društva, posebice u izvanrednim situacijama kao što je to pandemija COVID-19. Cilj je ovoga rada istražiti povjerenje mladih ljudi u školstvo za vrijeme pandemije COVID-19 u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji te istražiti povezanost povjerenja u školstvo s njihovim vrijednosnim sustavom. Istraživanje je provedeno na 1024 studenta iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije metodom online ankete. U istraživanju je korišten PVQ-RR upitnik o 10 osnovnih ljudskih vrijednosti (Schwartz 2017) – nezavisnost, dobrohotnost, poticaj, postignuće, tradicija, sigurnost, konformizam, moć, univerzalizam i hedonizam. Rezultati multiple regresije ukazuju na to da je vrijednost *konformizam* značajan prediktor povjerenja u školstvo u Bosni i Hercegovini i Srbiji, dok su u Hrvatskoj značajni prediktori povjerenja u školstvo vrijednosti *tradicija*, *konformizam*, *poticaj* i *univerzalizam*. Ove razlike u rezultatima vrlo vjerojatno su povezane sa specifičnom situacijom u Hrvatskoj koja je uz pandemiju pretrpjela i razoran potres u svojem glavnom gradu o čemu onda u perspektivi treba voditi računa pri kreiranju i implementaciji programa psiho-socijalne podrške i pomoći stanovništvu.

Ključne riječi: COVID-19; povjerenje u školstvo; vrijednosti; Bosna i Hercegovina; Hrvatska; Srbija

Adresa autorica

Authors' address

Valentina Pavlović Vinogradac

City of Zagreb

City Office for Social Protection and People with Disabilities

pavlovicvalentina19@gmail.com

Jelena Pavičić Vukičević

University of Zagreb

Faculty of Kinesiology

jpukicevic@gmail.com

Irena Cajner Mraović

University of Zagreb

Faculty of Croatian Studies

icajner@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Džejla Idrizović

RAZVOJ U KONTEKSTU: NAJZNAČAJNIJI PREDIKTORI ŠKOLSKOG
USPJEHA UČENIKA RANE ADOLESCENTSKE DOBI / DEVELOPMENT
IN CONTEXT: THE MOST SIGNIFICANT PREDICTORS OF
SCHOOL SUCCESS OF PUPILS OF THE EARLY ADOLESCENT AGE 357

Amina Smajović

PIIRTO MODEL KAO OKVIR RAZUMIJEVANJA FUNKCIONALNE
PISMENOSTI / PIIRTO PYRAMID OF TALENT DEVELOPMENT AS A
FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING FUNCTIONAL LITERACY 379

Ivica Tokić

DIVERSITY MANAGEMENT UND GENDER MAINSTREAMING IN DER
ERWACHSENENBILDUNG / DIVERSITY MANAGEMENT AND GENDER
MAINSTREAMING IN ADULT EDUCATION 395

UDK 159.953:371

Primljeno: 24. 03. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Džejla Idrizović

RAZVOJ U KONTEKSTU: NAJZNAČAJNIJI PREDIKTORI ŠKOLSKOG USPJEHA UČENIKA RANE ADOLESCENTSKE DOBI

Za dublje i potpunije razumijevanje rezultata uspjeha učenika od velikog značaja je proučavanje i dublje razumijevanje konteksta u kojem oni uče, odnosno različitih uslova koji predstavljaju sastavni dio tih konteksta u školi i porodici. Ako želimo razumjeti razvoj pojedinca, moramo razumjeti interakcije između pojedinca i njegove sadašnje i prošle okoline. U svojoj teoriji ekoloških sistema Bronfenbrenner (1994) taj transakcijski odnos naziva *razvoj u kontekstu*. Kako bismo mogli razumjeti kontekst u kojem se razvijaju naši učenici, sprovedeno je empirijsko istraživanje, a uzorak je činilo 196 učenika sedmih i osmih razreda iz četiri gradske osnovne škole u Kantonu Sarajevo, 121 roditelj ispitanih učenika i 64 nastavnika predmetne nastave. Cilj istraživanja je teorijskom analizom relevantne pedagoške literature utvrditi najznačajnije prediktore školskog postignuća učenika rane adolescentske dobi, te na temelju rezultata istraživanja sprovedenog na uzorku ispitanika pokušati procijeniti njihov značaj u osposobljavanju mladih za suočavanje sa društvenim izazovima. Rezultati dobijeni istraživanjem pokazuju da su kvalitetan odnos nastavnika i učenika, partnerski odnos obitelji i škole, te visoka razina motivacije za učenje kod učenika veoma značajne pretpostavke za uspjeh u učenju i napredovanju.

Ključne riječi: obitelj; škola; adolescenti; školski uspjeh; motivacija za učenje; razvoj u kontekstu

UVOD

U dječijem razvoju značajnu ulogu igraju porodica i okruženje, kako socijalno tako i materijalno, u smislu pružanja različitih sadržaja koji su adekvatni interesovanjima i potrebama djeteta. Bogato i poticajno okruženje kao i adekvatna podrška porodice i drugih značajnih osoba mogu u velikoj mjeri pomoći razvoj kako konativnih, tako i emotivnih i kognitivnih struktura jedinke. Za djecu školskog uzrasta ovi poticaji posebno su važni u okviru slobodnog vremena, koje pruža mogućnost korištenja mnogih sadržaja, različito usmjerenih ka poticanju određenih osobina i sposobnosti, posebno kada se ima u vidu da se u psihologiji inteligencije sve više tendira fleksibilnijim okvirima razvoja sposobnosti, pri čemu u značajnoj mjeri utječu podrška i pomoć drugih u modificiranju sadržaja, a shodno potencijalima i sklonostima koje dijete posjeduje.

Ako želimo razumjeti razvoj pojedinca, moramo razumjeti interakcije između pojedinca i njegove sadašnje i prošle okoline. Okolinu čini nekoliko razina: obitelj, radna okolina, društvo u širem smislu i na svakoj toj razini osoba stupa u odnose, aktivnosti i uloge utemeljene na vrijednostima i uvjerenjima o ljudskim postupcima i odnosima. Brojni znanstvenici, kao što su Jean Piaget, Lav Vygotski, Jerome Bruner, John Dewey, Urie Bronfenbrenner u svojim radovima naglašavaju važnost interaktivnog odnosa pojedinca i okoline, odnosno važnost razumijevanja razvoja djeteta u njegovom okruženju.

U svojoj teoriji ekoloških sistema Bronfenbrenner (1994) je taj transakcijski odnos nazvao *razvoj u kontekstu*. Pod ekologijom ljudskog razvoja on podrazumijeva uzajamno prilagođavanje aktivnog ljudskog bića i promjenjivih svojstava neposredne okoline u kojoj živi. U centru ovog modela je dijete, njegovo biološko i psihološko stanje, a ekološki sistemi ili konteksti koji postoje, djeluju na više različitih, ali međusobno povezanih razina: mikrosistem (obitelj, vrtić, vršnjaci, škola, tj. fizičko i socijalno okruženje) koji direktno djeluju na dijete i modifikuje njegovo ponašanje, dok je istovremeno djetetovo primarno okruženje pod utjecajem šireg okruženja ili mezosistema. Egzosistem predstavlja širu familiju, porodične prijatelje, različite službe, medije, dok makrosistem podrazumijeva šire uslove (politički, socijalni i ekonomski) koji su pod uticajem kulturalnih uvjerenja i stavova zajedničkih za sve članove društva.

Dakle, prema Bronfenbrennerovom shvatanju, sve ove kontekste možemo konkretizirati na makro, mezo i mikro nivou, u kojima se varijable na makro i mezo nivou tretiraju kao izvanobiteljske, dok su varijable mikronivoa unutarobiteljske, a imaju direktan utjecaj na dijete i njegov razvoj.

1. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja jeste teorijskom analizom relevantne pedagoške literature utvrditi najznačajnije prediktore školskog uspjeha učenika rane adolescentske dobi, te na temelju rezultata empirijskog istraživanja provedenog na uzorku ispitanika, pokušati procijeniti njihov značaj u osposobljavanju mladih za suočavanje sa društvenim izazovima. U radu se primjenjuje sinteza kvalitativnog i kvantitativnog pristupa istraživanju. Kvalitativna analiza je fleksibilan i kreativan proces koji odražava pokušaj osiguravanja dubljeg razumijevanja fenomena ispitivanja.

U skladu s tim, postavljeno je *istraživačko pitanje*¹ koje glasi: *Koliko su karakteristike obiteljskog i školskog okruženja, odnos nastavnik-učenik i motivacija za učenje značajni prediktori školskog uspjeha učenika, te da li i u kojoj mjeri doprinose njihovom osposobljavanju za život i za izazove koje pred njih postavlja današnje društvo?*

Kao *metoda istraživanja* korištena je deskriptivna metoda u okviru koje je primijenjena teorijska analiza sadržaja u cilju proučavanja pisanih sadržaja i literature o zadatoj problematici, kao i Survey metoda kao metoda sistemskog neeksperimentalnog istraživanja. S obzirom da je Survey metoda jedna od najpogodnijih metoda za ispitivanje mišljenja, stavova, pogleda i zapažanja o određenom problemu, ona omogućava da se na odgovarajućem uzorku, primjenom adekvatnih tehnika i instrumenata istraživanja prikupi što veći broj relevantnih informacija o glavnim prediktorima školskog uspjeha učenika u našem odgojno-obrazovnom sistemu.

Tehnika anketiranja poslužila je kao sredstvo za ispitivanje mišljenja i zapažanja nastavnika, učenika i roditelja o najznačajnijim faktorima koji utječu na školski uspjeh učenika i njihova postignuća. Za potrebe kvantitativnog dijela istraživanja konstruirani su Anketni listovi / Upitnici za nastavnike, roditelje i učenike². Upitnici su sadržavali skale procjene, pitanja višestrukog izbora, kao i pitanja otvorenog tipa. Kreirane su tablice sa po 20-50 itema / tvrdnji i korištena je četverostepena skala procjene stavova u kojoj su ispitanici mogli birati četiri apsolutne vrijednosti: (4 – “u potpunosti se slažem”, 3 – “slažem se”, 2 – “ne slažem se” i 1 – “uopće se ne slažem”).

¹ Istraživačka pitanja nisu isto što i hipoteze u klasičnim kvantitativnim istraživanjima jer se u kvalitativnim istraživanjima polazi od induktivnog pristupa i ne žele se preudicirati rezultati. Na taj način ostajemo otvoreni za sve vrste mogućih odgovora i za potpuno nove i neplanirane podatke. Istraživačka pitanja preciziraju temu istraživanja i predstavljaju njenu dalju razradu (Bognar 2000).

² Kao instrument istraživanja korišteni su Anketni listovi / Upitnici koje je autorica konstruisala za potrebe izrade magistarskog rada, više u: Idrizović, Džejla (2014), *Procjena obrazovnih postignuća u funkciji osposobljavanja mladih za život u savremenom društvu*, Filozofski Fakultet u Sarajevu; neobjavljen magistarski rad.

Uzorkom je obuhvaćeno 196 učenika završnih razreda u četiri gradske osnovne škole u Kantonu Sarajevo (126 učenika 7. razreda i 70 učenika 8. razreda), 64 nastavnika predmetne nastave, kao i 121 roditelj ispitanih učenika.

Pri obradi podataka korišteni su sljedeći *statistički postupci*: frekvencije i procentni račun, χ^2 -test, C-koeficijent i Pearsonov koeficijent korelacije.

2. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U brojnim teorijskim i empirijskim istraživanjima (White 1982, Čudina-Obradović i Obradović 1995, Vujačić i Stanišić 2007, Šimić Šašić, Klarin i Proroković 2011, Macuka i Burić 2015), spominje se veliki broj različitih prediktora školskog uspjeha učenika, a uglavnom se klasificiraju na unutrašnje (individualne karakteristike učenika: intelektualne sposobnosti, motivacija, slika o sebi i samopoštovanje, stavovi, sistem vrijednosti, očekivanja, prethodna znanja i iskustva) i spoljašnje, među kojima su obiteljski i školski uvjeti najznačajniji. Bronfenbrenner također u svojim ekološkim sistemima razvoja djeteta, pored obitelji, na prvo mjesto stavlja školu.

2.1. Psiho-socijalni razvoj i karakteristike učenika adolescentske dobi

Adolescencija (lat. „adolescero“ -rasti, sazrijevati) ili doba mladosti obuhvata period od 11/12 do 20/23 godine života. Ovo je životno razdoblje u kojem pojedinac postaje svjestan vlastite individualnosti, svojih specifičnih potreba, osobina, nadarenosti, nedostataka, nasljeđa itd. koje mora integrirati formiranjem osobnog, spolnog i profesionalnog identiteta, te se time uključiti u društvo odraslih. Izgradnja identiteta je jedan od najvećih izazova na koje mladi moraju odgovoriti u adolescentskom razdoblju, a sam tok formiranja identiteta ovisi o mnogo čimbenika i individualnih i društvenih (Đuranović 2014).

Kao glavne odlike adolescencije autori (Đorđević 1978, Đuranović 2014, Macuka i Burić 2015) navode da je adolescencija prije svega vrijeme fizičkog razvoja u kojem nastaju brze promjene u tijelu, te se na kraju ovog perioda dostiže fizička zrelost. U ovom periodu adolescenti teže da dobiju status odraslog, tj. imaju tendenciju da se osamostale od roditeljskog autoriteta i težnju da se ne bude u bilo kom vidu potčinjeni odraslima. To je također vrijeme kada odnosi sa vršnjacima postaju veoma važni. Adolescentu je stalo do što boljeg statusa u grupi i on želi da bude priznat od strane svojih drugova. Javljaju se pojačana heteroseksualna interesovanja. To je vrijeme prvih ljubavi i prvih pravih prijateljstava. Adolescencija je vrijeme i naglog

intelektualnog razvoja. Adolescent u ovom periodu rješava vrlo velike i teške školske zadatke. On mora da stekne mnoge navike, vještine i znanja koja će mu docnije biti potrebna. Novostečeno znanje i iskustvo, u mnogim oblastima, služe mu da još bolje razumije sebe i svoju sredinu u svjetlosti ovih znanja. To je doba daljeg stjecanja i procenjivanja vrijednosti. Individua je sve više svjesna sebe, razvija sopstvene ideale i prihvata sebe u harmoniji sa ovim idealima.

U razvojnom periodu adolescencije se uz intenzivne promjene u obiteljskim odnosima i odnosima s vršnjacima i prijateljima, događaju i značajne promjene u školskom kontekstu, te adolescentima postaje veoma važno vrijeme provedeno u školi, kao i razne izvannastavne i izvanškolske aktivnosti (Rukavina, Nikčević-Milković 2016). Tako pored obitelji i škole sve značajniju ulogu u životu adolescenta zauzimaju vršnjački odnosi. Od 80-tih godina dolazi do izmjene uloga obitelji i vršnjačkim skupinama. Vršnjačka skupina započinje zauzimati mjesto koje je ranije imala obitelj, mjesto najvažnijeg socijalnog fokusa (Car 2013). Đuranović (2013) navodi pripadanje grupi kao vrlo važan čimbenik socijalnog i emocionalnog razvoja pojedinca (adolescenta). Sve više postaju izražene potrebe za pripadanjem i ljubavlju, potreba samopoštovanja, potreba samoaktualizacije i potreba transcendencije (nadilaženja sebe). Potreba za samopoštovanjem podrazumijeva osjećaj vlastite vrijednosti i odnosi se na naše uvjerenje kako smo vrijedni poštovanja, kako zaslužujemo postignuće, uspjeh, sreću, prijateljstvo, ljubav, te samopouzdanje ili uvjerenje kako smo sposobni suočiti se sa životnim izazovima, sposobni učiti, donositi odluke. Mladi koji žive u obiteljima koje pokazuju aktivnu brigu i koje od djece očekuju ponašanje u skladu s određenim standardima, te konzistentno poštuju pravila ponašanja i potiču djecu na isprobavanje novih iskustava nisu toliko ovisni o prihvaćanju od vršnjačke skupine. Ovi tinejdžeri češće se osjećaju vrijednima i sposobnima od onih odraslih u obiteljima s niskim stupnjem brige i pravila. Oni grade samopouzdanje iz prilika u kojima uspješno mogu opravdati očekivanja roditelja (Car 2013: 289).

Adolescenti velikog samopouzdanja i visokog samopoštovanja su boljeg fizičkog i psihičkog zdravlja, otporniji su na stres, zadovoljniji su svojim poslom, školom i osobnim životom, češće planiraju, sudjeluju u raspravama, surađuju s drugima i postavljaju pitanja u školi, kompetentniji su u školi, na poslu i u različitim socijalnim situacijama, uvjereniji su da će njihovi naponi dovesti do uspjeha, vode računa o dobrobiti drugih, razumiju njihove potrebe i spremniji su pomoći, spremniji su suprotstaviti se drugima, izraziti svoje mišljenje i lakše podnose kritiku, bolje su raspoloženi, procjenjuju sebe sretnijim i zadovoljnijim od većine.

Inteligencija je također vrlo važan faktor u društvenom prilagođavanju. Inteligentniji adolescenti imaju veće samopoštovanje prema sebi, jer svoje uspjehe plaćaju velikim žrtvovanjem. Niske intelektualne sposobnosti nekih adolescenata mogu da stvore teškoće u njihovom prilagođavanju, svome kolektivu, pa i široj društvenoj zajednici. Međutim, neki adolescenti često sami sebe zavaravaju i nisu samokritični jer gledaju na svoj neuspjeh u školi kao na manje važnu stvar. Njihovo saznanje da slabo uče i da ne postižu dobre rezultate može neke da motivira više da rade, dok na druge može da ima ozbiljnije posljedice po njihovo samopoštovanje. Zbog toga je iznimno važno pratiti kako lično, tako i napredovanje školskog uspjeha učenika u ovoj razvojnoj dobi.

2.2. Karakteristike obiteljskog i školskog okruženja

Gotovo sva pedagoška istraživanja upućuju na to da postoji visoka pozitivna povezanost između školskog uspjeha djece i obiteljskih faktora kao što su položaj djeteta u obitelji, brojnost i funkcionalnost obitelji, stepen roditeljskog vrednovanja obrazovanja, kulturni, obrazovni i socio-ekonomski nivo roditelja i sl.

Proučavajući obitelj i njen direktan utjecaj na dječije ponašanje i razvoj, Hofman i Lipit su ponudili sljedeću šemu povezanosti varijabli obiteljskog života i dječijeg ponašanja: životna pozadina (porijeklo) roditelja, sadašnja obiteljska situacija, sastav obitelji, odnosi između roditelja, lične karakteristike roditelja, stavovi roditelja upravljani ka djetetu, otvoreni oblici roditeljskog ponašanja, upravljenost djeteta ka roditeljima, braći i sestrama, otvoreno ponašanje djeteta prema drugim članovima obitelji, lične karakteristike djeteta i dijete van obitelji (Pašalić Kreso 2004: 317).

Kako navodi Pašalić Kreso (2004) izdvajanje i prepoznavanje različitih varijabli pokazuje da nisu sve jednako vrijedne i da se međusobno razlikuju po stepenu sveobuhvatnosti i značajnosti, te da se socio-klasna pripadnost jedne obitelji može javiti kao njen najopćiji okvir, dok će pol djeteta biti manje važan faktor ukoliko se raspravlja o njegovom školskom uspjehu.

Škola je kao drugi značajan faktor utjecaja na razvoj djeteta, institucija čiji je osnovni zadatak da ostvaruje ciljeve i zadatke odgoja i obrazovanja. U normativnom smislu, škola bi trebala biti mjesto u kojem svi učenici, bez obzira na individualne razlike, porijeklo i porodični kontekst, pod jednakim uslovima imaju priliku ovladavati znanjima, vještinama i navikama. Do 70-ih godina, istraživanja o efektima

škole su bila pretežno usmjerena na ispitivanje odnosa pojedinačnih školskih faktora i postignuća učenika. U kasnijim istraživanjima autori ulažu napor da sagledaju šta se stvarno dešava iza školskih zidova, odnosno da pronađu medijatorske varijable između strukturalnih elemenata škole i njihovog uticaja na učenike (Van Houtte 2005). Na taj način ispitivanje školske klime, za mnoge autore, predstavlja najdirektniji put da se ovi procesi sagledaju (Vujačić, Stanišić 2007: 425).

Joksimović i Bogunović (2005) kao bitne elemente pozitivne školske klime navode uzajamno poštovanje učenika i nastavnika, korektne odnose među članovima školskog kolektiva i uspješnu saradnju škole sa roditeljima. Haynes i saradnici (1997) su dali nešto detaljniju i obuhvatniju podjelu, pa u pokazatelje školske klime ubrajaju: motivaciju učenika, grupno donošenje odluka, jednakost i pravednost, bezbjednost, red i disciplinu, uključivanje roditelja, saradnju škole i lokalne zajednice, posvećenost i očekivanja nastavnika, ulogu direktora u upravljanju školom, izgled školske zgrade, školske resurse, brigu i osjećajnost, pozitivne socijalne interakcije. Prema različitim istraživanjima snažan utjecaj na uspjeh imaju i kognitivni stil, sposobnost samoregulacije, kao i vjerovanja koja osoba ima o sebi, ali i o svijetu.

Gotovo svi spomenuti autori navode saradnju obitelji i škole kao jedan od značajnijih faktora koji utječu na uspjeh djeteta u školi. U današnje vrijeme je takav vid odnosa između roditelja i škole prevaziđen jer saradnja ne podrazumijeva njihovu ravnopravnost u odgojno-obrazovnom procesu, ali se radi na promicanju partnerskog odnosa tih dvaju strana gdje je dijete u centru svake njihove aktivnosti.

Postoje brojni radovi (Epstein 1995, Davis i Spurr 1998, Jones i Ignelzi 2000, Davis, Day i Bidmead 2002, Pašalić Kreso 2004) o tome koliko je partnerski odnos obitelji i škole značajan za razvoj djeteta i njegov cjelokupan uspjeh. Za razliku od saradnje, partnerstvo podrazumijeva aktivno i ravnopravno učešće i uključivanje roditelja i porodice u školu i odgojno-obrazovni rad (Pašalić Kreso 2003).

U kontekstu odnosa obitelji i škole ispitali smo odnos roditelja i nastavnika, karakteristike obiteljskog i školskog okruženja, kao i značaj partnerskog odnosa roditelja i škole u ostvarivanju postignuća učenika. Prije svega zanimalo nas je da li je prema mišljenju nastavnika i roditelja njihov odnos na zadovoljavajućem nivou. Svi nastavnici se slažu da je njihov odnos sa roditeljima na zadovoljavajućem nivou (54,7 % je zaokružilo "slažem se", a 45,3 % nastavnika se "u potpunosti slaže" sa navedenom tvrdnjom). Sa tom tvrdnjom se slaže i 88,3% roditelja (suma čestica "slažem se" i "u potpunosti se slažem"), dok se 11,6% roditelja ne slaže sa navedenom tvrdnjom, te smatraju da njihov odnos sa nastavnicima nije na zadovoljavajućem nivou.

Analizom Pearsonovog hi kvadrata utvrdili smo da je $\chi^2= 9,543$ sa stepenom slobode $df=3$. Asymp. Sig. (2-sided) dvostrana asimptomatična značajnost ili p vrijednost je 0,023, što govori da postoji i statistički značajna razlika u korelaciji odgovora nastavnika i roditelja, jer je $p(0,05) > 0,023$. (Tabela 1.)

Tabela 1. Percepcija nastavnika i roditelja o kvaliteti uzajamnog odnosa

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije				%				
	N	R	N	R	N	R	N	R	
Moj odnos sa nastavnicima/roditeljima je na zadovoljavajućem nivou	45,3	48,3	54,7	40,0	0,0	10,8	0,0	0,8	$\chi^2= 9,543$ $df=3$ $p(0,05)>0,023$

N - nastavnici

R - roditelji

U skladu s tim, u Tabeli 2. iz sume afirmativnih čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“ je vidljivo da većina nastavnika navodi da: a) *roditelji pružaju podršku nastavnicima u radu* (82,8%) i da b) *često dolaze u velikom broju na roditeljske sastanke i informativne razgovore* (75,1%). Prema mišljenju 80,9 % nastavnika c) *na roditeljskim sastancima najčešće se govori o postignućima djece*, te njih 83,9% ističu da roditelji d) *daju ideje i smjernice za unapređenje nastavnog procesa*. Analizom hi kvadrat testa utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika u odgovorima nastavnika i roditelja kod tvrdnji a), b) i d), dok kod tvrdnje c) razlika nije statistički značajna. (Tabela 2.)

Brojna istraživanja u SAD-u, Kanadi i nizu zapadnoevropskih zemalja su pokazala da građenje partnerstva između roditelja i škole daje posebno dobre rezultate kod djece koja u startu imaju poteškoće u praćenju i savladavanju školskih obaveza, koja imaju određene socijalne ili emocionalne probleme, koji imaju određene zdravstvene probleme, koja spadaju u kategoriju djece sa posebnim potrebama (talentirana djeca ili ona koja zaostaju u razvoju), te koja pripadaju manjinskoj skupini (nacionalnoj, vjerskoj, jezičkoj i sl.) (Pašalić Kreso 2004: 343).

Partnerski odnos obitelji i škole, otvorenost i iskrenost u komunikaciji može mnogo pomoći u rješavanju pitanja neravnopravnosti i nejednakih odnosa prema učenicima u školi, kao i prevladavanju svih djetetovih neuspjeha na bilo kojem planu. Proces izgradnje partnerskog odnosa je postupan i zahtijeva vrijeme i strpljenje, ali prije svega uvjerenje u neophodnost stalnog nastojanja da se dođe do jedinstvenog

Tabela 2. Percepcija i stavovi nastavnika i roditelja o odnosu obitelj-škola

Itemi	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	Frekvencije				%				
	N	R	N	R	N	R	N	R	
a) Roditelji pružaju podršku nastavnicima u radu	20,3	42,9	62,5	46,2	17,2	10,1	0,0	0,8	$\chi^2= 10,382$ df=3 p (0,05)>0,016
b) Roditelji često dolaze u velikom broju na roditeljske sastanke	18,8	52,5	56,3	40,0	25,0	6,7	0,0	0,8	$\chi^2= 25,367$ df=3 p (0,05)>0,000
c) Na sastancima se najčešće govori o postignućima djece	31,7	34,5	49,2	47,4	14,3	15,5	4,8	2,6	$\chi^2=0,736$ df=3 p (0,05)<0,865
d) Roditelji daju ideje i smjernice za unapređenje nastavnog procesa	33,9	17,1	50,0	43,6	9,7	29,1	6,5	10,3	$\chi^2= 12,813$ df=3 p (0,05)>0,005

N - nastavnici

R - roditelji

djelovanja i preklapanja sva tri segmenta života djeteta: obitelj, škola, zajednica (Pašalić Kreso 2004).

Koliko je partnerski odnos obitelji i škole značajan za razvoj djeteta i njegov školski uspjeh pokazuju i rezultati dobiveni ovim istraživanjem. Tako se 100% nastavnika i 97,5 % roditelja (suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) složilo da je *partnerski odnos škole i obitelji dobra pretpostavka za uspjeh u učenju*. Prema dobivenim podacima ne postoji statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika jer je ($\chi^2= 2,025$ df=2 p (0,05) < 0,363). (Tabela3.)

Kako navode Šimić Šašić, Klarin, Proroković (2011) radovi i istraživanja o odnosu porodičnih uslova i školskog postignuća usmjereni su prevashodno na ispitivanje uticaja socioekonomskog statusa (SES) i strukture porodice. Kao najčešći indikatori socioekonomskog statusa koriste se varijable kao što su razina obrazovanja roditelja, visina prihoda, zanimanje i zaposlenost roditelja.

Čudina-Obradović i Obradović (1995) ističu da SES nije dobar samostalni prediktor školske uspješnosti, te da se značajno povećanje povezanosti sa školskim uspjehom postiže uključivanjem obiteljskih procesnih varijabli poput obiteljske obrazovne atmosfere. Varijable kao što su roditeljski stavovi o obrazovanju, roditeljska očekivanja, kulturne i intelektualne aktivnosti obitelji, odgojni stil i obiteljska interakcija čine obiteljsku obrazovnu atmosferu i imaju značajan utjecaj na postignuća učenika. Ekonomske teškoće u obitelji značajno su povezane sa emocionalnim sta-

Tabela 3. Percepcija nastavnika i roditelja o partnerskom odnosu škole i obitelji

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije								
	N	R	N	R	N	R	N	R	
Partnerski odnos škole i obitelji je dobra pretpostavka za uspjeh u učenju	75,0	68,9	25,0	28,6	0,0	2,5	0,0	0,0	$\chi^2= 2,025$ df=2 p (0,05) < 0,363

N - nastavnici

R - roditelji

njem roditelja koje direktno utječe na emocionalno stanje djeteta i dovodi do problematičnog ponašanja, a samim tim i do slabijeg školskog uspjeha. Obrazovni nivo roditelja je prva i najznačajnija varijabla u proučavanju usmjerenosti na obrazovne vrijednosti, te se u ovom dijelu istraživanja nastojalo ustanoviti i strukturu obrazovnog nivoa roditelja ispitanih učenika.

Prema podacima dobijenim iz Upitnika za učenike, kada je riječ o obrazovanju roditelja, rezultati pokazuju da je najviše zastupljen srednji nivo obrazovanja roditelja, gdje je neznatno veći procenat majki sa srednjom stručnom spremom 39,79%, u odnosu na očeve kojih je 33,67%. Sljedeća kategorija obrazovanosti su roditelji sa visokom stručnom spremom, gdje je za 16% veći procenat očeva u odnosu na majke. Na svim ostalim nivoima obrazovanja gotovo je podjednak procenat očeva i majki.

Iako gotovo sva pedagoška istraživanja upućuju na značaj utjecaja socioekonomskog statusa i strukture porodice na postignuća učenika, na pitanje da li od stupnja obrazovanosti roditelja zavisi uspjeh u učenju učenika, prema mišljenju 76,2 % nastavnika i 82,6 % roditelja (suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) uspjeh učenika u učenju ne zavisi od nivoa obrazovanosti roditelja. Samo mali procenat nastavnika 23,8% i 27,4% roditelja smatra da je stupanj obrazovanosti roditelja značajan faktor uspjeha učenika u učenju. Utvrđeno je i da postoji statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika jer je ($\chi^2= 9,221$ df=3 p (0,05) > 0,026), a i odnos procenata pojašnjava ovu razliku. Ovaj podatak svakako nalazimo zanimljivim, te bi se dao dalje istraživati. (Tabela 4.)

Razlike u socioekonomskom statusu su jedan od izvora kako društvene nejednakosti, tako i nejednakosti šansi u obrazovanju. Baveći se obiteljskim situacijama koje mogu značajno utjecati na socijalnu diferencijaciju i šanse djeteta u školovanju, Harry Passou (1973, prema PašalićKreso, 2004: 317) navodi 10 najznačajnijih faktora nejednakosti šansi za dijete. Prema njegovim nalazima jedno dijete se u školi može

Tabela 4. Percepcija nastavnika i roditelja o značaju stupnja obrazovanosti roditelja za uspjeh učenika u učenju

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije				%				
	N	R	N	R	N	R	N	R	
Od stupnja obrazovanosti roditelja ne zavisi uspjeh učenika u učenju	22,2	42,1	54,0	40,5	20,6	11,6	3,2	5,8	$\chi^2= 9,221$ df=3 p (0,05) > 0,026

N – nastavnici

R - roditelji

naći u nepovoljnom položaju u razredu: ako dolazi iz siromašne obitelji, ako u obitelji ima malo mogućnosti da razvije svoje intelektualne sposobnosti i govor, ako se vrijednosti njegove obitelji i njegove okoline suviše razlikuju od vrijednosti škole i razreda, ako pripada migrantima, ako nastavni jezik nije njegov maternji, ako živi u nekoj izolovanoj oblasti, ako je žensko ili pripada nekoj vjerskoj grupi, zbog nebrige i diskriminacije u samoj školi i zbog odnosa same društvene sredine prema uspjehu u školi.

U prilog navedenome, ispitali smo učenike o obrazovno-materijalnim uvjetima obitelji u kojoj žive, kao i o posjedovanju tehničkih uređaja koji omogućavaju njihov informatički i saznanji razvoj. Tako više od 90 % učenika posjeduje digitron, kompjuter, rječnik, vlastitu sobu i radni sto. Tek nešto malo manje 83,16% učenika tvrdi da ima još i internet priključak. S druge strane, samo 8 % učenika tvrdi da kod kuće posjeduje više od 200 knjiga. Oko 15% učenika navodi da posjeduje nijednu ili vrlo malo knjiga (od 0-10 knjiga), također oko 15% tvrdi da se u njihovoj kućnoj biblioteci nalazi dovoljno knjiga da ispune dva ormara za knjige (100-200 knjiga), a najveći procenat, oko 60% učenika, kod svoje kuće na raspolaganju ima od 10 do 100 knjiga. S obzirom na to da je investiranje materijalnih sredstava u kupovinu knjiga, kao i obezbjeđivanje uslova za obrazovanje svoje djece, proces koji traje godinama, ovi indikatori bi se mogli smatrati validnim pokazateljem kulturno-obrazovne klime u obitelji i on korespondira sa obrazovnim statusom roditelja.

Porodica, kao i odnosi u porodici imaju gotovo najznačajniju ulogu u razvoju mladih, kako u kognitivnom, tako i u emocionalnom, konativnom i socijalnom domenu. Činjenica je da su obitelji u kojima prevladavaju zdravi odnosi potpora i izvor stabilnosti u razdoblju kada djeca započinju sa svojim školovanjem. S druge strane, nezdravi odnosi unutar obitelji izvor su dječjeg stresa i loše prilagođenog

ponašanja u školi. Na pitanje da li su postignuća učenika uvjetovana obiteljskim odnosima, 76,1% roditelja i 81,2% nastavnika (suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) se u većini slažu *da djeca koja žive u obiteljima sa nesređenim obiteljskim odnosima postižu lošiji uspjeh u učenju*. Manji broj ispitanika (roditelji 24,0 % i nastavnici 18,8 %) su zaokružili „ne slažem se“ i „uopće se ne slažem“ sa navedenom tvrdnjom. Razlika u korelaciji odgovora ispitanika prema rezultatima hi kvadrat testa nije statistički značajna jer je ($\chi^2= 0,710$ $df=3$ $p(0,05) < 0,871$). (Tabela 5.)

Tabela 5. Percepcija nastavnika i roditelja o uvjetovanosti postignuća obiteljskim odnosima

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	Frekvencije				%				
	N	R	N	R	N	R	N	R	
Djeca iz obitelji sa nesređenim obiteljskim odnosima postižu lošiji uspjeh u učenju	28,1	27,3	53,1	48,8	14,1	17,4	4,7	6,6	$\chi^2= 0,710$ $df=3$ $p(0,05) < 0,871$

N - nastavnici

R – roditelji

Kvalitetan partnerski odnos obitelji i škole uveliko može doprinijeti prevazilaženju svih poteškoća koje se javljaju u toku razvoja. Prema mišljenju nastavnika, saradnja sa roditeljima se uglavnom odvija kroz informativne roditeljske i individualne razgovore, ali i kroz različite aktivnosti kao što su radionice, roditeljski kutak, humanitarne akcije, školske svečanosti, izleti, vijeće roditelja i sl. Opremljenost škola i pristup resursima je također jedna od važnih varijabli za razumijevanje školskog uspjeha učenika, te smo u ovom istraživanju ispitali uslove u kojima se odvija odgojno-obrazovni proces.

Kada je upitanju raspoloživost računara u školama, prema ovom istraživanju (Tabela 6.) podijeljena su mišljenja ispitanika, te se 57,0 % učenika slaže i u potpunosti slaže sa tvrdnjom *da škola ima dovoljno računara koje učenici mogu koristiti*, za razliku od 43,0 % učenika koji se ne slažu sa navedenom tvrdnjom. S druge strane, samo 31,8% nastavnika smatra da škola ima dovoljno računara, za razliku od većine nastavnika 68,2% koji smatraju da škola oskudijeva u opskrbljenosti računarima. U odgovorima učenika i nastavnika postoji i statistički značajna razlika gdje je ($\chi^2= 37,614$ $df=3$ $p(0,05) > 0,000$). (Tabela 6.)

Ipak, prema tvrdnjama učenika, gotovo 92 % učenika kompjuter najčešće koristi kod kuće, a samo 4,08 % u školi.

Tabela 6. Percepcija nastavnika i učenika o raspoloživosti računara u školi

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	Frekvencije						%		
	N	U	N	U	N	U	N	U	
Škola ima dovoljno računara koje učenici mogu koristiti	3,2	28,0	28,6	29,0	57,1	20,7	11,1	22,3	$\chi^2= 37,614$ df=3 p (0,05) > 0,000

N - nastavnici

U – učenici

Većina ispitanika (nastavnici 89,0 %, roditelji 81,8%, učenici 78,0% - suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) smatra da bi a) *nastava bila kvalitetnija ukoliko bi škola nudila učenicima na raspolaganje mnogo više literature i časopisa*. Također većina smatra da je b) *školama neophodno stvoriti bolje uvjete opremljenosti knjigama, prostorijama, tehnikom i savremenom tehnologijom* (nastavnici 100,0 %, roditelji 90,0 %, učenici 84,7 % - suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“). Ovakav stav proizilazi iz činjenice da u školskim bibliotekama učenici nemaju na raspolaganju sve knjige koje su im neophodne za stjecanje i produblivanje znanja, te da za provođenje eksperimenata i istraživanja nastavnici i učenici nemaju na raspolaganju potreban radni materijal. U obje tvrdnje postoji statistički značajna razlika u odgovorima ispitanika. (Tabela 7.)

Tabela 7. Percepcija nastavnika, roditelja i učenika o opremljenosti škole i pristupu školskim resursima

Item	U potpunosti se slažem			Slažem se			Ne slažem se			Uopće se ne slažem			χ^2
	frekvencije									%			
	N	R	U	N	R	U	N	R	U	N	R	U	
a) Nastava bi bila kvalitetnija ukoliko bi škola nudila učenicima više literature i časopisa	40,6	33,9	46,9	48,4	47,9	31,1	10,9	14,9	15,8	0,0	3,3	6,1	$\chi^2= 15,484$ df=6 p (0,05) > 0,017
b) Školi su potrebni bolji uvjeti opremljenosti knjigama, prostorijama, tehnikom i savremenom tehnologijom	76,6	58,3	73,5	23,4	31,7	11,2	0,0	8,3	10,2	0,0	1,7	5,1	$\chi^2= 30,976$ df=6 p (0,05) > 0,000

N – nastavnici

R - roditelji

U – učenici

2.3. Odnos nastavnik-učenik i motivacija za učenje

Kako navode Vujačić i Stanišić (2007), istraživanja Reywida (1997), Schneidera (1985) i Scotta (1998), pokazuju da pored obitelji kao najznačajnijeg faktora u razvoju djeteta, utjecaj na školski uspjeh imaju i različiti školski faktori među kojima se najčešće proučavaju lične i profesionalne karakteristike nastavnika, kvalitet nastave i vaspitno-obrazovni program.

Savremeni koncept obrazovanja od nastavnika traži i nove uloge kako bi se mogli prilagoditi savremenim okolnostima i odgovoriti novim društvenim izazovima. Od savremenog nastavnika se očekuje da osigura uvjete za maksimalnu aktivnost i samoaktivnost učenika. Od njega zavisi da li će razviti motivaciju za učenje kod adolescenata ili će prouzrokovati gubitak volje za učenje i uopće školovanje.

Uprkos mnogim istraživanjima i teorijama motivacije ne može se izdvojiti jedna jedinstvena i sveobuhvatna definicija ovog pojma. Možemo reći da je motivacija utjecaj koji izaziva, usmjerava i odražava željeno ponašanje ljudi. To je sve ono što potiče na aktivnost, što tu aktivnost usmjerava i što joj određuje intenzitet i trajanje. Drugim riječima, to je "volja za nešto". Motivacija je vrlo važan faktor za učenje i ostvarivanje cjelokupnog uspjeha pojedinca u bilo kojem segmentu života. Među adolescentima postoje velike razlike u pogledu motivacije i učenja. S jedne strane, motivisano dijete samo prosječnih sposobnosti, koje je bilo odlično i popularno u osnovnoj školi, može da izgubi te svoje pozicije u srednjojškoli, dok s druge strane, bistro ili ranije slabo motivisano dijete može u srednjoj školi da poboljša svoj uspjeh i svoj socijalni položaj u razredu.

Ausubel (1967, prema Đorđević 1978) smatra da adolescenti uče u školi na dva načina, jedni putem imitiranja (podražavanja, praćenja) nastavnika, a drugi putem introjkcije (usvajanja, inkorporacije, upijanja, prisjedinjavanja znanja). Učenje putem imitiranja (podražavanja) znači stjecanje znanja od strane adolescenata putem nekritičkog prihvatanja svega onoga što nastavnici predaju, odnosno prihvataju njihovo mišljenje i objašnjenje, a tek poslije toga obrađuju ono što su primili. Znanje adolescenata se potkrepljuje od nastavnika i adolescenti se osećaju zadovoljno, jer bi osjećali krivicu ako bi vjerovali suprotno svojim uzorima, čiji su autoritet bezuslovno prihvatili i sa kojima su se identifikovali. Učenje putem introjkcije (usvajanja znanja) znači samostalno stjecanje novih znanja koja ulaze u već postojeći sistem znanja adolescenata. Stečeno znanje se smatra svojim i ne osjeća se nikakva zavisnost od drugih, odnosno sugestije se ne prihvataju slijepo zbog potrebe da se složi sa osobom koja sugerira ili zbog njenog autoriteta. Nova znanja i vrijednosti

ostaju zbog toga što se uklapaju u postojeći sistem znanja i vrijednosti adolescenata. Tako oni vjeruju u svoju nezavisnost, originalnost i samostalno stjecanje znanja. Uloga nastavnika je da ovim učenicima što više približe građu, kako bi je oni kasnije sami usvojili. Također, nastavnik mora da se bori protiv toga da adolescent prihvata znanja i vrijednosti pasivno i nekritički, odnosno treba ga što prije osloboditi učenja putem imitiranja.

Jedan od zadataka ovog istraživanja je bio utvrditi koliko su učenici motivirani na učenje i aktivno sudjelovanje u odgojno-obrazovnom procesu. Rezultati su pokazali da većina učenika ima pozitivan stav prema školi, te su u sljedećim tvrdnjama sumativno (suma afirmativnih čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) iskazane frekvencije u odgovorima učenika: a) 54,9% učenika *voli da ide u školu*, b) 74,4 % učenika je istaklo da je *sretan u školi*, c) 92,8% učenika smatra da su *očekivanja roditelja u vezi sa njihovim postignućima velika*, d) 74,3 % učenika *su motivirani za učenje i aktivno učešće na časovima*, e) 96,4 % tvrdi da se *jako trude da postignu što bolji uspjeh u školi* i f) 91,9% učenika tvrde da *imaju visok nivo aspiracije tj. žele što više naučiti u školi*. Roditelji se također u većini slažu sa navedenim tvrdnjama. Analizom hi kvadrat testa utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika u odgovorima roditelja i učenika kod tvrdnji a), b), c), e) i f), dok kod tvrdnje d) razlika nije statistički značajna. (Tabela 8.)

Tabela 8. Percepcija učenika i roditelja o motivaciji za učenje i zadovoljstvu učenika školom

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije				%				
	R	U	R	U	R	U	R	U	
a) Učenik/dijete voli da ide u školu	14,9	38,0	50,0	50,4	22,4	11,6	7,7	0,0	$\chi^2= 23,261$ df=3 p (0,05) > 0,000
b) Učenik/dijete je sretno u školi	28,2	30,3	46,2	53,8	20,0	16,0	5,6	0,0	$\chi^2= 8,347$ df=3 p (0,05) > 0,039
c) Očekivanja roditelja u vezi sa postignućima učenika/djece su velika	55,9	30,0	36,9	47,5	6,7	20,0	0,5	2,5	$\chi^2= 26,406$ df=3 p (0,05) > 0,000
d) Učenik/dijete je motiviran za učenje i aktivno učešće na časovima	23,2	28,6	51,1	54,6	20,5	15,1	5,3	1,7	$\chi^2= 4,602$ df=3 p (0,05) < 0,203
e) Učenik/dijete se trudi da postigne što bolji uspjeh u školi	59,3	41,2	37,1	47,9	3,6	10,9	0,0	0,0	$\chi^2= 12,873$ df=2 p (0,05) > 0,002
f) Učenik/dijete želi što više naučiti u školi	48,5	43,8	43,4	41,3	6,1	14,9	2,0	0,0	$\chi^2= 8,949$ df=3 p (0,05) > 0,030

R - roditelji

U – učenici

Kada su upitanju očekivanja nastavnika, 82,5% nastavnika tvrdi da su njegova očekivanja u vezi sa postignućima učenika velika, a na pitanja koliko se, prema njihovom mišljenju, učenici zaista trude da postignu što bolji uspjeh i koliko su zaista motivirani za učenje i aktivno učešće na časovima, dobili smo podatak da samo 4,7% nastavnika smatra da učenici nisu motivirani i da ne surađuju na časovima, te 17,2% smatra da se ne trude postići dobar uspjeh.

Prema našem istraživanju, u školama vlada pretežno pozitivan odnos nastavnika i učenika. Tako 100% nastavnika tvrdi da je njihov odnos sa učenicima izrazito kvalitetan. Većina učenika 73,2% se također slaže da je njihov odnos sa nastavnicima kvalitetan, za razliku od 26,8% učenika koji se ne slažu sa navedenom tvrdnjom. Postoji statistički značajna razlika u frekvencijama odgovora ispitanika jer je ($\chi^2 = 22,637$ df = 3, p (0,05) > 0.000). (Tabela 9.)

Tabela 9. Percepcija nastavnika i učenika o kvaliteti uzajamnog odnosa

Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije								
	N	U	N	U	N	U	N	U	
Moj odnos sa učenicima/nastavnicima je izrazito kvalitetan	46,9	28,9	53,1	44,3	0,0	20,1	0,0	6,7	$\chi^2=22,637$ df = 3 p (0,05) > 0.000

N - nastavnici

U – učenici

U ovom kontekstu, prema rezultatima hi kvadrat testa (Tabela 10.) utvrdili smo da postoji statistički značajna razlika također i u sljedećim tvrdnjama, i to u:

- percepciji nastavnika i učenika o načinu predavanja nastavnika na časovima. Shodno tome, većina učenika 67,9% (suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) ističe da im je *dosadan način na koji nastavnici predaju*, za razliku od 92,0% nastavnika koji se ne slažu sa navedenom tvrdnjom.
- tvrdnji da *nastavnici ulažu napor da nastava bude što kvalitetnija*. Apsolutno svi nastavnici 100% tvrde da ulažu napor da nastava bude što kvalitetnija, s čime se ne slaže 30,8% učenika. S druge strane, 69,2% učenika se također slaže sa ovom tvrdnjom.
- percepciji ispitanika o uvažavanju mišljenja učenika pri ocjenjivanju. Većina učenika 53,6% smatra da *nastavnici pri ocjenjivanju ne uvažavaju mišljenje učenika*, za razliku od nastavnika, gdje su svi nastavnici 100% (suma čestica „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“) istakli da pri ocjenjivanju uvažavaju mišljenje učenika.

- d) percepciji učenika i nastavnika o strahu od ispitivanja. Većina učenika 60,0% tvrdi da se *boje ispitivanja*, no većina nastavnika 53,1 % se ne slaže sa ovom tvrdnjom, što nam govori o pogrešnoj percepciji nastavnika kada je upitanju strah učenika od ispita.
- e) tvrdnji da *nastavnici daju učenicima smjernice na koji način da poboljšaju svoj rad*. Iako se 100% nastavnika i 87,6 % učenika slaže i u potpunosti slaže sa navedenom tvrdnjom, ipak postoji statistički značajna razlika u korelaciji odgovora, jer je $p(0,05) > 0,000$.

Tabela 10. Percepcija nastavnika i učenika o odnosu nastavnik – učenik

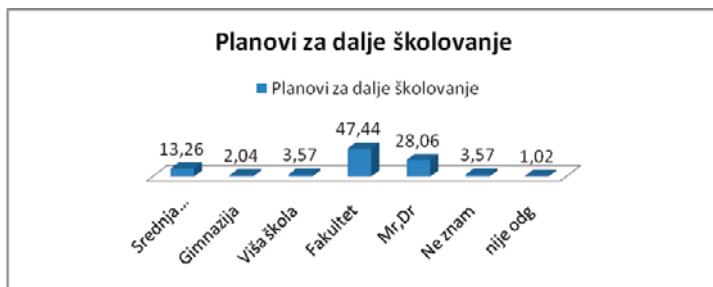
Item	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne slažem se		Uopće se ne slažem		χ^2
	frekvencije								
	N	U	N	U	N	U	N	U	
a) Učenicima je dosadan način na koji nastavnici predaju	0,0	38,8	7,9	29,1	73,0	23,0	19,0	9,2	$\chi^2= 71,338$ df=3 $p(0,05) > 0,000$
b) Nastavnici ulažu napor da nastava bude što kvalitetnija	53,1	30,7	46,9	38,5	0,0	18,8	0,0	12,0	$\chi^2= 27,114$ df=3 $p(0,05) > 0,000$
c) Nastavnici pri ocjenjivanju uvažavaju mišljenje učenika	31,3	19,6	68,7	26,8	0,0	30,9	0,0	22,7	$\chi^2= 59,976$ df=3 $p(0,05) > 0,000$
d) Učenici se boje ispitivanja	9,4	33,8	37,5	26,2	48,4	21,0	4,7	19,0	$\chi^2= 31,915$ df=3 $p(0,05) > 0,000$
e) Nastavnici daju učenicima smjernice na koji način da poboljšaju svoj rad	59,4	34,7	40,6	42,9	0,0	14,3	0,0	8,2	$\chi^2= 21,633$ df=3 $p(0,05) > 0,000$

N - nastavnici

U – učenici

U prilog već ranije navedenoj tezi da postignuća učenika zavise od pozitivnog odnosa nastavnika i učenika, govore i podaci dobijeni našim istraživanjem. Tako se 87,4% učenika, 86,7% roditelja i 84,4% nastavnika slaže i u potpunosti slaže sa navedenom tvrdnjom, dok je relativno mali procenat ostalih koji smatraju da postignuća učenika ne zavise od pozitivnog odnosa nastavnika prema njima.

I na kraju, ono što nas je zanimalo jesu dalje aktivnosti na polju obrazovanja naših mladih ispitanika. Shodno tome, postavili smo pitanje koji su njihovi planovi za dalje školovanje.

Slika 1.

Prema dobijenim rezultatima (Slika 1.), najveći broj učenika 47,44% ima u planu završiti fakultet, potom 28,06% planira završiti magistarski, doktorski ili neki specijalistički program, te 13,26% planira završiti srednju školu. Mali procenat učenika ne zna kakvi su im dalji planovi ili planiraju završiti gimnaziju ili višu školu.

ZAKLJUČAK

Današnje vrijeme je vrijeme snažnih promjena na znanstvenom, tehnološkom, ekonomskom, društveno-političkom, prirodno-ekološkom, kulturnom i društveno najznačajnijem – obiteljskom planu. Sve ove promjene znatno utječu na djecu i njihov razvoj. Brojne društvene razlike koje su izražene i naglašene skoro u svim područjima i svim djelatnostima u Bosni i Hercegovini najsnažnije se očituju upravo u području odgoja i obrazovanja. Općeprisutno je nezadovoljstvo kvalitetom našeg odgojno-obrazovnog sistema što je rezultat velikog direktnog utjecaja politike na isti, tako da danas imamo tri posebna etnička obrazovna sistema sa zasebnim jezicima, religijama, historijama i kulturama.

Bronfenbrennerova teorija ekoloških sustava upravo naglašava „važnost stabilnosti mezosustava koji predstavlja odnose između čovjekovih najužih okolina (npr. obitelj, vršnjaci, škola, radno mjesto) odnosno mikrosustava (Woolfson 2004; Wagner Jakab, Cvitković, 2007). Vanjska okolina u kojoj drugi sudjeluju i vrše utjecaj naziva se egzozustav, a svi ti sustavi (mikro, mezo i egzo) uključeni su u makrosustav koji obuhvaća vrijednosti, norme neke kulture, kao i ideološke vrijednosti“ (Wagner Jakab 2008: 120).

Ako znamo da odgojno-obrazovni sistem, između ostalog, znatno ovisi o kulturno-historijskim, međureligijskim, ekonomskim i društveno političkim odnosima, onda nam je jasno zašto nam je obrazovanje takvo kakvo jeste, podijeljeno i rascjepkano.

Postignuća učenika i njihov cjelokupan školski uspjeh zavise od kvalitetnog partnerskog odnosa obitelji i škole i on predstavlja imperativ za uspjeh i napredak svakog djeteta. Sve ono što obitelj podstiče i razvija, škola treba da produbljuje, a sve ono što se u školi razvija, obitelj treba da podstiče. Rezultati istraživanja su pokazali da većina učenika adolescentske dobi uglavnom imaju pozitivan stav prema školi, vole da idu u školu, sretni su u školi, imaju visok nivo aspiracije, tj. žele što više naučiti, motivirani su za učenje i aktivno učešće na časovima, te se jako trude da postignu što bolji uspjeh. To je dobra pretpostavka za uspjeh u učenju i napredovanju, te ova saznanja treba iskoristiti u animiranju svih aktera odgojno-obrazovnog procesa za aktivno sudjelovanje, poticanje i usmjeravanje učenika na samostalno razvijanje onih vještina koje će im pomoći da se nose sa izazovima koje pred njih postavlja današnje društvo.

LITERATURA

1. Bognar, Ladislav (2000), "Kvalitativni pristup istraživanju odgojno-obrazovnog procesa", *Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu*, str. 45-54.
2. Bronfenbrenner, Urie (1994), "Ecological models of human development", *International Encyclopedia of Education*, Vol.3, 2nd. ed., str. 1643-1647.
3. Car, Sandra (2013), "Adolescencija 21. stoljeća: društvena uvjetovanost, temeljne karakteristike i pedagoški izazovi", *Pedagoška istraživanja*, 10 (2), str. 285-294.
4. Čudina-Obradović Mira, Josip Obradović (1995), "Utjecaj bračnog emocionalnog sklada roditelja na školski uspjeh i ponašanje djece", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 4 No.4-5 (18-19), str. 627-639.
5. Davis, Hilton, Pamela Spurr (1998), "Parent Counselling: An Evaluation of a Community Child Mental Health Service", *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, Vol.39, No. 3, str. 365-376.
6. Davis, Hilton, Crispin Day, Christine Bidmead (2002), *Working in Partnership with Parents: the Parent Adviser Model*, Harcourt Assessment, London
7. Đorđević, Dušan (1978), *Razvojna psihologija*, NIP Dečje novine, Gornji Milanovac
8. Đuranović, Marina (2013), "Obitelj i vršnjaci u životu adolescenata", *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Vol. 154. No. 1-2, str. 31-46.

9. Đuranović, Marina (2014), "Rizično socijalno ponašanje adolescenata u kontekstu vršnjaka", *Školski vijesnik* 63, 1-2, str. 119-132.
10. Epstein, Joyce (1995), "School/family/community partnerships: Caring for the children we share", *Phi Delta Kappan*, 76, str. 701-712.
11. Haynes, Norris M., Christine Emmons, Michael Ben-Avie (1997), "School Climate as a factor in student adjustment and achievement", *Journal of educational and psychological consultation*, Vol. 8, No.3, str. 321-329.
12. Joksimović, Snežana, Blanka Bogunović (2005), "Nastavnici o kontekstu nastave i postignuće učenika", u: Antonijević, Radovan, Dragan Janjetović, ur., *TIMSS 2003 u Srbiji*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str. 270-291.
13. Jones J. J, C. S. Ignelzi (2000), *Partnerstvo škole i porodice, Priručnik za obuku studenata i edukatora*, Centar za obrazovne inicijative "Step by Step", Sarajevo
14. Macuka Ivana, Irena Burić (2015), "Školski uspjeh mlađih adolescenata: važnost uloge osobnih i obiteljskih čimbenika", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 24 No. 4, str. 487-507.
15. Pašalić Kreso, Adila (2003), "Jačanjem komunikacijskog trougla: škola – obitelj – lokalna zajednica do uspješnijeg rješavanja konflikata u školi", *Obrazovanje odraslih*, Vol III, Br. 1., BKC Sarajevo, str. 77-100.
16. Pašalić Kreso, Adila (2004), *Koordinate obiteljskog odgoja: Prilog sistemskom pristupu razumijevanja obitelji i obiteljskog odgoja*, JEŽ, Sarajevo
17. Rukavina, Maja, Anela Nikčević-Milković (2016a), "Neki čimbenici odnosa adolescenata i škole", *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, Vol. LXII No. 2, str. 93-104.
18. Rukavina, Maja, Anela Nikčević-Milković (2016b), "Adolescenti i školski stres", *Acta Iadertina*, Vol. 13 No. 2, str. 159-169.
19. Šimić Šašić, Slavica, Mira Klarin, Ana Proroković (2011), "Socioekonomske prilike obitelji i kvaliteta obiteljske interakcije kao prediktori školskog uspjeha srednjoškolaca u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji", *Ljetopis socijalnog rada*, 18(1), str. 31-62.
20. Van Houtte, Mieke (2005), "Climate or Culture? A Plea for Conceptual Clarity in School Effectiveness Research", *School Effectiveness and School Improvement*, 16 (1), str. 71-89.
21. Vujačić, Milja, Jelena Stanišić (2007), "Kreiranje pozitivne klime u školi", *Pedagogija* LXII, 3/07, Institut za pedagoška istraživanja, str. 424-432.

22. Wagner Jakab, Ana (2008), "Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44 (2), str. 119-128.
23. White, Karl R. (1982), "The relationship between socioeconomic status and academic achievement", *Psychological Bulletin*, 91 (3), str. 461-481.

DEVELOPMENT IN CONTEXT: THE MOST SIGNIFICANT PREDICTORS OF SCHOOL SUCCESS OF PUPILS OF THE EARLY ADOLESCENT AGE

Summary:

For the deeper and more complete understanding of the results of a pupil's success is very important to studying and deeper understanding of the context in which pupils learn or of the various conditions that form an integral part of these contexts in school and family. If we want to understand an individual's development, we must understand the interactions between the individual and his or her present and past environment. In his theory of ecological systems, Bronfenbrenner (1994) calls this transactional relationship as "development in context". In order to understand the context in which our pupils are developing, an empirical study was conducted and the sample consisted of 196 seventh and eighth grade pupils from four elementary schools in Canton Sarajevo, 121 parents of the surveyed pupils and 64 subject teachers. The aim of the research is to identify the most significant predictors of adolescents' academic achievements by theoretical analysis of the relevant pedagogical literature, also by results of a survey conducted on a sample of respondents and to try to assess their importance in enabling young people to cope with societal challenges. The results of the research show that high quality teacher-pupil relationships, family-school partnerships, and a high level of learning motivation are very important predictors for learning and progress of pupils.

Keywords: family; school; adolescents; school success; learning motivation; development in context

Adresa autorice
Author's address

Džejla Idrizović
Univerzitet u Sarajevu
Prirodno-matematički fakultet
dz_idrizovic@hotmail.com

UDK 37.036

Primljeno: 26. 05. 2020.

Pregledni rad

Review paper

Amina Smajović

PIIRTO PIRAMIDA RAZVOJA TALENTA KAO OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE FUNKCIONALNE PISMENOSTI

Rad je posvećen pitanjima kreativnosti unutar nekoliko modela sa posebnim fokusom na Piirto model kreativnosti. Na kreativnost i inovaciju se gleda kao na temeljnu kompetenciju koja omogućava učešće u svim oblicima društvenog života i rada. Kreativnost u službi čovjeka znači biti sposoban rješavati probleme u okruženjima koja postaju sve kompleksnija. Kreativnost kao takva zahtijeva i određeni stepen pismenosti. Piirto model nudi konceptualni okvir za razumijevanje talenata i/ili kreativnosti. Model može poslužiti kao okvir za tumačenje funkcionalne pismenosti, koji ističe ulogu obiteljskog okruženja, kulture i zajednice, škole, rodnog identiteta, te faktora slučajnosti, odnosno sreće. U radu ćemo ponuditi temeljna polazišta Piirto modela razvoja talenta, te pokušati tumačiti ovaj model kao okvir u razumijevanju funkcionalne pismenosti.

Ključne riječi: kreativnost; talenat; funkcionalna pismenost

1. UVOD

Kreativnost je imanentna potreba čovjeka i ona postoji otkad postoji i ljudsko društvo. Kreativnost je važna za opstanak ljudskih bića na individualnoj i društvenoj razini. U 21. stoljeću na nju se gleda kao na kompetenciju od značaja za snalaženje u svakodnevnim životnim situacijama. Kreativno mišljenje i kreativno djelovanje pružaju mogućnost da djeca i odrasli naprave iskorak iz stereotipnih, rigidnih i

jednodimenzionalnih pogleda na stvarnost i nudi mogućnost traganja za smislom i aktivnostima koje će omogućiti njihov razvoj. Takvo mišljenje i ponašanje potiče osobe da svoje resurse usmjere na nova i neuobičajna rješenja, da problemima pristupaju iz različitih perspektiva, te da se ne zadovoljavaju onim što je ponuđeno, najčešće u formi konvencionalnog, poznatog i općeprihvaćenog.

U radu ćemo nastojati dati polazišta nekih pristupa i određenja kreativnosti. Nakon toga, bavit ćemo se osnovama Piirto modela kreativnosti, te pokušati tumačiti ovaj model kao okvir u razumijevanju funkcionalne pismenosti.

2. NEKI PRISTUPI I ODREĐENJA KREATIVNOSTI

Ne postoji jedinstvena definicija kreativnosti jer je nemoguće kroz jedan pristup, koncept, teoriju obuhvatiti sve segmente kreativnosti. Međutim, postoje elementi koji su svojstveni svim pokušajima tumačenja kreativnosti. Kreativnost je, prije svega, mentalni proces koji rezultira stvaranjem nečeg novog i vrijednog. Kada kažemo nešto novo, to ne mora biti ono što je tek stvoreno, otkriveno ili nešto što je tek otpočelo svoje postojanje. To može biti i novi način gledanja na neke pojave i dešavanja koja su nam poznata ili čak novi način djelovanja. Vrijedni produkti su oni koji su korisni za pojedinca ili društvo. Na individualnoj razini, kreativnost je relevantna za rješavanje svakodnevnih životnih problema, dok su na društvenoj razini kreativni pojedinci pokretači napretka u nauci, tehnologiji i umjetnosti (Sternberg 1999). Kreativnost u službi čovjeka znači biti sposoban rješavati probleme u okruženjima koja su sve kompleksnija.

Urban i Jellen (1993) operacionalno definišu kreativnost kao sposobnost da se stvori nov, neobičan i iznenađujući proizvod opažanjem, procesovanjem i korištenjem maksimuma dostupnih informacija; povezivanjem, kombinovanjem i komponovanjem tih informacija sa podacima iz iskustva ili zamišljenih elemenata u temu; kao i komuniciranjem i dijeljenjem kreativnog akta/proizvoda sa drugima. Autori navode da kreativni proces predstavlja više nego samu vježbu intelekta. On predstavlja apsorpciju kompletne ličnosti u problem, estetsko iskustvo koje zadovoljava kreatora i zbog akcija koje se definišu, a i zbog završnog rezultata. Vježba intelekta samo je zasnovana na kreativnom mišljenju. Ništa manje bitno nije ni kreativno djelovanje koje se nastavlja na mišljenje. Neki autori o ovoj dihotomiji govore u terminima kreativnog potencijala i kreativnog postignuća. Pri tome, kreativni potencijal je onaj koji se odnosi na sposobnost da se stvori nešto novo i korisno i što se može mjeriti testovima divergentnog mišljenja, dok se postignuće odnosi na ostvarenost zamisli,

koje se najčešće mjeri kroz samoprocjene postignuća u različitim dimenzijama ljudskog stvaranja i djelovanja (Jauk i sar. 2013). Testiranje, koliko god da ispunjava zahtjeve i metrijske karakteristike, ne daje uvijek potpuno ispravnu sliku. Testovno mjerenje potencijala i sposobnosti je vrlo rijetko oslobođeno uticaja okoline. Sternberg (1999) na osnovu vlastitih istraživanja provedenih tokom desetak godina pokazuje da su mentalne sposobnosti ključ postizanja najvažnijih životnih ciljeva, a da to nije akademski način razmišljanja koji se mjeri testovima inteligencije. Kada govorimo o postignućima, autori navode da se ona mjere kroz samoprocjenu u različitim područjima ljudskog djelovanja. Samoevaluacija je jako bitna u kreativnom procesu, ali ona ne može biti jedino mjerilo prilikom procjene vrijednosti ideja. Kreativni produkt mogu da procjenjuju pojedinci koji su kompetentni za određeno područje (Amabile 1983; prema Makel i Plucker 2014). Potrebno je da postoji opća saglasnost o vrijednosti i originalnosti. Kreativnost je, dakle, pitanje stava prema životu jednako kao i pitanje nečije sposobnosti (Sternberg 1999). Za kreativnost su bitne kognitivne, afektivne i djelatne komponente, odnosno potencijal, postignuće i odnos prema istim. Međutim, kreativni potencijal se neće uvijek ostvariti, jer u tom procesu djeluje mnoštvo faktora o kojima će kasnije biti više riječi. Pored toga, moguće je da se kreativni potencijal ostvari samo djelimično.

Nadalje, Čudina-Obradović (1991) definira kreativnost kroz dva značenja: kreativnost kao stvaralaštvo, odnosno stvaranje produkta u oblasti ljudske djelatnosti, i kreativnost kao osobina ili skup osobina ličnosti koje dovode do stvaranja kreativnog produkta. Ova značenja su kompatibilna sa kreativnim potencijalom i kreativnim postignućem. Na ovo se nadovezuje pitanje koje se tiče preduvjeta pod kojima kreativni potencijal postaje kreativno postignuće. Tako Renzuli (1986) pod kreativnošću podrazumijeva osobine kao što su fluentnost, originalnost i fleksibilnost, otvorenost za iskustva, intelektualna radoznalost i razigranost, te estetska osjetljivost. Renzuli kreativnost posmatra kao jednu od komponenti darovitosti. Pored kreativnosti, značajna je i natprosječna sposobnost, te posvećenost zadatku. Sposobnosti su relativno stabilne i nepromjenjive, dok motivacija i kreativnost ovise od situacije. Dinamički karakter ovih komponenti usložnjava pokušaj prepoznavanja, razumijevanja i razvijanja kreativnosti. I drugi autori su se bavili odnosom kreativnosti i nadarenosti. Tako Tanenbaum (1986; prema Altaras 2006) ističe da je kreativnost sinonim za nadarenost koja je definisana kao potencijal da se postane izvanredan stvaralac ili izvođač, a ne samo potrošač, posmatrač ili amaterski uživatelj ideja. Da bi potencijalna darovitost prerasla u manifestnu darovitost (kreativnost) neophodno je sadejstvo pet psiholoških i socijalnih faktora. To su: opća sposobnost, posebne

sposobnosti, neintelektualni facilitatori (među njima motiv postignuća, odgovarajući self-koncept i mentalno-zdravstveni status), uticaj okoline (porodice, vršnjaka, škole i zajednice u kojoj pojedinac živi, ali i ekonomske, socijalne, političke, kulturne prilike) i faktor slučajnosti, odnosno sreća.

Feldhuzen (2005; prema Altaras 2006) također ispituje odnos kreativnosti i nadarenosti. Zauzima sličan stav kao Tanenbaum u pogledu psiholoških i socijalnih faktora. Ali, sa druge strane, imajući u vidu da je nadarenost na svim poljima povezana sa visokim aspiracijama, težnjom da se postigne izuzetnost i sa kreiranjem novih ideja i produkata, kreativnost ne treba posmatrati kao komponentu darovitosti, već kao završni produkt njenog razvoja. U ovome se njihove koncepcije razilaze. Za Tanenbauma kreativnost je izjednačena sa nadarenošću u svim etapama, dok je kreativnost za Feldhuzena finalni ishod nadarenosti. U tom slučaju, riječ je o manifestnoj kreativnosti. Darovito postignuće je kreativno postignuće.

Sternberg i Lubart (1993) ističu ulogu uviđanja – selektivnog kodiranja, selektivnog poređenja i selektivnog kombinovanja u kreativnom procesu. Runco i Nemiro (1994) smatraju da je u kreativnom procesu ključna sposobnost pronalaženja problema. Posebno naglašavamo važnost traganja za problemima, a ne samo rješavanje problema. Bitna komponenta jeste i divergentno mišljenje, koje podrazumijeva pronalaženje više mogućih rješenja za jedan problem.

Pušina (2020) razmatra konceptualne okvire teorijskog i empirijskog istraživanja ljudske kreativnosti i iznosi pet pogleda na ljudsku kreativnost: Kvaščevljevićev sintetički pristup, Sternbergova i Lubartova investicijska teorija kreativnosti, Runco i Chand kognitivni model kreacijskog mišljenja, dinamički komponentni model kreativnosti i inovativnosti u organizacijama i Sternbergov kreacijski procesni model „Pravac-A”. Na vrlo sistematičan način sumira najznačajnije postavke navedenih modela. Ono što je zajedničko za sve modele jeste da je kreativnost posmatrana kao kompleksan, multidimenzionalan, dinamičan fenomen koji na svojevrsan način predstavlja stil života pojedinca.

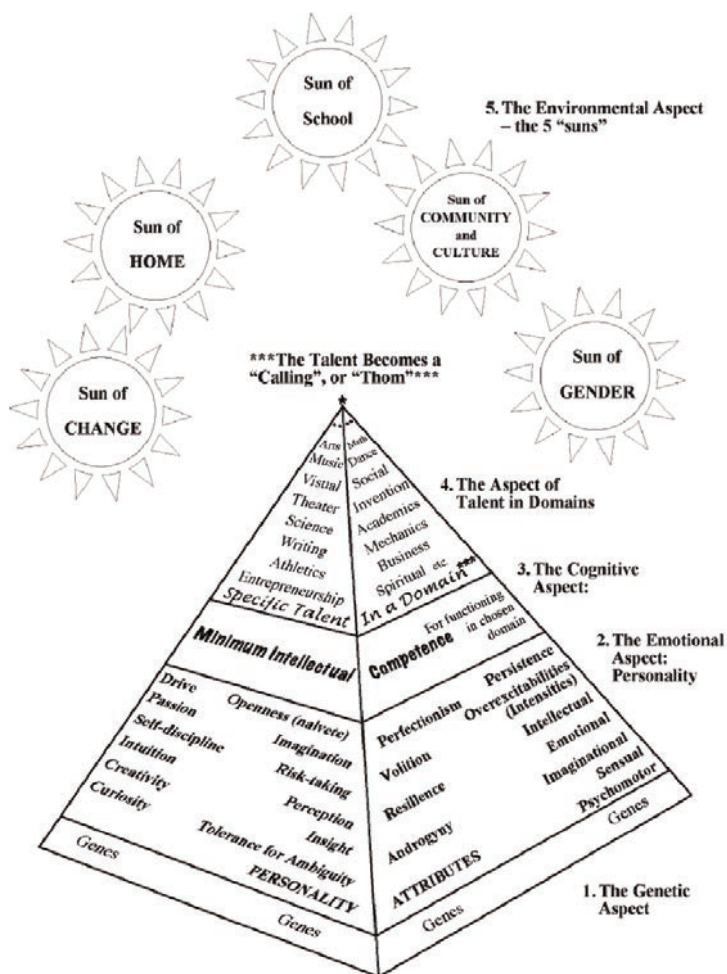
Za potrebe rada u nastavku ćemo se fokusirati na Piirto model razvoja talenta, povezujući ga sa već spomenutim modelima.

3. PIIRTO MODEL RAZVOJA TALENTA – OSNOVE POSTAVKE

Piirto model nudi konceptualni okvir za razumijevanje talenata. Faktori potrebni za razvijanje talenta uključuju genetiku, ličnost, inteligenciju, sam talent i uticaj okoline. Prvobitna verzija modela je predstavljena 1994. godine, a kasnije se razvijala i

upotpunjavala kroz niz istraživanja, studija, kritika. Istraživanja kreativnosti su usredotočena na osobu (osobine kreativne ličnosti), kreativni proces, kreativni proizvod i okolinu. Piirto model u fokus stavlja kreativnu osobu i okolinu. Kroz publikacije *Talented Children and Adults: Their Development and Education* (Piirto 1994, 1999), *Understanding Those Who Create* (Piirto 1998) i *Understanding Creativity* (Piirto 2004) nastoji se prikazati kako kreativne osobe imaju određene obrasce u svom životu. Obrasci ponašanja se definiraju i kao prediktivna ponašanja. Uporedo s prediktivnim ponašanjima djeluju i kristalizirajuća, manifestna ponašanja i iskustva.

Piirto model je prikazan piramidalno:

Šematski prikaz br.1. Piirto piramida razvoja talenta (Piirto 2008)

Samo dno piramide, onaj dio koji često nije vidljiv, čine genetski faktori, odnosno dispozicije. Dispozicije su važne zato što određuju prediktivna ponašanja. One su baza, ali nisu presudne za stvaranje kreativnih postignuća (Piirto 2008). Sljedeći aspekt čini afektivna dimenzija ličnosti. Neke osobine značajne za razvoj kreativnosti uključuju intuiciju, otvorenost za iskustvo, strast za bavljenje nekom domenom, upornost, sklonost riziku, otpornost, samodisciplinu, samoeфикаsnost, volju, pa i karakter. Ovaj popis nije konačan. Mnoge navedene osobine i drugi autori prepoznaju kao odlike kreativnog mišljenja i/ili djelovanja (Kvaščev 1981; Tanenbaum 1986; Sternberg i Lubart 1991; Runco i Nemiro 1994; Runco i Chand 1995). Na osobine ličnosti se nadovezuje kognitivni aspekt. Visok koeficijent inteligencije je dobar temelj koji može pospješiti lično ostvarenje u nekom životnom području. Sam vrh piramide pripada domeni, odnosno području. To mogu biti prirodne nauke, likovna umjetnost, muzička umjetnost, pisanje i književnost, poslovanje, poduzetništvo, ekonomija, atletika, ples, sport, filozofija, psihologija i drugo. Posljedni aspekt pripada okruženju. Uticaj okruženja se pokazuje kroz pet *sunaca*, koja održavaju sljedeće faktore: obitelj (*sunce obitelji*), zajednica i kultura (*sunce zajednice i kulture*), škola (*sunce škole*), rod/spol (*sunce roda/spola*) i slučajnost (*sunce slučajnosti/šanse ili sreća*). Ovakvo postavljen model pruža mogućnost razmišljanja o različitim varijacijama. Na samom vrhu piramide jeste predanost, poziv, strast za bavljenje problemom u nekom području. Model kreativnosti se posmatra kao multidimenzionalan konstrukt koji predstavlja bogatu sintezu temeljnih odrednica kreativnosti.

4. PIIRTO MODEL RAZVOJA TALENTA I FUNKCIONALNA PISMENOST

Pismenost možemo posmatrati kao sredstvo emancipacije, integracije i razvoja pojedinca. Postoje različiti oblici i forme pismenosti nastale na temelju promjenjivih društvenih zahtjeva i okolnosti. Na tom tragu, potrebno je razlikovati osnovnu pismenost od funkcionalne pismenosti. I jedna i druga pismenost rezultat su procesa opismenjavanja, koji najčešće vežemo uz institucionalna odgojno-obrazovana nastojanja. Međutim, to nije jedini način opismenjavanja.

Funkcionalna pismenost je nadgradnja elementarne pismenosti, koja je u nju integrisana. UNESCO (1987; prema Dijanošić 2012: 23-24) predlaže sljedeće definicije osnovne i funkcionalne pismenosti:

- osoba je pismena ako može s razumijevanjem napisati i pročitati jednostavnu rečenicu o svom svakodnevnom životu,

- osoba je nepismena ako nije u stanju napisati i pročitati jednostavnu rečenicu o svom svakodnevnom životu,
- osoba je funkcionalno pismena ako se može uključiti u sve aktivnosti u kojima je potrebna pismenost za efikasno sudjelovanje u svojoj bližoj i daljoj okolini, te svojim sposobnostima čitanja, pisanja i računanja može doprinijeti ličnom i društvenom napretku
- osoba je funkcionalno nepismena ukoliko se ne može uključiti u sve aktivnosti u kojima je potrebna pismenost za efikasno sudjelovanje u svojoj bližoj i daljoj okolini, te svojim sposobnostima čitanja, pisanja i računanja ne može doprinijeti ličnom i društvenom napretku.

Dokumentacijska, prozna, računarska, informacijska, medijska pismenost su primjeri funkcionalne pismenosti.

Jedno od istraživanja pismenosti u obrazovnom sistemu je PISA istraživanje (Programme for International Student Assessment). U pitanju je istraživanje koje ima za cilj da procijeni sisteme obrazovanja širom svijeta putem procjenjivanja znanja i vještina 15-godišnjih učenika. Bosna i Hercegovina je 2018. godine prvi put učestvovala u PISA istraživanju. Učešće je uzelo nešto više od 6000 učenika. Testiranje je vršeno u području matematičke pismenosti, čitalačke pismenosti i pismenosti iz prirodnih nauka. Okviri za sve tri oblasti naglašavaju sposobnost učenika da primjene znanja i vještine u stvarnim životnim kontekstima: učenici moraju pokazati sposobnost da analiziraju, razumiju i efikasno komuniciraju u procesu prepoznavanja, tumačenja i rješavanja problema u različitim situacijama (Džumhur 2019). Studija je pokazala da je svaki drugi učenik u BiH funkcionalno nepismen. Ovaj vrlo poražavajući i zabrinjavajući podatak je bio razlogom preispitivanja kvalitete odgojno-obrazovnog sistema.

Kako Piirto model može poslužiti kao okvir za razumijevanje funkcionalne (ne) pismenosti? Za razumijevanje funkcionalne pismenosti važni su svi elementi Piirto piramide; od genetskih faktora preko afektivnih dimenzija do kognitivnog aspekta u nekoj domeni. Da bi se kreativnost razvila potrebno je poticajno okruženje koje se u okviru modela ispoljava u obliku spomenutih pet sunaca. Osnovne pretpostavke Piirto piramide (Piirto 1998) uključuju sljedeće spoznaje:

1. kreativnost se temelji na domeni
2. okolina je izuzetno važna u razvoju talenta
3. talent je urođena sklonost za nastup u priznatom domenu
4. kreativnost i talent se mogu razvijati

5. kreativnost nije općenita sposobnost i uvijek je ovisna o zahtjevima domene
6. svaka domena ima svoja pravila i načine na koji se razvija talent
7. ova pravila su dobro utvrđena i poznata stručnjacima s određenog područja (i, naravno, dogovorena, jer postoji opća saglasnost oko tih pravila).

Kao osnova za razmatranje pitanja funkcionalne pismenosti od značaja je druga i četvrta pretpostavka. Uticaj okoline se ispoljava kroz *sunce obitelji*, *sunce zajednice i kulture*, *sunce škole*, *sunce spola* i *sunce sreće*. Ulogu ovih pet sunaca ćemo nastojati povezati sa rezultatima PISA testiranja.

Obitelj je najvažnija instanca odgoja i čovjekovog opstanka. Uloge obitelji u životu djeteta su brojne: već spomenuta odgojna, ekonomska, obrazovna, zdravstvena, radna, emocionalna i druge. Bez zdrave obitelji nema ni zdravog društva. U obitelji se stvaraju temelji svih navika. Dijete usvaja temeljne vrijednosti, razvija osjećaj odgovornosti, dostojanstva, integriteta i autentičnosti. U obitelji otpočinje proces individuacije, personalizacije i socijalizacije. *Sunce obitelji* se ostvaruje kroz pozitivno i podržavajuće obiteljsko okruženje. Takvo okruženje prepoznaje i njeguje djetetovu kreativnost. Sastavni dio PISA studije je istraživanje šireg okruženja za učenje operacionalizirano kroz uključenost roditelja u život i rad škole, te pružanje podrške obitelji i zajednice. Rezultati su pokazali da podrška roditelja u odgojno-obrazovnim aktivnostima može poboljšati učenička postignuća (Džumhur 2019). Podaci iz programa PISA 2015 također pokazuju da su roditeljske aktivnosti, koje općenito ukazuju na brižno porodično okruženje, a posebno vrijeme provedeno sa svojim djetetom, pozitivno povezane ne samo s akademskim postignućima, nego i s drugim oblastima života učenika (OECD 2017; prema Džumhur 2019).

Obitelj ne egzistira u vakuumu. Ona je uvijek dio neke zajednice, neke kulture. Socijalno, političko, religijsko, kulturno okruženje djeluje na dijete i na obitelj, bilo posredno ili neposredno. Kultura oblikuje čovjeka i usmjerava ga prema poželjnim vrijednostima, normama i pravilima. Kultura je svojevrstan oblik kreativnosti jer odražava ljudsko kreativno stvaranje koje se ispoljava kroz sistem običaja, navika, pravila ponašanja, obrazaca djelovanja.

Bitan dio kulturne baštine je obrazovanje. Obrazovanje je danas postalo masovno po svom obimu i raznovrsno po svom nivou, a savremeni svijet je ne samo bogat raznim informacijama, nego je od njih čak i ugrožen, iz prostog razloga što su one haotične, sumnjive vrijednosti, nepovezane, naučno neutemeljene (Stevanović 2000). Kreativnost tu može i treba pronaći svoje mjesto i opravdanost. Ključnu ulogu u poticanju i razvijanju kreativnosti ima nastavnik. On je taj koji je odgovoran za

razvijanje stvaralačkih sposobnosti kod učenika. Torrance (1965) navodi da je moguće u nastavi poticati kreativnost. On smatra da sljedećih pet principa potiče kreativno ponašanje učenika: uvažavati neobična pitanja, uvažavati maštovite i neobične ideje, pokazati djeci da njihove ideje imaju vrijednost, osigurati vrijeme u kojem se ne vrednuje te spojiti evaluaciju s uzrocima i posljedicama. Međutim, prevelika usmjerenost didaktičkom materijalizmu često sužava prostor za kreativnost. Prostor za kreativnost dodatno opada u starijim razredima osnovnih i srednjih škola. O toj tendenciji govori i Sternberg (1999). On navodi kako mala djeca prirodno iskazuju kreativnost. Međutim, kreativnost je teže pronaći kod starije djece i odraslih osoba, ne zato što nema potencijala, već zato što je kreativnost potisnuta sistemima odgoja i obrazovanja koji gotovo redovno potiču intelektualni konformizam. Pravo na obrazovanje podrazumijeva ravnopravne mogućnosti za učenje i učešće neovisno od vjere, nacionalnosti, rase, političke ili klasne pripadnosti. Uzmimo za primjer socioekonomski status. Istraživanje uticaja socioekonomskog statusa je pokazalo da se prosječno postignuće u matematici učenika u povoljnom i nepovoljnom položaju razlikuje za 63 boda u korist učenika koji dolaze iz povoljnijih socioekonomskih sredina. U čitanju je razlika nešto manja, 58 bodova, a u prirodnim naukama je 55 bodova u korist učenika povoljnog socioekonomskog statusa. Razlike u prosjeku predstavljaju dvije godine školovanja (Džumhur 2019).

Nešto manji uticaj na razvoj kreativnosti imaju spol i slučajnost, odnosno sreća. U Bosni i Hercegovini je prosječni rezultat dječaka u čitanju niži od prosječnog rezultata djevojčica. S druge strane, u matematici također postoji razlika, ali ne statistički značajna, jer iznosi nešto više od dva boda u korist dječaka. Razlika među spolovima u rezultatima iz prirodnih nauka u Bosni i Hercegovini ne postoji, a u OECD zemljama ona iznosi dva boda u korist djevojčica (Džumhur 2019).

Ono što sve ljude veže jeste to da se nalazimo ispod istog neba i da nam je potrebna toplina koju nam može ponuditi sunce. Ta toplina potiče od strane porodice, škole, zajednice i kulture, te nešto manje se veže za spol i za slučajnost. *Sunce spola* djeluje unutar kulture i njena je bitna odrednica, dok sunce slučajnosti znači biti u pravo vrijeme na pravom mjestu, imati adekvatnu podršku i dobiti šansu za kreativna postignuća. Sunce je najveći izvor toplotne energije. U fizičkom smislu za nas je neuhvatljivo, neopipljivo, ali se njegov uticaj uvijek i svuda osjeti. Prvo sunce koje nas grije je *sunce obitelji*. Roditelj, odnosno odgajatelj je prva osoba koja je nositelj odgoja, između ostalog i kreativnog odgoja. Podrška od strane obitelji može poboljšati učenička postignuća i doprinijeti njegovom razvoju. Poticajno obiteljsko okruženje jača djetetov osjećaj samopouzdanja. Prve oblike kreativnosti djeca pokazuju u

obitelji. Od presudnog značaja za kasnija kreativna djelovanja jeste povratna informacija. Roditelji koji podržavaju dječija nastojanja i potiču ih na kreativno izražavanje stvaraju određeni kapital. Adekvatnim, pravovremenim i konstruktivnim povratnim informacijama roditelji nesumljivo uvećavaju taj kapital, a dijete će ga moći „iskoristiti“ kasnije u životu. Podrška je vezana za povjerenje, saradnju i odanost. Juul (2018) smatra da je jedan od ključnih fenomena u našim odnosima želja da budemo vrijedni u životima drugih. Ova želja je univerzalna i pojavljuje se u svim kulturama. Najvažnija sredstva kojima djeca nastoje biti vrijedna onima koje vole i o kojima ovise su saradnja i odanost. Sa druge strane, osjećaj bespotrebnosti i nemogućnost doprinosa općem dobru može biti jedno od najstrašnijih životnih iskustava. Različite traume, zanemarivanja, nasilje, razvod, siromaštvo, neadekvatan stil odgoja otežavaju mogućnost ispoljavanja i razvijanja kreativnosti i talenta. Teško je kreativno djelovati u obiteljima u kojima je emocionalni bankovni račun izrazito nizak. Za postojanje, razmišljanje, djelovanje i stvaranje važne su i korisne reakcije odraslih, ispoljene kroz razgovor, interes, znatiželju i osobni feedback. Ne treba djeci samo davati priliku, već biti njihova prilika (Juul 2018). Ako oblaci prekriju *sunce obitelji*, dijete na obitelj ne gleda kao na sigurnu bazu u kojoj uvijek može naći utočište. Shodno tome, djetetu je teže razvijati i njegovati sposobnosti potrebne za kreativna postignuća. Ne možemo ni zamisliti koliko je kreativnosti ugušeno zbog nepovoljnog obiteljskog okruženja. Ali, ako ostala sunca budu jače sijala, moguće je nadvladati prepreke koje se javljaju usljed nedovoljne obiteljske podrške i topline.

Sunce zajednice i kulture ima ulogu u promovisanju vrijednosti zajedničkih za pripadnike određene skupine. Osobnost se razvija unutar društva. Danas se unutar kulture susrećemo sa brojnim izazovima i neizvjesnostima. Te neizvjesnosti se kreću u rasponima između općeg i posebnog, globalnog i lokalnog, tradicionalnog i modernog, društveno-materijalnog i duhovnog. Nerijetko ne znamo šta da činimo pred izborima koji nam se nameću u različitim društvenim sferama (Knežević- Florić 2005). Pored toga, situaciju usložnjava činjenica da su sve pojave povezane i da će se kriza u jednom segmentu društva odraziti i na druge segmente. Upleteni smo u mrežu političkih, ekonomskih, moralnih, religijskih, ekoloških kriza. Ta mreža je danas zamršenija više nego ikad u historiji ljudskoga roda (Bratanić 2006).

Ulaskom društva u postindustrijsko doba nastoje se promovirati svi oblici jednakosti, odnosno ravnopravnosti. Kroz interkulturalne kompetencije teži se ostvariti uzajamno poštovanje, otvorenost prema drugim kulturama, prihvatanje i empatija. Paradoks toga je da živimo u društvu čiju svakodnevicu obilježavaju različiti oblici diskriminacije, isključenosti i socijalne distance. To redovno vodi do

dehumanizacije koja je izraz nepravednog društvenog poretka. Kultura može imati i isključujuće značenje, te ishoditi sukobima, podjelama, neravnopravnim i nejednakim tretmanima. O tim tendencijama govori i Freire (2002) navodeći da mnogim vladajućim sistemima odgovara da su ljudi pasivni, a ne aktivni sudionici društva, stoga oni podupiru trendove koje onemogućuju slobodu mišljenja, razumijevanja stvarnosti i uticanja na ljude. Zato su mase ljudi širom svijeta potlačene, osiromašene i obespravljene. U takvom položaju šanse za kreativnim stvaranjem su iznimno skromne. *Sunce kulture i zajednice* pruža podršku obitelji i školi i potiče njihova odgojno-obrazovna nastojanja. Mogućnosti za kreativno djelovanje su veće ukoliko je kultura u kojoj dijete živi i odrasta dominantna kultura, ali i obrnuto.

Škola je najstarija odgojno-obrazovna institucija. S razvojem modernog društva najviše nade se polagalo u znanje. Obrazovanje je bilo sredstvo emancipacije i integracije nižih slojeva društva, žena, migranata, osoba sa invaliditetom, potlačenih skupina; sredstvo u borbi protiv gladi, siromaštva, nezaposlenosti, predrasuda (Liessmann 2008). Kada govorimo o školskom obrazovanju govorimo i o mnogim proturječnostima. Sve više se otvaraju vrata i mogućnosti za učenje, ali su ona sve više van kontrole onog ko uči. Pored toga, sve je češća „obrazovna nesposobnost“. Specijalizacija znanja i potreba za posjedovanjem vrhunskih znanja u nekom području često uzrokuje nesposobnost uočavanja suštine problema (Knežević-Florić 2005). Sve i da posjedujemo vrhunska znanja o nečemu ona nemaju nikakvu funkciju ni vrijednost ukoliko ih ne prati sposobnost sinteze. Znanja brzo i zastarijevaju. U središtu obrazovanja nisu sadržaji, već dvije kompetencije: govor i mišljenje. Škola nema važnijeg zadatka od poučavanja mišljenja, opreznog suđenja, konzekventnog zaključivanja – stoga se mora okrenuti od svih stvari koje nisu prikladne za ove operacije (Liessmann 2008). Škola ne smije da se ravna isključivo prema faktorima poput zapošljavanja, tržišta, tehnološkog razvoja, već prema mogućnostima i potrebama učenika. To traži reformiranje sistema odgoja i obrazovanja. Kroz obrazovnu revoluciju se treba djelovati u pravcu izvjesnih ciljeva:

- omogućiti pristup stvarima ukidanjem kontrole nad njihovim obrazovnim vrijednostima koju danas vrše pojedinci i ustanove
- omogućiti prenošenje vještina na zahtjev
- omogućiti izražavanje kritičkih i stvaralačkih potencijala
- omogućiti pojedincu da se oslobodi obaveze na podešavanja svojih očekivanja prema uslugama koje nudi neki sistem, institucija, pa i profesija (Ilić 1980).

Na tom tragu, Čudina-Obradović (1990) navodi neke od spoznaja u domenu kreativnosti:

1. Smatra se kako je razvijanje kreativnosti dužnost škole, što znači da se kombiniranjem učenja i kreativne aktivnosti potiču učenikovi kreativni potencijali.
2. Svako dijete ima potencijal da razvije kreativnost bez obzira na to je li posebno nadareno ili ne.
3. Smatra se kako kreativnost nije samo sposobnost divergentnog mišljenja, sposobnost stvaranja originalnih i novih ideja, već i sticanje znanja i njegovo uklapanje u nove stvaralačke cjeline; kreativnost je učenje i posljedica učenja i to učenje na jedan drugačiji, angažiraniji i aktivniji način.
4. Kao sastavni dio učenja počinje se smatrati razvijanje kreativnosti jer na takav način dolazi do sticanja znanja i njegove primjene; takvo znanje, stečeno uz poticanje kreativnosti i na kreativan način, smatra se kvalitetnijim i dugotrajnijim od znanja koje je stečeno klasičnim poučavanjem.
5. Ako se među učenicima u školi razvija kreativnost to može osposobiti učenike za buduće plodno stvaralaštvo i kvalitetnije sticanje znanja.

I pored ovih postavki, kreativnost u školama se zanemaruje, ne pridaje joj se potrebna pozornost. Cvetković Lay i Sekulić Majurec (1998) navode da učitelji nisu educirani za takav rad ili ipak kreativnosti ne pridaju puno pažnje zato što nigdje nije tako propisano. Jedan od ključnih resursa kreativnosti jeste i okruženje. U školskom okruženju sputavanje kreativnosti često se ispoljava u insistiranju na samo jednom ispravnom odgovoru, načinu, metodi, netoleranciji učenikovih/učiteljevih pogrešaka, ignorisanju učenikovih ideja, novih rješenja, autoritarnom stavu učitelja/nastavnika/saradnika, naglaskom na nastavni plan i program, nedostatku vremena za učenike. Kao objektivni razlog sputavanja kreativnosti može se navesti i preveliki broj učenika u jednom razredu, neadekvatno razrađen nastavni plan i program, nestručni učitelj, vremensko, prostorno, materijalno ograničenje rada i još mnogo drugih razloga (Somolanji, Bognar 2008). Sunce škole dostatno grije ako povećava šanse svojih učenika za postizanje eminentnosti. Ako oblaci prekriju ovo sunce šanse za eminentnost se umanjuju, naročito na dugoročnom planu.

Sunce spola može značajno odrediti pravac kreativnosti. Na osnovu rodnog identiteta kreiraju se društvene uloge koje za sobom povlače i (ne)kreativne radnje i ponašanja. Naročito je aktuelno pitanje roditeljstva i karijere. Preuzimanje uloga karakterističnih za rodni identitet itekako djeluje na mogućnosti ostvarivanja u nekom području.

Sunce slučajnosti često je neopravdano zanemareno. Ako ostala sunca daju nedovoljno energije i topline, faktor slučajnosti može izmijeniti cjelokupnu situaciju.

Unutar konteksta ovog sunca ključni su pravo vrijeme i mjesto, adekvatna podrška i pružena šansa/e.

Svih pet sunaca su u sistemu povratnih uticaja. Sistem je dinamička organizacija koja je uvijek više nego prosti zbir njenih dijelova. Promjene u nekom dijelu sistema će se odraziti i na ostale dijelove tog sistema. Sunca su u interaktivnom djelovanju. Ako sva sunca sijaju sistem skladno funkcionira. Mogućnosti za kreativno djelovanje u takvom sistemu su neograničene. S druge strane, loše funkcionisanje pojedinih dijelova sistema sužava prostor za kreativno djelovanje. S obzirom na dinamičnost sistema (sunaca) moguće je da neka sunca nekad griju jače, nekad slabije. Osim toga, oblaci mogu prekriti neko sunce, a da to nema trajni karakter. Jedan dan može biti oblačan, a da naredni, ipak, bude sunčan. Tu su i drugi uticaji poput položaja sunca, zračenja, godišnjeg doba, vjetrova i slično. Staze kreativnosti su različite, ali sunca su ista.

5. PREMA ZAKLJUČKU

Kroz rad smo nastojali dati neke od naznaka kreativnosti. Kreativnost je danas prepoznata kao jedna od ključnih kompetencija za život u društvu koji je obilježen brzom transformacijom znanja, uloga, okolnosti. Kreativnost postaje imperativ koji olakšava snalaženje u svakodnevnim životnim situacijama.

Piirto model može poslužiti kao okvir za razumijevanje funkcionalne pismenosti jer ističe ulogu obiteljskog okruženja, kulture i zajednice, škole, rodnog identiteta, te slučajnosti. Sinergijskim djelovanjem svih faktora moguće je njegovati i poticati razvijanje sposobnosti potrebnih za kreativna postignuća. To ne znači da će dijete (maksimalno) ostvariti kreativni potencijal, ali su stvaranjem odgovarajućih uslova šanse za to veće. Princip podučavanja se zasniva na kreiranju optimalnih uvjeta za rast i razvoj. Na tom tragu, potrebno je poticati svaki oblik kreativnosti, pružati priliku za ispoljavanje kreativnosti, pratiti taj proces, te pohvaliti one napore djeteta koji su inovativni, maštoviti i koji su rezultat divergentnog razmišljanja.

LITERATURA:

1. Altaras, Ana (2006), *Darovitost i podbacivanje*, Mali Nemo - Institut za psihologiju Beograd - Društvo psihologa Srbije, Pančevo - Beograd
2. Bratanić, Marija (2006), *Paradoks odgoja*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
3. Cvetković Lay, Jasna, Ana Sekulić Majurec (1998), *Darovito je, što ću s njim?*, Alinea, Zagreb
4. Čudina-Obradović, Mira (1990), "U školi je dosadno, a može i drugačije", u: *Dosadno mi je, što da radim: priručnik za razvijanje dječje kreativnosti*, priredila M. Čudina-Obradović, Školska knjiga, Zagreb, 109-150.
5. Čudina-Obradović, Mira (1991), *Nadarenost: razumijevanje, prepoznavanje, razvijanje*, Školska knjiga, Zagreb
6. Dijanošić, Branko (2012), "Funkcionalna pismenost polaznika osnovnog obrazovanja odraslih od trećeg do šestog obrazovnog razdoblja", *Andragoški glasnik*, Vol 16, br. 1, 21-31.
7. Džumhur, Žaneta (2019), PISA 2018: *Izvještaj za Bosnu i Hercegovinu*. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, Mostar
8. Freire, Paulo (2002), *Pedagogija obespravljenih*, ODRAZ – Održivi razvoj zajednice, Zagreb
9. Ilić, Ivan (1980), *Dole škole*, Bigz, Beograd
10. Jauk, Emanuel, Mathias Benedek, Beate Dunst, Aljoscha C. Neubauer (2013), "The relationship between intelligence and creativity: New support for the threshold hypothesis by means of empirical breakpoint detection", *Intelligence*, 41(4), 212-221.
11. Juul, Jesper (2018), *Agresivnost! Nov i opasan tabu: Vodič za bolje razumijevanje agresivne djece i mladih*, Harfa, Split
12. Knežević-Florić, Olivera (2005), *Pedagogija razvoja*, Filozofski fakultet, Novi Sad
13. Kvašček, Radivoj (1981), *Psihologija stvaralaštva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
14. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb
15. Makel, Matthew C., Jonathan A. Plucker (2014), "Creativity Is More Than Novelty: Reconsidering Replication as a Creativity Act", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, Vol. 8, No. 1, 27-29

16. Piirto, Jane (1994/1999), *Talented children and adults: Their development and education*, Macmillan, New York
17. Piirto, Jane (1998), *Understanding those who create*, Gifted Psychology Press, Scottsdale
18. Piirto, Jane (2008), "Understanding creativity in domains using the Piirto Pyramid of Talent Development as a framework", *Mensa Research Journal*, 39(1), 74-84.
19. Piirto, Jane (2004), *Understanding creativity*, AZ: Great Potential Press, Scottsdale
20. Pušina, Amir (2020), *Ljudska kreativnosti: Psiholgijski modeli*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
21. Renzulli, Joseph S. (1986), "The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity", u: Sternberg, Robert J., Janet E. Davidson (ur.), *Conceptions of giftedness*, Cambridge University Press, Cambridge, 53-92.
22. Runco, Mark A, Jill Nemiro (1994), "Problem finding, creativity, and giftedness", *Roeper Review*, 16, 235-240.
23. Somolanji, Ida, Ladislav Bognar (2008), "Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima", *Život i škola*, Vol. LIV No. 19, 87-94.
24. Sternberg, Robert J. (1999), *Uspješna inteligencija: kako praktična i kreativna inteligencija određuju uspjeh u životu*, Barka, Zagreb
25. Sternberg, Robert J., Todd I. Lubart (1993), "Creative giftedness: A multivariate investment approach", *Gifted Child Quarterly*, 37(1), 7-15.
26. Stevanović, Marko (2000), *Modeli kreativne nastave*, R&S, Tuzla
27. Torrance, Paul E. (1965), *Rewarding creative behavior: Experiments in classroom creativity*, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, NJ
28. Urban, Klaus K., Hans G. Jellen (1993), "Test for creative Thinking – Drawing Production (TCT-DP) Desing and empirical studies", Manual, University of Hannover, Hannover

PIIRTO PYRAMID OF TALENT DEVELOPMENT AS A FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING FUNCTIONAL LITERACY

Summary:

The paper is dedicated to issues of creativity within several models with a special focus on the Piirto model of creativity. Creativity and innovation are seen as a fundamental competence that enables participation in all forms of social life and work. Creativity in the service of man means being able to solve problems in environments that are becoming increasingly complex. Creativity as such requires a certain degree of literacy. The Piirto model offers a conceptual framework for understanding talent and/or creativity. The model can serve as a framework for interpreting functional literacy that emphasizes the role of family environment, culture and community, school, gender identity, and the factors of chance, ie happiness. In this paper, we will offer the basic starting points of the Piirto model of talent development, and try to interpret this model as a framework in understanding functional literacy.

Keywords: creativity; talent; functional literacy

Adresa autora

Author's address

Amina Smajović

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

amina.smajovic@ff.unsa.ba

UDK 304:331.5

Primljeno: 12. 05. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ivica Tokić

DIVERSITY MANAGEMENT UND GENDER MAINSTREAMING IN DER ERWACHSENENBILDUNG

Diversity Management gehört inzwischen zu einem festen Bestandteil der Strategie eines jeden Unternehmens und ist aus der Business-Welt nicht mehr wegzudenken. Diversity Management bedeutet in der Unternehmenswelt das Nutzen der Unterschiede bzw. der Vielfältigkeit innerhalb einer Organisation, um bestmögliche Ergebnisse zu erzielen. Ein Beispiel ist eine Bank in einem Stadtteil, in dem vorwiegend Angehörige einer bestimmten ethnischen Gruppierung leben. Eine solche Bank wird mit Sicherheit einige Mitarbeiter aus dieser ethnischen Gruppierung beschäftigen, um ihre geschäftlichen Ergebnisse zu verbessern oder zu optimieren. Prinzipiell gibt es keine Bereiche in der Wirtschaft, in denen Diversity Management nicht zur Anwendung kommt. Ziel der vorliegenden Arbeit ist, Diversity Management und Gender Mainstreaming theoretisch zu bearbeiten und Methoden vorzustellen, die den Einsatz dieser Konzepte im Kontext der Erwachsenenbildung sicherstellen sollen.

Schlüsselwörter: Diversity Management; Erwachsenenbildung; Gender Mainstreaming; 4R-Methode

1. EINLEITUNG

In dieser Arbeit wird auf Diversity Management und vor allem auf einen Teil des Diversity Managements, Gender, eingegangen im Hinblick auf den Bereich der Erwachsenenbildung. Unter Erwachsenenbildung werden hier Angebote der privaten Bildungsträger im Bereich der Sprachkurse verstanden. Es werden Vorteile und Risiken des Diversity Managements in den Sprachkursen bearbeitet, Beispiele angeführt und erklärt, worauf in der Erwachsenenbildung im Hinblick auf Diversity Management zu achten ist. Es werden des Weiteren Methoden diskutiert, die den Einsatz dieses Konzeptes ermöglichen sollen.

Diversity Management ist ein aus den USA stammendes Konzept, das darauf ausgerichtet ist, die Vielfalt (diversity) der Belegschaft eines Unternehmens hinsichtlich Alter, Geschlecht, Hautfarbe etc. als Vorteil zu nutzen, um immer bessere Ergebnisse zu erzielen. Es lassen sich prinzipiell historische, politische und wirtschaftliche Hintergründe der Entstehung des Diversity Managements anführen (vgl. dazu Loden und Rosener (1991), Cox Jr. (1993):

- a) Zum einen wird auf die Human Rights-Bewegung in den USA aus den 60er Jahren Bezug genommen. Daraus sind Diskriminierungsverbote entstanden, die einen diskriminierungsfreien Umgang mit Menschen unterschiedlicher Herkunft, Eigenschaften etc. regeln.
- b) Zum anderen wird auf die 80er Jahre des vergangenen Jahrhunderts Bezug genommen und auf die Notwendigkeit eines produktiven Umgangs mit der Vielfalt auf dem amerikanischen Arbeitsmarkt. Dadurch ergab sich die Notwendigkeit der bestmöglichen Ressourcennutzung.

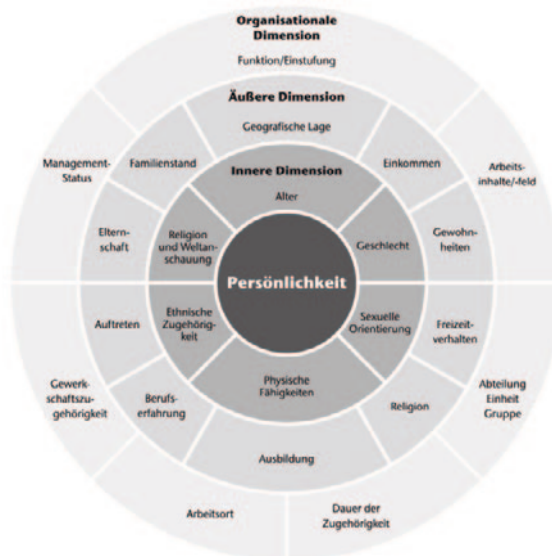
Für die Umsetzung dieses Konzeptes in der EU lassen sich ebenfalls politische und wirtschaftliche Gründe benennen:

- a) Die Umsetzung dieses Konzeptes in der EU ist politische Pflicht jedes Staates (Vertrag von Amsterdam, Gleichbehandlungsgesetz). Die EU fordert von ihren Mitgliedstaaten die Implementierung dieses Konzeptes in allen gesellschaftlichen Sphären.
- b) Die fortschreitende Internationalisierung und Globalisierung führt dazu, dass vor allem transnational tätige Unternehmen auf dieses Konzept setzen müssen, um ihre Gewinnchancen zu optimieren. Da liegt auch die größte moralische Herausforderung, vor der die Umsetzung dieses Konzeptes steht: Allzu große Fixierung auf die Gewinnmaximierung und die Fragen der Chancengleichheit

bleiben auf der Strecke (konkret: Ältere Leute werden beschäftigt, solange sie wirtschaftlich nützlich sind (um z. B. ältere Kundschaft zu gewinnen). Bringen sie keinen Gewinn mehr oder sind auf andere Weise nicht mehr nützlich, werden sie entlassen).

2. THEORETISCHE GRUNDLAGE

Menschen unterscheiden sich in erster Linie nach Geschlecht. Das ist wahrlich kein einziger Unterschied, aber das fällt einem als Erstes auf. Es ist aber darauf zu achten, dass Männer und Frauen keine homogenen Gruppen sind. Das bedeutet, dass es auch innerhalb dieser Gruppen Menschen gibt, die sich aufgrund vieler Merkmale unterscheiden bzw. dass auch innerhalb dieser Gruppen auf vielfältige Lebenssituationen etc. einzugehen ist. Nach dem didaktischen Prinzip der Individualisierung bedeutet das für die Erwachsenenbildung, dass man im Unterricht nicht nur gendersensibel arbeiten muss, sondern auch auf die Heterogenität innerhalb dieser Gruppen eingehen muss. Diese Heterogenität wird in der Fachliteratur (z. B. Gardenswartz und Rowe 2002) durch die sogenannte Diversity-Landkarte veranschaulicht:

Modell der „4 Layers of Diversity“ nach Gardenswartz und Rowe
(Gardenswartz, L. v. Rowe, A.: *Diverse Teams at Work*,
Society for Human Resource Management, 2002)

© Grafik: STARRYDYNAMO.STUDIOS | Roland Pechetz

Gardenswartz und Rowe (2002) teilen die Diversität in vier Dimensionen ein:

- a) Persönlichkeit,
- b) Innere Dimension (auch Kerndimension genannt),
- c) Äußere Dimension,
- d) Organisationale Dimension.

2.1. Persönlichkeit

Dieser Aspekt ist bei jedem einzelnen Individuum einzigartig, das sind persönliche Merkmale, die eine Person ausmachen. Merkmale aus anderen Dimensionen kann man zwar mit anderen Personen teilen, die jeweilige Situation kann aber dennoch unterschiedlich ausfallen. Z. B. zwei Personen haben das gleiche Alter, die gleiche Religion, die gleiche ethnische Zugehörigkeit, das gleiche Geschlecht, die gleiche Berufserfahrung, den gleichen Familienstand etc. (d. h. alle Merkmale aus allen Dimensionen können gleich sein), aber dennoch können diese beiden Personen unterschiedliche Meinungen über irgendetwas haben. Das hängt also mit persönlicher Auffassungsgabe zusammen.

2.2. Innere Dimension

Charakteristisch für die Merkmale, die zu dieser Dimension gezählt werden, ist, dass sie schwer oder überhaupt nicht vom Individuum verändert werden können. Dazu zählen:

- a) Alter
- b) Geschlecht¹
- c) Sexuelle Orientierung
- d) Physische Fähigkeiten
- e) Ethnische Zugehörigkeit
- f) Religion und Weltanschauung

Die Menschen unterscheiden sich also nach diesen Merkmalen, ohne dass sie darauf Einfluss nehmen können (selbst wenn sie wollten) oder zumindest ist es ganz schwer, darauf Einfluss nehmen zu können. Deshalb beeinflusst diese Dimension die Menschen am meisten. Daher kommt es innerhalb dieser Dimension auch am aller häufigsten zu verschiedenen Diskriminierungen.

¹ Zu diesem Merkmal der Inneren Dimension mehr im Kapitel 3.

2.2.1. Alter

Die Zahl der älteren Menschen in Europa wächst jedes Jahr. Das wirkt sich auch auf den Arbeitsmarkt aus. Fachkräftemangel führte dazu, dass sich ältere Menschen immer öfter umschulen lassen und einen neuen Karriereweg einschlagen. Für die Bildungsträger bedeutet das die Anpassung ihrer Arbeit auch auf die älteren KundInnen. Z. B. stereotypisch² für ältere MitbürgerInnen ist, dass sie Inhalte langsamer verinnerlichen als junge bzw. jüngere Menschen. Für die LehrerInnen bedeutet das natürlich Auswahl anderer Methoden, die den älteren Menschen diesen Prozess erleichtern könnten. Ältere KollegInnen zu haben, kann für ein Bildungsinstitut von großem Vorteil sein. Einerseits können sie mit ihrer Erfahrung jungen KollegInnen sehr hilfreich sein, andererseits können sie helfen, neue KundInnen zu gewinnen, die sich vielleicht bei älteren LehrerInnen wohler fühlen würden, da sie auf ihre Bedürfnisse besser eingehen können.

2.2.2. Sexuelle Orientierung

Sexuelle Orientierung ist leider in vielen Ländern vor allem aus dem außereuropäischen Raum ein großes Problem. Auch im europäischen Raum ist dieses Problem vorhanden (wenn auch nicht in diesem Ausmaß). Homosexuelle sollen deshalb aber nicht „verschont“ werden und von bestimmten Arbeiten „befreit“ werden, damit ihnen Blicke erspart bleiben, sondern ganz im Gegenteil: Sie sollen gezielt zu jeglicher Arbeit ermutigt werden. Auch durch die Themenauswahl in den Sprachkursen sollte den TeilnehmerInnen gezeigt werden, dass sexuelle Orientierung keine Auswirkungen auf unsere zwischenmenschlichen Verhältnisse haben darf. Offener Umgang mit sexueller Orientierung und die Anstellung der MitarbeiterInnen mit unterschiedlicher sexueller Orientierung kann natürlich auch zur Akquise der NeukundInnen mit unterschiedlicher sexueller Orientierung führen.

² Zu den Stereotypen und Vorurteilen kommt es, wenn unser Gehirn im Laufe unseres Lebens des Öfteren bestimmte Merkmale von einer Personengruppe wahrnimmt (z. B. wenn man oft hört, dass Politiker in bestimmte Affären verwickelt sind). Dieses Merkmal (z. B. korrupt) wird von uns als stereotypisch für Politiker wahrgenommen. Es sei hier vermerkt, dass stereotypische Merkmale natürlich nicht immer etwas Negatives implizieren sollen.

Der größte Nachteil der Stereotype ist, dass Stereotype eine gewisse Gruppe von Menschen verallgemeinern, ohne dabei auf die einzelnen Unterschiede zwischen den Menschen innerhalb dieser Gruppe einzugehen. Wichtig ist, dass Mitglieder einer Gruppe nicht homogen sind und dass man innerhalb dieser Gruppen auf einzelne Unterschiede eingehen muss. Daher sind Stereotype immer mit Vorsicht zu behandeln.

Andererseits können stereotypische Merkmale auch hilfreich sein. Wir benötigen sie, um die Komplexität der Welt, in der wir leben, auf das brauchbare Minimum zu reduzieren. Damit wird uns die Interaktion mit anderen Personengruppen erleichtert.

2.2.3. Physische Fähigkeiten

Physische Fähigkeiten führen wohl dazu, dass Personen mit Behinderung nicht jede Arbeit ausführen können (RollstuhlfahrerInnen können z. B. schwer MaurerInnen oder FliesenlegerInnen werden), aber sie können jede Arbeit ausführen, die von ihrer Behinderung nicht beeinträchtigt wird (ein sehr gutes Beispiel ist der deutsche Finanzminister Wolfgang Schäuble³, der bis dato meines Wissens für den besten deutschen Budgetstand in der Geschichte gesorgt hat). Nach einigen Schätzungen leben in Europa 80 Millionen Menschen mit Behinderung, sie stellen also ein großes Potenzial dar. Auch Bildungsinstitute dürfen dieses Potenzial nicht vernachlässigen und müssen dafür sorgen, dass diesen Menschen ermöglicht wird, an den Bildungsangeboten teilzunehmen. Das bedeutet einerseits die Erreichbarkeit des Instituts (z. B. Zugang für RollstuhlfahrerInnen), andererseits die Anpassung des Unterrichts (z. B. für schwerhörige Menschen). KollegInnen mit Behinderung zu haben, ist ebenfalls von großem Vorteil (um mit schwerhörigen KollegInnen zu kommunizieren, können die MitarbeiterInnen die Gebärdensprache lernen). Solche KollegInnen können auch zur Akquise der KundInnen mit Behinderung verhelfen, weil sie sich bei LehrerInnen mit Behinderung wohler fühlen könnten, da sie auf ihre Bedürfnisse besser eingehen oder sie besser verstehen könnten als LehrerInnen ohne Behinderung.

2.2.4. Ethnische Zugehörigkeit

Vor allem für Bildungsinstitute ist es aus mehreren Gründen sehr vorteilhaft, Menschen aus verschiedenen ethnischen Gruppierungen zu beschäftigen: TeilnehmerInnen nehmen so aus erster Hand die Arbeit in interkulturellen Teams wahr; es ist immer gut, wenn TeilnehmerInnen wissen, dass jemand da ist, der ihre Sprache spricht (TeilnehmerInnen fühlen sich dadurch wohler und sicherer); interkulturelle Teams sprechen eine große Breite an KundInnen an (bessere Chancen auf KundInnenakquise) etc. Durch den Unterricht (durch passende Themenauswahl etc.) sollen TeilnehmerInnen auf die Arbeit in interkulturellen Teams vorbereitet werden, es soll den TeilnehmerInnen vermittelt werden, dass die Arbeit in interkulturellen Teams nur vorteilhaft sein kann. Durch die immer stärker zunehmende Anzahl der MitbürgerInnen mit ausländischen Wurzeln werden interkulturelle Kompetenzen in Europa immer wichtiger und werden in Zukunft nicht zu umgehen sein.

Die gleichen Konzepte gelten auch bei der Religion und Weltanschauung.

³ Wolfgang Schäuble war von 2009 bis 2017 deutscher Finanzminister.

2.3. Äußere Dimension

Im Unterschied zur Inneren Dimension sind die Merkmale der Äußeren Dimension veränderbar und somit nicht auf den ersten Blick erkennbar. Sie sind größtenteils durch Konventionalität geprägt.

2.4. Organisationale Dimension

Die Organisationale Dimension bezieht sich auf den Job, den ein Individuum ausführt (welche Funktion man hat, was sind Arbeitsinhalte, wo man arbeitet, wie lange man dort arbeitet etc.).

3. GENDER MAINSTREAMING IN DER ERWACHSENENBILDUNG

Das Wort *Gender* steht nicht für das biologische Geschlecht, nach Pasero und Weinbach (2003) steht es für das soziale Geschlecht. Darunter kann man Geschlechterrollen verstehen, die gesellschaftlich bzw. sozial und kulturell geprägt sind. Das bedeutet, dass geschlechtsspezifische Interessen, Fähigkeiten etc. durch die Gesellschaft und die Kultur beeinflusst, gefördert aber auch eingeschränkt werden können. Gender ist also nicht etwas, was wir haben, Gender ist etwas, was wir tun und wie wir es tun. Das wichtigste Prinzip des Gender-Konzeptes ist, dass in unterschiedlichsten Lebenssituationen die Interessen von Frauen, Männern und Menschen mit anderen Geschlechtsidentitäten bei allen Entscheidungen auf allen gesellschaftlichen Ebenen berücksichtigt werden müssen. Das bezieht sich ebenfalls auf die Bildung. Die Bildungsinstitute müssen bei der Konzipierung der Sprachkurse eben diese Interessen berücksichtigen. Man muss erkennen, dass Zuschreibungen von Fähigkeiten und Aufgaben auf ein Geschlecht nicht naturgegeben sind. Der Begriff *Gender* bringt also zum Ausdruck, dass das Geschlecht in seiner gesellschaftlichen Funktion nicht primär biologisch definiert wird, sondern durch Sozialisation und die Organisation von Gesellschaft. Dieses Verständnis ist der zentrale Ansatzpunkt des Gender Mainstreamings.

3.1. Historische und politische Hintergründe der Entstehung des Gender Mainstreamings

Schon in der Antike sind Spuren des geschlechtstypischen Verhaltens in der Kommunikation anzutreffen. Hierbei ging es nach Allhoff und Allhoff (2016: 234) um die männliche Norm und die weiblichen Abweichungen von dieser Norm. Ein gutes Beispiel sind die Ratschläge für geziemendes Verhalten der Frauen, wie z. B. das Schweigegebot aus Paulus' Korintherbrief (1. Kor. 14: 33/35)⁴:

Die Frauen sollen in den Versammlungen schweigen. [...] Es ist nämlich schändlich für eine Frau, in der Versammlung zu sprechen.

Ähnliches schreibt Plautus in *Rudens* (1962: V. 1114)⁵:

Sie schweigt, weil eine Frau, die schweigt, immer besser ist als jene, die redet.

Sehr lange fand kein Umdenken statt und diese Normen wurden sogar bis ins 20. Jahrhundert getragen, obwohl es in der Tat schon bemerkenswerte Herrscherinnen, Dichterinnen oder Wissenschaftlerinnen gab. Erst seit dem 20. Jahrhundert ist ein Überdenken des lange andauernden Verhaltenskodex' zu spüren. Heute ist der Begriff *Gender Mainstreaming* ein fester Bestandteil sowohl der Gesellschaft als auch der Wissenschaft.

Nach Meuser und Neusüß (2004: 23) wird der Begriff Gender Mainstreaming erstmals 1985 auf der dritten UN-Weltfrauenkonferenz diskutiert und anschließend auf der vierten UN-Weltfrauenkonferenz in Peking weiterentwickelt. Für die Europäische Union ist die Zeitspanne von 1997 bis 1999 wichtig, weil in dieser Zeit durch den *Vertrag von Amsterdam* dieser Begriff zu einem wichtigen Ziel der EU erkoren wurde.

Gender Mainstreaming ist aus dem Bedürfnis entstanden, einen Weg zu mehr Geschlechtergerechtigkeit und Chancengleichheit für Frauen und Männer, sowie andere Menschen mit anderen Geschlechtsidentitäten zu finden. Die EU fordert von ihren Mitgliedstaaten, bei der Planung, Durchführung und Evaluation des politischen und anderen Handelns immer die Gleichberechtigung der erwähnten Gruppen zu berücksichtigen. Das soll sich in allen Bereichen der Gesellschaft widerspiegeln. Es geht hier meines Erachtens weniger um formale Gleichbehandlung von Frauen und Männern, viel mehr um tatsächliche Chancengleichheit. Damit eng verbunden ist

⁴ Zitiert nach Allhoff und Allhoff (2016: 234).

⁵ ebd.

ebenfalls die Tatsache, dass Männer und Frauen keine homogenen Gruppen sind und dass auch innerhalb dieser Gruppen auf vielfältige Lebenssituationen etc. einzugehen ist, was bereits im Kontext des Diversity Managements besprochen wurde. Die größte Herausforderung, vor der die Umsetzung dieses Konzeptes steht, liegt in der Tatsache, dass Gender-Fragen meines Wissens eine nationale Angelegenheit sind, was wiederum bedeutet, dass Vieles von der nationalen Politik und dem politischen Willen abhängt. Das hat natürlich zur Folge, dass Gender-Fragen in vielen Ländern (vor allem außerhalb der EU) nicht tiefgründig oder gar überhaupt nicht erforscht und diskutiert werden. Innerhalb der EU sind diese Fragen festgeschrieben und verbindlich, aber auch hier hat man mit der Tatsache zu kämpfen, dass dies eine nationale Angelegenheit ist und die Umsetzung daher mancherorts wohl hinter den Standards liegt. Daher versucht man mit positiver Diskriminierung⁶ dem entgegenzuwirken.

3.2. Gender Mainstreaming und Kommunikationsverhalten

Menschen sind in ihrem Kommunikationsverhalten stark geprägt von Herkunft, Erziehung, Vorbildern (Familie oder soziales Umfeld), Beruf etc. All das hat großen Einfluss auf unsere Ausdrucksweise und Sprache allgemein. Dadurch haben wir bestimmte Normen verinnerlicht, die sehr oft auch mit Geschlechterrollen zusammenhängen. Diese unterschiedlichen Verhaltensweisen wurden in zahlreichen Untersuchungen empirisch nachgewiesen⁷.

Nach Allhoff und Allhoff (2016: 235-236) wird zwischen geschlechtsspezifischen und geschlechtstypischen kommunikativen Merkmalen unterschieden.

Geschlechtstypisch sind Merkmale eines Gesprächsstils, die von einem Geschlecht häufiger verwendet werden, aber prinzipiell bei beiden Geschlechtern anzutreffen sind. Geschlechtsspezifisch sind Merkmale, die ausschließlich bei einem Geschlecht vorkommen.

3.2.1. Geschlechtstypische Verhaltensweisen in der Sprache

Trömel-Plötz (2004, 2007) untersuchte das Verhalten von Männern und Frauen in gemischten und gleichgeschlechtlichen Gruppen. Im Einzelnen unterschied sie zwischen dominantem und nicht-dominantem Gesprächsverhalten.

⁶ Positive Diskriminierung bezeichnet gesellschaftspolitische Maßnahmen, die der negativen Diskriminierung sozialer Gruppen in Form gesellschaftlicher Benachteiligung durch gezielte Vorteilsgewährung entgegenwirken sollen.

⁷ Vgl. dazu Trömel-Plötz (2004, 2007) oder Samel (2000).

Dominante Formen des Verhaltens werden nach Allhoff und Allhoff (2016: 237) benutzt, um das Gespräch zu steuern und es zu kontrollieren. Folgende Formen des dominanten sprachlichen Verhaltens können anhand der Untersuchungen von Trömel-Plötz (2004, 2007) oder Samel (2000) zusammengefasst werden:

Unterbrechungen	Die meisten Unterbrechungen gingen von Männern aus. Männer unterbrechen systematisch, Frauen hingegen deutlich seltener. Dadurch würden Frauen ein eingeschränktes Rederecht bekommen sowie ignoriert und unterbrochen.
Redezeit und Redebeiträge	Man kann davon ausgehen, dass derjenige, der mehr Redezeit hat, auch mehr Einfluss auf den Gesprächspartner hat. Daraus könnte man schlussfolgern, dass Frauen im Gespräch benachteiligt seien, weil Männer mehr Redezeit für sich in Anspruch nehmen würden und längere Redezeiten hätten.
Steuerung des Gesprächsthemas	Während die Frau auf den Partner meistens eingeht, liegt die Themenkontrolle und Themenauswahl beim Mann.

Mit nicht-dominanten Formen des Kommunikationsverhaltens werden Gespräche nicht gesteuert, sondern aufrechterhalten. Folgende Formen des nicht-dominanten sprachlichen Verhaltens können anhand der Untersuchungen von Trömel-Plötz (2004, 2007) oder Samel (2000) zusammengefasst werden:

Die Autorinnen konnten eine Benachteiligung der Frauen in den Gesprächen mit Männern feststellen. Dies lässt sich nach Allhoff und Allhoff (2016: 248) durch das allgemein in der Gesellschaft vorherrschende Verhältnis der Geschlechter erklären. Die in der Gesellschaft erworbenen Rollen werden in der Sprache unreflektiert und meistens unbewusst praktiziert.

Herstellen von Bezügen	Die Autorinnen haben festgestellt, dass Redebeiträge von Frauen thematisch weiterführend seien. Die Frauen würden des Weiteren auf die thematischen Ausrichtungen anderer eingehen.
Fragen	Fragen würden häufiger von Frauen angewendet als von Männern.
Darstellung der Kompetenz	Frauen würden in den Gesprächen oft ein unsicheres und kooperierendes Sprachverhalten zeigen. Sie würden zu unscharfen Formulierungen neigen (z. B. <i>Es scheint, dass ...</i> , <i>Ich würde sagen, dass ...</i> , <i>Ist es nicht so, dass ...</i>), des Weiteren würden sie ein unterordnendes Verhalten an den Tag legen, sich häufiger entschuldigen und oft um das Wort bitten, während Männer eher dazu neigen würden, das Wort eigeninitiativ zu ergreifen.

3.2.2. Geschlechtsspezifische Verhaltensweisen in der Sprache

Wie bereits gesagt, sind geschlechtsspezifische Verhaltensweisen nur bei einem Geschlecht vorzufinden. Es kann sich auch um Merkmale handeln, die zwar beide Geschlechter haben, sie aber anders interpretieren und verwenden⁸. Einige Beispiele:

Fragen	Frauen verwenden Fragen u. a., um das Gespräch in Gang zu halten, um den Gesprächspartner in das Gespräch miteinzubeziehen. Männer hingegen sehen Fragen als reines Mittel der Informationsbeschaffung. Der fragende Gesprächspartner wird ganz einfach belehrt. Das stößt wiederum bei Frauen auf Unmut.
Themawechsel	Männer wechseln das Thema abrupt, sobald ein Aspekt ihres Erachtens lange genug thematisiert worden war. Frauen hingegen bevorzugen eine progressive Themenentwicklung und schnelle Themenwechsel empfinden sie als unkooperativ.
Argumentation	Frauen nehmen konfrontative Gegenpositionen als persönlichen Angriff wahr, sie fühlen sich angegriffen und können eine solche Welle nicht lange aushalten. Männer hingegen setzen aggressive Argumentation dazu ein, inhaltlich Position einzubeziehen, ohne zwischenmenschliche Oppositionen zu markieren.

⁸ Vgl. dazu auch Allhoff und Allhoff (2016: 239).

Diese Erkenntnisse sollen nun nicht dazu dienen, sich einer bestimmten Norm anzupassen. Die Frauen sollten also nicht die Männer gezielt unterbrechen, um mehr Redezeit für sich zu beanspruchen. Dadurch würde man das eigene Gesprächsverhalten leugnen. Vielmehr geht es dem Gender Mainstreaming darum, das andere Geschlecht in seinem Verhalten richtig einzuschätzen. Wenn eine Frau weiß, dass ein Mann dazu neigt, andere zu unterbrechen, dann kann sie auf ihr Rederecht achten, ohne Unterbrechungen als persönliche Angriffe zu werten. Umgekehrt funktioniert das natürlich auch. Es ist für einen Mann hilfreich zu wissen, dass hinter der Aussage *ich weiß nicht, ob ...* sehr wohl sicheres Wissen stehen kann. Die Kenntnis der unterschiedlichen Verhaltensweisen kann zum gegenseitigen Verständnis verhelfen und so eine Gleichberechtigung der Geschlechter im Gespräch gewährleisten.

In unterschiedlichen Bereichen stehen auch unterschiedliche Tools und Methoden, die dazu gebraucht werden können, eine solche Gleichberechtigung zu ermöglichen. In der Erwachsenenbildung ist die 4R-Methode ein solches Tool.

3.3. 4R-Methode und ihr Einsatz in der Erwachsenenbildung

Soll das Gender-Konzept erfolgreich durchgeführt werden, bedarf es bestimmter Instrumente und Tools, die eine erfolgreiche Implementierung der Gender-Mainstreaming-Prozesse ermöglichen sollen. Dafür wurde die 4R-Methode entwickelt.

Die ursprünglich 3R umfassende Methode wurde in den späten 1990er Jahren in Schweden von der Swedish Association of Local Authorities für Gender-Mainstreaming-Prozesse in den Kommunen entwickelt. Später wurde ein viertes R hinzugefügt, um die Genderanalyse zu vervollständigen. Die 4R-Methode ist eine inhaltliche Strukturierungshilfe sowohl für erste Genderanalysen als auch für Gender-Mainstreaming-Prozesse. Sie ist besonders geeignet, gleichstellungsbezogene Defizite zu erkennen, Genderdiskurse zu analysieren und die Beteiligten zu sensibilisieren.

Die 4R stehen für:

- a) Repräsentation: Wie sind die Funktionen und Entscheidungsbefugnisse in der Organisation verteilt (Geschlechterverteilungen nach Hierarchien und Fachbereichen, bei den Zielgruppen etc.)?
- b) Ressourcen: Wie sind die Ressourcen verteilt (Löhne, Fortbildung, Budgets, Nutzen der Dienstleistung etc.)?

- c) Realitäten: Warum, wodurch funktioniert das so (Tiefenstrukturen, Kulturen, Diskurse, Traditionen etc.)?
- d) Rechtliche Grundlage/Rechte: Wer darf was (formelle und informelle Rechte, Ansprüche, Freiheiten etc.)?

3.3.1. Repräsentation

Bei diesem ersten Schritt geht es um die erste Bestandsaufnahme, d. h. hier soll erstmal geklärt werden, wer die Angebote eines Bildungsträgers in Anspruch nimmt (wie viele Männer, wie viele Frauen) d. h. wie setzen sich die TeilnehmerInnen bestimmter Sprachkurse nach dem Geschlechterverhältnis zusammen. Dieser Schritt ist im Prinzip eine statistische Analyse der TeilnehmerInnen bestimmter Bildungsangebote.

3.3.2. Ressourcen

Nachdem nun in Erfahrung gebracht worden ist, wie die TeilnehmerInnen zusammengesetzt sind, geht es im nächsten Schritt darum, die gewonnenen Daten dazu zu nutzen, die bestehende Lage richtig einzuschätzen und zu analysieren. In diesem Schritt sollen u. a. folgende Erkenntnisse gewonnen werden:

- a) Haben alle TeilnehmerInnen adäquaten Zugang zu Informationen?
- b) Werden bei der Planung der Bildungsangebote sowohl Männer als auch Frauen gleichermaßen angesprochen?
- c) Welche Möglichkeiten haben Frauen und Männer, die Bildungsangebote zu nutzen und haben sie die gleichen Chancen, diese zu nutzen?

Das fängt bereits außerhalb des Bildungsinstituts an, z. B. in den Informationsbroschüren. Die sind auf den ersten Blick vielleicht nicht so wichtig, sie haben aber großen Einfluss auf die Zusammensetzung der TeilnehmerInnen. Ganz wichtig ist, dass in diesen Broschüren sowohl Männer als auch Frauen gleichermaßen angesprochen werden, z. B. durch Bilderauswahl (z. B. zwei Männer, die im Wald Holz hacken oder zwei Frauen, die einen Raum putzen: schlecht; Mann und Frau, die im Büro arbeiten und lachen: gut). Weiter geht es mit der Sprachauswahl, eine geschlechtergerechte Sprache, die beide Geschlechter anspricht, ist wichtig. Formulierungen, die stereotypisch eher Männern oder eher Frauen zugerechnet werden, sollen vermieden werden. Das Ganze ist wichtig, damit sich die

TeilnehmerInnen ein erstes Bild von einem Institut machen können und auf diese Weise auf das Institut aufmerksam werden, was natürlich KundInnenakquise zur Folge haben kann.

Dieser Schritt setzt sich dann fort, wenn die TeilnehmerInnen zum Institut kommen. Hier ist es wichtig, dass der Eindruck, den die TeilnehmerInnen von den Informationsbroschüren mitgebracht haben, verstärkt wird, z. B. durch geschlechtsgerechte Ansprache (z. B. Liebe TeilnehmerInnen ... etc.)

Nachdem sich die TeilnehmerInnen einen ersten Eindruck vom Institut gemacht haben, nehmen sie eventuell am Unterricht teil. Der Unterricht selbst muss natürlich ebenfalls gendersensibel organisiert werden, z. B. durch gute Auswahl der Lehrwerke, die beide Geschlechter ansprechen; durch die Auswahl der Themen, die in einer Unterrichtseinheit behandelt werden; durch LehrerInnen, die in Gender-Fragen geschult sind etc.

3.3.3. Realität

Nach dem zweiten Schritt, in dem dargestellt wurde, was wichtig ist, damit ein Institut beide Geschlechter gleichermaßen anspricht, geht es weiter mit dem dritten Schritt. Hier geht es um das Einschätzen, was Ursachen für die bestehende Situation sind. Man muss in diesem Schritt bisherige Vorgehensweisen hinterfragen und herausfinden, wo Defizite vorliegen: Sind alle vorhin beschriebenen Beispiele wirklich umgesetzt worden (Sprechen Broschüren beide Geschlechter an?, Ist der Unterricht gendersensibel? etc.). Sollten Defizite tatsächlich identifiziert werden, geht es in diesem Schritt auch um die Behebung bzw. Korrektur derselben.

3.3.4. Rechtliche Grundlage

Dieser Schritt bezieht sich auf die rechtlichen Vorgaben des Gesetzgebers, aber auch auf die internen Vorschriften des Instituts. Hier geht es vor allem darum, Regelungen zu schaffen, die sowohl Frauen als auch Männern gleiche Chancen ermöglichen und festzustellen, welche Regelungen zusätzlich geschaffen werden müssen, um dies zu ermöglichen.

3.4. Gendersensible Bildungsarbeit

Bei der vorhin bereits erwähnten gendersensiblen Gestaltung des Unterrichts geht es im Prinzip darum, die stereotypischen Stärken der (biologischen) Geschlechter im

Unterricht beizubehalten, die Schwächen abzubauen, damit der Unterricht beide Geschlechter gleichermaßen anspricht.

Einige Beispiele:

- a) Das fängt bereits mit der Themenauswahl an. Themen wie z. B. Kampfsportarten oder Mannschaftssportarten (z. B. Fußball) würden stereotypisch wohl eher Männer ansprechen. Frauen würden sich dadurch nicht ermutigt fühlen, in die Diskussion miteinzusteigen aus einem einfachen Grund, weil sie stereotypisch wenig darüber wissen. Die im Unterricht zu gebrauchenden Bücher sollten alle gendersensibel strukturiert worden sein, aber da LehrerInnen nicht nur mit Büchern im Unterricht zu arbeiten haben, sondern auch mit anderen Materialien, ist, ein passendes Thema für den Vortrag/die Übung etc. auszusuchen, von großer Wichtigkeit.
- b) Im Unterricht selbst setzt sich dann die gendersensible Arbeit fort. Aus Erfahrung kann ich behaupten, dass Männer vor allem im außereuropäischen Raum stereotypisch im Unterricht dominanter sind. Das hängt mit anderen gesellschaftlichen Sphären zusammen (z. B. Zugang zu Führungspositionen, Teilnahme an politischem und anderem gesellschaftlichem Wirken, Einfluss, Macht, Finanzen), in denen Frauen benachteiligt sind und was sich natürlich auch im Unterricht widerspiegelt. Das sieht man daran, dass Männer im Unterricht lauter, präsenter sind, dass sie sich häufiger melden etc. Gendersensibel bedeutet hier auf keinen Fall, die Frauen zu verschonen und sie weniger aufzurufen, sondern im Gegenteil, die Frauen sollen ermutigt werden, in die Diskussion miteinzusteigen.
- c) Männer sind stereotypisch Einzelkämpfer, während sich Frauen mit Zusammenarbeit viel leichter zu Recht finden. Durch den Unterricht sollen Männer zur Gruppenarbeit und Zusammenarbeit (vor allem mit Frauen) ermutigt werden. Der Drang, den anderen ständig überlegen zu sein (vor allem Frauen), sollte bei Männern eingedämmt werden und die (stereotypisch) weiblichen Stärken wie Zusammenarbeit oder Austausch verstärkt werden.
- d) Männer tun sich stereotypisch schwer damit, Fragen zu stellen. Aus eigener Erfahrung kann ich behaupten, dass Frauen im Unterricht viel häufiger Fragen stellen als Männer. Das hat meistens nichts mit dem Unterricht an sich zu tun, sondern mit der Tatsache, dass sich Männer als „Ernährer der Familie“ sehen und als solche immer die Lösung eines Problems parat haben müssen. Wenn Sie Fragen stellen, zeugt das von Schwäche. Im Unterricht sollten vor allem Männer dazu aufgefordert werden, Fragen zu stellen.

4. SCHLUSSFOLGERUNG

Diversity is not about the others – diversity is about you. Dieser Satz von Gardenswartz und Rowe (2010: 46) bringt eine falsche Interpretierung des Diversity Managements auf den Punkt. Diversity Management muss man auch ich-bezogen betrachten. Das bedeutet, dass man nicht davon ausgehen soll, dass sich andere von mir unterscheiden, sondern auch dass ich mich von anderen unterscheide. Es gibt kaum Orte, in denen homogene Gruppen leben. Jeder Mensch unterscheidet sich von anderen durch irgendwelche Merkmale. Das kann auch niemals verändert werden. Daher kann diese Heterogenität nicht als ein Nachteil betrachtet werden, sondern sie sollte zur Optimierung unseres Lebens und unserer Arbeit dienen. Will man wirtschaftlichen Erfolg erzielen, ist der Einsatz von Diversity Management in den Zeiten der Mobilität und Emigration unumgänglich. Genau das ist auch der Fall in der Erwachsenenbildung. Wollen die Bildungsinstitute ihre Arbeit optimieren und mehr KundInnen gewinnen, ist der Einsatz des Diversity Managements von entscheidender Bedeutung. Bildungsinstitute, vor allem im Bereich der Erwachsenenbildung, müssen auf dieses Konzept setzen, weil sie in ihren Räumen sehr heterogene Gruppen haben (Geschlecht, Alter, Kultur, Vorwissen etc.). Ohne Diversity Management wäre eine Bildungsarbeit in solchen Einrichtungen schlichtweg verantwortungslos. In dieser Arbeit wurde vor allem auf Gender Mainstreaming eingegangen und auf die Fragen, wie Gender Mainstreaming in Bildungsinstituten eingesetzt werden kann und worauf dabei zu achten ist. Eine der Methoden, die in dieser Arbeit vorgestellt worden ist und die sicherstellen soll, dass das Gender-Konzept praktiziert wird, ist die 4R-Methode.

Viele Organisationen und Teams nutzen zur internen Genderanalyse die 4R-Methode. Dabei analysieren interne Arbeitsteams (teilweise extern unterstützt) ihre Organisation nach den 4R. Der Nachteil interner Genderanalysen kann darin liegen, dass die blinden Flecken und die tabuisierten Bereiche der Organisation für Organisationsmitglieder nicht erfassbar bzw. ansprechbar sind. Häufig fehlt zu Beginn von Gender-Mainstreaming-Prozessen auch Genderwissen und Genderkompetenz. Für die Erstellung einer fundierten und umfassenden Genderanalyse einer Bildungsorganisation und deren Bildungspraxis wird die Beauftragung externer WissenschaftlerInnen oder GenderforscherInnen empfohlen. Sie können auch mit den 4R arbeiten und wenden dabei folgende Methoden zur Genderanalyse an: quantitative Analysen der verfügbaren Daten und Statistiken, Literaturrecherche,

Dokumentenanalyse, Erhebung von Personalstatistiken, MitarbeiterInnenbefragungen, ExpertInneninterviews etc. Die aufbereiteten Analyseergebnisse werden in der Organisation präsentiert und breit diskutiert. Sie führen in der Folge zu fundierten Gleichstellungszielen und professionellen Umsetzungsprozessen.

Diese Arbeit soll auch als Grundlage für weitere Untersuchungen auf diesem Gebiet dienen. Vor allem sind damit Untersuchungen gemeint, die als Gegenstand ihrer Untersuchungen andere Bildungsbereiche umfassen, außer der hier behandelten privaten Bildungsinstitute im Bereich der Sprachkurse. Des Weiteren ist untersuchungsrelevant, ob sich die Gender-Prozesse im privaten und öffentlichen Sektor unterscheiden, bzw. ob in einem der Sektoren auf Gender-Prozesse mehr Wert gelegt wird.

5. LITERATURVERZEICHNIS

1. Allhoff, Dieter-W., Waltraud Allhoff (2016), *Rhetorik & Kommunikation, Ein Lehr- und Handbuch*, Ernst Reinhardt Verlag, München
2. Cox Jr., Taylor (1993), *Cultural Diversity in Organisations, Theory, Research & Practice*, Berrett-Koehler Publishers, San Francisco
3. Döge, Peter (2008), *Von der Antidiskriminierung zum Diversity-Management, Ein Leitfaden*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
4. Gardenswartz, Lee, Anita Rowe (2002), *Diverse Teams at Work, Capitalizing on the Power of Diversity*, Society for Human Resource Management, Virginia
5. Gardenswartz, Lee, Anita Rowe (2010), *Managing Diversity: A Complete Desk Reference & Planning Guide*, Society for Human Resource Management, Virginia
6. Koall, Iris, Verena Bruchhagen, Friederike Höher (Hrg.) (2002), *Vielfalt statt Lei(d)tkultur, Managing Gender & Diversity*, Lit Verlag, Hamburg
7. Loden, Marilyn, Judy B. Rosener (1991), *Managing Diversity: A Complete Desk Reference and Planning Guide*, Burr Ridge, New York
8. Meuser, Michael, Claudia Neusüß (2004), *Gender Mainstreaming, Konzepte – Handlungsfelder – Instrumente*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
9. Pasero, Ursula, Christine Weinbach (Hrg.) (2003), *Frauen, Männer, Gender Trouble, Systemtheoretische Essays*, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
10. Samel, Ingrid (2000), *Einführung in die feministische Sprachwissenschaft*, Erich Schmidt Verlag, Berlin

11. Trojanow, Ilja, Ranjit Hoskoté (2007), *Kampfabsage, Kulturen bekämpfen sich nicht – sie fließen zusammen*, Heyne, München
12. Trömmel-Plötz, Senta (2004), *Gewalt durch Sprache*, Milena Verlag, Wien
13. Trömmel-Plötz, Senta (2007), *Frauensprache: Sprache der Veränderung*, Frauenoffensive, München

DIVERSITY MANAGEMENT AND GENDER MAINSTREAMING IN ADULT EDUCATION

Summary:

Diversity management is an integral part of every company's strategy and doing business without this concept is inconceivable. In the business world, diversity management means taking advantage of differences or diversity within an organization in order to achieve the best possible business results. A bank in a part of town mostly populated by members of a specific ethnic group can be taken as an example. Such a bank will most certainly employ several associates from that ethnic group to improve or optimize its business results. In principle, no part of the economy exists in which diversity management is not prominent or in which diversity management as a concept is not used. The aim of this paper is to theoretically examine diversity management and gender mainstreaming as well as to present methods which should ensure the use of these concepts in the context of adult education.

Key words: diversity management; adult education; gender mainstreaming; 4R-method

Adresa autora

Author's address

Ivica Tokić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

ivica.tokic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

FAKTORI KOJI OBLIKUJU ŽURNALISTIČKE SADRŽAJE:

HIJERARHIJSKI MODEL UTJECAJA / FACTORS INFLUENCING

JOURNALISTIC CONTENT: THE HIERARCHY OF INFLUENCES

MODEL 415

Zuzana Hubinkova, Anamarija Kirinić

INFORMATIONAL MEANING AND SYMBOLISM OF THE COLOR

BLACK IN BUSINESS COMMUNICATION / INFORMACIJSKO

ZNAČENJE I SIMBOLIKA CRNE BOJE U POSLOVNOJ

KOMUNIKACIJI 429

UDK 316.774:070.431

Primljeno: 24. 05. 2020.

Pregledni rad
Review paper

Amer Džihana

FAKTORI KOJI OBLIKUJU ŽURNALISTIČKE SADRŽAJE: HIJERARHIJSKI MODEL UTJECAJA

Postoji mnogo naučnih studija koje su se bavile produkcijom medijskih sadržaja i pokušavale dati odgovor na pitanje šta oblikuje medijske proizvode. U ovom radu fokus je stavljen na *hijerarhijski model utjecaja na medijske sadržaje* koji kroz analizu na pet nivoa omogućuje identificiranje ključnih koncepata i identificiranje veza između različitih faktora koji utječu na oblikovanje novinarskih proizvoda. Iako postoje određene nejasnoće i nekonzistentnosti oko ovog modela, čini se da se radi o značajnom okviru koji omogućuje unapređenje istraživačkih napora u polju žurnalizma. Kroz primjere pitanja o žurnalizmu u Bosni i Hercegovini u ovom radu, ukazuje se na moguće pravce razvoja istraživanja koja bi produbila razumijevanje odnosa društva i medija.

Ključne riječi: žurnalizam; proizvodnja vijesti; hijerarhijski model utjecaja

UVOD

U velikom broju komunikoloških studija na medijske poruke gleda se kao na nezavisne varijable koje imaju određeni efekt na publike. Gotovo da nema područja savremenog života u kojem se medijima ne pripisuje određena uloga. Postoji li direktna kauzalna veza između gledanja nasilja na ekranima i nasilničkog ponašanja u stvarnim životnim situacijama? Da li je gledanje pornografije povezano s

antisocijalnim ponašanjem kao što je tvrdio Zillmann (1971) i da li se, kao što je to tvrdio Russel (2000), određeni mitovi kao onaj da žene uživaju u silovanju iz pornografskih filmova prenose u stvarni život tako da oni koji gledaju ove filmove silovanje smatraju prihvatljivim ponašanjem. Da li su mediji kolonizirali politiku, kao što to tvrdi Mayer (2002), tako da medijska logika oblikuje političku komunikaciju? Jesu li vijesti i oglašavanje osnovni preduslovi za dobijanje izbora? U suštini, centralno je pitanje unutar ove perspektive kako medijske poruke utječu na publike.

Nasuprot tome, poruke koje odašilju mediji mogu se posmatrati i kao zavisne varijable. To znači da novinari nisu jedini koji oblikuju poruke i ostvaruju utjecaj, već da postoji cijeli niz faktora koji uslovljavaju nastanak medijskih sadržaja i njihovo oblikovanje. Ovakva gledišta nisu nova. Još od čuvene studije koju su uradili Galtung i Ruge (1965) postalo je jasno da su medijske poruke proizvodi nastali u vezi sa određenim kulturološkim faktorima, a brojne kasnije studije pokazale su utjecaje drugih faktora kao što su: individualne preferencije i predrasude urednika (White 1950), organizacijsko okruženje u kojem novinari rade (Gieber 1956), društvena kontrola u redakcijama (Breed 1955), organizacijska i tehnička ograničenja (Epstein 1973), izvori vijesti i paraideologija kao skup vrijednosti radnog mjesta i profesije (Gans 2004) itd. Stoga je već postalo opće mjesto u medijskim i komunikološkim istraživanjima da se vijesti, a pogotovo drugi medijski sadržaji, ne smatraju neutralnim već su društveno konstruiranim proizvodima (Tuchman 1972). Vijesti su „kulturno sredstvo; one su niz društveno proizvedenih poruka, koje nose mnoge kulturno dominantne pretpostavke našeg društva“ (Eldridge 1995: 41).

U ovom radu usmjerit ćemo se na utjecaj društva u širem smislu riječi na medije. Fokusirat ćemo se na faktore koji utječu na proizvodnju i oblikovanje žurnalističkih sadržaja. Poznato je da novinarstvo predstavlja osnovnu proizvodnu snagu medija, ali ne i jedinu. U medijski rad uključeni su i brojni drugi djelatnici (muzičari, glumci, oglašivači, naučnici itd.), te je nužno ograničiti područje istraživanje. Na drugoj strani, područje žurnalizma samo po sebi je kompleksno, pluralno i dinamično (Zelizer 2004; Deuze 2005; Erjavec i Zajc 2011) te je izuzetno teško izučavati i sam taj fenomen. Još uvijek nedostaje ovakvih studija, a posebno u zemljama poput Bosne i Hercegovine koje u velikoj mjeri zaostaju za zemljama etablirane demokracije kada je riječ o ispitivanju veza između medija i društva. U radu ćemo predstaviti modele izučavanja proizvodnje medijskih sadržaja s fokusom na *hijerarhijski model utjecaja na sadržaj*, te ćemo prodiskutirati mogućnosti apliciranja ovog modela u Bosni i Hercegovini.

FAKTORI KOJI OBLIKUJU PROIZVODNJU NOVINARSKIH SADRŽAJA

Postoji mnogo naučnih pravaca koji su se bavili produkcijom medijskih sadržaja i pokušavali dati odgovor na pitanje šta oblikuje medijske proizvode. Politička ekonomija medija, kulturološke studije i sociologija novinarstva, ipak, predstavljaju pristupe koji su najsnažnije obilježili ovo istraživačko polje (Schudson 2001; Cottle 2003). Politička ekonomija medija i kulturološke studije usmjerile su se na šire društvene faktore, dok je sociologija novinarstva dala najviše doprinosa u izučavanju profesionalnih normi i praksi, interakcija između novinara, urednika i vlasnika, odnosa sa izvorima informacija i drugim pitanjima koja se dotiču procesa svakodnevne proizvodnje vijesti. Između ove tri discipline postoje značajne razlike u tome šta su izučavale, šta je bio fokus istraživanja, na kojem su nivou sprovodili analize, koju naučnu paradigmu su koristili, koja metodološka rješenja su odabirali i, na kraju, s kojom su naučnom svrhom poduzimali istraživačke projekte.

Propagandni model djelovanja medija koji su razvili Herman i Chomsky podrazumijeva da mediji „služe da mobiliziraju podršku za specijalne interese koji dominiraju državnom i privatnom aktivnošću” (1994: xi). *Propagandni model* funkcionira tako što kreira uslove u kojima će interesi elita biti zadovoljeni podređivanjem medija i to putem pet filtera:

- (1) medijsko vlasništvo (veličina, vlasništvo i orijentiranost prema profitu);
- (2) finansiranje kroz oglašavanje (ovlaštenje da se posluje);
- (3) izvori vijesti (oslanjanje medija na izvore iz vladinih i poslovnih krugova);
- (4) oštra kritika kao sredstvo discipliniranja medija;
- (5) antikomunizam kao kontrolni mehanizam.¹

Bourdieuova teorija polja također je popularan koncept za analizu novinarskog polja, struktura i aktera koji obliku novinarske sadržaje. Ona naglašava relativnu autonomiju i koherentnost novinstva kao institucionalizirne sfere koja djeluje kroz veze s drugim strukturalnim poljima (Heckett 2006).

Postoji i nekoliko modela koji identificiraju širok spektar utjecaja bez čvrstog teorijskog usmjerenja. Gledano iz perspektive kulturoloških studija, Berkowitz (2011) definira pet razina analize:

¹ Kao što primjećuje Hesmondhalgh (2006: 57), vjerovatno bi Herman i Chomsky ovaj filter izmijenili kako bi odgovarao eri „rata protiv terorizma“, pa bi se antikomunizam adaptirao patriotizmu ili, specifičnije, anti-islamskom djelovanju.

- 1) individualni nivo koji je zaokupljen kognitivnim procesuiranjem informacija, kao i pitanjima novinarske autonomije i djelovanja;
- 2) organizacijski nivo na kojem se ispituju načini interakcije među pojedincima unutar organizacije, kako život unutar same medijske organizacije utiče na oblikovanje vijesti koje su proizvedene, kao i odnosi između novinara, urednika i rukovodilaca;
- 3) profesionalni nivo koji obuhvata šire homogenizacijske snage koje predstavljaju zajednički meritum između novinara bez obzira na medijsku organizaciju ili tip medija za koje rade;
- 4) institucionalni nivo koji upućuje na prirodu vijesti u ovisnosti od vrste vlasništva, slobode medija, finansijskih aranžmana, kao i razlika u onome što mediji sebi propisuju kao opću misiju (pospješivanje društvenog razvoja, održavanje političkog autoriteta ili informiranje građana);
- 5) kulturalni nivo kao polje širih značenja koja mogu obuhvatiti državu ili čak regiju, a misli se na prije svega na stereotipe, tj. značenja koja se uzimaju *zdravo za gotovo*, bez bilo kakvog propitivanja i pozicioniraju se u pravilu unutar dihotomije *naš nasuprot vašega*.

Cottle (2003) nudi klasifikaciju na tri osnovna nivoa koji se, zapravo, mogu uočiti u svim drugim klasifikacijama. On uključuje pitanja tehnoloških i globalnih izazova koji oblikuju prirodu savremenog novinarstva. Prema ovoj tipologiji, postoje tri osnovna nivoa na kojima se istražuju faktori medijske produkcije:

- 1) mikro-nivo vezan za kulturni milje i interakcije producenata situiranih unutar okruženja u kojem vladaju norme i hijerarhija, doticaj sa novim tehnologijama, kolege iz profesije i vanjski izvori;
- 2) mezo-nivo, sačinjen od organizacijskih kultura, korporativnih strategija, uredničkih politika koje usmjeravaju prakse (re)produkcije uobičajenih i promjenjivih formi;
- 3) makro-konktext koji uključuje regulatorno, tehnološko i natjecateljsko okruženje uslovljavajući operacije i prirodu proizvoda medijskih organizacija na globalnom i lokalnom nivou.

Konačno, klasifikacija koja je najviše inspirirala istraživače je ona čiji su tvorci Shoemaker i Reese (1991) u studiji *Mediating the Message* iz 1991. godine. Franklin i dr. (2005) označavaju ovaj model kao fundamentalni pristup u žurnalističkim studijama. Radi se o modelu *hijerarhijskog utjecaja na medijski sadržaj*, koji je u

izdanju knjige iz 2014. godine modificiran kako bi bolje odgovorio izazovima promjena s kojima se suočava novinarstvo, ali i odslikao određene promjene u razmišljanju samih autora. Model uključuje pet razina, a na svakoj se postavljaju odgovarajuća pitanja.

1) Nivo društvenog sistema (u prvobitnoj verziji: Ideološki nivo)

Ovaj makro-nivo zaokupljen je pitanjima tradicionalnih teorija društva i moći u kontekstu njihove povezanosti sa medijima (Reese i Shoemaker 2016). Centralno pitanje usmjereno je na veze simboličkog medijskog sadržaja sa širim društvenim interesima. Na koji je način značenje medijskih poruka stavljeno u službu društvenih centara moći? Neizbježno, analiza ideologije upućuje na razmatranje načina na koji su organizirani svi drugi nivoi u nastajanju koherentnih ideoloških proizvoda. Koncipiranje ovog nivoa kao ideološkog podrazumijeva kritičko gledanje na medije, odnosno skup pretpostavki o samoj prirodi moći u društvu i njenoj distribuciji. Za razliku od liberalno-pluralističkih koncepcija koje vide balansiraniju distribuciju moći, kritička perspektiva gleda na medije kao agente društvene kontrole koji su oblikovani tako da podržavaju postojeći *status quo*. Kritičko gledište najčešće priziva koncept hegemonije kako bi se objasnilo dobrovoljno usvajanje ideoloških stavova i daje svoj odgovor na pitanje kako je kreiran sistem značenja i zdravorazumskog razumijevanja da izgleda potpuno prirodan kroz strukturnu vezu medija i društva (Reese 2001).

2) Nivo društvenih institucija (u prvobitnoj verziji: Izvanmedijska razina)

Istraživački poduhvati ovdje usmjereni su na utjecaje koji dolaze izvan medijske organizacije. Iako konceptualno postoji zainteresiranost za detektiranje najšireg mogućeg spektra utjecaja, posebna pažnja usmjerena je na sistematske i šablonske veze medija sa društvenim okruženjem. Na taj se način prepoznaje da moć oblikovanja poruka ne pripada isključivo medijima, već se dijeli između brojnih društvenih institucija (Reese 2001). Autori su preformulirali originalni naziv i značenje ovog nivoa. Prvobitno je bio imenovan kao *izvanmedijski nivo*, što je značilo sve van granica medijskih organizacija, uključujući vladina tijela, oglašivače, industriju odnosa s javnošću, utjecajne izvore informacija, interesne grupe i druge medijske organizacije. U posljednjoj verziji modela iz 2014. godine autori ovu razinu nazivaju nivoom društvenih institucija kako bi precizirali da su zaokupljeni pitanjima izvan jedne pojedinačne organizacije. Pitanje je kako različite organizacije uključene u medijsku djelatnost bivaju povezane unutar veće medijske institucije. Zauzvrat,

medijska institucija je pod utjecajem načina na koji ulazi u strukturalne odnose zavisnosti s drugim glavnim akterima, uključujući državu, odnose s javnošću i oglašavanje. Upravo je ta struktura postala neobično važno područje istraživanja (Reese i Shoemaker 2016).

Na ovoj razini polazi se od pretpostavke da mediji djeluju u strukturiranim vezama sa drugim institucijama. No, pretpostavlja se dalje da je priroda tih veza takva da se radi o dobrovoljnim i dogovorenim, a rjeđe o prinudnim vezama. Normativna očekivanja su ovdje izražena kroz pretpostavku da mediji trebaju biti autonomne institucije koje ne ovise od drugih društvenih struktura (Reese 2001).

3) Medijski organizacijski nivo

Medijske organizacije snažno oblikuju vijesti koje proizvode. Uočljivi su, međutim, drugačiji pristupi kod različitih medijskih organizacija. Na ovom nivou, u fokusu posmatranja su ciljevi i politike organizacije u kojoj novinari rade, način na koji je strukturirana hijerarhija upravljanja, te kodeksi prema kojima su pojedinci obavezani da se odnose jedni prema drugima u toj strukturi.

Istraživanje organizacijske razine često uključuje dvostepenu analizu. Analiza formalnih procedura obično počinje od razmatranja organizacijskog grafikona koji govori o viziji i misiji organizacije, objašnjava formalnu liniju upravljanja, te mapira ključne organizacijske uloge. Obično ove studije ispituju i novinarske rutine zajedno sa organizacijskom kulturom jer postoji očigledna međusobna isprepletenost ova dva nivoa. Stoga, ovaj nivo podsjeća da su vijesti organizacijski proizvod koji nastaje u kompleksnom okruženju. Pored toga, postavlja se pitanje na koji se način odluke u organizaciji stvarno donose? Da li je moć distribuirana po formalnim obrascima ili poprima neke druge oblike?

Važno je imati na umu da ova istraživanja nastoje otkriti ne samo očito primjenjivanje moći (što samo po sebi i nije interesantno za istraživanje), već implicitne oblike moći koji su teže uočljivi. Ovo je najviše dokumentirano kroz studije koje govore o samocenzuri novinara. Novinari anticipiraju organizacijske granice i prema tome usklađuju svoje izvještavanje. Na koncu, različiti tipovi vlasništva nad medijima dodatno su zakomplicirali situaciju. U sve više slučajeva nije dovoljno samo ispitati interese vlasnika medija u kreiranju organizacijske strukture i mehanizama kontrole unutar nje, već analiza neophodno uključuje nekoliko slojeva u zavisnosti od kompleksnosti vlasničke strukture i njenih veza sa drugim centrima društvene moći (Reese 2001).

4) Razina uobičajenih novinarskih aktivnosti (rutina) i praksi:

Pod rutinama se podrazumijevaju ustaljene prakse koje organiziraju način percepcije i djelovanja pojedinca unutar društvenog svijeta. Kao takve, one su fundamentalne karakteristike ljudskog djelovanja. Istraživanja na ovom nivou nastoje otkriti u kojoj mjeri i na koji način ove ustaljene aktivnosti ograničavaju redovne aktivnosti novinara. Pažnja se usmjerava na svakodnevna, duboko naturalizirana pravila, norme i procedure koje predstavljaju sastavni dio novinarskog posla. Ispitivanje novinarskih praksi na ovom nivou polazi od uvjerenja da pojedinci nemaju potpunu slobodu djelovanja po vlastitim uvjerenjima i stavovima već da moraju djelovati unutar višestrukih ograničenja koja postavlja pred njih tehnologija, dostupno vrijeme ili prostor te norme (Reese 2001).

5) Individualni nivo

Ovdje se proučavaju stavovi, edukacija i obuka koju su stekli novinari te okruženje iz kojeg dolaze. Postoji mnogo studija, a u posljednje vrijeme i na globalnom nivou, koje nastoje opisati individualne karakteristike novinara. Osnovna pretpostavka na kojima se baziraju ovakva istraživanja jest da moć oblikovanja medijskih sadržaja pripada individualnim novinarima i novinarkama. Ove su studije pomogle da se odbace gledišta istraživača koji su generalizirali o novinarstvu na osnovu biografija nekolicine elitnih novinara, a koji nisu vjerno predstavljali čitavu grupu. Ove studije su postavile i velika normativna očekivanja pred novinare. Osnovna je pretpostavka da novinarska populacija treba u što je moguće većoj mjeri odslikavati karakteristike opće populacije, a što je zahtjev koji nije postavljen ni pred jednu drugu profesiju (Reese 2001).

KORISNOST I OGRANIČENJA MODELA HIJERARHIJSKOG UTJECAJA

Ponuđenu klasifikaciju ne treba razumijeti kao kompletno teorijsko objašnjenje već kao „model koji pomaže sortiranju ključnih koncepata i identificiranju veza koje istraživačka pitanja mogu adresirati“ (Reese 2001: 185). Osnovna je pretpostavka da utjecaji na različitim razinama djeluju istovremeno, ali različitim intenzitetima. Djelovanje utjecaja sa različitim razina može biti samostalno, ali i izraženo kroz međusobno sadjejestvo. Veze između nivoa treba posmatrati kao interaktivne i multidirekcijske (Reese i Shoemaker 2016), a moć oblikovanja medijskih sadržaja može se ispoljavati bilo kojem smjeru pri čemu nijedan nivo nije moćniji od drugih

(Shoemaker i Reese 2014). Ovo znači da se, ipak, ne radi o hijerarhijskom ili modelu rangiranja iako se sam model zove hijerarhijski model utjecaja na sadržaj.

Ovaj model usmjerava istraživače da dokaze za iznesene tvrdnje traže na odgovarajućoj razini, te da brižljivo pristupe zaključivanjima koja se odnose na nivoe više ili niže od onih na kojima je istraživanje sprovedeno. Shoemaker i Reese (2014) drže da istraživanja ne mogu uzeti u obzir sve nivoe u razmatranje, ali naglašavaju da je imperativ istraživati i interpretirati nalaze u kontekstu drugih nivoa.

Kritičari ovog modela zamjeraju da je njegov okvir neprecizan. Smatraju da je model maglovit i propušta da objasni kako istraživači mogu empirijski odvojiti efekte jednog nivoa od drugog, ili kako je moguće tačno usporediti efekte međusobno. Također, on postavlja pitanje kojim pravilima su se autori vodili kada su specifikovali nivoe i da li su ta pravila konzistentno primjenjivana. De Cillia (2017) smatra da model ne nudi konzistentno objašnjenje utjecaja na medijske sadržaje jer isprepletenost nivoa ishodi istraživanjima s donekle kontradiktornim nalazima. Također, kritičari (Heckett 2006; De Cillia 2017) ukazuju da je ovaj model nastao na nizu teoretskih pretpostavki i to uglavnom oslanjajući se na teorije nastale na tlu SAD-a, te da je to potrebno imati u vidu pri pokušajima da se model koristi u istraživanjima na drugim prostorima.

Na drugoj strani, Reese i Shomaker (2016) također drže da je ovaj model potrebno adaptirati novom medijskom ekosistemu. Tokom 20. stoljeća pod vijestima se podrazumijevalo ono što mediji proizvedu, a novinari su bili profesionalci koji rade u medijima. Internet je oslabio prijašnje veze oglašivača i medija i, posljedično, velike medijske kuće susrele su se s ozbiljnim ekonomskim problemima. Digitalni pristup besplatnim sadržajima ugrozio je funkciju gatekeepera, a eksplozija novih digitalnih praksi i platformi donijela je nove, efikasnije novinarske forme. U ovom procesu same definicije novinara i medijskih organizacija postale su problematične. Nove medijske prakse podrazumijevaju veću interakciju s građanima i globalnu povezanost. Umjesto starih koncepata koji su uključivali dijeljenje medija, publike i društva, u upotrebu sve više ulazi termin *umrežena javna sfera* ili *globalna umrežena sfera*, a čemu ključni doprinos daje upravo novinarstvo. Oni navode tri vrste izazova na koje *model hijerarhijskog utjecaja* treba odgovoriti.

Prvi je globalizacija koja unosi nešto od globalnog u lokalne prostore, a što se ne uklapa u postojeći model. Zatim, tehnologija koja je u srcu je transformacijske povezanosti i utječe na rad medija, alate, procese i načine razmišljanja. Autori smatraju da tehnologiju ne treba posmatrati kao egzogenu silu koja ostvaruje utjecaje na medije izvana, a što je u originalnom modelu locirano na nivo društvenih

institucija, jer ona postaje integrirana u praksu. Ovo vodi ka novom teoretiziranju socio-tehnoloških sistema i ispitivanju njihovih veza. Konačno, mrežna perspektiva, kao centralna u razumijevanju umreženog javnog prostora, treba biti uključena u nove primjene hijerarhijskog modela, mada ona ne ide nužno kontra ovog pristupa. Analize društvenih mreža naglašavaju karakteristike čvorova (nodes) i njihove međusobne veze, bilo da se radi o ljudima, izvorima informacija ili pričama. Ipak, ove veze su još uvijek uslovljene širim sistemskim faktorima jer članovi mreža imaju svoje karakteristike, vrijednosti i norme.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Model hijerarhijskog utjecaja na medijske sadržaje, slično kao i *model policy* ciklusa u studijama javnih politika, ima heurističku vrijednost u omogućavanju istraživačima da lociraju različite nivoe na kojima se vrše utjecaji na medijske sadržaje i da posljedično naprave odgovarajuće kategorizacije. Međutim, on nije teorija koja vodi ka određenom cilju već, iako uključuje određene pretpostavke, omogućuje istraživačima da uključe druge naučne perspektive.

Kada bismo primijenili ovaj model na izučavanje fenomena vezanih za bosansko-hercegovačko novinarstvo, na svakom nivou bismo mogli postaviti zanimljiva pitanja: Kakva je na nivou društvenog sistema uloga etnonacionalnih ideologija u oblikovanju medijskih sadržaja? Kako to da, naprimjer, Radio-televizija Republike Srpske i privatna televizija BN iz Bijeljine potpuno različito izvještavaju o aktuelnim političkim dešavanjima u entitetu Republika Srpska, a daju gotovo istovjetne izvještaje o svemu što se tiče događaja iz ratova 90-ih godina prošlog stoljeća? Da li ideološki narativ o kojem postoji konsenzus u RS-u, zapravo, presudno oblikuje izvještavanja o minulom ratu?

Na nivou društvenih institucija u BiH najznačajnije bi bilo istražiti veze politike i medija. U naučnim studijama koje ispituju veze između medija i vlasti u ovom regionu, najčešće se referira na politički klijentalizam i instrumentalizaciju medija – kontrolu nad medijima od eksternih aktera (vidi npr. Hallin i Papathanassopoulos 2002; Hallin i Mancini 2004; Stetka 2013; Ornebring 2013; Petković, Bašić-Hrvatini i Hodžić 2014 itd). Postavljanjem podobnih ljudi na ključne pozicije političke stranke u mogućnosti su da u dobroj mjeri kontroliraju način na koji mediji oblikuju svoje poruke. Također, kroz direktno finansiranje medija putem različitih budžeta, političari ostvaruju utjecaj. Konačno, političke strukture u BiH, a posebno one u Republici

Srpskoj, ne ustručavaju se ni od direktnih pritisaka na medije kako bi ih disciplinirale, o čemu postoji obimna dokumentacija.

U pogledu nivoa medijskih organizacija značajno bi bilo ispitati vezu vlasnika medija s izvanmedijskim akterima kao i ideološke obrasce koje preferiraju, te na koji način ograničavaju novinarsku autonomiju zbog prirode političkih i drugih interesnih veza koje imaju. Kako se moć distribuira u javnim, a kako u privatnim medijima i da li potencijalno različiti obrasci ove distribucije ukazuju na različite vrste utjecaja na medijske sadržaje?

Na nivou medijskih rutina i praksi bitno je uvidjeti koliko profesionalizam doprinosi autonomiji novinarstva a koliko je i on pod utjecajem ideoloških, političkih i ostalih interesnih pritisaka. Kako razumijeti tehnološki razvoj koji nezavisno od domaćih ideološko-političkih faktora donosi promjene, ali se implementira u postojećem okruženju koje je dominantno određeno i ideologijom i politikom?

Na koncu, na individualnom nivou trebalo bi ispitati ko su zapravo bosanskohercegovački novinari i novinarki. Kakva im je društvena, obrazovna i politička pozadina? Koje veze pored profesionalnih dominantno utječu na njihov rad. Kako pojašnjavaju Zendberg i Neiger (2005) novinari su u kriznim situacijama na određen način uhvaćeni u procjepu između nacije i profesije. Njihovi identiteti nisu fiksni i jasni već fluidni i nestabilni, te se novinari stalno kreću između te dvije pripadnosti.

Pored ovoga, bitno je imati u vidu i nove izazove koje donosi digitalni medijski ekosistem. Vijesti ne proizvode samo profesionalni novinari i medijske kuće nemaju ekskluzivno pravo da određuju šta će biti vijest, a šta ne. Korištenje ovog modela još uvijek nam pomaže da postavimo odgovarajuća pitanja. Na primjer, u kakvoj su vezi novi *opinion makeri* (blogeri, tviteraši, youtuberi) s etabliranim centrima društvene moći? Da li komercijalna logika novih platformi istiskuje proizvodnju sadržaja u javnom interesu? Kako nove forme sve više participativnog novinarstva utječu na ustaljene norme i prakse? Kako novi vidovi medijskog *fact checkinga* i analiziranja novinarstva doprinose oblikovanju medijskih sadržaja?

Postavljena pitanja nisu nova. U BiH već postoji određeni broj studija koje su se bavile nekim od njih. Ipak, još uvijek je situacija takva da imamo malo studija koje daju cjelovite odgovore na pitanja kako se oblikuju medijski sadržaji i koji su presudni faktori u tom procesu. Ponuđeni model može biti od koristi istraživačima kako bi imali u vidu problematiku u što je moguće širem svjetlu i da bi pokušali uspostaviti veze između različitih nivoa utjecaja. Čak i onda kada nije moguće odgovoriti na sva pitanja koja proizlaze iz primjene ovoga modelom, a što je često slučaj, važno je situirati istraživačka pitanja na odgovarajuće mjesto imajući u vidu cjelinu, kao i sagledati veze koje se uspostavljaju između faktora na različitim nivoima analize.

LITERATURA

1. Berkowitz, Daniel A. (ur.) (2011), *Cultural Meanings of News: A Text-Reader*, Sage, Los Angeles – London - New Delhi – Singapore - Washington D. C.
2. Breed, Warren (1955), "Social control in the newsroom: A functional analysis", *Social Forces*, 33(4), 326–335.
3. Cottle, Simon (ur.) (2003), *Media Organization and Production*, SAGE Publications Ltd, UK
4. DeCillia, C. Brooks (2017), *The politicians, the press and the people: The contested dynamic of framing Canada's Military Mission in Afghanistan*, Phd, London School of Economics, UK
5. Deuze, Mark (2005) "What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered", *Journalism*, 6(4), 442–464.
6. Eldridge, John (ur.) (1995). *Glasgow Media Group Rearder, Volume 1: News Content, Language and Visuals*, Routledge, London & New York
7. Epstein, Edward J. (1973), *News from Nowhere*, Random House, New York; Navedeno prema B. Zelizer, *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*, Sage Publications, Thousand Oaks - London- New Delhi
8. Erjavec, Karmen, Jožica Čehovin Zajc (2011), "A Historical Overview of Approaches to Journalism Studies", *Medijska istraživanja*, god. 17, br. 1-2: 9-29.
9. Franklin, Bob Martin Hamer, Mark Hanna, Marie Kinsey & John E. Richardson (2005), *Key concepts in journalism studies*, Sage, London
10. Galtung, Johan, Mari Holmboe Ruge (1965), "The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers", *Journal of Peace Research*, 2(1), 64-90.
11. Gans, Herbert J. (2004), *Deciding what's news: A study of CBS evening news, NBC nightly news, Newsweek, and Time*, Northwestern University Press, Illinois
12. Gieber, Walter (1956), "Across the Desk: Study of 16 Telegraph Editors", *Journalism Quarterly*, 33(4), 423-432.
13. Hallin, Daniel C., Stylianos Papathanassopoulos (2002), "Political clientelism and the media: southern Europe and Latin America in comparative perspective", *Media, Culture & Society*, 24, 175–195.
14. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (2004), *Comparing Media Systems: Three models of media and politics*, Cambridge University Press, Cambridge
15. Hesmondhalgh, David (ur.) (2006), *Media Production*, Open University Press, UK

16. Heckett, Robert A. (2006), "Is peace journalism possible? Three Frameworks for Assessing Structure and Agency in News Media", *Conflict & Communication Online*, 5(2), 1-13.
17. Herman, Edward S., Noam Chomsky (1994), *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*, Vintage, London
18. Mayer, Thomas with Lew Hinchman (2002), *Media Democracy: How the Media Colonize Politics*, Blackwell, Malden, MA
19. Örnebring, Henrik (2013), *Journalistic Autonomy and Professionalization*, MDCEE project. UK: University of Oxford in collaboration with the Department of Media and Communications, The London School of Economics and Political Science
20. Petković, Brankica, Sandra Bašić-Hrvatini, Sanela Hodžić (2014), *Značaj medijskog integriteta: Vraćanje medija i novinarstva u službu javnosti. Regionalni pregled i istraživački izvještaj o medijskom integritetu u Bosni i Hercegovini*, Fondacija Mediacentar, Sarajevo
21. Reese, Stephen D. (1990), "The News Paradigm and the Ideology of Objectivity: A Socialist at the *Wall Street Journal*", *Critical Studies in Mass Communication*, 7(4), 390-409.
22. Reese, Stephen D. (2001), "Understanding the global journalist: A hierarchy-of-influences approach", *Journalism Studies*, 2(2), 173-187.
23. Reese, Stephen D, Pamela Shoemaker (2016), "A Media Sociology for the Networked Public Sphere: The Hierarchy of Influences Model", *Mass Communication and Society*, 19, 389-410.
24. Russell, Diana E. H. (2000), "Pornography and rape: A causal model", In: D. Cornell (ur.), *Feminism and pornography*, Oxford University Press, Oxford, 48-93.
25. Schudson, Michael (2001), "The objectivity norm in American journalism", *Journalism*, 2(2), 149-170.
26. Shoemaker, Pamela, Stephen D. Reese (1991), *Mediating the message: Theories of Influences on Mass Media Content*, Longman, New York
27. Shoemaker, Pamela, Stephen D. Reese (2014), *Mediating the message in the 21st century: A media sociology perspective*, Routledge, New York, NY
28. Štětka, Václav (2013), *Media Ownership and Commercial Pressures*, MDCEE project. UK: University of Oxford in collaboration with the Department of Media and Communications, The London School of Economics and Political Science.

29. Tuchman, Gaye (1972), "Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity", *American Journal of Sociology*, 77(4), 660-679.
30. Zelizer, Barbie (2004), *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*, Sage Publications, Thousand Oaks - London - New Delhi
31. Zillmann, Dolf (1971), "Excitation transfer in communication-mediated aggressive behaviour", *Journal of Experimental Social Psychology*, 7, 419-434.

FACTORS INFLUENCING JOURNALISTIC CONTENT: THE HIERARCHY OF INFLUENCES MODEL

Summary:

There are many scientific studies that have dealt with the production of media content and tried to answer the question of what shapes media content. In this paper, the focus is placed on the hierarchy of influences model, which through analysis at five levels allows the identification of crucial concepts and the identification of links between different factors influencing the journalistic outputs. Although there are some ambiguities and inconsistencies around this model, it seems to be a significant framework that allows for the advancement of research efforts in the field of journalism. In this study, by providing examples of questions about journalism in Bosnia and Herzegovina we try to indicate possible directions for the development of research that would deepen the understanding of the relationship between society and the media.

Keywords: journalism; news production; hierarchical model of influence

Adresa autorica
Author's address

Amer Džihana
International Burch University
amer.dzihana@ibu.edu.ba

UDK 316.773

Primljeno: 11. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Zuzana Hubinkova, Anamarija Kirinić

INFORMATIONAL MEANING AND SYMBOLISM OF THE COLOR BLACK IN BUSINESS COMMUNICATION

Color is a very important factor of communication because it is all around us. However, the symbolism of the color black is very specific and it ranges from elegance, fashion or status, to mourning, protest or anarchism. The aim of this paper is to find out to which extent business people are aware of their perceptions of colors and how they are used to communicate, especially the color black as a preferred color and its relationship with styles of communication, and selection of strategies for conflict resolution. The results indicate that a high percentage of the respondents to the questionnaire associated the color black with a rational communication style that is based on facts, rational phrases, arguments or evidence. It also shows that business people really believe that the color black in business communication is a symbol of good business communication and the choice of wearing black colored clothing for important business occasions is not random. It also shows the importance and to a certain extent the power of black in resolving conflicts.

Key words: color; color black; business communication; symbolism; perception; communication styles; conflict strategy

1. INTRODUCTION

Throughout the ages, color have had very different meanings, often depending on the culture and traditions of the region. For thousands of years people have been connected to colors, but in the early stages colors were not bound to their names, but only their identification as defined by Igor Zjakić and Marin Milković (2010).

The power of color is just in the emotional reactions and associations that they provoke within us. From prehistoric times when caves were painted to today's modern society of knowledge and technologies, their emotional impact remains strongly rooted in our psyche, regardless of the social, material or educational status that we enjoy.

The definition of black is that it is a lack of color and as such emphasizes other colors so that they, along with black, act brighter than they normally are. It is dominating in literature, fashion and painting and used to achieve a dramatic effect. The color black has opposing connotations. It represents power, elegance, prestige, formality and on the other side death, evil, mystery and fear. It is considered to be the color of rebellion and strength, goodness and thoughtfulness and is associated with a variety of positive and negative ideologies. As Eva Heller wrote (2000) at the same time it is both threatening and attractive. In the English language, the "language of business", we find countless examples where the word "black" is a component that forms completely new words or phrase, either used in a positive context: black tie - uniformed / formal dress, black belt - a black belt in martial arts, or in a negative connotations: blackwash – to disclose or denigrate someone, blackout - power failure / memory loss / consciousness, black eye - bruising from a blow / or to damage someone's reputation, blackmail – crime of threatening, blacklist - a list of people or organizations that are boycotted, avoided or punished.

Therefore, the goal of this paper is to find out how aware business people are about their perceptions of color and how to communicate them, especially in relation to the color black.

THEORETICAL-CONCEPTUAL FRAMEWORK

1.1. The symbolism of colors in history and culture with special emphasis on the color black

The symbolism of colors throughout the history of mankind has evolved and strengthened in parallel with social, cultural and political processes and now, in modern society, color psychology is an integral part of not only non-verbal and interactive, but also business and marketing communications. The reason for this is precisely in the emotional power of certain colors which we choose rationally depending on the situation in which we find ourselves, depending on the impression we want to leave or the impression or message that we want to convey. The symbolism

of colors was built up throughout history, religion, culture, beliefs and traditions precisely because of the constant and unavoidable exposure to colors in the world around us and in which the visual impression is the first one that we perceive.

The color black has long been a sign of male power and has been connected to influential people and equally to women's fashion. In the 19th century, women of modest means, who had to earn a living as saleswomen or governesses, wore practical and respected black clothes. However, at that time it was thought that the elegant black dress did not suit a young, not yet married woman, because it appeared too sexy. At the same period it became a symbol of anarchism, revolutionaries (fighters, hooligans). In Japan, black symbolizes seriousness, experience, adulthood and in China it is the color for boys (Watts and Sriramesh 2004). It is a well-known fact that in many countries, black represented and represents a conservative political party, the monarchy or the church. It was the color of fascism and nationalism. The black of death symbolically emphasized the seriousness of the intent and willingness to sacrifice lives of others for their own beliefs. Black is also the color of anarchism and secret organizations. We use it when we want to emphasize our own individuality, because it draws the attention away from clothes and focuses on the face, the center of the personality, thus becoming the trademark of 1950s existentialist. Marlon Brando and James Dean, symbols of the subculture of rebellion in the 1950s, converted the black biker jacket in an iconic symbol, which is today, a trademark of the heavy-metal movement. Its impact was declining during the colorful 1960s, but avant-garde Japanese designers of the 1980s returned it to its dominant role even today. In contemporary fashion the color black symbolizes elegance and grandeur. Subcultural styles, such as punk, gothic and emo are form of rebellious glamour (Polhemus 2006).

Knowing about what colors people like and what they connect them with is necessary to be able to achieve the desired effect on the human psyche and is often a subject of modern science. The prominent British practitioner, Reginald Watts (2004) argues that visual language is replacing written communication, therefore public relations should actively deal with the study of semiotics, since images and symbols are the basis of the majority of modern communications (Tench and Yeomans 2009).

According to a report on the attractiveness of colors Casparie (2007), the preference for certain colors depends not only on gender, but also on the age and the social and educational group to which the individual belongs. For example, the results of their research shows that young people prefer basic light and bright colors, such as red, green, yellow, etc., while adults prefer darker and achromatic tones like black

and neutral shades. Taking into account the social status, lower class people are attracted to primary colors, while middle and high class people tend to select muted shade such as salmon, sand and similar.

Information about the color preferences of people is very consistent. The research done by Eysenck (1941) and Guilford and Smith (1959) has shown that people prefer colors in the following order: blue, red, green, purple, orange and yellow. Gender differences are minor; men prefer blue a little more than red, the women yellow from orange. Nevertheless, this data is not sufficient to apply the above preferred sequence as a rule for the entire population (Vodvarka 1999).

Image and attractiveness are the most important when physically delivering a message. The image of the communicator must be identified with the image of the product or the company he represents. Lawyers and bankers, for example, tend to dress formally in dark and calm tones so that their customers feel safe to entrust their intimate personal and financial information. In addition to oral communication, image and attractiveness are also important in written or visual communication and presentation. The way that a message is presented, its tone, structure and style can affect the image, and the image and attractiveness are influenced by the appearance of the written form of the logo, the materials, color, the type and thickness of the paper, the sophistication of the graphics and printing. When the image matches the message it can greatly improve the reception of the message (Rouse and Rouse 2005). This strategy is extremely important to achieve proper transmission of our messages. Andy Green (2007) adds that the most common reason for the collapse of big ideas is probably the failure of the communicator in transferring exciting, brilliant and effective ideas to those who have the power to support them - the audience.

1.2. Nonverbal communication by colors in human interaction, with a particular emphasis on the color black

The non-verbal communication with colors is dating back to the Paleolithic era and to cave paintings with earth pigments. Today it is the subject of numerous studies in psychology, sociology, anthropology and communicology.

Judith Hall and Mark Knapp (2010) bring the widest definition of non-verbal communication, claiming that it is a communication that can be accomplished by means other by words. The classification of non-verbal communication is divided into three primary areas: environmental structures and conditions in which the communication takes place, the physical characteristics of these communicators and

different behaviors that are manifested by communicators. According to this distribution, nonverbal communication of colors belongs in the physical characteristics of communicators and authors include them in the group of artifacts, which indicates objects that are associated with the communicator and affects his physical appearance. But also, our choice of colors often depends on the environmental structure in which we find ourselves, the conditions under which the communication takes place and different behaviors that we manifest. Various cultural and social patterns have taught us from an early age the symbolism of colors by which we choose them according to certain circumstances in which we use them as a non-verbal contribution in a situation in which we find ourselves or for an interaction in which we participate. By choosing certain colors we complete, emphasize or alleviate the transmitted verbal message.

Hall and Knapp (2010) point out that the verbal and nonverbal communication processes work together and complement each other, and it is therefore quite wrong to observe them separately or try to separate them. It is important to note that none of the above functions of nonverbal behavior is limited to nonverbal behavior, but the nonverbal behavior is used to supplement the verbal. If we apply all this to nonverbal colors communication, it will mean that by choosing certain colors of clothing we want send a message to the other party about our attitude (for example, for business meetings we often choose black colored clothing to act professionally and elegant). In this case, the selection of black has the function of nonverbal gesture as a contribution to the communication process.

Michael Argyle (1998) defines the main functions of nonverbal behavior in human communication as: research of emotions, exploring relationships with others (liking/disliking, dominance/submissiveness), presenting yourself to others, and accompanying the speech to regulate the sequence of speaking, attention, feedback reactions and so on.

On the example of choosing the color black, we see that we can use its symbolism in all the four functions of nonverbal behavior. Black expresses emotions toward others, we present ourselves to others (as a serious, sophisticated person) and emphasize the message pronounced in the oral communication (we lead an important business meeting in black clothes that emphasizes our professional authority). Dubravka Miljković and Majda Rijavec (2005) point out that the clothes we wear have a strong influence on the four dimensions of the impression that we leave to others: credibility, sympathy, attractiveness and superiority. Because of its strong and rooted symbolism the color of clothing is almost as important as the clothes themselves. Because of the strong nonverbal messages that we send out by colors,

color psychology has become a new branch of professional studies in the field of psychology, business communication and marketing. Allan Whitefield and Travis Wiltshire (1990) point to several studies by proving that cultural background has a strong influence on color preference (for example, in Western cultures the color white is a color of purity and innocence, while in Japan it symbolizes sorrow and death). We choose the color of clothing we wear for specific occasions in our everyday life based on these learned symbolisms and are often the basis for our preference of certain colors.

The Lüscher color test is a psychological test invented by Dr Max Lüscher in Basel, Switzerland in 1969. Max Lüscher (in Lie and Murarasu, 1996) believed that sensory perception of color is objective and universally shared by all, but that color preferences are subjective, and that this distinction allows subjective states to be objectively measured by using test colors. Lüscher believed that because color selections are guided in an unconscious manner, they reveal the person as they really are, not as they perceive themselves or would like to be perceived. The simplest version of the test consists of the respondent's subjective order of colors from favorite to least favorite. Lüscher believed that the personality characteristics can be identified on the basis of the individual's choice of color. Thus, the respondents selecting identical color combinations have similar personalities. After the respondents would line colors, Lüscher would notice personality traits that were tied to a specific color.

The Lüscher sensory color scale and human preferences consists of eight colors and a range of qualities that they symbolize:

1. Blue - inner contentment (concentration, tranquility, serenity, tenderness)
2. Green - self-awareness (perseverance, self-confidence, self-control)
3. Red - competitiveness, eccentricity, reinforced sexuality, adventure
4. Yellow - creativity, motivation, expediency
5. Purple - emotional fulfillment
6. Brown - shows the bodily condition
7. Black - depression, tendency of giving up and handover
8. Grey - social exclusion, shyness, reticence.

The Lüscher's color test is used still today in some psychological testings, personality analysis and researches in the field of color psychology, despite the criticism invoked by the human learned knowledge of the symbolism of colors for which we cannot reliably assert that the selection of your favorite color is unconscious and that comes from deeper structures of the personality. However, modern psychology continues to explore the psychological aspects of colors because they are

an inseparable part of nonverbal communication, and with the flourishing of alternative methods of healing the holistic methods such as chromotherapy or "healing with colors" are popular again.

1.3. Communication styles and conflict strategies

Reinout E. de Vries defines communication style as „the characteristic way a persons ends verbal, paraverbal, and nonverbal signals in social interactions“ (2009: 179). Among the many theories and authors dealing with communication styles (Burgoon & Hale 1987; Gudykunst et al. 1996; Norton 1983) or contextual communication styles in, for instance, conflict management (Goldstein 1999), leadership (Johnson & Bechler 1998; Luthans & Larsen 1986), job interviews (Bolino & Turnley 1999), intercultural settings (Holtgraves 1997; Sanchez-Burks et al., 2003) etc., we opted for Virginia Satir, because her division of styles of communication related to individual elements of communication processes, such as message, sender and recipient. The author varied styles of communication according to whom or what the person communicating cares about most in a given moment. Satir (1972, in Brajša 1994), distinguishes five styles of communication: blame, palacate, super-reasonable, irrelevant and congruent.

Blame - is used by people who only care about themselves and devalue others, and do not consider facts to be essential. They do not approve of anything, they are exclusive, ask only negative questions and do not approve anything.

Palacate - is characterized by devaluating oneself, ignoring the facts and only taking others into account. People who use this style tend to be appealing, agree to everything, approve everything and suppress the uncomfortable.

Super-reasonable - is concerned only with facts, uses rational phrases, avoids emotions and is full of theories that emphasize their intelligence.

Irrelevant - no one and nothing is important, not even the facts. Communication consists of saying a multitude of irrelevant, meaningless words, showing complete indifference and disinterest. A lot of talk, but actually little discussion, therefore it is considered “façade communication”.

Congruent – is used by people who care about real communication situations, ourselves, the interlocutor and the message, and try to keep up together and connected.

Conflicts of interests occur when the action of one person attempting to maximize his advantages or benefits prevent, block, interfere with, injure, or in some other way make less effective the actions of another person attempting to maximize his/her advantages or benefits.

David W. Johnson and Frank P. Johnson in *Joining together: Group theory and group skills* (1987) conducted a research that found that in the resolution of conflicts we can use one of the strategies below:

Competing strategy is dominated by a need for satisfying their own aspirations (high assertiveness), whereas cooperation (the desire to satisfy their partner's needs) almost does not exist. This approach to conflict resolution develops a victory-defeat situation, rivalry, the use of force and forced submission by the other party.

Avoiding is characterized as non-assertiveness and uncooperative, thus simultaneously giving up on satisfying their own needs and disregarding their partner's needs. Does not want to see the problem and the conflict is ignored, trying to mitigate with the expectation that the problem will resolve itself and confrontation is avoided.

The adapting strategy is dominated by nonassertive and cooperative behavior, disregarding of their own needs and desires yet considerate to their partner's needs and desires. This is actually ignoring oneself and giving in to complying with their partner.

In the compromising strategy it is important to emphasize moderate assertiveness and cooperativeness that are in the foreground. Therefore, by negotiating, weighing the profit and loss and a joint search for mutually satisfactory and acceptable solutions resulting in only partial compliance with the partner's needs and desires.

Cooperating is a strategy in which the dominant characteristics are assertiveness and cooperativeness. With equal insistence on their own and their partner's needs and desires real problem solving is achieved, because differences are confronted, and ideas and information are shared. In this case, problems and conflicts are sought as new challenges and opportunities, integrative solutions are sought and thus developing a situation in which everyone wins (Brajša 1994).

2. METHOD

2.1. Research Questions and Goal

Color is a very important factor of communication because it is all around us. But the symbolism of the color black is very specific, ranging from elegant, fashion or status, to mourning, protests and anarchism. In this study we are interested in how business people use color in business communications. Do they notice the color black and what does it mean to them personally? Is the color black a status symbol or is it associated with certain emotions or attitudes? Are there differences in color

preferences, especially the color black, particularly among genders or different age groups? Is there a significant relationship between the preferred color black and styles of communication? Is there a significant relationship between the preferred color black and strategies for conflict resolution? These are the **research questions** that this research paper will attempt to answer.

The goal of the research is to find out how aware business people are about their perceptions of color and how to communicate them, especially in relation to the color black.

2.2. Participants and Instrument

According to the research questions, an online questionnaire was prepared with ten multiple-choice questions (circling or selecting one answer from a drop down menu), on the meaning of color in communication, and an additional table with Lickert's scale for selecting a preferred communication style and strategies of conflict resolution. The sample was appropriate and random, but because of the huge interest and response by users of the social network Facebook, the questionnaire was only available for one day (13 February 2016) and in 24 hours 301 people, mostly scholars, colleagues and students, filled out the questionnaire on Facebook. Of the total 301 surveyed, 238 of the women (79.1%) and 63 men (20.9%). In order to fill out the questionnaire the participants had to be working business persons.

Structure of participants by age group is the following:

Table 1. The age group of the respondents

Age group	Presentage of the repondents
18-20	9%
21-25	32.2%
26-30	15.3%
31-35	14.6%
36 and older	28.9%

The sample is not representative because the sample involved far more women than men, which shows that women are more interested in issues of color in communication. The age distribution of the sample is evenly distributed.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Which color are you most attracted to? - was the first question asked. 18.5% have a preference to the color black and black is certainly one of the three most preferred colors, with blue and red lead only by a thin margin. We could conclude that for this sample of respondents the world is a red-blue-black world.

Table 1. Color attraction – preferred color

Percentage of respondents	22.0%	19.90%	18.60%	11.30%	7.00%	5.30%	5.30%	3.70%	3.30%	2.70%
Preferred color choice	blue	red	black	Purple	Green	white	pink	orange	yellow	Brown

For greater objectivity in the respondents' answers, the following question was complementary, therefore they were also asked - Which color do you not prefer?

Table 2. The colors that respondents do not prefer

Percentage of respondents	23,30%	20,60%	16,90%	12,6%	8,6%	7,3%	3,7%	3,3%	2%	1,7%
Color not preferred	pink	brown	orange	yellow	green	purple	black	White	Blue	Red

It is interesting that now the color white also appears before the color black on the not preferred list.

The following question was asked: Do you perceive blacks as positive or negative color?

67.8% of respondents consider black to be a neutral color

21.9% of respondents consider black to be a positive color

10.3% of respondents consider black to be a negative color

From the answers we can see that 2/3 of respondents consider the color black as a neutral color (67.8%).

In response to the question: How often do you wear black clothing? The respondents answered as follows:

36.2% of respondents wear black clothing very often

33.5% of respondents wear black clothing often

22.9% of respondents wear black clothing sometimes

If we connect the percentages of responses for very often and often, we get 69.70%, which represents almost two-thirds of respondents who like to wear black clothing, which is a significantly high percentage. The remaining 7.4% of respondents said that they rarely wore black clothing.

When asked: Do you think black is a color for women or for men?

94.7% of the respondents consider black to be equally a male and female color.

The result reaffirms the view of the respondents that black is a neutral color.

In the second last question the respondents had to connect the color black to a certain style of communication.

Question: With which communication style do you associate the color black? The responses were as follows:

63.2% of respondents associated black with the rationalizing communication style

15.9% of respondents associated black with the indifferent communication style

13.6% of respondents associated black with the accommodating communication style

7.3% of respondents associated black with the accusing style of communication

We can conclude that the majority of the 301 people surveyed link black with a communication style that is based on facts where rational phrases are used and emotions are avoided – the rationalizing style of communication.

The last question was devoted to conflicts of interest in communication, ie. Which conflict strategy do the respondents associate with the color black?

Table 3: Conflict strategies of the respondents according to their favorite color

FAVOURITE COLOR	CONFLICT STRATEGY					TOTAL
	ADAPTING	COOPERATING	AVOIDING	COMPROMISING	COMPETING	
RED	33.33%	41.67%	8.33%	4.17%	12.50%	100.00%
PINK	25.00%	75.00%	0.00%	0.00%	0.00%	100.00%
PURPLE	37.50%	50.00%	0.00%	12.50%	0.00%	100.00%
BLUE	6.25%	56.25%	9.38%	12.50%	15.63%	100.00%
GREEN	13.33%	60.00%	6.67%	6.67%	13.33%	100.00%
YELLOW	50.00%	50.00%	0.00%	0.00%	0.00%	100.00%
ORANGE	40.00%	60.00%	0.00%	0.00%	0.00%	100.00%
BROWN	0.00%	60.00%	20.00%	20.00%	0.00%	100.00%
WHITE	40.00%	20.00%	0.00%	40.00%	0.00%	100.00%
BLACK	25.00%	50.00%	0.00%	25.00%	0.00%	100.00%

Interestingly, the respondents associate the best method of resolving conflicts with less preferred colors, such as pink and brown, orange and green, which leads us to the conclusion that color preferences among the respondents still vary according to the situation, circumstance, experience, and are not constant. In this case, according to the respondents, the color black is linked to the three better strategies for conflict resolution and the poorer strategies are absent. This means that the color black is very important for conflict resolution and has power to a certain degree in resolving conflicts. Spearman's rank correlation coefficient ρ or rank correlation in the case of binding black with a specific strategy to deal with conflict is +0.46; such a correlation would be considered moderate, but since we cannot expect a correlation between the color black and certain strategies to resolve conflicts this is, according to the researchers, a significant relationship and indicates the psychological structure of personality that is not in the sphere of rationally visible however by indirect methods, such as this comparison of colors and strategies of conflict resolution it has clearly manifested.

4. CONCLUSION

The results of this study showed that business people noticed color in communication, and their preferences according to the order of selection are as follows: in first place is blue (22.90%), then red (19.90%) and in third is black (18.60%). According to the results of Eysenck from 1941 and Guilford and Smith in 1959, who concluded that people prefer colors in the following order: blue, red, green, purple, orange and yellow, the assumption is that the differences in color preferences is due to time lapse and cultural activities, because over the decades individuals and societies have developed in a certain direction, which to some extent is confirmed by this study, although we cannot confirm with great certainty that the results are representative because the survey sample was apposite and unrepresentative. However, in any case the results are intriguing and suggest an interesting direction for further research. It is interesting that in the complementary question regarding colors that are not preferred, the order of preferred colors has changed with red first, then blue, white and in fourth place the color black. The color white appeared as an addition, a color which was irrelevant in the first question. We believe that this order is credible as it is known from psychological studies that people in the position of choice use rational decisions in the first 5-7 variables, after which the ratio does not have such an intense effect. There were ten variables in question, that is ten colors.

Since 67.8% of the respondents consider the color black to be a neutral color and 94.7% of the respondents consider black to be equally a male and female color, we can conclude that these results reaffirm the view of the respondents that black is a neutral color.

According to the facts that 70% of respondents wear black clothing very often and that 63.2% of respondents associated black with the super-reasonable communication style, we can conclude that business people really believe that the color black in business communication symbolises the quality business communication and the choice of wearing black clothing for important business occasions is not random because they truly believe in the symbolic connection of the color black and quality of business communication. Furthermore, the color black, according to the respondents, is linked to the three better strategies for conflict resolution (cooperating, compromising and adapting) and the poorer strategies are absent. This means that the color black is important for conflict resolution and has power to a certain degree in resolving conflicts. Spearman's rank correlation coefficient ρ or rank correlation in the case of binding black with a specific strategy to deal with conflict is +0.46; such a correlation indicates a significant relationship and the psychological structure of personality that is not in the sphere of rationally visible however by indirect methods, such as this comparison of colors and strategies of conflict resolution, it has clearly manifested.

We believe that this area needs further study. Firstly, we need to improve our understanding of the numerous ways how colors, color black especially, effect nonverbal communication and help resolving the conflicts. Secondly, we need more empirical studies and diferent approaches to develop our knowledge about the subject and implement it in a modern business environment.

REFERENCES

1. Argyle, Michael (2007), *Bodily Communication*, Second edition, e-book, Routledge, Taylor, Francis group, London and New York
2. Brajša, Pavao (1994), *Pedagoška komunikologija*, Školske novine, Zagreb
3. Eysenck, Hans Jurgen (1941), "A critical and experimental study of color-preferences", *American Journal of Psychology*, 54, 385-394.
4. Casparie, Connie (2007), *Color Attracts: Increase Your Sales by Choosing the Right Color* on <https://www.scribd.com/document/186561753/Color-Attracts-Report> (accessed February 17, 2016)

5. De Vries, Reinout E., Andy Green (2007), *Kreativnost u odnosima s javnošću*, HUOJ, Biblioteka Print, Zagreb
6. De Vries, Reinout E., Angelique Bakker-Pieper, Robert Alting Siberg, Kim van Gameren, Martijn Vlug (2009), "The Content and Dimensionality of Communication Styles", *Communication Research*, 36, 178 on <http://crx.sagepub.com/content/36/2/178> (accessed March 2, 2016)
7. Guilford, Joy Paul, Patricia C. Smith (1959), "A system of color preferences", *American Journal of Psychology*, 72(4), 487-502.
8. Hall, Judith A., Mark L. Knapp (2010), *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*, Slap, Jastrebarsko
9. Heller, Eva (2000), *Psychologie de la couleur – effets et symboliques*, Pyramid, Paris
10. Johnson, David W., Frank P. Johnson (1987), "Group theory and group skills, Conflict of interest", Prentice-Hall International Editions, Upper Saddle River, New Jersey
11. Nils Lie, Dan Murasasu (1996), "Prediction of criminality with the Lüscher Color Test; Is the Lüscher Color Test a possible instrument?", *Journal of Preventive Medicine*, 1996, 4(1), 47-51.
12. Miljković, Dubravka, Majda Rijavec (2005), *Razgovori sa zrcalom*, VBZ, Zagreb
13. Polhemus, Ted (2006), "What to wear in the global village", In: *The power of fashion. About design and meaning*, hg.von Nanda van den Berg/JanBrandt, Arnhen, 262-285.
14. Rouse, Michael J., Sandra Rouse (2005), *Poslovne komunikacije: kulturološki i strateški pristup*, Masmedia, Zagreb
15. Satir, Virginia (1972), *Selbtwert und Kommunikation*, Pfeiffer, Munchen
16. Tench, Ralph, Liz Yeomans (2009), *Otkrivanje odnosa s javnošću*, HUOJ, Biblioteka Print, Zagreb
17. Vodvarka, Frank (1999), *Aspects of color*, Loyola University Chicago, on www.midwest-facilitators.net/.../mfn_19991025_frank_vodvarka.pdf (accessed February 7, 2016)
18. Watts, Reginald, Krishnamurty Sriramesh (2004), "The application of social semiotic theory to visual elements within corporate positioning material and the development of a viable methodology", *Journal of Communication Management*, 8(4), 384-394.

19. Whitfield, Allan T. W., Travis J. Wiltshire (1990), "Color psychology: A critical review", *Genetic, Social & General Psychology Monographs*, 116(4), 385-411.
20. Zjakić, Igor, Marin Milković (2010), *Psihologija boja*, Veleučilište u Varaždinu, Varaždin

INFORMACIJSKO ZNAČENJE I SIMBOLIKA CRNE BOJE U POSLOVNOJ KOMUNIKACIJI

Sažetak

Boja je vrlo važan komunikacijski čimbenik jer se nalazi svuda oko nas. Međutim, simbolika crne boje je vrlo specifična i kreće se od elegancije, mode ili statusa, do žalovanja, protesta, anarhizma. Cilj rada jest doznati kolika je osviještenost poslovnih ljudi o vlastitoj percepciji boja te načinu komuniciranja istima, a posebno u odnosu na crnu boju te postoji li značajna povezanost između preferirane crne boje i stilova komuniciranja, odnosno između preferirane crne boje i izbora strategije za rješavanje konflikta. Rezultati ukazuju da visoki postotak ispitanih vezuje crnu boju uz racionalizirajući stil komuniciranja koji se temelji na činjenicama, racionalnim frazama, argumentima i dokazima. Također, ukazuju da poslovni ljudi zaista smatraju crnu boju u poslovnoj komunikaciji simbolom kvalitetne poslovne komunikacije i izbor crne odjeće za važne poslovne trenutke nije slučajaj. Isto tako, ukazuju i na značenje i određenu moć crne boje kod rješavanja konflikata.

Ključne riječi: boja; crna boja; poslovna komunikacija; simbolizam; percepcija; komunikacijski stilovi; strategije rješavanja sukoba

Adresa autorica
Authors' address

Zuzana Hubinkova
University of Economy Prague
hubzuz@vse.cz

Anamarija Kirinić
University of Maribor,
akirinic11@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Vedad Spahić

DISCIPLINA KOJA SE VRATILA KROZ PROZOR (MARINA KATNIĆ-
BAKARŠIĆ: *STIL, KULTURA, SEMIOTIKA*, UNIVERSITY PRESS,
SARAJEVO, 2019.) 447

Emir Džambegović

GORKI PLODOVI MEDIJSKIH ORANICA NARCISTIČKOG DRUŠTVA
(SEAD ALIĆ, *MASOVNA PROIZVODNJA NARCIZMA*, SVEUČILIŠTE
SJEVER I CENTAR ZA FILOZOFIJU MEDIJA I MEDILOŠKA
ISTRAŽIVANJA, ZAGREB, 2019.) 453

Melida Travančić

IDENTITET I GRANICA U ESEJIMA DŽENANA KOSA (DŽENAN KOS,
*OD ĐERZELEZA DO LEVENFELDA: ESEJI O KNJIŽEVNOM DJELU IVE
ANDRIĆA*, CENTAR ZA KULTURU, TRAVNIK, 2019.) 459

Esad Duraković

ERUDITSKO ARBITRIRANJE JEDNOG METATEKSTUALNOG
SRAZA (MUNIR MUJIĆ, *MOĆ I GRANICE KOMENTARA: KOMENTAR*
AL-MĀQAME AL-RŪMIYYE *NEPOZNATOG AUTORA*, CENTAR ZA
NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2020.) 463

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 20. 01. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Vedad Spahić

DISCIPLINA KOJA SE VRATILA KROZ PROZOR

(Marina Katnić-Bakaršić: *Stil, kultura, semiotika*, University Press, Sarajevo, 2019.)

Knjigu akademkinje Marine Katnić-Bakaršić *Stil, kultura, semiotika* čine četiri kauzalno povezana poglavlja: *Stilistika danas*, *Putevima književnosti i kulture*, *Ka semiotici svakodnevice* i *Nad književnom kritikom i teorijom*. Prvo poglavlje donosi pregledne članke koji daju presjek stanja discipline, kako unutarnjeg, tako i u inter- i transdisciplinarnom zrcaljenju spram srodnih i susjednih disciplina, s nedvosmislenim zagovorom prevladavanja granica između njih. Posebno značajno, pa i jedinstveno u našoj znanstveno-akademskej praksi, jeste da su ovi tekstovi suplementirani programskim prospekcijama poželjnih razvojnih unapređenja. Drugo poglavlje sastoji se od četiri kulturološko-stilističke interpretacije i kritičko-diskursne analize prominentnih djela i autorskih opusa bosanskohercegovačke književnosti. Prilozi u trećem poglavlju bave se opsegom značenja predmeta i pojava koji nas okružuju, sve u okvirima *semiotike svakodnevice*, stilističke subdiscipline čijom se Marina Katnić-Bakaršić može smatrati rodonačelnicom u BiH, a i šire. Četvrto su poglavlje prikazi znanstvenih djela koja su to zavrijedila po sebi, svojim postignućima, ali i visokim stepenom kongenijalnosti sa autoričinim znanstveno-istraživačkim fenotipom.

Potencirajući ukorijenjenost u matični kulturni prostor, kome je i posvetila najveći dio svojih dosadašnjih stilističkih interpretacija književnih tekstova i kulturnih fenomena, uvodni pregledno-programski tekst "Stilistika na raskrižju: Kojim putem dalje" započinje semiotičkom analizom centralne bosanskohercegovačke identitetske metafore - raskrižja. Odbacujući reduktivna svođenja na instrumentalnu monozna-

čnost Katnić-Bakaršić ističe njenu polisemičnost, "budući da se raskrižje može poimati i kao mjesto otvorenih mogućnosti, mjesto susreta i rastanka, kao mjesto entropije, ali i mjesto "između", gotovo ne-mjesto" (str. 11). Suštinsku prikladnost metafori raskrižja iskazuje i povijesni status same stilistike kao filološke discipline koja je "od početka u prostoru *između*, u prostoru koji je *nigdje* i *svugdje*" (str. 12), ali je takva pozicija zapravo i obezbijedila pretpostavke za njenu rehabilitaciju u savremenoj humanistici. Danas ne postoji samo jedan niz parametara koji definira stilistiku, a s tim u vezi autorica u cijelosti prihvata stav Lesley Jeffries po kojem taj "eklektizam nije slabost, već teorijski legitimna snaga" (str. 13), pri čemu izbor određenih pristupa i modela uvijek zavisi od konkretnoga teksta.

Marina Katnić-Bakaršić decenijama potvrđuje svoju znanstvenu vjerodostojnost radovima i knjigama u kojima ne postoji nijedna teza ili razrada nekoga stava nepotkrijepljena egzemplifikacijama iz književnih i neknjiževnih tekstova, govorne komunikacije ili drugih sektora znakovnog univerzuma. Kako sama ističe, "stilistika bolje rezultate postiže onda kada se konkretno bavi određenim temama, bilo da je riječ o stilu nekog teksta ili grupe tekstova, književnog ili ne-književnog, nego kada se bavi sobom, svojim predmetom, pa i definiranjem osnovnih pojmova kakav je stil" (str. 21). Takva prilježnost u orijentaciji ka živim fenomenima diskursnih praksi, uz kod nas rijetko obuhvatnu teorijsku obaviještenost, priskrbila joj je i legitimitet mjerodavnog prospektora budućih razvojnih pravaca stilistike. U tome smislu, kao svojevrsna klimakterična zona uvodnoga teksta ove knjige dolaze, u vidu nepretencioznih smjernica ["... svjesno odustajem od svake primisli da ih formuliram kao imperativne (str. 20)], odgovori na pitanje kakva je budućnost stilistike. Vidi je u: 1. kombinaciji deskripcije, analize i kritičke interpretacije, 2. posvećenosti kako literarnim tako i neliterarnim tipovima diskursa, 3. funkcionalnoj i primjerenoj eklektičnosti, 4. rekuperaciji statusa stilskih figura budući da one "funkcioniraju u raznim semiotičkim sustavima po istom principu kao i u verbalnom jeziku" (str. 21). Peta i šesta preporuka neposrednije su vezane za uži znanstveno-kritički identitet i osobne preferencije u autoričnim pogledima na stanje i perspektive discipline. U osnovi one su poststrukturalističke jer u prvi plan stavljaju (5) kontekstualni i kolaborativni karakter kritičke diskursne stilistike koju Katnić-Bakaršić preferira "uz suradnju sa drugim stilističkim modelima" (isto), a čija će se kreativna primjena u punoj mjeri iskazati već u sljedećem poglavlju posvećenom bh književnim prominencijama, te (6) imperativ autorefleksivne osviještenosti stilističara koji nužno "unos u interpretacije vlastito znanje, vjerovanja, uvjerenja, tj. svoje socijalno-kulturne sheme" (isto).

Opredjeljenja iskazana u uvodnom programskom tekstu prirodno su usmjerila

autoricu ka *Kulturnom kontekstu u savremenoj stilistici*, što je i naslov sljedećeg priloga. Tekst ima ambiciju da predstavi šira aktuelna značenja pojmova kontekst i kultura, a u užem smislu on je metodološka prolegomena za interpretacije konkretnih tekstova i opusa koje će uslijediti u ostatku knjige. Pristup Marine Katnić-Bakaršić u okvirima je kritičke stilistike odnosno kritičke analize diskursa (CDA) koja u prvom planu ima "proučavanje uloge diskursa i jezika u kreiranju odnosa moći" (str. 28). Već s ovim tekstom za stručno upućenije čitaoce započinje inspirativna serija potencijalnih otvaranja konkretnih istraživačkih tema, izazvana autoričinim ličnim ili svrsishodno preuzetim teorijskim pogledima. Primjerice tvrdnja da su "žanrovske konvencije kulturno specifične čak i onda kada isti žanrovi postoje u različitim kulturama", odvela je svoju misao ka, na prvi mah, potpuno neočekivanom odsustvu soneta u hrvatskoj renesansnoj poeziji (Pogledati: Svetozar Petrović, *Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti : oblik i smisao*, JAZU, 1968.) i gotovo identičnom ali neistraženom slučaju izostanka iste poetske forme u bošnjačkoj preporodnoj poeziji sve do pojave Muse Ćazima Ćatića. Cjelinom ovoga rada Marina Katnić-Bakaršić sistematično nas je dovela do zaključka "da je kontekst zapravo konstrukt samih sudionika u komunikaciji i da je on dinamička kategorija" (str. 31).

Prethodna konstatacija ogleđno je oživotvorena već u radu "Kultura i pamćenje u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara", koji otvara poglavlje *Putevima književnosti i kulture*. Djelotvornom primjenom instrumenata kritičke analize diskursa u sadejstvu sa akvizicijama postkolonijalne teorije autorica dokazuje da "djelovanje *Kamenog spavača* gotovo je imalo snagu svojevrstne eksplozije u lotmanovskom smislu, nakon čega bar neki dijelovi i slojevi te kulture nisu mogli ostati isti i doživjeli su bitne promjene, turbulencije i prevrednovanja" (str. 37), "oblikujući čitateljsko viđenje srednjovjekovne Bosne, njene prošlosti i kulture, ali utječući i na tumačenje njene sadašnjosti" (str. 38). Spajanjem u istome (kon)tekstu onoga što je nekada bilo nezamislivo - minuciozne stilističke interpretacije i kulturalne analize djelovanja književnog artefakta na društveni kontekst – Marina Katnić-Bakaršić donosi forenzički uvjerljivu predodžbu o utjecaju umjetničkih svjetova na sliku kulture o samoj sebi.

Najviše potencijalnih dijaloških izazova za čitaoca upisano je u članku "Od stvarnih do imaginarnih svjetova u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića", u kojem autorica sa aspekta kognitivne stilistike i pragmatičke semiotike analizira trojni odnos pripovjedača/teksta/čitaoca prema znakovima fokusirajući se na "prostorno binarno uređen svijet Ahmeda Nurudina" (str. 54.). Centralno pitanje na koje potpisnik ovoga prikaza nije uspio pronaći jednoznačan odgovor glasi: da li je poststrukturalističko

poimanje prostornih relacija, napose toposa granice kao nekog mjesta nekog blagotvornog "priraštaja značenja", primjenjivo na Nurudinov slučaj. Roman *Derviš i smrt* tvrda je modernistička proza, a ta mentalna agenda granicu, svjesno ili intuitivno, shvata u kategorijama isključivanja i prijetnje. Je li prelazak granice između sakralnog i svjetovnog demaskirao Ahmeda Nurudina kao konformistu koji izdaje i život i Apsolut? Ne bi li takav zaključak bio u skladu sa Selimovićevom polazišnom tezom o vlasti kao poroku koji ireverzibilno kompromitira humanum? Postavljena pitanja, uvjereni smo, upućena ka stručnoj publici (interpretativnoj zajednici) koliko i samoj autorici idu na pravu adresu jer profesorica Katnić-Bakaršić spada u red akademskih poslenika koji se rado suočavaju s mogućnošću vođenja dijaloga sa drugačijim mišljenjem, a štaviše takvu praksu distribuiraju i kroz obaveznu vertikalu.

Slično pitanje o metodološkoj (in)pertinenciji nadvijalo se i nad našim čitanjem teksta "Heterogenost stila Derviša Sušića kao metafora heterogenosti kulture". Svijet njegovih romana doveden je u vezu s Bahtinovim teorijama heteroglosije i karnevalizacije (smatramo da bi CDA ovdje dala neuporedivo bolje rezultate) koje su, po našem mišljenju, inkompatibilne sa monofonim svođenjem bosanske povijesti na klasni sukob i kolonijalna posezanja na kome je u svome marksističkom humanizmu pisac dosljedno istrajivao. Polifoni narativ je, podsjetimo se, "okarakterisan interakcijom nekoliko glasova, svijesti, ili pogleda na svijet, od kojih ni jedan ne objedinjuje ili je nadređen (ima veći autoritet) drugima" (G. Prince, *A Dictionary of Narratology*; prema Andrea Lešić, *Bahtin, Bart, strukturalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2011: 195). U otporu prema reduciranju raznolikosti i kompleksnosti svijeta, Bahtin naprosto zahtijeva od autora romana da ne potčinjava glasove likova svom sopstvenom glasu, zbog čega je kritikovao i Tolstoja. Polifonijski odnos prema riječi drugog podrazumijeva "odgovornu razmjenu s njom (...) bez pokušaja bespravnog prisvajanja završne riječi" (isto, 215). Kritička analiza diskursa, uvjereni smo, ustanovila bi paradoks nepomirljivosti implicitnog ideološkog apela (Althusser) sa ekspliciranom "potrebom objedinjenja heterogenih elemenata i višestrukih identiteta Bosne" (str. 74).

"Nad Begićevim esejima: Prilog interpretaciji stila" je relativno kratka ali po rezultatima dalekosežna studija kojom autorica, polazeći od stilistike kao svog matičnog polja, i još jednom propitujući značenja metafore raskrsnice, čiji je Begić tvorac, širi istraživački horizont sve do otvorenih pitanja književne historiografije. Uspijeva, pri tome, razriješiti problem lokacije Begićeve esejistike u samom jezgru bosanskohercegovačkog akademskog pisma, što je imalo goleme posljedice na

metodološke temelje naše književne znanosti u 20. stoljeću pa i danas. "Begićev je esjistički stil", piše Katnić-Bakaršić, "i sam predstavljao svojevrsno raskršće odakle su se počele račvati različite škole (...) – u pravcu dominacije esejističkog načela ili pak u pravcu bližem znanstvenom, bolje rečeno, akademskom polu. (...) i oni koji su se uputili drugom stazom što je vodila prema znanosti i njenom "strogom stilu", posebno u okviru strukturalizma, duguju mnogo tom Begićevom raskršću kao vlastitoj polaznoj tački. Poststrukturalizam je, čini se, opet pomirio oba ova aspekta, znanstvenost i esjističnost, u nečemu što se može smatrati velikim povratkom eseja..." (str. 82). Time je najizravnije obistinjena krilatica, koju cijela ova knjiga kao vlastito geslo prihvata i na konkretnim primjerima potvrđuje, da će se stil, ako ga izbacite kroz vrata, vratiti kroz prozor. Svjedoci smo zapravo *velikog povratka* jedne filološke discipline koja je uspjela izaći iz krize prevladavši hipoteke intrinizma, normativizma i preskriptivizma.

Svojedobno je Roland Barthes pisao: "Prilazim moru: nesumnjivo, ono ne nosi nikakvu poruku. Ali koliko semiološke građe na plaži! Zastave, parole, oznake, grbovi, odela, čak i opaljenost suncem, sve su to poruke za mene" (*Književnost, mitologija, semiologija*, Nolit, Beograd, 1971: 226). Marina Katnić-Bakaršić i svi autori (Dubravko Škiljan, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Krešimir Bagić, Zdenko Lešić) čija je djela predstavila u posljednjem poglavlju po tome su Barthesovi intelektualni i stvaralački srodnici, pa nije nikakvo čudo da mnoge opservacije posvećene njima se u velikoj mjeri odnose na nju samu. Jednom od njih završit ćemo ovaj prostorno i žanrovski ograničen tekst, preuzimajući obavezu pisanja dužega priloga o njenom znanstvenom djelu. Knjiga Marine Katnić-Bakaršić rijetko je naučno djelo koje nadasve pruža "zadovoljstvo u tesktu", upravo na onaj način kako je sama zabilježila povodom Škiljanovih *Vježbi iz semantike ljubavi*: "Autor stalno svjesno oscilira između potrebe za apsolutnom naučnom rigoroznošću i skretanjem u esejističnost ili duhovitost. Upravo ta dvojnost pritupa daje dodatnu vrijednost (...), pokazujući neophodnost supostojanja i objektivnosti i subjektivnosti" (str. 120).

Adresa autora

Authors' address

Vedad Spahić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

vedadspahictz@gmail.com

UDK 316.774:130.2

Primljeno: 20. 05. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Emir Džambegović

GORKI PLODOVI MEDIJSKIH ORANICA NARCISTIČKOG DRUŠTVA

(Sead Alić, *Masovna proizvodnja narcizma*, Sveučilište Sjever i Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja, Zagreb, 2019.)

Knjiga Seada Alića *Masovna proizvodnja narcizma* zbir je trinaest studija i eseja koji su u periodu od 2016. do 2019. godine objavljeni u naučnim časopisima i izlagani na simpozijima. U vrlo širokom tematskom rasponu od filozofije, filozofije i teorije medija do pitanja medijskog vrednovanja književnosti autor nastoji postaviti suštinska pitanja i skrenuti pažnju na one zaoštrene dileme koje ne trpe nikakve instant odgovore. Iako bi se u prvi mah moglo posumnjati da je riječ o radovima okupljenim tek da se uvežu kao svezak zabilježen u bio-bibliografiji s ciljem stjecanja uvjeta za akademsko napredovanje, tok misaonih virova ukazat će na iznimnu tematsku koherentnost ove eruditne knjige.

Alićev poziv na promišljanje globalnog sela otvara se tekstem „Veliki inkvizitori“, prvi put objavljenim upravo u *DHS-u*, u kojem se kritički odnosi prema hijerarhijama u različitim oblastima, od politike do nauke, ukazujući da su hijerarhije preuzele religijsku ideju i postale sistemi koji traži obožavanje:

„Hijerarhija će tako dijeliti kruh. Ljudi će znati da su ga sami zaradili ali će biti zahvalni. Vidjet će da nema pretvaranja kamena ili vode u vino ili kruh, ali će biti sretni što su se oslobodili ‘kamenja’ mukotrpnog traženja, suprotstavljanja i osobnih ‘tlapnji’. (...) Rasterećeni i poslušni ljudi će postati nesposobni za vlastiti korak. Biti, znači biti u hijerarhiji. Osjećati, znači utopiti se u programirano kolektivno ludilo ili kolektivnu lažnu sreću. Umrijeti prije smrti, znači biti spreman za hijerarhiju.“ (str.14)

U narednom eseju on nastavlja svoj pohod književnom analizom državnog (medijskog) terorizma, a kroz prizmu Orwellovog romana *1984*. čiju „... dubinu, ljepotu, snagu poruka (...) svodimo na riječi, sintagme, rečenice koje se onda lavinom pokvarenog telefona ili viralnog učinka obrušavaju na neupućene“ (str.17). Zaista, tako i jeste sa današnjim „globalnim selom“ u kojem je:

„Uspostavljen je svjetski poredak straha. Jedna je svjetska sila objavila rat svijetu pod krinkom borbe protiv terorizma. Imperijalizam i neokolonijalizam ušli su u svoju završnu fazu: Otvoreno zagovaranje nejednakosti i nametanja sile kao jedinog sredstva dijaloga.“ (str.17)

U tekstu „Terorizam ekonomije i totalitarizam neslobode“ autor se pomiče ka temi odnosa ekonomije i slobode. Polazi od toga da se u savremenim korporacijama ne govori više samo o „pravu na rad“, nego sve češće i glasnije o „pravu na smislen rad“. Fokusira se pritom na spregu interesa politike, korporacija i masmedija, gdje je *globalni ekran* preuzeo ulogu „redefiniranja pojmova i preoblikovanja svijesti suvremenog građanina kao potrošača medija“. Čini se, međutim, da autor nastoji učitati duh nekih marksističkih teza u interpretaciju exjugoslovenske stvarnosti. Kupovina za jednu kunu cijelih gazdinstava u periodu tzv. tranzicije, autoru izgleda kao „pljačka izvedena po obrascu prvobitne akumulacije kapitala još iz 18. i 19. stoljeća“. Premda ne smjeram osporiti da to tako zaista i izgleda, utisak je da autor, kao i mnogi naši intelektualci, gleda na ekonomiju iz rakursa SFRJ koja je funkcionisala po sistemu dogovorne ekonomije. Raspad Jugoslavije nije pratila spremnost javnosti, pa ni intelektualaca, da se prihvati mogućnost propadanja svakog posla. Sada znamo da neko u Kini luk proizvodi jeftinije, ali i da on nije kvalitetan kao naš. Danas oranice i gazdinstva na prostoru regije nisu konkurentni onima u Holandiji. U informatičko doba ljudi odustaju od poslovanja na selu, ne iz ljubavi prema gradu, nego zbog nekonkurentnosti u odnosu na svjetske korporacije koje proizvode hranu. Pri tome niko od nas ne zamjeri pohlepnim kupcima što su uvijek spremniji kupiti jeftinije, nego domaće koje jeste skuplje, bilo subvencionirano ili ne. Iako autor završava poglavlje pokušajem da osavremenjenim čitanjem Karla Marxa ukaže da je riječ o „trajnoj ekonomskoj terorističkoj djelatnosti, odnosno trajnom produžavanju praterorističkog obrasca“, prije će biti da veliki udjel imaju konzumenti/građani/glasači koji zahtijevaju niže cijene i veće prihode. Spremnost da se zarad niže cijene proizvoda ignoriše patriotizam u vrijeme globalne povezanosti proizvođača i prodavaca krije odgovor na ekonomski neuspjeh mnogih zemalja. Ili, jednostavnije rečeno, kupci nisu spremni platiti više za prepakovane proizvode koji su „Made in PRC“ nego sami naručuju preko interneta.

U narednim tekstovima „Je li moguća revolucija bez religijske reformacije?“, „Jezik objave“ i „Globalni ekran“ Alić raspreda o odnosu religije, medija i politike. Ukazuje na pitanja koja su otvorena time što se svijet suočio sa fenomenom porasta utjecaja religija i religijskih svjetonazora na savremenoga čovjeka. Njegov interes za ovo tematsko područje seže od propitivanja nekih hegelovskih proturječja, preko uloge religijskih hijerarhija, (posebno imajući u vidu Marxov koncept spuštanja nebeskih problema na zemlju) do pisane riječi kao objave koja “u sebi sabire vjeru mitskih vremena u jedinstvo riječi i stvari, imena i biti, riječi i magije, unutarnjeg i vanjskoga svijeta“ (str. 61), pa sve do *globalnog ekrana* koji se pojavljuje kao metafora medija svih medija (a što je nekada bio jezik), ali i kao sredstvo hipnotiziranja. Posebno vrijedan Alićev uvid jeste spoznaja da je sveprisutna mašinerija za proizvodnju pristanka na osvajanje svijeta stvorila lažni mit o barbarskim civilizacijama koje se moraju osloboditi mitova i despota, a što je praćeno i nastojanjima da se proizvede krivnja kod sljedbenika jedne od objava.

Kritičko ukazivanje na fenomene proizvodnja pristanka, oblikovanja identiteta pasivnog korisnika savremenih medija te demokratije kao „privida sudjelovanja jednakopravnih osoba“ natavlja se i u esejima „Globalno ratište i glasovi iz pustinje“ i „Informacija ili upravljanje percepcijom“. Analizirajući u tom kontekstu konkretne primjere, od ruske invazije Krima do masakra u Parizu, obrazlaže premise na kojima nove tehnologije umreženog digitalnoga svijeta omogućuju medijima da postanu „gutači supstance“, pri čemu je “supstanca” sam sadržaj života, sve što uopće postoji, uključujući i odupiranje medijima.

Autor zaista daje mnogo „materijala“ da se razmisli o budućnosti humanistike i društvenih nauka u informatičko doba:

„Problem je s društvenim i humanističkim znanostima (a onda i cjelokupnom području kulture i posebno medijskog posredovanja) jer informiranje kao disperzija unaprijed oblikovanog znanja moglo bi voditi proizvodnji jednoumlja pod krinkom proizvodnje znanja. Konzekvenca bi bila strašna: znanje bi bilo rezultat propagande – lijepe, dotjerane i prema potrebama naručitelja oblikovane istine kojom se ‘informira’ javnost, a to je upravo ono što nas je snašlo.“ (str)

U tekstovima „Mitsko, religijsko i filozofijsko u Cassirerovoj filozofiji simboličkih oblika“ i „Subjektivni, transcendentalni, fizički i virtualni simboli prostora“ Alićeva filozofska i medijska eruditnost doći će do punog izražaja. Promišljajući o državi kao živućem mitu, ali i ulozi religije u njoj ukazuje da „mitovi, religije i filozofije, svaki na svoj način pokušavaju pružiti čovjeku odgovore na njegova osnovna pitanja o postojanju“ (str 117.), te skreće pažnju na paralelne svjetove „oblikovane različitim simbolima i različitim medijima“ (str. 126).

Fokus eseja „Prisvajanje licence na kreativnost“ je umjetnost koja je „na infuziji kapitala“, umjetnost u vremenu koje je donijelo nove tehnike, sa brojnim mogućnostima umnožavanja, sveprisutnosti poruka, istovremenosti objave i drugim elektroničkim čarima, sve do zapitanosti: „Je li Bog stvorio svijet u kojemu čovjek stvara svoje svjetove ili je čovjek iz svojih pragmatičkih potreba stvorio nadnaravno vrhunaravno biće pomoću kojega stvara red i harmoniju u svijetu?“ (str. 144). Autorov cilj nije dati odgovor nego potaći na dalje promišljanje o duhovnosti u ovome vremenu, a posebno o idejama stvaranja i kreativnosti.

Tekstovi „Monopol na nemoral“ i „Fotošopiranje svijesti“ izrazito kritičkim tonom povezuje teme postvarenja Orvelove *1984.* i uvođenja bezakonja u SAD-u kroz „Patriot Act“ nakon 11. 9. 2001. godine. Autor skreće pažnju da su SAD ovim zakonom „verificirale tinjajući totalitarizam i pretvorila ga u prvi ‘demokratski’ totalitarni sustav“ (str. 159). Ne možemo a da se ne zamislimo nad Alićevim riječima:

„Pitanja gotovo da postaju retoričkim: Je li politika uistinu postala samo ‘sjena velikih korporacija’ kako je svojevremeno tvrdio John Dewey i znači li to da živimo u velikom teatru u kojemu političari glume političare, intelektualci intelektualce, a vjerski ljudi ljude od vjere?“ (str.157).

Svjedoci smo konstantnog dvojnog procesa koji se odvija paralelno: s jedne strane priprema se javnost za vrijeme u kojem je novinarstvo presvučeno u ruho PR-a, a istina odluka proizvođača viška vrijednosti, dok je s druge strane na djelu koordinirana akcija dokidanja/kompromitiranja/uništavanja neprofitnog novinarstva.

Po naslovu posljednjega teksta „Pjevanje vjere (o refleksivnoj i duhovnoj poeziji Enesa Kiševića)“ ne bi se reklo da se on uklapa u koncept knjige. Međutim, upravo ovaj tekst predstavlja konkretan primjer ukazivanja na posljedice medijske nepismenosti kritičara koji umiju vrednovati interes šire publike. Najlakše je smjestiti nekoga „u ladicu“! Tekstom zapravo ukazuje na važnost medijske pismenosti općenito.

Alić postavlja mnoštvo pitanja o globalnom svijetu i društvu koje je dovolio do masovne proizvodnje narcizama. Danas je svako, posredstvom tehnologije, postao 'centar svijeta' i to onog i onakvog kakav odabere, makar i ne bio realan. Uobraženost i taština se ne mogu ignorisati. Pobjednička fiesta narcizma! Alić se tako priključuje autorima poput Chomskog, Engdala, Ane Goodman, Naomi Klein, Terry Eagletona, Sheldona Wolina, Edgara Morina.... Ali i ako se prihvatimo njihove analize, ono sa čime se suočavamo jeste da istu retoriku preuzimaju i na desnici. Donald Trump, ma koliko nemušto, ipak preuzima isti narativ otvoreno razračunavajući sa medijima preko aplikacije twitter.

Uz sve uočene 'slijepe mrlje' Alić vjerodostojno secira „medijske oranice“ današnjeg narcističkog društva čije ćemo plodove (ako ih i bude) u budućnosti kušati. Eseji u ovoj zbirci, svaki na svoj poseban način, ipak nastoje i umnogome uspijevaju rasvijetliti odabrane teme i potaknuti na nova pitanja i promišljanja, što u ovo vrijeme, u kojem većina ima spremne odgovore na sve i sva, vrijedno istinskog priznanja.

Adresa autora

Author's address

Emir Džambegović

Internacionalni Univerzitet u Travniku

emir.dzambegovic@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09
82.09

Primljeno: 01. 06. 2020.

Stručni rad
Professional paper

Melida Travančić

IDENTITET I GRANICA U ESEJIMA DŽENANA KOSA

(Dženan Kos: *Od Đerzeleza do Levenfelda: Eseji o književnom djelu Ive Andrića*, Centar za kulturu, Travnik, 2019.)

Bosanskohercegovačka kritička i akademska zajednica nerijetko iskazuju potpunu ravnodušnost spram ionako rijetkih knjiga koje zbiraju književnokritičko ili književnoteorijsko promišljanje književnosti. Jedna od takvih knjiga je *Od Đerzeleza do Levenfelda: eseji o književnom djelu Ive Andrića* Dženana Kosa. Tematsko područje koje obuhvata esej je veoma široko pa je stoga možda i najteže definirati ovu književnu vrstu. Njegova otvorenost i hibridnost nudi, međutim, okvir za smještanje i govor o svijetu koji živi jednu od najvećih kriza čovječanstva. Riječ je po prilici o žanru koji iskazuje iznimnu otpornost u odnosu na nove diskurzivne forme (ma šta da mislimo o njima) poput internet kolumni, blogova i sl.

Vrijedi ponoviti da Solar esej ubraja među najvažnije književno-znanstvene vrste, a Lukač naglašava da je esej istinska i duboka kritika. Esaj traži autora koji kritički promišlja i ima teorijsko obrazovanje o stvarima o kojima piše, obrazovanje za interpretaciju djela, za specifične teme ili aktuelne društvene pojave. S druge strane, poetika eseja naglašava autorovu slobodu u prepoznavanju i opserviranju problema. Vrijeme koje živimo je vrijeme vraćanja književnosti samoj sebi, ali to nije više hermetičko povlačenje, nego hermeneutičko mirenje svega sa svime. Odnos svijeta znakova i svijeta stvarnosti takav je da dolazi do brisanja granica između fikcije i faksije, svijet neminovnih pomjeranja i prekoračenja (i žanrovskih) granica.

Knjiga Dženana Kosa pokazuje da se esaju posvećuje pažnja i od mlađe generacije književnih poznavalaca. Naslovom, odnosno podnaslov, sasvim jasno je imenovan

žanr, čime su razriješene eventualne dileme oko prirode teksta. Autor s početka, u *Predgovoru*, naglašava da su ovi tekstovi nastajali raznim povodima proteklih desetak godina, kao prigodni referati za naučne konferencije u BiH i inostranstvu. Tekstove povezuje „nastojanje kritičke interpretacije književnog djela Ive Andrića u širem smislu, odnosno nastojanje književno-kritičke analize njegovih likova u užem smislu“ (str. 7). Ipak, dubinska motivacija za nastanak knjige opisana je u posljednjem eseju:

Bosanskohercegovačko društvo je izrazito podijeljeno društvo. Ništa bolja situacija nije ni u pogledu književne zajednice u zemlji. Interpretacija Andrićeva književnog djela najjasnije nam ukazuje na zidove koji su u bh. društvu izgrađeni u posljednjih 20-ak godina. Andrićevo pisanje postalo je predmet javnih rasprava, kafanskih priča, pa i vjerskih govora, bez da se u svim tim diskursima uzeo u obzir književni tekst i kontekst. Zapravo, iz perspektive stereotipa izgrađenih tokom godina ideološkog izivljavanja, arhaičnog pozitivizma, nerijetko se su i upućeniji čitaoci našli u nedoumici da pomisle kako Andrić o kojem se govori nije isti onaj Andrić kojega su čitali, već neki novi, tuđi Andrić, nosilac ideoloških matrica i pomodni pisac pamfleta u službi neke više sile ili sistema. (str. 84)

Kos namiruje osnovni postav eseja – autorsko promišljanje, ali i sposobnost (tekstualnog) oblikovanja i misaone razrade problema. Na početku svakog teksta imamo jasan stav autora, detekciju izvora problema o kojem piše, potom argumentovano izlaganje i zaključivanje. Autor uvijek ide korak dalje od onoga što je već poznato, ide naprijed u komunikaciji s već kazanim o konkretnoj temi, afirmirajući slobodno, kritičko mišljenje, a ne samo ponavljanje onoga što su prethodnici već uočili. Knjiga donosi četiri eseja. Započinje interpretacijom *Puti Alije Đerzeleza*, a završava jednom od „najkontroverznijih Andrićevih pripovjedaka“ *Pismom iz 1920.*, s fokusom na lik Maksa Legenfelda. Između su eseji *Međuratne pripovijetke I. Andrića: ciklus traganja za identitetom* i „*Na Drini ćuprija*“ *I. Andrića: narativna povijest artikulacije*. Autor traga, istražuje i reagira na značajna mjesta u Andrićevom književnom djelu, iznosi svoja zapažanja i spoznaje, tumači tekst i postupke likova, referira na ranije interpretacije, čini osvrt na sve do čega iščitavanjem dolazi, zaključke potkrepljuje citatima kako iz Andrićeva djela, tako i iz širokog korpusa kritičke literature, donoseći mjerodavne preglede o onome što se pisalo o temi koju istražuje. Kos poznaje literaturu i kreativno je koristi u formuliranju vlastitih argumenata. Usmjeren je na tekst i njegovu interpretaciju, ali iskazuje i zavidno poznavanje teorija od dekonstrukcije, psihoanalize, teorije identiteta, kulturalne teorije do imagologije i poetike prostora. Ne manjka mu ni informacija o izvanknjiževnom kontekstu, o historiji, politici, filozofiji, religiji, društvenim i

kulturalnim fenomenima, što su sve pretpostavke za širokozahvatni esejistički pristup kojim se nastoje predstaviti veze između književnosti i zbilje, historije i ideologije.

U uvodnom eseju *Povijest ljudskog udesa: Morići u „Putu Alije Derzeleza“ I. Andrića*, Kos se bavi dvjema poznatim istinama o braći Morići: povijesnom i tradicijskom. Naime, nakon bune nastaju dva narativa o Morićima: prvi i „zvanični“ koji oblikuje vlast, prema kojem su Morići odmetnici i otpadnici, i drugi koji nastaje u narodu i ostaje u kolektivnoj memoriji predstavljajući Moriće kao junake koji su se pobunili protiv korumpirane osmanske vlasti i to platili životom. Kos se ne opredjeljuje za jednu od dvije 'istine'. Glavni dio rada posvećen je Andrićevim Morićima, tj. načinu na koji on gradi priču onkraj povijesnih i memorijalnih istina. Njegova je priča svijet marginalnih i često zaboravljenih pojedinaca limitiranih ljudskom nemoći nasuprot zla i nesreće. Ista fokusiranost karakterizira i sljedeći esej *Međuratne pripovijetke I. Andrića: ciklus traganja za identitetom* koji, također, posmatra rubne identitete i marginalne skupine, ljude koji nisu nosioci velikih historijskih promjena nego su na različite načine njegove žrtve. Pripovijetke koje istražuje su izdvojeni primjeri koji naglašavaju egzistencijalno stradanje pojedinca, a u prvom planu su identiteti fratara, fatalne žene (*Trup*), žene osvetnice (*Anikina vremena*), žene lakog morala (*Mara milosnica*), a tu je i lik Veli-paše čiji identitet je jedan od najkompleksnijih u međuratnim Andrićevim pripovijetkama. Dotiče se i identiteta vlasti, policijsko-kriminalnom identiteta, identiteta hajduka, ratničkog, etno-religijskog i identiteta umjetnika. Na koncu, Kos konstatira da:

Junak Andrićeve međuratne pripovijetke žrtva je niza traumatičnih događaja čiji je vrhunac davno prošao i koji u trenutku pričanja dobivaju svoj konačni oblik. (...) Andrićeva priča međuratnog ciklusa je (pri)povijest o pojedincu - otpadniku od izvjesnog ustaljenog društveno-kulturnog obrasca i(li) prakse koji, potisnut na marginu društvenih zbivanja, kreira svijet novih pojedinačnih identitarnih zbivanja i time, zapravo, provocira pretpostavljeni centar. (str. 35, 42)

Kos oprezno pristupa odabiru metodologije, propituje postojeće teorije, uočavajući da je korpusu tema koje analizira književna kritika većinom pristupala pozitivistički i sa ideološkim predušljajem. Zaključuje da takva kritička mjerila nisu bila dostatna za razumijevanje procesa u kojem se „cjelovitost identiteta pretvara se u iluziju, a pluralni (inter)kulturalni identitet nameće se kao jedini mogući prostor individualnih (re)kreacija sadržaja čovjekova života“ (str. 42-43).

U trećem eseju *„Na Drini ćuprija“ I. Andrića: narativna povijest artikulacije* fokus je na posljedicama koje na Andrićeve likove ostavljaju promjene (smjene) historijskih, kulturalnih i civilizacijskih obrazaca. Andrićeva slika austrougarske

okupacije je ono što Kosa prvenstveno zanima. Andrićevi likovi u tom su kontekstu vazda u poziciji *drugog* i nose u sebi snažnu želju da pređu, da se oslobode te granice između *drugog* i sebe, uvijek u poziciji da propituju i prekoračuju prostore kako one u sebi, tako i one oko sebe, što njihove identitete čini tranzitivnim i hibridnim. Na tom tragu roman *Na Drini ćuprija* se „nadaje i kao osobena narativna povijest artikulacije bosanskohercegovačkog prostora i u njemu nastanjenih identiteta“ (str. 75).

Posljednji eseji *Poetika ratne traume* i „*Pismo iz 1920.*“ koncentriran je na traumatična isustva (i individualna i kolektivna) dvadesetog stoljeća. Kos se ovdje ne zadržava samo na Andrićevim likovima nego svoju analizu proširuje i na druge pisce (Selimović i Sušić). Zanima ga na koji način tri značajna autora reprezentiraju traume drugih i u kojoj mjeri one ostavljaju trajne posljedice te kako su prevladane (ako jesu) posredstvom umjetnosti, odnosno književnosti. Kos u interpretaciji poseže za psihoanalitičkim ključem uočavajući poveznicu među centralnim likovima u djelima ovih pisaca: oni ne pronalaze način da se oslobode traumatične prošlosti te se „povlače“, otuđuju. Tako još jednom ovjerava intraliterarnu povezanost bosanskohercegovačkih kanonskih pisaca u prostornom, vremenskom i identitetskom smislu. K tome, prepoznatljive su i njihove poveznice sa širim povijesno-diskurzivnim konjunkturama. Trauma, rat i mržnja nisu inherentni samo Bosni, nego su prisutne svuda, to su univerzalne kategorije (slučaj Maxa Levenfelda).

Dženana Kos donosi jednu novu dimenziju čitanja Andrićeva djela. Mađarski pisac svjetskoga glasa Gyorgy Konrad konstatira da esej treba biti namijenjen „običnim smrtnicima“. Kosova knjiga upravo je to, dostupna svim čitateljima, pisana sa lakoćom pa se tako i razumijeva. Prohodnost kroz tekst nikada, međutim, nije na uštrb stručne kompetencije autora, što ove eseje preporučuje širokom recepcijskom krugu, od onih „običnih“ ljubitelja književnosti do onih čiji je profesionalni status vezan za društveno-humanističke discipline.

Adresa autorice
Author's address

Melida Travančić
JU Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj
travancicmelida@gmail.com

UDK 28:821.411.21.09

Primljeno: 05. 06. 2020.

Stručni rad

Professional paper

Esad Duraković

ERUDITSKO ARBITRIRANJE JEDNOG METATEKSTUALNOG SRAZA

(Munir Mujić, *Moć i granice komentara: Komentar al-Māqame al-Rūmiyye nepoznatog autora, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2020.*)

Centar za napredne studije (Sarajevo) godinama već ima izdavačku produkciju koja zaslužuje pažnju naučne javnosti, a nekim izdanjima zaslužuje pažnju i šire javnosti. Po mome sudu, ovaj izdavač uspio je oduprijeti se iskušenjima i prinudama komercijalizacije svoje produkcije u vrijeme kada je izdavaštvo općenito, u BiH čini se posebno, u velikoj krizi, odnosno kada je knjiga – kao kulturalna pa i civilizacijska vrijednost – suočena s krizom opstanka kakvu ne pamtimo u ranijim vremenima, čak ni u onim ratnim.

Predmet Mujićeve studije je djelo *Komentar al-Maqāmeal-Rūmīyye (Šarḥ al-Maqāma al-Rūmīyya)*. Osnovni tekst, *al-Maqāma al-Rūmīyya*, napisao je poznati književnik, učenjak, kadija i kazasker Šihāb al-Dīn al-Ḥafāḡī (u. 1659), a nastao je kao neka vrsta „literarne osvete“ šejhul-islamu Zekeriyazade Yahya efendiji (u. 1644) koji nakon al-Ḥafāḡījeva službovanja u svojstvu kazaskera u Egiptu nije dozvolio da ovaj dobije novo namještenje u službi. Nepoznat je autor komentara al-Ḥafāḡījeva djela a nije poznat ni tačan datum njegova nastanka, ali se iz teksta može zaključiti da je riječ o al-Ḥafāḡījevom savremeniku. Ovo djelo nije do sada bilo poznato naučnoj javnosti, zapravo se nije znalo za njega sve do objavljivanja *Kataloga Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu* (br. 18) godine 2013, kada je na

njega skrenuo pažnju autor kataloga Haso Popara. Popara ističe da ni u jednom poznatom katalogu niti u dostupnoj literaturi nije uspio naći ovaj komentar, a samim time ni ime njegova autora. Mujić se trudio na različite načine doznati da li postoji još neki prijepis ovoga djela, ali nije uspio doći do novih podataka.

Knjiga Munira Mujića, pod naslovom *Moć i granice komentara: Komentar al-Maqāme al-Rūmiyye*, sadrži sljedeće dijelove (unutar kojih postoji niz potpoglavlja):

- Uvod
- srazmjerno obimnu studiju autora Mujića, zatim Mujićev prijevod integralnog prototeksta i metateksta s arapskog jezika.
- izvornik kome je, zapravo, posvećena cijela studija a koji Mujić donosi, naravno, na arapskom jeziku. Izvornik se sastoji od osnovnog teksta (prototekst) autora al-Ḥafāḡija (iz 17. vijeka) i komentara al-Hafadžijevog teksta iz pera autora/komentatora čije ime nije utvrđeno. Osnovni tekst (prototekst) i komentar (metatekst) nastali su u formi koja je bila uobičajena u klasičnom razdoblju orijentalno-islamske književnosti, odnosno te kulture općenito: dijelovi prototeksta označavani su uvodnom „formulom“ *qāla* (istaknuta crvenom tintom) a dijelovi metateksta „formulom“ *'aqūlu* (također istaknuta crvenom tintom). Ova metoda pripada, u osnovi, tradicionalnoj polemičkoj formi *fanqala*.
- prateća aparatura: indeksi, izvori, literatura.

Kao što se može vidjeti, Mujić nudi djelo naročito složene strukture. Prije svega, valja naglasiti da su u djelu tri autorska rada koji su ugrađeni u jedno čvrsto intertekstualno „zdanje“. Bilo bi zanimljivo sačiniti posebnu analizu prototeksta i metateksta sa stanovišta teorije citatnosti. Sklon sam odrediti odnos ova dva teksta uključiti u iluminativni prije nego u ilustrativni tip citatnosti, premda postoji određen rizik ako bih htio biti isključiv u toj „klasifikaciji“ jer ona zahtijeva dodatna obrazlaganja. Ovdje je bitno naglasiti da Mujićevo izvrsno, eruditsko arbitriranje među tim tekstovima – s pozicije sadašnjosti, ali i uz veliko uvažavanje stanovišta prošlosti – daje naročitu vrijednost predmetnim tekstovima koje unosi u naše doba kao vrijednosti koje su, upravo kao vrijednosti, žive, važne i za nas. Sva tri autorska aspekta – možda je primjerenije reći za ovakvo „polifonijsko“ djelo da su u njemu tri samosvjesna *autorska glasa* – formiraju se u snažno artikuliranim oponentnim dijalogizima, što daje cijelome rukopisu, između ostaloga, naročitu intelektualnu dinamičnost i misaonu fleksibilnost. Uzme li se u obzir – a valja to uzeti u obzir – da je prototekst (al-Ḥafāḡijev tekst) posvećen kritici vlasti njegovoga doba, i to s jedne naročito visoke društvene pozicije koju je obavljao autor prototeksta (*al-Maqāme al-*

Rūmīyye), onda se intelektualni značaj i dinamičnost sva tri autorska „glasa“ dodatno potenciraju i pribavljaju važnost cijelome djelu koje bi se moglo nazvati, u ovome kontekstu i s obzirom na strukturnu složenost, i svojevrsnim korpusom, ili kodeksom. Smatram da je to specifičnost cijele knjige i jedna od njenih vrijednosti.

Osim toga, treba imati u vidu – radi valjane recepcije i valorizacije djela – da na jednome mjestu, u jednome „tekstnom prostoru“, nudi nam se zanimljiva intelektualno-povijesna vertikala. Naime, al-Ḥafāḡījevo djelo, kao što rekoh, nastalo je u 17. vijeku kao kritika vlasti, odnosno kritika visokih vladajućih struktura njegova vremena, a relevantnost toj kritici, bez obzira na to da li je al-Ḥafāḡī bio u pravu ili nije, osigurava činjenica da je bio na visokoj hijerarhijskoj poziciji onoga sistema. Njegov kritičar – neimenovani autor komentara/metateksta – napisao je svoj komentar nedugo nakon al-Ḥafāḡija. Komentatorova pozicija je potpuno suprotna al-Ḥafāḡījevoj: on grčevito brani vlast nasrćući bjesomučno na al-Ḥafāḡija, koristeći se gotovo šokantnim falsificiranjima izvornoga teksta, visoko afektivnim jezikom itd. U nekoj eventualno razuđenoj interpretaciji, ova rasprava bi se mogla smatrati paraboličnom: vječni su napadi na vlast, i vječni su oni koji je brane.

S obzirom na činjenicu da se anonimni komentator veoma mnogo koristi falsificiranjem prototeksta, umećući u njega riječi ili načine čitanja kojima želi grubo diskvalificirati prototekst, te poseže za raznim vrstama učitavanja vlastite pozicije, postavlja se pitanje kako bismo ovaj komentar mogli nazvati na arapskom jeziku: *šarḥ* ili *ta'liq*. Orientalno-islamska tradicija u svome klasičnom razdoblju obiluje žanrom *šarḥ* koji je u pravilu afirmativan, čak bremenit pozitivitetom. Međutim, komentar o kome je ovdje riječ je izrazito negativan, maliciozan, nekorektan u odnosu prema prototekstu, čak i prema personalnosti njegova autora, a izrazito odbranaški u odnosu prema vlasti, vjerujem da bi bilo cjelishodno nazvati ga *komentarom* bliskim pamfletu. Bez obzira na takvu njegovu „žanrovsku“ specifičnost, on ima kulturalnu i povijesnu vrijednost utoliko što na vrlo specifičan način nastoji arbitrirati među visokim hijerarijskim strukturama, braneći vlast doslovno po svaku cijenu.

Vraćajući se povijesnoj vertikali sadržanoj u djelu, iznenadna je – u pozitivnom značenju – naučnička „korespondencija“ Munira Mujića s prototekstom i metatekstom. Mujić u našem vremenu, *ovdje* i *sada*, udahnuje život tekstovima zapretanim u povijesti i on nas posredstvom tekstova, odnosno posredstvom njihove polemičke argumentacije, uvodi u duh, u vrijednosti onoga doba. Međutim, to nije sve. Autor Mujić se ne zadovoljava neutralnom deskripcijom nego je suština, snaga njegova teksta u *arbitrarnosti*. To znači – u krajnjem slučaju i to jest vrijednost rukopisa – da Mujić djela kojima se bavi (prototekst i metatekst) ne drži na povijesnoj distanci, već

upravo djeluje na njihovoj *povijesnosti* tako što ih odvažno, kompetentno i eruditski uvodi u svoje/naše vrijeme – na način na koji to čini svako kompetentno vrednovanje i arbitriranje. To su oni znameniti trenuci u naučno-istraživačkim poduhvatima – ovdje: u eminentno *filološkom* poduhvatu – kada „antikviteti“ postaju živi, dinamični, kada njihova relevantnost uvjerljivo i sa samopouzdanjem ulazi u naše vrijeme; kada povijest postaje sveprisutna. Naravno, to uspijevaju postići samo kompetentni istraživači, posebno u polifonijskoj strukturi kao što je ova – da se poslužim Bahtinovim terminom.

Svemu naprijed navedenom, kao visokoj ocjeni ovoga Mujićevog djela, treba dodati i sljedeće. Autor Munir Mujić je u cijelome svome radu ispoljio metodološku umješnost i kompetentnost, što nije bilo jednostavno s obzirom na složenost djela, na arhaičnost jezika, te druge poteškoće čije prevladavanje zahtijeva mnogo znanja i vještine. Mujićeva akribija također ostavlja snažan dojam. Prijevod izvornog teksta s arapskog jezika ne samo što je pouzdan nego mu je prevodilac Mujić inverzijama te drugim sintaksnim i stilskim sredstvima osigurao uvjerljivost i draž patine. Najzad, Mujić je u ovome radu pokazao izvrsnu erudiciju i široko poznavanje povijesnih okolnosti, ličnosti, te kulturalnih i drugih vrsta konteksta u kojima su nastajali prototekst i metatekst.

Nakon svega navedenog u ovom prikazu, nudim nedvosmislen zaključak da objavljivanje ovoga djela predstavlja naročito vrijedan događaj u bosanskohercegovačkoj orijentologiji, i ne samo u njoj, utoliko više što je djelo *Moć i granice komentara: Komentar al-Maqāme al-Rūmiyye*, koje je strukturno složeno, predstavljeno vrlo kompetentno u obradi Munira Mujića.

Adresa autora
Authors' address

Esad Duraković
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
esad_d@hotmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

